

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DAGLIGLIV I DANMARK

Flid og foretagsomhed

1790-1870

G Y L D E N D A L S   B O G K L U B

DAGLIGLIV I
DANMARK

BIND VI
1790-1870

DAGLIGLIV I DANMARK

BIND VI
1790-1870

FLID OG FORETAGSOMHED

Redaktion

AXEL STEENSBERG

GYLDENDALS BOGKLUB

DAGLIGLIV I DANMARK
BIND VI
1790-1870

FLID OG FORETAGSOMHED

Udsendes i Gyldendals Bogklub efter overenskomst
med Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S

© Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S 1963

2. udgave 1982 er et fotografisk optryk

(med enkelte rettelser) efter 1. udgaven

Denne udgave må ikke gøres til genstand for offentligt udlån

Billedredaktion: Anders Bæksted

Tilrettelægning: Harald H. Lund og Ernst Mentze

Omslag: Christen Købke: „Østerbro i morgenbelysning“. 1836.

(Statens Museum for Kunst)

Foto og montage: Villadsen og Christensen, København

Bogen er sat med Monotype Baskerville

og trykt hos Nordisk Bogproduktion A.S. Haslev

Printed in Denmark 1982

ISBN 87-01-08571-9 (bind VI)

ISBN 87-01-08511-5 (kompletnr.)

Mangfoldiggørelse af indholdet af denne bog eller dele deraf
er i henhold til gældende dansk lov om ophavsret
ikke tilladt uden forudgående aftale med Nyt Nordisk Forlag
Arnold Busck.

Dette forbud omfatter enhver form for mangfoldiggørelse,
det være sig ved trykning, duplikering, fotokopiering,
båndindspilning m.m.

INDHOLD

Klæder, Hanne Frøsig Dalgaard og Ulla Thyrring	7
Mad og drikke, Jørgen Slettebo	41
Vand, belysning og opvarmning, Peter Seeberg	65
Marked og torv, Niels Oxenvad	77
I butik og på værksted, J. L. Østergaard Christensen	93
Byens boliger, Kirsten-Elizabeth Høgsbro	111
Folkekunst på land og i by, Hanne Poulsen	133
Bøndergårde og huse, D. Yde-Andersen	153
Bonden i mark, skov og hede, Hans Ole Hansen	175
Husligt arbejde, Lilli Friis	197
Husfliden, Finn Grandt-Nielsen	229
Have og park, Sigvard Skov	247
Færdsel og færdselsveje, Erik Kjersgaard	257
Til søs og i havn, Henning Henningsen	271
Fiskere, D. Yde-Andersen	295
Dagliglivet og samfundet, Niels Thomsen	315
Henvisninger	344

KLÆDER

„Klæder skaber folk, og kød skaber heste“, sagde man omkring 1800. Undertiden tilføjede man: „Mangen klæder sig på fransk og fryser på dansk“.

Næppe var den franske revolution brudt ud i 1789, før dens danske beundrere begyndte at skære deres lange hår og gå med viltre lokker, og det gjaldt både mænd og kvinder. Den senere Christian 8. lod „sine hår“ krølle hos frisør Tychson. „Man finder, at det klæder got“, skrev han i sin dagbog. Havde man ikke en frisør til sin rådighed, lå man med „krøller“ (papillotter) om natten. En kunstmaler, der kom til Horsens for at male aristokratiets herrer og damer, blev mødt med ildevarslende mumlen, fordi han bar det korte „jakobinerhår“; han måtte skyndsomst sende bud efter en frisør, der bragte ham en portion hår på en halv alens længde til at binde i nakken og efter opsætningen besmurfte ham sådan med tælle og pudder, at han, som han selv sagde, „røg som en meelsæk“.

I København spadserede herrer, der ville være med på moden, i „pantalons“, lange benklæder. Man kaldte dem „sans culottes“, dem uden knæbukser. De lange benklæder, som gerne var af gråt, brunt eller sort stof, sluttede så stramt forneden, at de kunne gå ned i såkaldte ungarske støvler, der nåede til lidt under knæet, hvor de var prydede med silkekvaster. Over en vest med høj krave, sølvknapper og nedhængende urkæde med signet og fyrtøj bar man spidskjole eller lang frakke, grøn, brun eller sort; på hovedet sad en trekantet eller spidspudlet hat, i hånden holdt man en tyk stok med metalknap, og halsbind, pibet kalvekros og håndlinninger fuldendte dragten.

Prins Christian skrev i sin dagbog 1802, da han havde været til middag hos kongen: „Mine hvide casimirs pantalons sprang, hvorfor jeg må lade mig gjøre et par nye“. Selv ikke den rummelige buksebag, der for bevægelsens skyld var dannet ved et tilskud til bagbuksens vidde, slog altså til. Måske har prinsen forglemt sig og bøjet benene, hvilket man skulle være varsom med. Benklæderne var meget snævre, og på samtidige malerier sidder herrerne næsten altid med benene strakt frem for sig. Kashmir var ellers velegnet til formålet, et elastisk uldent stof, der havde en særlig evne til at smyge sig ind til kroppen.

„At fryse på fransk“ var navnlig forbeholdt damerne. Den nye „græske dragt“, hvortil hørte flade, tyndsålede sko, bestod af et kort, nedringet liv med korte ærmer og tilsyet lang nederdel, der i 1790erne var tæt rynket, men senere sluttede

Klædt efter alder og stand – hverdag og fest

Moden har sjældent kunnet tillade sig ret store overdrivelser, før moralister himler op om letfærdighed, sædeligt forfald, national bankerot. Også omkring 1800 gav både mands- og kvinde- dragter efter sidste parisisersnit anledning til adskillig forargelse, kritik og spot. – Koloreret stik (af Johannes Senn?), omkr. 1800.

Klædt efter alder og stand – hverdag og fest

Selv en ganske jævn tjenestepige blev så langbenet som nogen dame ved kejser Napoleons hof, når hun iførte sig empirekjolen med det højtiddende bæltsted. – Koloreret stik af Johannes Senn efter C. W. Eckersberg, 1808.

sig glat til hofterne. Stofferne var lette, så man under gangen kunne følge ikke blot benenes, men hele kroppens konturer, og i 1804 skriver „Sunheds- og Moerskabs Tidende“, at nordenvinden leger så frit med damernes spindelvævsovertræk, at elskere af såvel skønne som stygge former finder fuldt op af øjenslyst; „Det eeneste der ikke just lader sig tilsyne, men dog formodes, er den af kulden noprede gåsehud“.

Indtil 1820erne holdt kvinderne fast ved den høje talje, som gav skikkelsen det uharmoniske udseende, som måske netop gjorde, at den tiltrak sig opmærksomhed. Med hensyn til nederdelens vidde, kjolelivets udseende, kjolens besætning samt stoffet ændrede moden sig. Empirekjolen, hvis hensigt det havde været at afdække det menneskelige legeme, tog efterhånden form af et stift, kræmmerhusagtigt hylster, der ikke gav beskueren grund til at formode meget udover, at kvinden besad et par usædvanlig lange ben. De runde, bare arme og de røde albuer, som før havde været kvindernes pryde, tildækkede de nu med lange ærmer, i halsen satte de ærbare pibekraver, og hvis kjolen ikke var syet af fløjel eller andet svært stof, gav man nederdelen, som ofte var forsynet med garneringer, det fornødne omfang ved hjælp af stivede skørter.

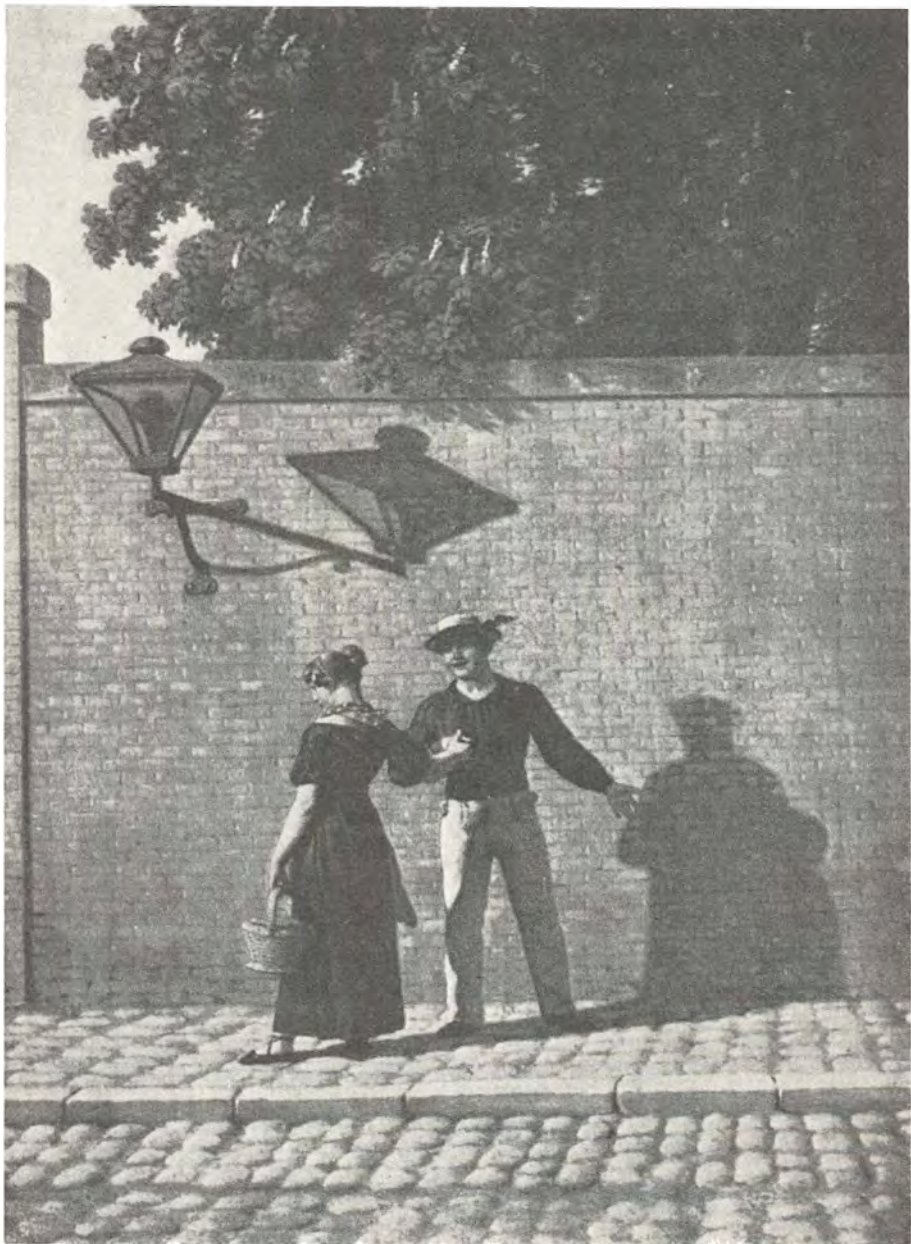
Omkring midten af 20erne var bæltstedet sunket ned på sin naturlige plads, og for at understrege denne nye opfattelse af den kvindelige figur forsynede man kjolelivet med ærmer så store, at de måtte bæres oppe ved hjælp af pap eller af et dertil indrettet stativ, ligesom nederdelen stadig tiltog i vidde.

De samme modepåfund, som i kvindedragten kom til fuld udfoldelse, gav sig i en mere diskret form udslag i mandsdragten. Også herrerne gik med korte liv, og deres veste var en overgang så korte, at de kun nåede til lidt under ærmegabene. Da benklæderne var forlænget et tilsvarende stykke over taljen, gav dette udseende af en unaturligt stor mave, som man langtfra at være ked af yderligere understregede ved hjælp af rynker ved bukselinningen. Ligeledes puffedes ærmerne ved skulderen, og kvindernes tiltagende tilbøjelighed for besætning af enhver art fik en parallel i mandsdragtens agramaner ved lommer, indsnit og på ærmer. Til denne dragt brugte man cylinderhatten, der i århundredets første tiår havde afløst den trekantede hat som hovedbeklædning.

Som altid fandt den nye mode sine første tilhængere blandt ungdommen, og selv om det var moderne at gå i lange benklæder, ophørte ikke alle at gå med knæbukser. I sin mest fuldstændige form holdt den gamle dragt sig som hofdragt. Ved hove mødte man „chapeaubas“ (med hatten under armen) i knæbukser, sorte silkestrømper og sko med store spænder.

Ellers var det fortrinsvis mænd af den ældre generation, som et stykke ind i 1800 årene brugte denne dragt eller dele af den. Frederik Hammerich omtaler sin læge, doktor Strøm, som en i flere henseender mærkelig mand af den gamle

Klædt efter alder og stand – hverdag og fest

Sømandens bredskyggede hat, korte bluse og vide bukser var ikke skabt af ny mode, men af gammel erfaring, det er uden tvivl netop derfor, de klædte ham så godt. – Maleri af C. W. Eckersberg, 1840.

Endnu et godt stykke ind i 1800 årene prægedes hovedstadens forretnings- og restaurationsliv af jævn hjemlig hygge, både høker og værtshusholder kunne uden at vække anstød optræde i nathue, gammeldags knæbukser, uldtrøje og tøfler. – En Brændevinsmand, koloreret stik i Lahde: Klædedragter i København, beg. af 1800 årene.

verden, „En af de sidste, som endnu (i 1820erne) gik med pisk i nakken og pudder i håret“. En arbejdsmand i København sled i 26 år på sin lange, bredskødete kjole, det eneste helligdagsstykke, han fik råd til at eje. Dertil bar han til stads gul, blomstret piquévest, der gik langt ned på maven, grå, korte bukser med små sølvspænder ved knæene, hvide bomuldsstrømper med blå striber og svikler (et indstrikket mønster på anklers yderside) og spidssnudede sko med store sølvspænder, en dragt, der havde været på mode et halvt hundrede år tidligere. På hovedet havde han sin „jernhat“, „en sortlakeret, svær, stenhård til glanshat forvandlet gammel filthat“, en sådan som fattigmand almindeligvis brugte til stads. Før han gik på gaden, fik hatten en gang med ovnbørsten, for at den ret kunne tage sig ud.

Ifølge kongelig resolution var hårpisken i 1803 blevet afskaffet inden for militæret. Underofficererne og de gemene skulle herefter bære kort, rundt hår i

stedet for de lange soldaterpiske med blykugler i. Enkelte invalider gik med bredskødede trøjer, men i hæren var de allerede indført uden skøder. Hatten var rund, temmelig spidspuldet og høj, og på den ene side opkrattet med en lang fjer. De menige gik i snævre bukser og gamacher eller gamacher og bukser i ét, efter som moden var. Officererne havde trekantede hatte, og over spidskjolen en skarlagensrød frakke. Alle uniformer undtagen jægerens, husarernes og hestgardens, var røde, og en færgemandssøn fik øgenavnet „Bonaparte“, fordi han af lyst til at bære trekantet hat med fjer i, rød uniformskjole og slæbesabel meldte sig til det borgerlige artilleri, skønt alle andre søfolk uden undtagelse stod ved brandkorpset.

En anden helsingørborger, færgemanden Lars Bache, var ved sin død i 1809 iført en gulblakket kalmukschenille, en fin, sort klædeskjole, en gul og violetstribet bomuldsvest, sorte nankingsbenklæder, hvide flonelsunderbenklæder, en småtørnet nattrøje af ostindisk tøj, en gul nankingssele, sort silketørklæde om halsen, en krave uden kryds (krøs), en hørlærredsskjorte og halvstøvler med påsyede kaloscher.

Til daglig gik færgefolkene alle med blå trøjer, karlene i langbukser med vide bukseben, færgemændene i pantalone. På fødderne havde de almindelige, korte støvler, også kaldet trækstøvler, som, når de var blevet trukket på, „ved særegne tag med begge hænder“, blev strøget således, at de sluttede tæt til smalben og læg.

Deres madammer gik i huset i hjemmegjort tøj. På gaden spadserede de i trykt kattun, og til stads brugte de ældre damer svære silketøjer, de unge hvide musseliner. De høje hæle havde de til manges fortrydelse måttet give afkald på. De lavhælede sko, som nu var moderne, var ikke nær så hensigtsmæssige, fordi man aldrig kunne gå ud med dem uden at få kjolen sølet til.

At færgefolk og sømænd i det hele taget brugte lange benklæder og korte trøjer var ikke noget nyt. Således havde de tidligere gået klædt også i 1700 årene, da alle andre brugte knæbukser, og det var deres dragt, empirens mode var blevet inspireret af. Trøjerne blev en kort tid også en del af modedragten, men kjolerne vedblev at stå højest i herrernes yndest, og efterhånden blev trøjerne kun brugt som arbejdsdragt og karakteriserede de klasser, såvel i byerne som senere på landet, der ikke havde råd til at anskaffe sig en kjole.

Ingen kunne i København komme på en restauration, på billard eller på komedie i kort trøje. De trøjeklædte holdt, sammen med tjenestepigerne, til på beværtninger som Ratzeborg, hvor man til gengæld sjældent så en frakke eller spidskjole. „Selv jevne borgerfolk fandt det her for simpelt“. Opvarterne, som fortrinsvis tilhørte bondestanden, var udstyrede med tvivlsomt hvide forklæder. Værten gik rundt i nattrøje, knæbukser, forklæde med smæk, tøfler og nathue.

En herre viste sig kun med nathue for særligt fortrolige, men i hjemmet gjorde han sig det bekvemt med en bomuldshue på hovedet, en blommet slåbrok og et par broderede tøfler, det sidste af hensyn til de af ligtorne plagede fødder.

På Frederiksberg tog folk det derimod ikke så nøje. I vinterhalvåret spadserede de indfødte af mandkønnet ved højlys dag i slåbrok og med lange piber i munden, damerne med forklæde og hovedtørklæde. Selv elegante damer gik almindeligvis i træsko, da gaderne i sølevejr var et eneste uføre. Men om foråret, når hoffet og de fine herskaber flyttede derud, og når folkestrømmen sendte sine kolonner mod haven, så fandt man det passende at se ud som andre folk og iføre sig sin stads.

Sjalet var meget yndet som overtøj. Damer, der af økonomiske grunde ikke ville købe et ægte „fransk“ sjal til 300–400 rigsdaler, hjalp sig med et uægte til 30–40 rigsdaler. Andre, som var endnu sparsommeligere, bar et stort hals-tørklæde over armen.

De umådeligt store, italienske stråhatte, som en overgang var moderne, foranledigede, at en herre i 1822 så sig nødsaget til at udtrykke sin irritation: „Held os, dersom vi da til næste vinter kunne træde ind i skuespilhuset, uden at see mere en eneste hat eller kappe, og at damerne ville vælge på sådanne steder en hovedbedækning, der ikke gjør indgreb i mandfolkenes velerhvervede rettigheder“.

En vinter var det moderne, at de unge damer til bal var klædt ud som sjællandske bønderpiger, vel at mærke i dragter af silke. Og det var ikke ualmindeligt, at mænd gik til karneval, forklædte som kvinder. En ung mand lånte for eksempel til dette formål en velhavende amagerpiges stadsdragt.

Amagerkonerne, som kom til byen for at sælge grøntsager, var i deres særprægede egnsdragt et fremmedartet indslag i byens gadeliv, selv om de ikke helt undlod at lade sig påvirke af københavnernes klædedragt.

Skovserkonerne ved Gammel Strand opkiltrede deres store forråd af skørter, og på hovedet havde de en gul eller sort stråhat, „som selv en Glassings øvede øje vilde have møje med at skjælne om var efter pariser, berliner, wiener eller hamborger snit og facon“. Fødderne havde de stukket i et par høje mandsstøvler, eller de varmede dem i en balje med halm.

Københavns gader vrimlede desuden af tjenestepiger af bondeklassen, såvel kokkepiger som stuepiger og ammer. Husmands- og gårdmandsdøtre havde nok lyst til at se hovedstaden og tjene der et par år. De fikse sig så lidt op ved samme lejlighed.

Almindeligvis klædte man sig efter sin stand, gerne en smule finere, hvis man kunne komme af sted med det. En ung pige ville under hofsorgen i 1806 i lighed

Klædt efter alder og stand – hverdag og fest

Det må ikke alene have krævet stand og formue, men også overlegent mod at iføre sig den festdragt, som blev moderne i Englandskrigens og statsbankerottens tid. – Fru Tutein, maleri af C. A. Lorentzen, 1810.

med sin veninde, snedkerdatteren, have penge til en sort „taftes klædning og casimirs frakke“. Men faderen, der mente, at det ikke var nødvendigt for en simpel borgermands datter at bære hofsorg, satte en stopper for disse udskjelser.

Rengøringskonen, madam Olsen, der af sit herskab havde fået en brugt kjole, et overstykke og en hat, tillod sig i dette antræk at benytte hovedtrappen. Da de lukkede døren op, stod hun udenfor, dybt nejende og sagde: „I dag træder jeg op som dame.“

En arbejdsmandskone kunne man kende på den glatte kappe, kattunskjolen og det tærnede forklæde. Men under englænderkrigen 1807–1814 kunne det rigtignok også ske, at koner, der en uges tid før havde gået i hvergarn og med bondehue, med ét viste sig på gaden som „kapermadammer“ med foerværkantet silkepels, hat med lange strudsfer, diamantbesatte tøndebåndsringer og tyk guldkæde med ur, medens manden skrævede af sted i stive, blanke, ungarske støvler og havde pyntet sig med kalvekryds, diamantbrystnål og en tyk guldurkæde med fire-fem store signeter, der danglede frem og tilbage på lårene.

Kritikken var vågen over for folk, der adskilte sig fra deres stand, også hvad klædedragten angik. Den unge fisker Jens Lind blev kaldt „Jens Vind“ eller „Kadetten“, fordi han efter slaget den 2. april altid gik i hvide lærredsbukser med blå striber, manchetskjorte, ankerknapper og tynde kalveskinsstøvler. I dette antræk mødte han på sit arbejde i modsætning til de andre fiskere, som om vinteren var udrustede med hørlærredsskjorte, islandske strømper, vandstøvler og en god nattrøje. Om sommeren gik de hjemme i fiskerlejet i skjorte, susebukser, det vil sige korte lærredsbukser, der hang løse ved knæene, og med bare ben eller stunthoser, sokker uden fødder, fastholdt med en strop om storetåen.

„Det er ikke klogt at tage meelet fra munden og strøe det på hovedet,“ sagde den nordsjællandske bonde. Selv til sit bryllup lod han håret hænge ned i den naturlige orden. Ved samme lejlighed var han i den brune stadskjortel og adskillige pyntelige veste, som alle stak frem, den ene under den anden, hvide benklæder og hvide strømper af uld, og ovenpå alt dette en sort klædeskjortel. Hans brud var iført sort skørt og trøje med hvidt forklæde og livbånd med sølv- eller guldfrynser. Hendes hår var indflettet med guld- eller sølvbroderede bånd og andet flitterstads, undertiden guldaks.

Hendes dagligdragt var mere farverig, og jo nærmere man kom til København, jo mere broget blev den. Inderst havde hun en særk, der kunne være af hørlærred. For at spare nøjedes hun dog ofte med det gode hørlærred til over-

Netop i hovedstaden så man mange brogede folkedragter, vel endda mere korrekte end i hjemegnen. Det måtte naturligvis styrke tiltroen til udbudte varers ægte og uforfalskede oprindelse fra Valby, Skovshoved, Amager, når sælgeren bar lokalitetens pyntelige og tillidvækkende dragt. – F. C. Lund: Danske Nationaldragter, 1851–62: En Valby Pige.

delen – oplodden – og blårlærred for resten; men så sad sammensyningen i taljen også og gnavede under nederdelen, der var tyk og tung, og under de to ligeledes tykke og tunge underskørter. På overkroppen havde hun en strikket nattøje og bul (livstykke) eller en bul med strikkede ærmer og silkehalstørklæde. Da hun altid gik med forklæde, erstattede hun af sparsommelighed ofte forbredten i skørtet med et stykke af blålgarn. Forneden var skørtet kantet med et hjemmevævet, grovt bånd, og denne tykke skoning kunne ofte virke meget generende, når den under gangen slog mod anklerne. Et par blå eller sorte hoser, som blev holdt oppe af brogede strømpebånd, der blev bundet om benet lige under knæet, træsko eller tøfler og en broget sirtshue fuldendte påklædningen. Kun til stads kom guldnakken, der blev moderne i 1840erne, op af kisten, da den var dyr og tung at bære. En mand gik omkring og tyndede håret, hvis det ikke kunne være under huen.

Mændene var ikke mindre solidt påklædt i adskillige sribede hvergarns trøjer og veste, nogle endog med ærmer i, „hvorover og engellænderne vide at gotte sig, når Hamlet opføres, og når graverkarlene ståe en halv time for at klæde sig af, inden de gåe til arbeidet“. „En vest uden ermer er en brystdug, en brystdug

Folkedragt var ikke noget, man gik i til daglig, det var faktisk besværligt for piger og koner at gå med høj hat i en blæsende egn. Men alting klæder den smukke godt.
– F. C. Lund: Danske Nationaldragter, 1851–62: En Pige fra Ringkjøbing-Eggen.

med ermer og af hverken er en vest, og en vest lidet større og af vadmel er en trøje, en kiortel måe kunne gåe over dem alle; men længere end til trøien, måe ingen dreng komme“. Sommer og vinter gik de med hvide lærredsbukser uden underfoer, „hvilke i stræng kulde skal give extremiteterne udseende efter gåsekjød.“ Bønderkarlene, som var vant til det, følte sig besværede over de uldne benklæder, de lange strømper og de tykke gamacher, som de måtte iføre sig, når de var landsoldater. De tykke huer var ligesom begede til bondens hoved, undtagen når han skulle til stads eller ud at rejse. Så blev de ombyttet med hatte. „Thi i hvor gierne end bonden gider indpuddet sit hoved, så tillader etiketten ham dog ikke under enhver omstændighed at nyde dette legemets høieste gode. Han tør kun bruge enten hue eller hat, når han er simpel bonde; stiger han derimod enten i værdighed, eller han vil være sin rigdom bekiendt, da går han et skridt videre“. Så sagde man om ham, „den mand er nu bleven så riig, at han kan gåe både med hue og hat, at sige den ene oven på den anden. En rettighed, der er ligeså egen for fogeder, udridere, tingmænd og andre hos os distingverede personer, som tvende hesterumper for en tyrkisk bascha“.

På landet optog man langsomt og ofte kun delvis de nye moder. Hvis man

I vadmæl og hvergarn

Den velhavende bondes påklædning krævede to eller flere veste under den halvlange kjole. Gammeldags knæbukser, strømper og træsko var det almindelige, hat, hue, kasket vekslede efter stand, årstid og lokalitet. F. C. Lund: Danske Nationaldragter, 1851-62: En Mand fra Fuur.

boede afsides, varede det længe, før man lærte dem at kende. Det var dyrt at købe „kramtøj“, og det var ikke så nemt at gøre moden efter i de hjemmelavede stoffer, vadmæl og hvergarn. Dette i forbindelse med en vis hensyntagen til den offentlige mening, som især kunne gøre sig gældende i de tæt sammenbyggede landsbyer før udskiftningen, gjorde, at klædedragten fik visse egnspræg, således at der er grund til at tale om folkedragter.

Det var først og fremmest kvinderne, der holdt på traditionerne, idet de i langt højere grad end mændene var knyttede til hjemegnen. I den daglige påklædning lignede man hinanden i de forskellige egne af landet. Mændene gik i hvide eller grå vadmæls- eller hvergarnsklæder, og kvinderne ventede ofte med at iføre sig det stramtsiddende ydertøj, indtil det huslige arbejde var overstået. Det var nemmere at ælte dejen, iført klokke og særk med opsmøgede ærmer. Men de egnsprægede stoffer, og for kvindernes vedkommende navnlig hovedtøjerne, røbede, fra hvilken egn de kom.

I Jyllands nordlige del gik kvinderne med store, stivede vingekapper på hovedet, „jysk kappe“, og kom man fra Århus egnen, kunne man kendes på „snip-tøjet“ med den trekantede spids, der stod ud fra hovedet. På Fanø kendte kvin-

derne hinanden på den karakteristiske måde, hvorpå de hver især forstod at anbringe hovedkluden. Ringkøbing egnens høje, sorte filthat blev båret ovenpå en hvid, pibet hue, og selv i sommerens hedeste tid måtte konerne binde et tørklæde om for at holde disse hatte på hovedet. „Da de ere høje og bredpullede med smalle skygger, så kan man ikke let tænke sig en uklædeligere eller styggere fruentimmerhovedbedækning“. På Læsø havde kvinderne en fin, hvid hud, fordi de beskyttede ansigtet med et stort, hvidt hovedklæde, det såkaldte „hviivklæde“, som i sin karakteristiske udformning tiltrak sig opmærksomhed fremfor tilsvarende måder at beskytte ansigtet på andre steder i landet. På Nordfalster gik man med kræmmerhusformede lin og en lillebitte, trekantet hue ovenpå. På Hedeboegnen satte man ofte 20–30 rigsdaler i en sølv- eller guldbroderet huenakke. Fynske kvinder gik med huer af silke, og foran stod korsklædet eller „staværet“ op, holdt i balance af en bøjle enten af spanskrør eller af ståltråd, omviklet med tråd for ikke at ruste blonden. „Nøllen“ med pibede kniplingsflæser og besætning af kunstige blomster var de bornholmske kvinders festhovedtøj. Næsten alle hovedtøjer var besat med lange, kulørte bånd, som kvinderne var meget glade for. I de egne, hvor man brugte at skjule hagebændlet med en løs silkebåndssløjfe, blev denne mens man spiste sat fast på væggen bagved, for at man ikke skulle spille på den.

Mændene var over hele landet langt mere ensartet klædt. De havde flere muligheder for at komme ud at se sig om. De lå inde som soldater, drog med stude til Hamborg, stak til søs i de unge år eller rejste rundt som hosekræmmere.

I mange af købstæderne afveg den daglige klædedragt ikke meget fra den, man brugte på landet. I Nørre Sundby gik de fleste mænd således i knæbukser, som til daglig for det meste var af skind, i nattøjer af hjemmegjort, rødt eller flerfarvet drejl eller vadmél, som om dagen brugtes under vesten. Vestene kunne være af silke eller nanking, gult manchester, grøntstribet drejl eller forskelligt-farvede, sribede stoffer. Til festdragt brugte man kjole af klæde eller tarveligere af blåt eller hvidt vadmél eller hvergarn. Kravetøj var ikke almindeligt, og strømperne var fortrinsvis af uld, hyppigt hvide eller blå. På fødderne havde man støvler eller sko med spænder og på hovedet en tophue, enten en rød, strikket eller en hvid eller grå bomuldshue. Kvinderne brugte almindeligvis „jyske kapper“ på hovedet. Hele kjoler var sjældne. Man foretrak trøjer og skørter af sirts, grønt klæde, silke eller hjemmegjort tøj, og ofte var trøje og skørt af samme stof. Undertøjet bestod af en hørgarns- eller blågarnssærk og en rigelighed af skørter eller „stoppede (vatterede) klokker“. På fødderne havde de spændesko, og til daglig for de flestes vedkommende træsko.

I løbet af 1830erne begyndte en ny mode at gøre sig gældende i København. Damerne klædte sig stadigvæk på fransk, herrerne på engelsk. I stedet for det ind-

Kalvekryds og krinoline

satte livbånd, som for kvindernes vedkommende havde dannet en forsigtig overgang til de langlivede kjoler, så man nu, da de havde forliget sig med denne mode, ofte kjoler med spidst liv. Herefter gjaldt det om at fremhæve den naturlige livlinie så kraftigt som muligt. Til dette formål begyndte man at bruge korsetter som i 1700 årene, og det gik så vidt, at kvinderne end ikke kunne undvære dem om natten.

Til underretning for mandlige læsere skrev Dansk Modejournal i 1831 i sine modeafterretninger for herrer fra Paris: „Blandt de for sundheden og skjønheden vigtigste opfindelser høre Josselin's corsetter. De lade sig let løse uden nogens hjælp, eller at påklædningen lider derved; man behøver kun at trykke på en fjer, hvorved korsettet går op eller i. Prisen er ikke meget høi“.

Mens man til herrerens snævre benklæder havde foretrukket ensfarvede stoffer, begyndte man nu, da de var blevet noget videre, at sy dem af ternede og sribede stoffer. Fra midten af 1700 årene havde man brugt at lukke benklæderne med en klap foran, men i 1840erne kom gylpen frem og afløste efterhånden ganske klaplukningen.

Kjolen og den lange skødefrakke fik i 1850erne en konkurrent i jaketten. Og omkring 1860 blev herrerens påklædning ribbet for den sidste rest af tidligere tiders farvepragt. Hidtil havde det været dem forundt at bære veste i mangfoldige stoffer og farver, men nu blev det moderne at sy jakke, vest og benklæder af samme stof og i samme farve.

De utallige skrøter, som kvinderne efterhånden fandt det nødvendigt at iføre sig for at give nederdelen det rette omfang og understrege den slanke talje, gjorde, at de i alle tilfælde ikke mere behøvede at fryse. Til gengæld havde de nu fået et andet problem at slås med, idet skrøterne berøvede dem deres bevægelsesfrihed. Problemet fandt sin løsning med krinolinestellet fremkomst i begyndelsen af 1850erne. Endskønt denne indretning af stålvirer sammenholdt af lærredsstrimler ikke altid var nem at holde styr på, blev den hurtigt populær. Med den som støtte kunne nederdelen være af et anseligt omfang, uden at kvinderne følte sig tyngede af flonels- og bommesiskrøter, og for yderligere at øge dette omfang yndede de at besætte nederdelene med garneringer og volants i alenvis. For at den store nederdel ikke skulle veje alt for meget, syede man oftest kjolerne af lette stoffer.

I provinsen kunne man endnu i 1850erne møde personer som den gamle, rige købmand Kaspersen fra Randers, også kaldet „Messias“, med langt, hvidt hår, høj hat af gammeldags facon, fin, blå kjole med guldknapper, en kulørt, udskåret vest, stort, hvidt kalvekræs og under silkevesten et bredt, rødt silkebånd med et antal af guldsigneter. Om sommeren havde han over skoene og de hvide strømper

Kalvekryds og krinoline

Fra omkring midten af 1800 årene så man i de utallige modebilleder, som blev indforskrevet fra udlandet, at en virkelig dame bestod af et smukt ansigt, et par små hænder og, hvad resten angik, af en kjole, der skulle være lige så bred som høj. Krinolinen var et pragtstykke af elegance, men vanskelig at bære, en frisk blæst kunne meget let afstedkomme en katastrofe. – Koloreret tysk modekopper, 1860.

snævre nankingsbenklæder med stropper, som gik ned under fødderne, og om vinteren bar han en pragtfuld, blå kappe med slag, hvormed han malerisk draperede sig. Hele hans dragt var fra begyndelsen af århundredet.

Men i København var personer, som man tidligere havde været vant til at se i et vist gammeldags snit, nu klædt på en mere moderne facon, skrev Waldemar Kornerup, da han i 1842 besøgte byen. Herrerne gik i benklæder, som snart var snævre om knæet og vide forneden, snart lige det modsatte, kjole og frakke med ærmer så smalle, at man en overgang næppe kunne presse en lidt større hånd igennem dem, og en vest af silke, atlask eller fløjl. Ved særlig højtidelige lejligheder iførte man sig den sorte kjole, som meget ofte var noget gammeldags, da den var umulig at få slidt op. Til almindelig selskabsdragt foretrak man nemlig omkring 1840 en blå eller brun kjole med blanke knapper. Ved samme lejlighed anbragte man et kalvekryds i skjortens brystlæg. Kanten af den store, stive flip blev bøjet ned over det høje silkehalstørklæde og hindrede „halsens fri bevægelse og hovedets naturlige holdning“. På det snævre ærme ved handleddet syede man en lille ombøjet manchete, og på hovedet havde man høj, sort hat, om somme-

ren undertiden en grå. Benene var stukket i et par langskaftede støvler. Om vinteren gik man i dyffelsfrakke eller chenille med stort slag. Sommerfrakke kunne man godt undvære. Hvis det regnede, krøb man i ly under paraplyen eller gjorde brug af de nylig fremkomne „Mackintoscher“, „en slags stive vandtætte gummi-frakker, der stank af tjære, og især viste deres vandtæthed deri, at de tilstoppede enhver udgang for legemets frie uddunstning“.

Efter Tivolis åbning 1843 havde damerne fået endnu et sted, hvor de kunne kappes om at vise deres nye toiletter frem. Tjenestepigerne, som man også kunne møde der, gik for det meste i bomuldskjoler, og det var utænkeligt, at de viste sig med hat eller overtøj; om vinteren knyttede de et sjal på ryggen og hængte et tørklæde over hovedet, og på fødderne havde de blå, sorte eller røde uldstrømper, slæber eller sko, men aldrig støvler.

En virkelig dame kunne derimod ikke, selv på hede sommerdage, vise sig uden overtøj. Over kjolerne, som man gav lidt fylde med hvide, stivede underskørter, eller et snore- eller hestehårsskørt, bar damerne både forår og efterår det varme, uldne konfirmationssjal, der om sommeren afløstes af et let sommersjal eller en sort silkemantille, om vinteren af en temmelig lang klædes- eller silkekåbe, som oftest vatteret og forsynet med små ærmer til brug, hvis man ville tage en herre under armen eller bære en pakke. På fødderne havde man sko med bindebånd over kors eller brunelstøvler, om vinteren et par tykke læderstøvler, altid med lave hæle. At gå med kulørte eller sorte strømper blev anset for malpropert, og var derfor umuligt. Såvel for herrer som damer bestod en stor del af elegancen i det snehvide linned, og en dame gik altid med hvide bomuldsstrømper. Hatten var meget stor for at kunne dække den store frisur og kappen med de mange strimler og florbånd. Denne kappe var en dyr og besværlig pynt, i hvis skønhed og rigdom mangan ældre dame satte sin stolthed. De gamle samledes til kaffeselskaber i fuldt udstyr, medbringende deres runde, æskeformede kappekurve, og gjorde så ved ankomsten fint toilette og fik kapperne på; „thi det var jo en slags revue over, hvad de havde af disse ting“. De yngre gifte damer brugte mindre omfangsrige kapper, og de ugifte slet ingen.

Hjemme gik man i kjole, der gik op til halsen, og som kunne være af uldmusselin med en lille broderet krave. Var man i velsignede omstændigheder, kunne dette skjules i en kjole med løsthængende forbredder og bælte til at binde om livet. Senere, når barnet skulle ammes, foretrak man i stedet for at lukke kjolen op, hvilket var ret besværligt på grund af de mange hægter eller knapper, en trøje eller kjole med to slidser foran til at knappe.

Til bal kunne unge piger nok gøre lykke i en hvid eller lyserød mollskjole med kulørt silkebånd om livet, en buket i brystet, en rose i håret, et par hvide handsker og atlaskes sko. Brocher, ørenringe og „vidtløftige pendeloque'r“ var meget

Kalvekryds og krinoline

1830ernes store hvide hovedkapper og halskraver var de lidt ældre damers fornemste pry, en yndig labyrint af folder, spidser og tunger, der gang på gang har fristet tidens kunstnere til virtuøsmæssig leg med sarte lys- og skyggeeffekter. – Baronesse Kirsten Stampe, maleri af C. A. Jensen, 1831 (?).

Kalvekryds og krinoline

yndede. Guldsmykkerne var dog i reglen af temmelig ringe værdi, for det meste udbanket og fyldt med svovl eller harpiks.

Der var meget at tage hensyn til, når man skulle vise sig blandt andre. Kvinderne skulle passe på, at kjolen ikke „lyned“ i ryggen, hvilket kunne være vanskeligt at undgå, hvis man ikke havde en person til at hægte den for sig. Et sværmerisk, nyforlovet par kunne ikke uden videre spadsere ud i det grønne. Han skulle først finde en skjorte i kommoden, efterse om der var knapper i den, lade karlen børste støvler, udsøge sig en passende vest, barbere sig, børste negle, vende sig med klædebørsten i hånden foran spejlet og endelig gå hen til den elskede, foreslå hende turen, erholde hendes samtykke og sætte sig ned for at vente, indtil – ak! – indtil hun blev færdig. „Nu skal hun til at hente i kommoden særk, krave, strømper, ja, måske underbuxer, pigen skal børste støvler, en eller anden dame i huset skal tages på råd ved valget af en kjole, håret skal redes, flettes og sættes op, knappenåle skal stikkes ind i alle ender og kanter, så at den altfor sværmeriske yngling måske kommer tilbage med blodige fingre, påklædningen skal efterses i dens mindste folder, strømperne strammes i det uendelige, hatten sættes på med nøjagtighed, håret rettes og glattes med spyt, bagdelen vendes tilhøjre og venstre imod spejlet, for at hun kan se, om spidsen af sjalet eller mantillen hænger lige i midten, handsker skulle trækkes på, flænges, syes sammen og atter trækkes på. Endelig er påklædningen færdig, og nu skal der siges farvel, der skal gåes et stykke ned ad trapperne, vendes om for at hente noget, der er glemt, der skal atter gåes ned ad trapperne, uden for porten skal der standses, for at hun – gjenstanden – kan få tag i kjolen på det sted, hvor det er mode at løfte den op, eller den arm, der er tilovers (hvis vejret tillader ikke at løfte) skal stikkes ind under ynglingens arm“.

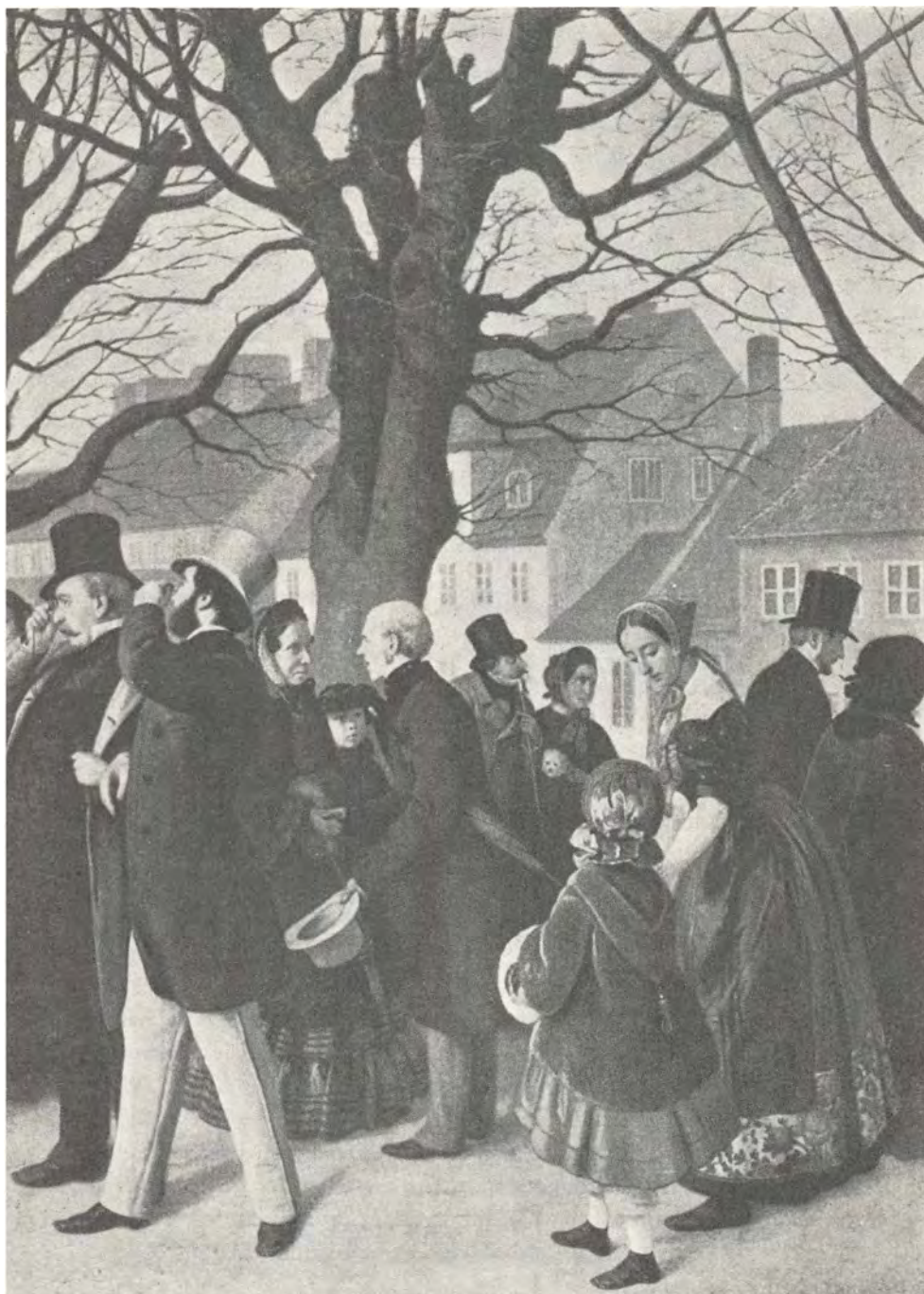
Trods alle disse genvordigheder så de større børn med længsel hen til den dag, da de kunne iføre sig de voksnes stads. Menigmand gav helst sin søn en høj hat til „at stå i“ til konfirmationen. Endvidere fik han gerne ved denne lejlighed sin første kjole. Frederik Hammerich var imidlertid ikke tilfreds, når han blot om søndagen turde gå i den nye kjole med lange skøder, og fik sig derfor skøder øgede til den daglige trøje. Så kunne folk da se, at han var voksen, i modsætning til de mindreårige, der, når de ved skolegangens begyndelse havde kastet blusekjolen, måtte løbe rundt i korte trøjer, lange bukser, støvler og kasket. Skolepi-

Billedet på næste side: Hjemme kunne man klæde sig som man ville, gik man på Volden Store Bededags aften var det for at se og for at blive set, det var som om det hele København deltog i et stort selskab, Goldschmidt i høj lys hat og mørk frakke arm i arm med en anden herre i høj sort hat og lys frakke, nydelige bondeklædte barne- og tjenestepiger i kappe, sjal og fodfrie kjoler, arveprins Ferdinand med sin Caroline og mange flere, og der vil nok blive snakket om fru Richter, som kunstneren noget uforsigtigt lader spadserer med sin beundrer og løfte op i kjolen, så man i et glimt ser lidt af krinolinens skelet. – Maleri af A. Hunæus, 1862, Statens Museum for Kunst.

Kalvekryds og krinoline

Kalvekryds og krinoline

Kalvekryds og krinoline

Omkring 1850 var konfirmandens korrekte påklædning lange bukser, kortsødet kjole, høj hat og lommeur: „Gysse blev, ligesom Andre, confirmeret, og viste den for Confirmanter stadige Trang til at vide, hvad Klokken er.“ – Tegning af Fritz Jürgensen.

gerne med mamelukkerne, det flettede hår og bluseforklædet måtte på højtidsdagen slæbe af sted i et stort fransk sjal, der ligesom den sorte silkekjole kostede 28 rigsdaler. Med et sådant udstyr kunne en ung pige yderligere kun ønske sig en sort silkeparaply. De hvide konfirmationskjoler var ikke meget almindelige, og Emilie Michelsen fra Århus vakte i 1847 opmærksomhed, da hun optrådte i kjole af hvidt moll og piqué.

Familien måtte ofte lægge al sin opfindsomhed for dagen for at få børnene klædt til konfirmation. Thomas Overskous mor syede en vest til hans konfirmation i 1812 af sin gamle, blomstrede silkekjole, og kjolen låntes hos en velvillig sjæl. Når konfirmanden så fik en stor blomsterkost i brystet og en tilsvarende i hånden, så man ikke så nøje på, at han kom „braverende“ med skøderne danglende ned om hælene. Louis Bramsens mor, der var enke, havde ikke haft råd til at give sønnen den høje hat, og han tilbragte derfor alle sine friaftener med afskrivningsarbejde og drev det til sidst så vidt, at han kunne købe sig en hat til 6 rigsdaler.

Kalvekryds og krinoline

I 1850erne og 1860erne kunne man i sandhed sige, at klæder skabte folk, i alle tilfælde kvinder. Herrerne var snart påklædt, til stads i en sort klædning, til daglig i grå dragt. Skulle man ud at spadsere, understregede man det sportslige i denne præstation ved at iføre sig let, gråt sommerantræk med gamachestøvler, en let paletot og dertil sidste skrig i engelsk herremode: en lærredskasket med celluloid-skygge som hovedbeklædning. Som en ringe trøst havde de dog mulighed for at vælge mellem „utallige bulede og ubulede, i alle regnbuens farver spillende, og af alle mulige stoffer lavede hovedbedækninger“, og en „uendelig forskjellighed af opretstående og nedadbøjede, lige og udskårne, høje og lave flipper“.

Til en elegant damekjole beregnedes af tøj, der var 5 kvarter bredt, 12 alen 1 kvarter til nederdelen, der blev spilet ud over et krinolinestel, $1\frac{1}{2}$ alen til det glatte liv, og til de vide ærmer omkring 2 alen, ialt $16\frac{3}{4}$ alen (omkring 11 meter). Dertil kom $18\frac{1}{2}$ alen til garneringer (flæser), som skulle falde lidt ned over hinanden „tildeels for at dække syningen, men egentlig fordi det bidrager til at bruse“.

Til arbejdsbrug var krinolinen upraktisk og derfor ikke meget anvendt, og der var damer, der heller ikke brugte den til stadsbrug; hvis en sådan dame ikke ville være helt „janket“, iførte hun sig i stedet adskillige, stivede skørter.

Det var ikke nemt at slippe forbi to krinolinemadammer i byernes smalle gader, og de måtte ofte stå for skud for vittighedstegnere og gadedrenge på grund af deres manglende færdighed i at håndtere kjolens store vidde. To sy piger, hvoraf den ene var i krinoline, kom i stormvejr gående på vejen mellem Sæby og Aalborg, og da de kom til Idskov bro, kom vinden ind under krinolinen, løftede pigens i vejret og slyngede hende over rækværket ud i åen; da det efter mange anstrengelser lykkedes hendes ledsagerske at få hende op, var hun død.

Trods alt mente modebladet „Dagmar“ i 1866, at krinolinen ville fortsætte med at være uundværlig, navnlig da den nu var blevet noget mindre, „og derfor kun imødekom en fornøftig og sund smag“. Få år efter var den kuppelformede krinoline dog umoderne, og damer, der ville være med på moden, fik syet deres kjoler med vidden samlet bagpå, men stadigvæk båret ude af en slags fladtrykt krinoline.

De så både fikse og nydelige ud, når de vrimlede på gaden i deres spadsere-dragter med paletot'er og hatten på snur på det opsatte hår, og når de svævede rundt i dansesalen som i en sky af moll og blonder og med hovedet omgivet af en glorie af krøller og fletninger. „Men,“ fortsætter Plenge, „når vi ville se nøjere på sagen, så er det jo dog ligefrem urimeligt, for ikke at sige vanvittigt, at stavle en blanding af eget og fremmed hår i et kvarters højde op på hovedet og derovenpå befæste en lille nøddeskal af en hat, og det samme gjælder dog endnu mere om de tommehøje franske hæle, der give hele legemet en unaturlig stilling og kunne have mange betænkelige følger. Når en kvinde selv uagtet alt sligt og

Håndværkere i bluse eller stadstøj

meget mere dog kan tage sig godt ud, så bevises derved jo kun, hvormeget der skal til for at ødelægge hendes naturlige ynde.“

I lighed med tyskerne begyndte de danske håndværkere i 1830erne at bruge særlige dragter, forskellige for de enkelte fag. Før havde der ikke eksisteret egentlige håndværkerdragter, og mange håndværkere havde i begyndelsen af århundredet slidt deres knæbukser som arbejdsdragt. Tømrermester Balslews svende gik i gule skindbukser og store rytterstøvler samt et læderbælte om livet med messingspænder og dertil lang, blå frakke.

H. C. Andersen fortæller, at „fastelavnsmandag droge slagterne omkring, med deres hvide forklæder, røde huer, og den blankpolerede øxe på skulderen“. Forklædesmækken holdt man oppe ved hjælp af et bændel, der gik rundt om nakken, eller man knappede den fast på trøjen. Om livet fastgjordes det med et bændel, som ofte knyttedes foran, til andre tider blev det bundet eller knappet på ryggen. En smed havde aldrig bændel om livet af frygt for, at de ting, han arbejdede med, skulle hænge i.

En mand, der i vinteren 1848 gjorde rejsen Korsør-Nyborg, fortæller, hvorledes de brøsigte „korn- og studepugere“ i deres tykke skindpelse med kendelig foragt så ned på de stakkels bluseklædte håndværkere. Ofte udgjorde den løsthængende bluse til at trække over hovedet en del af de nye håndværkerdragter. Dens forbillede var den franske busseronne, „la blouse“, som var sømændenes egentlige arbejdsdragt, og den blev ikke blot anvendt af håndværkere, men blev meget yndet som arbejdsdragt i almindelighed.

Om søndagen skulle svendene i stadstøjet. Ikke alle håndværkere havde råd til at anskaffe sig dette, andre indså ikke det rimelige i at anvende så mange penge på klæder, og således kunne det gå til, at man simpelthen arbejdede om søndagen og holdt blå mandag i stedet for; om mandagen kunne man nemlig godt gå på gaden i arbejdstøj. Eller fire svende var fælles om stadstøjet og skiftedes til at gå ud om søndagen.

Læredrengene var endnu dårligere stillet. Ofte skulle mester sørge for deres påklædning, og på gaden løb de rundt med tøfler på de bare fødder, uldne nattrøjer, læderseler overkors på ryggen, blå eller grønne forklæder og til stads høje kasketter med brede læderskygger. De arbejdede for eksempel mod at blive klædt til konfirmation. Så slap familien for denne ikke ringe udgift. Mesteren prøvede ofte at klare sig så billigt om ved forpligtelsen som muligt, og ikke altid blev tøjet, der jo skulle tjene som stadstøj flere år frem i tiden, efter konfirmandens hoved.

Omkring 1830 var empiredragten begyndt at gøre sig gældende på landet. Karle, som havde taget arbejde i København, vendte hyppigt hjem med køb-

Købstadsklæder på landet

Moden er udadventt, inden egne døre tør man hensynsløst hygge sig i den hjemlige uhygge, drive i chaiselongen, lade de små slås, filosofere over sokkens huller, læse romaner og bestyre huset. Den daglige æstetik må opretholdes af husets unge døtre grupperet om Amor på kakkelloven, den beundrede skuespiller Høedt i kommodeskuffen og guitarren støttet til den væltede spyttebakke. Og lillesøster i mamelukker beundrer storesøster i hendes dristigt improviserede balletattitude. – Maleri af L. A. Smith, 1861.

stadklæder, som de havde anskaffet sig for den indtjente kapital. Som soldater lå de inde 3½ år, og når rekrutskolen var overstået, havde de kun vagterne at passe. Ind imellem havde de så lov til at arbejde for folk i byen og fik på den måde mulighed for at lægge nogle penge op.

Gamle mænd kunne godt til daglig gå i sribet hvergarnsvest med lodrette striber, nattøje, skindknæbukser, lange, hvide uldstrømper, træsko og strikket hue, men de måtte samtidig tåle, at de unge gik i lange vadmelsbukser og tvær-sribet vest med strikkede ærmer. På Fyn gik karlene om søndagen i støvler med skafter, blå bukser, trøje og hvergarnsvest knappet helt op i halsen. I stedet for krave brugte de et sort tørklæde og derunder et hvidt. På hovedet havde de kasket. Når en karl havde tjent så meget, at han kunne købe sig en merskumspibe med søvlænke og kvaster, et sølvkapselur og en sølvurkæde, undertiden med et signet i nederste ende tillige med en eller flere urnøgler, der tit var lavet af gamle mønter, hvorpå var loddet en øsken og en tap, og han tillige var pæn i klæderne, gik han for at være en formuende karl.

Købstadsklæder på landet

Den yngre bondemand foretrak måske lange bukser og støvler for knæbukser, strømper og træsko, kasket for hue eller hat. Og den sølvbeslagne merskumspibe og lommeuret med nøgle understregede ikke alene hans moderne indstilling, men også hans økonomiske soliditet. – F. C. Lund: Danske Nationaldragter, 1851-62: En sjællandsk Bonde.

Pigerne brugte deres penge til trykte kattunsstoffer og andet kramtøj. Havde de ikke råd til sådan stads, så gjorde de købstadmoden efter, så godt det lod sig gøre, i de hjemmevævede stoffer. Marie på Fyn skulle have sig en kjole af mørkegrønt hvergarn med små, karmoisinrøde pletter. „Den gang (omkring 1840) var det moden, at ærmerne skul være så store oppe ved skulderen; der skul blive så meget tøj til overs, at Peter Johansen kund få en vest, det hørte til hans løn, men skræderen tog så meget til ærmerne, at der blev for lit til en vest til karlen.“

Gårdmændene var klædt ligesom karlene, men brugte desuden filthat og frakke, og til køreture et løst slag. Enkelte velstående brugte en lang chenille, foret med vadmel. Denne kunne være forsynet med indtil syv skulderslag, der var fastsyet under kraven.

Støvlerne var en vigtig del af den nye dragt. Havde man omsider fået sparet sammen til et par, gjaldt det om at passe på dem. Bønderne gik ofte barfodede til kirke med støvlerne i hånden. De blev først trukket på umiddelbart før kirken. Karlene og drengene brugte sjældent deres læderfodtøj, hvis de da havde noget. Ofte fik de sig en slem overraskelse, når de trak i det i anledning

Købstadsklæder på landet

Også fattigfolk skal have tøj på kroppen, og havde man ikke råd til at lade skrædderen forfærdige det, kunne man med fordel handle med sjakkerjøden, der uden fordyrende udgifter til værksted og butikslokale på åben gade drev sin lille billige forretning med gode brugte klæder. – Koloreret stik i Lahde: Klædedragter i Kiøbenhavn, beg. af 1800 årene.

af markederne. Selv om de i den forudgående tid havde arbejdet ihærdigt for at få det blødgjort, kunne det stive, indskrumpede læder gøre opholdet på markedet til en utålelig pine. Hen på dagen så man „forpinte mennesker fjerne sig fra markedspladsen ud i heden eller hen langs kanten af søen og trække støvlerne af for at få lindring i de ømme fødder“. De fleste bønder var i blå vadmelstrøje, enkelte hede-bønder i gråt vadmel og andre i en gammeldags, blå vadmelstrøje med meget korte skøder. Desuden så man på markederne mange købstadklædte folk, som proprietærer og proprietærsønner, forvaltere, måske en enkelt præst eller degn og en hel del folk fra de omliggende købstæder. Drengenes øjne hang beundrende ved deres fine klæder.

Et sådant antræk kunne de nok tænke sig til deres konfirmation. I Vejby på Sjælland var alle sytten drenge klædt i vadmelstrøje og hvergarnsvest og høje, billige silkehatte. De 22 konfirmandinder bar hvergarnskjoler og forklæder og havde flettetøj på hovedet. Det bestod af et stykke guldgalon og et nakkestykke besat med en mængde strålende glasperler; desuden var huen pyntet med en mængde røde, læggede silkebånd, og en stor silkebåndssløjfe hang ned ad ryggen. Kun skovriderens datter bar blomsterkrans, men hun var

også blevet undervist privat af provsten og kom ikke sammen med de andre børn. På Fyn stod drengene i hvergarnsvest og trøje og bukser af vadmél. Derover skulle de have en frakke, og da ingen drenge havde frakke selv, måtte den lånes. Det gjaldt om at få den bestilt i tide, for „det var vanskelig at få en, der passe“.

Den stigende landbrugseksport bevirkede, at bønderne efterhånden fik flere penge mellem hænderne. Arbejdskraften steg i pris, og omlægningen af landbruget havde til følge, at gårdene ikke mere kunne forsyne sig selv i så høj grad som tidligere. Det hjemmevævede tøj og dermed egnsdragterne fik en alvorlig konkurrent i det fabriksvævede stof, der som industrivare kunne leveres til lavere priser, og som på grund af sin lettere kvalitet oftere kunne udskiftes. I slutningen af 1840erne var man derfor stort set ophørt med at gå med folkedragt.

I Salling var mændene begyndt at bruge underbenklæder af hjemmelavet blårlærred eller hyppigere af tvistlærred, om vinteren af hvidt, uvalket vadmél eller hvergarn. Men Christian Olsen fra Stevns, der var født 1848, fik ikke underbenklæder, før han var voksen, og hans far, der døde 1884, havde aldrig haft underbukser på. Knæbukser var ikke længer almindelige. Yderst havde man en frakke eller ydertrøje. Ydertrøjen nåede til hofterne, frakken var forsynet med skøder, der på gamle mænd nåede ned over knæet, på de unge nåede til sædet; herunder bar man hvergarnsvest og vadmélbukser. I stedet for stadsskjorten af hørlærred med udsyet (broderet) hals- og håndlinning, hvortil hørte sort eller kulørt halstørklæde, knyttet i sløjfe, begyndte man at bruge manchetskjorte. På fødderne havde man enten pløsesko, hvis to klapper, pløse, blev bundet over vristen med en læderrem, eller støvler med skafter, der nåede et stykke op ad benene. Enkelte brugte støvler med skafter af stift læder, der fortil nåede op over knæene og var udringede bagtil, således, at man kunne bøje benene. På hovedet brugte man silkehatte, filthatte eller kasketter med skygge af læder, senere af pap. Hverdagstøjet var for det meste, og altid om sommeren, af hvidt, bleget lærred.

Kvinderne begyndte at bruge kåber eller trøjer i stedet for sjaler, og i Næsborg sogn ved Aalborg blev krinoliner eller efterligninger af dem almindelige hos den kvindelige ungdom efter krigen i 1864. De kunne vanskeligt komme ind gennem kirkedøren, og når de gik på visitter, måtte de sidde på stole, da de ikke kunne få skørterne anbragt på langbænkene. Når konerne og pigerne kom til marked i Randers, steg de af vognene som store bylter indpakkede i kåber, sjaler og tørklæder, og når de kom ned, tillod skørternes omfang, at de satte sig på hug ved siden af vognen, holdende sig til den med hånden, og

besørgede, inden de gik ind i gæstestuen og fik det meget tøj af. Enten har de haft åbne underbukser på, eller de har slet ikke haft bukser på, hvad der endnu var det mest almindelige.

I Næsborg sogn, fortæller Anders Johansen, var der endnu et par gamle mænd, der bar halv „nationaldragt“; til fest var de i langskødet, blå frakke med sølvknapper, stribet vest ligeledes med sølvknapper, sorte manchesters knæbenklæder med sølvknapper, sorte eller hvide uldstrømper, lædersko med metalspænder og på hovedet en høj, sort hat. Til kirkegang, ved altergang, dåb og andre store højtidere bar de ældre kvinder endnu den jyske kappe.

I denne brydningstid mellem gammelt og nyt havde folkedragten sat sin oprindelige farvepragt over styr. Dæmpede, mørke farver passede bedre til de gamle mennesker, som nu var de eneste, der brugte den. For de yngre mænd var kravetøj og manchetter ved at blive en fornødenhed, selv om de stadig gik med højhalset, dobbeltraded vest og halstørklæde, og adskillige gårdmænd og gårdmandssønner havde anskaffet sig sorte dragter af dyffel eller lignende købestof.

„Man var klædt som moden og skræderen vilde have det. Der kunde ikke tages noget hensyn til, hvad der klædte ens individualitet.“ Kun få danske besøgte modeverdenens brændpunkter, Paris og London; nogle gjorde turen til Hamborg, hvorfra de hjembragte pynt og luksusgenstande til misundelse for venner og veninder. Men selve virkeligheden i al dens pragt og herlighed fremtrådte kun, når en udmajet hamborgsk dame viste sig på de københavnske gader. Af modejournalerne kunne man dog gøre sig en idé om, hvad der rørte sig i livet. Den første danske modejournal udkom i 1831. Før den tid havde man været henvist til de blade, der kom fra Hamborg, Paris, Wien, London og Leipzig. Men „Dansk Modejournal“ gik allerede ind i 1832 og først i løbet af 1850erne begyndte de danske blade at kunne trives bedre. De vedblev dog at være afhængige af det udenlandske stof: et af dem kunne ikke udkomme, da det i 1870 en tid måtte opgive forbindelsen med Paris.

Ved århundredets begyndelse fandtes der kun nogle få mode- eller manufakturbutikker i København. Her som i købstæderne var man i almindelighed henvist til kramboderne, hoseboderne eller de omvandrende hosekræmmere. To gamle jøder, Nathan og Cohen, løb i Helsingør fra dør til dør med et alenmål og en stor pakke under armen. Pakken indeholdt silketøjer, netteldug, musseliner, kniplinger og andre rare sager for damerne. Mor Oxen og flere koner falbød på samme måde lærreder, kattuner og simple varer. For at prøve disse billige kattuners farveægtighed, spyttede konerne i hænderne og nulrede dem for at se om de smittede af. Det kunne der være god grund til. De

metoder man anvendte til indfarvning med plantefarver, før anilinfarverne kom frem i 1860erne, var nemlig ikke alle lige holdbare. Købte man et stykke stof trykt med oliefarve, undgik man, at farverne, som det var tilfældet med vandfarverne, løb i ét når de blev våde. Efter et par ganges vask aftog de dog meget i styrke, hvis de da ikke var slidt af endnu før vasken. Ydermere lugtede stofferne stærkt af olie.

Man skulle også passe på, når man købte taft- eller silkestoffer. For at de rigtig skulle kunne tage sig ud, var de billige kvaliteter behandlede med forskellige stivende midler og ofte blev de „besværede“ i en sådan grad, at de efter vask vanskeligt lod sig bringe tilbage til deres oprindelige udseende, selv ikke når man tog damebladenes gode råd i anvendelse.

En tjenestepige, der ikke havde for mange penge at råde over, kunne få lov til at købe på afbetaling. Hun betalte et par daler, og tøjet blev liggende, til hun bragte resten af pengene. Det gjorde ikke noget, at hun ved afhentningen bestemte sig for et andet stykke tøj, da alle omkring 1820 brugte netop det samme mål, 9 alen (6 meter), til en kjole.

Kunne man ikke afse penge til stof og skrædder, købte man i København brugte klæder hos jøderne i Læderstræde. De stod og sjakrede på hjørnerne og antastede de forbipasserende med tilråb: „Har herren klær' r at sælge, trænger herren til en kjole? Spotpris, røverkøb!“

For landboer var markederne en jævnlige tilbagevendende begivenhed. De mange handelsboder blev flittigt besøgt. Hos skomageren skulle mændene have skaffestøvler af fedtlæder eller blanklæder, og en dreng blev strålende glad, hvis han fik et par snøresko til markedsgave. Kvinderne var dog skomagerens bedste kunder. En overgang var det meget fint blandt gårdmandsdøtre med brune brunelssko til hvide bomuldsstrømper. Også tøffelmageren skulle besøges. Han havde morgensko af broderet eller vævet stof og filtslæber. Men den almindelige fodbeklædning var træsko, og på markederne var der derfor ikke få træskomænd fra de skovrige egne. Manufakturbutikkerne handlede med hovedtørklæder, sjaler, forklæder, bomulds- og sirtstøjer, lærreds- og hvidevarer, krinoliner, snøreliv med blanchetter (stivere), hvide og sorte mandfolkekraver, silkehalstørklæder til mændene og meget andet. Buntmagerne var meget søgt. Enhver gårdmand med respekt for sig selv skulle have en kasket. Han havde også sorte, stive filthatte og stråhatte. Hvis der var en særlig guldsmedebod, sværmede pigerne om den i håbet om at få en ring foræret af deres ven. Men et fingerbøl af sølv eller messing med kulørt glas til top var også en fin markedsgave, især når det blev leveret i et fløjlsforet etui.

Tjenestefolk fik ofte en del af deres løn i form af tøj. Det kunne være en anledning for herskabet til at komme af med det brugte tøj. Men lige så ofte

Også med beklædningsgenstande kunne man forsyne sig på markederne, og en fornuftig bonde vilde vel ofte foretrække at købe sig en ny hat af en jovial mand i hans jævne teltbod fremfor at lade sig betjene med mistænkelig høflighed i en fin butik. – Tegning af Vilh. Rosenstand: Markedsscene i Vesterbrønderslev, Ill. Tid. 1862–63.

fik de et stykke nyt stof sammen med løftet om at få det syet, næste gang skrædderen kom.

Indtil der omkring 1840 kom sypiger, der tog sig af konernes og pigernes tøj, var både mænd og kvinder henvist til at benytte sig af skrædderen. En stor del af tøjet, navnlig linned, kunne kvinderne dog selv forarbejde.

Det var en begivenhed, når skrædderen med svend og læredreng kom til stede, bærende pressejernet og skræddersaksen samt et pressebræt. Først skulle der tages mål, hvilket skete på den måde, at mester af tvundet hørgarn tog en lang tråd, og for hvert mål han tog slog en knude på tråden. Syningen blev helt foretaget med hånden, og skete det nu, hvad der ofte var tilfældet, at det syede klædningsstykke kom til at passe mindre godt, eller helt slet, så hed det, at „skrædderen havde ladet katten løbe med maalet“. Man var nødt til at beholde klædningsstykket, da man selv havde leveret tøjet, og i de fleste tilfælde

kunne man så trøste sig med, at det i hvert fald var stærkt, hvilket man lagde nok så megen vægt på.

Tøjets pasform kunne kun blive forbedret ved, at skrædderne fik en bedre oplæring. I 1850erne begyndte nogle københavnske mestre at få interesse og forståelse for dette, og de opfandt tillige et nyt system for måltagning og tegning af snitmønstre, hvorved tøjet bedre end tidligere kunne tilpasses kundens figur. Samtidig skete der en stor forandring i hele skrædderfaget. I „Skandinavisk Modejournal for Herregarderobe“ kunne man i 1857 læse: „Den eneste handlende i Kjøbenhavn, som allerede i 2 à 3 år har havt syemaskiner i brug, er manufacturhandler H. Cohen, Østergade 78. Foruden at nævnte forretning til visse tider af året beskjæftiger 1 à 200 syersker, hvoraf nogles arbeider ere uovertræffelige, er der 4 syemaskiner i aktivitet, og have disses arbeider vundet almindelig anerkjendelse. Hvad disse maskiner isærdeleshed præstere er brystindlæg; disse syes ualmindelig fine og med en næsten utroelig hurtighed. Med største forekommenhed tillader hr. Cohen, hvem det interesserer at tage maskinerne, som daglig ere i activitet, i öiesyn, og den hurtighed og accuratesse, hvormed disse arbeide, er forbausende og virkelig interesserende. Bestillinger effektueres såvel af egne varer, som af tøier, som i stort forråd forefindes på hr. Cohens lager.“

Mange småskræddere havde det kummerligt. Arbejdet var sæsonpræget, og februar var den dårlige tid, hvor kun få bestillinger på vinterklædningsstykker indtraf. Kun bal- og maskeradedragter gav hist og her nogen beskæftigelse. Det var kun få driftige skræddere, der kunne skabe sig en virksomhed af omfang som Cohens. I 1864 beklagede skrædderne sig over, at der fandtes ikke så få danske officerer, kammerjunkere og kammerherrer, der havde fast skrædder i Hamborg, eller som åbnede deres døre for ubudne probenreutere fra hamborgske skræddere og var enfoldige nok til at tage deres „spytlikkerier og pralier“ for gode varer.

Skrædderne manglede penge for at kunne udholde konkurrencen med købmændene, der i mange af landets byer etablerede fuldstændige skrædderier, både med færdige klæder og på bestilling, og de var ikke i stand til at byde kunderne samme udvalg af arbejde til omtrent samme priser, til hvilke købmanden falbød sit.

Konfektioneret tøj var ikke noget helt nyt for 1850erne. Omkring 1775 levede i København en mand, der var blevet velhavende på handel med færdigsyede klæder til den russiske flåde. Det var den første forretning i sin art i København. I 1812 var der i byen 4–5 „lærredsboder“, hvorfra der handlede med færdige klæder, som dog kun havdes i såre ringe oplag, især til halvvoxsne. I 1819 fremtrådte skræddermester With første gang som forfatter, idet han

Skrædderi og konfektion

Bønderne kunne købe både sko og støvler på markedet, men træskomanden, der var leverandør af den fodbeklædning, som ingen på landet uanset alder og stand kunne undvære, var den, der havde størst omsætning. – Tegning af Vilh. Rosenstand: Markedsscene i Vesterbrønderslev, Ill. Tid. 1862–63.

Skrædderi og konfektion

begyndte en fejde med hose- eller klædekræmmerne angående deres udsalg af forarbejdede klæder. Afpassede klæder, det vil sige stoffer, hvis broderi eller mønster var afpasset til et bestemt klædningsstykke, var stadigvæk temmelig almindelige. „En dame kunde dengang (omkring 1840) både hos Holm og Brandes købe sig en fin ulden eller en ret smuk silke kjole og et kjønt shavl, men i vinduerne var intet at se, der kunde lignede ved den nu udstillede rigdom af de forskjelligste stoffer både i uld, silke og fløjl.“

I 1870erne kunne hun liste sig ind til modehandleren i sin morgendragt for et kvarter efter at paradere i en stadselig spadseredragt med over- og underkjole, skød og skørt, og en ung pige med friseret hoved og hvide balsko kunne på vejen til onkels bal holde udenfor en kræmmer for at gå op og iføre sig en balkjole, struttende af piber og garneringer.

Med indførelsen af det konfektionerede tøj skete der en ensretning af klæde- dragten såvel i byerne som på landet. Det at anskaffe sig et stykke konfektions- syet tøj var hverken så dyrt eller så besværligt, som når man tidligere skulle have syet efter mål. Folk fra lavere sociale lag, der tidligere havde været karakteriserede ved deres klædedragt, fik mulighed for at hæve sig over deres stand, og med et langt dybere perspektiv kunne man nu sige, at klæder skaber folk.

MAD OG DRIKKE

Freden og den økonomiske fremgang i de sidste årtier af 1700 årene, der havde muliggjort de store landboreformer, skabte forbedrede levevilkår for de fleste befolkningslag. Dette gav sig også udslag i spisevanerne, først og fremmest blandt de mere velstillede. I købstæderne blomstrede selskabslivet, og egnens og byens betydende personer mødtes til veldækkede borde og nød den gode og rigelige mad og drikke.

Adskillige moralister havde ondt af denne overdådighed. Tode skildrer det overdrevne vindrikkeri, hvoraf nogle bliver så røde og blussende som en tjæretønde, når den står i lue, så at skildvagten ved et krudttårn ikke tør lade den komme nær på ti skridt. Han forarges især over de umådeholdne spisegilder om aftenen, hvor nogle optræder med en svælgeevne, der havde lighed med Englands nationalgæld. Frankenau hævdede, at mange af hovedstadens indbyggere lægges for tidligt i graven ved overdreven frådren. For datidens talrige tidsskrifter med satiriske indlæg var det overdrevne vellevned et ofte benyttet emne. En indsender meddelte, at han agtede at udgive et nyt månedsskrift, „Bugvennen“. Skriftet skulde indeholde originale afhandlinger af hovedstadens berømteste spisere, nydelige poesier til appetittens opvækkelse såvel som til smagens forfinelse, satiriske stykker og epigrammer over tarveligheden, bekendte frådseres levnedbeskrivelser, opfindelser i spisekunsten, recensioner over koge- og syltebøger og endelig en gang imellem kobberstik af en eller anden bekendt æder, en ny ædemaskine m. m.

De fleste af klagerne over frådseriet var dog stærkt overdrevne. Henrik Stefens understregede, at hverken spisningen eller drikkeriet var særlig voldsomt: Den vin, vi nød, blev mer besunget end drukket.

Kun de færreste havde råd til det store vellevned i det daglige. En eller to jævne, solide middagsretter med hjemmebrygget øl var almindeligt. Håndværkerne og de mindre handlende i byerne måtte ligesom bønderne og daglejerne på landet lægge vægt på en solid og nærende kost. De forskellige madvarers næringsværdi vidste man ikke noget om, og resultatet blev som oftest en tung, til tider næsten ufordøjelig kost. Var næringsværdien ringe, måtte mængden være så meget større for at give kræfter til dagens hårde slid.

Den danske bonde fik derfor skyld for et umådeholdent grovæderi. Pastor

Hvor meget bør man spise

Junge i Blovstrød skrev: at skulle landsby-maven rigtig kunne fordøje det, som i sommerdagene indlosses først af ost og grød og brændevin til frokost, dernæst af sild og søbemad til davre, da af ost og brød og brændevin til middag og atter af smørrebrød og brændevin til midtften og endelig af søbemad til nadver og det alt efter Cølnsk vægt, da måtte jo fordøjelses-redskaberne stedse være i samme bevægelse som vejrmøllen i storm. Junge afviste, at grovæderiet alene skyldtes hårdt arbejde. Det måtte især være vanen, thi allerede fra barnsben lærte man at spise meget: Barnet bliver da et evigttyggende væsen. Man startede dagen med en solid frokost, så man var klar til at gå i marken, og ingen kunne tænke sig at gå til ro uden en sidste solid portion mad, thi det man spiser om dagen, løber man bort, men det sidste måltid giver kræfter.

Hvad enten moralisterne nu havde ret eller ej, så fandt regeringen, at den ved lovgivning måtte indskrænke lysten til overflod. Efter Struensees fald i 1772 var regeringen meget lydhør overfor krav om indskriden imod „sædeligt forfald“. Man ønskede at genskabe tidligere tiders simpelhed.

Den 20. januar 1783 udstedtes en forordning imod ødselhed, hvori der blev fastsat grænser for enhver form for unødigt luksus. § 15 gav regler vedrørende spisningen. Det blev forbudt ved gæstebud at servere mere end 8 retter mad, store og små fade indregnet, og dertil, foruden salater, højst 2 slags desserter, udover frugter, der er vokset her i landet, ligesom alle indførte „confekturer“ blev forbudt. Ved aftensmåltidet måtte ingen undersåt give mere end 6 retter mad, store og små medregnet, og udover salater højst to slags desserter med frugter. Dog måtte ved bryllupper serveres to retter og to slags dessert ekstra. Af vine blev kun fransk hvid- og rødvin samt Malaga og Madeira tilladt. Senere blev det forbudt at invitere flere end 32 til et bondebryllup, og det blev endog helt forbudt almuen at drikke kaffe.

Selv med disse skærpselser synes denne forordning at tillade en god portion overflod. Otte retter mad betød dog ikke helt det samme som nu. Agurkesalat eller syltetøj regnedes således hver for en selvstændig ret. Loven blev i øvrigt næppe særlig godt overholdt. Allerede 15 år senere bemærkedes, at den øjensynlig var gået helt i glemmebogen. Da regeringen udover de moralske motiver nærede ønske om at sætte bom for den voldsomme indførsel af luksusvarer, så den ofte gennem fingre med overtrædelser, blot der benyttedes indenlandske varer. Frugter, der var dyrket i Danmark, måtte godt nydes udover de fastsatte mål, hvorimod fremmede spisevarer, der lige så godt kunne erstattes af danske, blev helt forbudt. Brugen af fremmede vine måtte også begrænses, og det er ikke tilfældigt, at Sønderborg-gartneren J. G. Vothmann netop i 1783 fik „Det kongelige Landhusholdnings Selskabs“ sølvmedaille for sin „Afhandling om Æble- og Pære-Mosts Tilberedning, Bevaring og Anvendelse“.

Størrelsen af restaurantens kundekreds afhang ikke udelukkende af madens kvalitet og pris, betjeningens udseende spillede også en rolle. – *Lahde: Klæde- dragter i København, beg. af 1800 årene.*

fandtes ganske vist bugnende varelagre og nogen import blev opretholdt, delvis ved smugleri og halvt illegal handel. Alligevel blev i krigens løb krydderier, ris, sukker, kaffe, tobak og meget andet mangelvarer, og den daglige kost ændredes i overensstemmelse hermed. For størstedelen af landets befolkning var dette dog ikke særlig mærkbart, kun de velhavende købstadboere, i hvis kost de importerede varer var blevet et fast led, følte knapheden. Deres daglige kost blev nu mere i overensstemmelse med den føde, som de fleste danske i øvrigt levede af.

Kun savnet af sukker samt nydelsesmidler som kaffe og tobak mærkedes i videre kredse. Alt sukker var da importeret rørsukker. Det brugtes i de fleste husholdninger som puddersukker eller som kandis. Erstatningsvarer var svære at finde – honning var lettest tilgængeligt. Men netop Napoleonskrigenes voldsomme prisstigninger på sukker over størstedelen af det europæiske fastland medførte et målbevidst arbejde på at finde rationelle metoder til at udvinde sukker af sukkerroen. På Langeland gjordes et forsøg på at skabe en dansk sukkerroefabrik i 1812. Trods statsstøtte klarede fabrikken sig dog ikke, da rørsukkerimporten atter kom igang.

Erstatninger for kaffe var lettere at finde. På øerne klarede man sig med brændt korn, i Jylland og i de store købstæder havde man desuden cikorie. Og-

Den noble simpelhed i levemåde symboliseres i billedet af en tækkelig kokkepige under tilberedningen af enkle og sunde retter, det kan stilles hende i udsigt, at hun med tiden vil gøre både sin mand og sig selv lykkelig. – Lahde: Klædedragter i København, beg. af 1800 årene.

så tobakken lod det sig gøre at finde erstatninger for. En smule dyrkedes omkring Fredericia og på Vestfyn, og regeringen opmuntrede med præmier til udvidelse af tobaksarealerne. Det var dog langt fra tilstrækkeligt til det normale forbrug.

Regeringen nedsatte kommissioner til at arbejde med forsyningsproblemer og herfra udsendtes talrige regulerende forordninger. Forfattere, der skrev om nøjsomhed og sparsommelighed, blev opmuntret, og mange økonomiske skrifter, der priste fliden og arbejdet med at frembringe flere fødevarer, fik støtte. Særlig vigtigt var det at kunne øge brødmængden. Der advarede dog mod overdreven brug af bark i brødet, og i stedet anbefalede andre tilsætninger som ærtemel og klid.

Også opskrifter på næringsholdige, men forholdsvis billige retter blev trykt. Særlig kendt blev den såkaldte „Rumfordske suppe“. Sammensætningen skiftede lidt, men almindeligvis så opskriften således ud: 1¾-2 pund kartofler, ½ pund gryn, ½ pund ærter, ½ pund brød, ¼ pund kød, ¼ l øleddike, 7 l vand, salt. Denne portion regnedes for tilstrækkelig til 5-6 personer, men almindeligvis lavedes betydeligt større portioner.

Regeringen lod det ikke blive ved formaninger og oplysende skrifter. Ved

bøder og strenge straffe greb man ind overfor handlende, især bagere og slagtere, der benyttede sig for groft af vareknapheden. For en lang række fødevarer fastsattes maximalpriser. I de større byer oprettedes ligefrem små statsbutikker, hvori mindre bemidlede kunne købe brød, smør, kød og lys. For at stabilisere priserne opkøbte staten varelagre til disse butikker og videresolgte varerne med stort underskud.

Foruden de kortvarige ændringer fik krigen flere vidtrækkende konsekvenser.

Den ovenfor nævnte Rumfordske suppe blev således overtaget af forskellige fattig-anstalter og kom til at betyde meget for de kommende årtiers forsøg på at sikre de fattige en rimelig kost. I Haderslev oprettede pastor Lautrup i 1832 en „kogeforening“, hvor fattige kunne hente mad: søndag klar kødsuppe, mandag grønkål, tirsdag byggrynssuppe, onsdag ærter, torsdag kålsuppe, fredag ærter og lørdag vandgrød. Alligevel klagede de fattige til pastor Lautrups sorg og harme, og en af dem digtede endog en smædevis om uddelingen og de borgere, der stod bagved. På suppeanstalterne blev ofte lavet suppe til 100–500 personer hver dag. I 1859 oprettedes i Odense et dampkøkken. Også det havde til formål at sikre et stort antal portioner til den billigst mulige pris, og hertil blev nu de nyeste mekaniske opfindelser taget i brug.

En i det lange løb vigtigere, men foreløbig ikke særlig mærkbar følge af krigen og den næsten 15-årige landbrugskrise, der fulgte efter, var forbedringen af landbrugsprodukterne. Mens de danske landmænd før, da de havde monopol på korneksport til Norge, kunne sende korn, der bestod af „32 pct. rug, 38 pct. hejre, 4 pct. klinte, 17½ pct. fejeskarn, sand og avner samt mindre mængder af hvede, ærter, havre, byg og meldrøjer“, så måtte man nu ud i konkurrencen på det europæiske marked. Kornet forbedredes, rensningen blev omhyggeligere og samtidig udførtes et stort arbejde for at forbedre smørret, der hidtil havde haft et dårligt ry; det kaldtes ofte „mastefedt“. Forbedringerne kom også de hjemlige forbrugere til gode. Uden at måltidernes sammensætning ændredes væsentligt, foregik fra årene efter 1820 en langsom kvalitetsforbedring af de danske hovednæringsmidler. Herved muliggjordes også en ændring af „grovæderiet“ på landet, og der blev større interesse for at kæle lidt for tilberedningen.

Nye former for tilberedning af madvarer lærte man også i disse år, blandt andet ved indvandring af franske kokke. Allerede i 1805 reklamerede Richters gæstgiveri i København med „frokost af karbonade, oxebryst, skinke og bifsteg“. I 1828 fik franskmanden L. P. Duclot bevilling til at drive „fransk svineslagteri“, og 1847 meddelte F. L. Beauvais i flere annoncer i „Kjøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger“, at i hans nye franske slagteri i Østergade 59 bekommes til enhver tid på dagen varme coteletter med sauce à 8 sk. portionen. Hermed var de første egentlige viktualiehandlere i Danmark opstået.

Den nøjsomme kunne med enkle, forud billige midler gøre det simpleste måltid, fremstillet af grove hjemlige produkter og serveret uden dug på bordet, til en fest. – Maleri af D. Monies.

En anden vigtig og direkte følge af Napoleonskrigene var opfindelsen af konserver ved hermetisk behandling. Som svar på en prisopgave, udskrevet af den franske regering for at forbedre hærens forsyninger, offentliggjorde François Appert i 1810 en beskrivelse af en metode til konservering af levnedsmidler. Han havde efter langvarige eksperimenter fundet frem til at opvarme madvarerne i en lukket beholder og derpå opbevare dem uden luftens adgang. Foreløbig

blev produktionen begrænset, fordi man savnede velegnede beholdere – man brugte mest glaskrucker. Men ideen spredtes til mange lande. I Danmark kom det kun til mere spredte forsøg, men Treårskrigen satte påny fart i arbejdet, idet især flådens forsyning voldte vanskeligheder. En søn af ovennævnte Beauvais, J. D. Beauvais, der havde været hovmester på krigsskibene „Thetis“ og „Bellance“, startede en produktion af konserves, og fra 1858 blev han leverandør til marinen, først af kødkonserves, siden også af grøntsager. Senere fulgte flere efter; og i 1872 fandtes tre konservesfabrikker.

Også andre grene af levnedsmiddelfremstillingen blev industrialiseret allerede før 1870. I 1830erne oprettede Deichmann en chokoladefabrik; i 1835 anskaffede T. Tutein en dampkedel og dampmaskine til Helsingørgades sukkerraffinaderi, og samme år oprettede C. F. Rich sin cikorie- og kaffeerstatningsfabrik. I 1847 fandtes 89 tobaksfabrikanter i Danmark og tallet øgedes til over 125 i 1855 for derefter påny at falde. Både i hovedstad og provins startedes mineralvandsfabrikker, møllerierne blev mekaniserede, og i Ringkøbing oprettedes en kartoffelmølle. Alt dette betød en lettelse, først og fremmest for de mindre velstillede i byerne. Bøndergårdene var fortsat overvejende selvforsynende.

Ligesom man under krige og kriser havde udgivet en strøm af oplysningslitteratur, udgav en række forfattere stadig værker, der skulle vejlede til bedre og sundere kost. Adskillige husholdningsbøger med rubrikker til alle poster så dagens lys, og man begyndte ligefrem at interessere sig for madens fordøjelighed. I 1825 skrev H. C. Lund om „Næringsmidlernes Forfalskning og om Kjøkkengifte“ og i 1863 offentliggjorde A. Hahn i Odense en tabel over de vigtigste spisets fordøjelsestid. Avisernes større udbredelse udnyttedes også, dels til små oplysende artikler, dels til annoncer. Ikke alene fornødenheder som „Gode gamle Meierioste og saltede islandske Klipfisk“ hos G. F. Brincken i Haderslev, men også luksus kunne fås: Sålænge frosten vedvarer, kan daglig bekommes iis i portioner hos conditor L. Lund, boende på Naffet, Haderslev.

De fleste af de levnedsmidler, der bruges nu, var kendt allerede omkring 1780. Kun kvalitet og tilberedning er ændret. Råmaterialerne var i alt væsentlig tilgængelige også før 1780; af dagligdagens grundnæringsmidler kød, korn og salt. Sukker og talrige krydderier importeredes. Øl og brændevin fremstilledes lokalt. Kaffe, the og chokolade skaffedes udefra. Frugt fandtes både hjemmedyrket og indført. Endelig var tobakken meget yndet, dels skåret til i piben, dels som snus eller skrå.

Nogle næringsmidler var dog endnu omkring 1800 ret nye. Kartofler, der ved deres fremkomst regnedes for uegnet til menneskeføde, blev ganske vist i lidt større mængder dyrket fra 1750erne, men de fleste steder var der kun tale

om avl i køkkenhaven eller i en ende af en ager, til gårdens eget forbrug. På øerne dyrkedes kartofler til salg kun i Københavns og Frederiksborg amter samt nogle få steder, mest på storgodser, i Sydsjælland, på Nordfyn og Langeland. Tåsinge indtog en særstilling: Kammerherre Juul på Valdemarsslot havde indført et vekselbrug med kartoffelavl, og dette fulgtes snart af alle øens gårde. I Jylland var dyrkningen endnu af temmelig ringe omfang, dog var der særlige centre omkring Glücksborg og Fredericia samt på Alheden og Randbølhede. I enkelte sogne var ivrige præster foregangsmænd, således i Sdr. Vissing, hvor pastor O. Arntzen 1795 begyndte at plante kartofler og i 1806 kunne avle 320 tønder. Det hed, at ved hans ankomst til kaldet sattes ikke af hans sognemænd én kartoffel, men nu kører de med læs for at afsætte andetsteds, endog til Horsens.

Skønt myndighederne i disse år gjorde et stort arbejde for at forbedre agerdyrkningen, forholdt de sig ret tøvende over for kartoflerne. Ganske vist udsendte Det kgl. Landhusholdnings Selskab i 1766 et lille skrift af pastor J. K. Trojel om kartoflernes avl og brug, men i Fleischers agerdyrkningskalender, der udsendtes i flere oplag fra 1780, nævntes kartofler overhovedet ikke. Pastor O. D. Lütken skrev endog, at han tænkte at kunne sige med rette: at flesk, kiød og smør er vores almue mere fornøden end rødder, dels formedelst vort kolde clima og dels formedelst dens stærke arbejde, da begge dele fordrer, elsker og foredrager den spise, der er af større end fremfor den, der er af mindre næring.

Brændevin og øl fremstillet af hjemlige produkter – korn og humle – var daglig drik overalt. Øllet har i sin natur megen lighed med vinen, skrev H. C. Ørsted i 1843, skønt det smager anderledes og ikke har så megen vinånd. Det stærkeste øl har sjældent 5 til 6 pletter vinånd i 100 pletter, men dette er endda kraftigt nok. Han beklager, at der anvendes for ringe omhu på fremstillingen især på landet, skønt veltilberedt øl ved lagring i store forrådsældere kunne gemmes endog i hele år og derved forædles. Hver købstad havde sit brændevinsbrænderi, undertiden flere. Mange lavede også de klare dråber ved hjemmebrænderi, skønt denne fremgangsmåde i 1791 blev kendt værdig at bringe folk af bondestanden på fæstnings- eller tugthusarbejde. En buttet, brun lerdunk, „skæggemanden“, stod i alle hjem med brændevin, og en rund trædunk, lavet i bødkerarbejde, rummede øllet. Man tog dem begge med overalt, når man kørte i engen og tørvemosen såvel som til købstaden. En dreng i Sønderjylland fortalte en dag med tegn på forbavelse, at hans far var kommet ædru hjem, skønt han havde været i Flensborg. Ingen i familien kunne huske, at det før var sket.

Brændevinen blev som oftest drukket rent, men den kunne også hældes i kaffe eller the. Lagde man en tiøre i bunden på en kop, og hældte først kaffe i, til mønten blev usynlig, og derpå brændevin, til blandingen blev så klar, at tiøren atter

En dygtig kone kan klare sig med lidt, madlavningens plads var ofte indskrænket til det ganske lille stensatte ildsted, hvor det såre enkle køkkenudstyr af gryder og kedler, vandspande og kaffemølle altid var inden for nem rækkevidde. – Penne-tegning af C. L. F. Messmann, Nærum 1843.

Den daglige kost

tydeligt blev at se, så havde kaffepunchen en passende styrke. I stedet for snaps kunne man bruge rom – især i København og Flensborg fremstilledes meget rom. Den blev også brugt som grog, med sukker og varmt vand eller som del i andre blandingsdrikke.

Navnlig i borgerskabet var blandingsdrikke meget yndede. Punch lavede man på mange måder, rød punch med rødvin i, hvid med rhinskin, og den kunne serveres varm eller kold. På den fynske herregård Ørbæklunde serveredes „Rød Kardinal“, af rødvin, rhinskin og champagne, mens der til en bolle „hvid Kardinal“ brugtes seks pommeranser og seks appelsiner. Det kunne være en langvarig sag at tilberede en hel bolle punch rigtigt. Herskabskokken på Tranekær siger 1835, at man må beregne en halv eller en hel dag til en bolle pommerans-punch. Mange købte derfor færdige punche-essenser, der kunne fås på apotekerne. Iøvrigt nøjedes man ofte med at søde vinen med sukker og måske tilsætte appelsin eller pommerans.

Punch blev drukket ud på aftenen og værten eller værtinden skænkede selv i glassene. Festlig var serveringen af „afbrændt“ punch: Da først punchebollen var stillet på bordet i lysthuset, varede det ikke længe, før de violette flammer lig en lavastrøm vældede ud over øseskeen, hvergang den brændende rødvin blev hævet op fra bollen for atter at gydes ned i denne. Et i sandhed prægtigt syn, hvortil ens øje drages som ved en usynlig magt, fastslog L. E. Thrane omkring 1840. Punchebollen kunne undertiden have form som en biskopshue, en „mitra“. Den anvendtes når den oprindeligt engelske punch ved navn Biskop blev serveret.

Kaffe, the og chokolade var endnu ikke særlig udbredt omkring 1750. 50 år senere var især kaffen yndet overalt – trods forbudet mod almuens kaffedrikning 1783. På Mors kunne pigerne endog, når de forhandlede om deres fæstekontrakt, finde på at kræve kaffe hver morgen, og i en rejsebeskrivelse fra 1788 beskyldtes kniplepigerne på Tøndereggen for at være forfaldne til snustobak, kaffe og the. Kaffen var dyr. Den blandedes derfor før brændingen godt op med korn eller, i det sydlige Jylland, med cikorie. Theen var endnu mest udbredt i købstæderne, hvor man gerne nød den som morgendrik. Chokoladen var mere sjælden, forbeholdt selskabeligheden og festerne i byernes bedre borgerskab.

Var råvarerne således de samme som senere, så var behandlingen og forbruget ganske anderledes. Brød og grød var hovednæringsmidler overalt, men også fisk og kød indgik i den daglige kost. Grøntsager var derimod sjældnere. Fra omkring 1800 har C. Begtrup fra hele landet samlet en række kostplaner. Især på større gårde lå kostplanen fast fra uge til uge. På Lynnerupgård i Viborg amt kunne man med sikkerhed sige, at en forlængst overstået begivenhed havde fundet sted en onsdag, „thi det var en dag, vi ikke fik grød –.“

Pandekager lader sig med mellemrum servere i alle slags familier, husmoderen kan være forvisset om, at den nemme ret vil blive modtaget med tilfredshed, og store børn kan få små børn til at gøre kunster for at opnå dem. – Maleri af D. Monies.

Grød var den normale aftensmad. På Fyn fik man byggryns- eller bygmelsgrød, mere sjældent boghvedegrød, der især yndedes i det sydlige Jylland. Grøden serveredes nykogt med kold mælk, hjemmebrygget øl eller eventuelt med surmælk. Om søndagen fik man mange steder sød grød, byggryn kogt i mælk med sødet øl til. De fleste steder kogtes hver aften en så stor portion, at resten kunne serveres næste morgen, kold.

Til mindst én middag ugentlig spistes enten grød eller vælling af byg-, havre- eller boghvedegrøn. I sæsonen kom man kirsebær, blommer eller „kræger“ (små blommer) i vællingen. En almindelig middag var vælling og stegt flæsk eller byggrød og pandekager. I løbet af ugens syv dage fik man de fleste steder en eller anden form for grød 15–16 gange. På Mors fik man i sommerhalvåret mindst 17 ugentlige portioner grød. Det hed sig da også, at om sommeren spistes daglig mælkemad (grød eller vælling) til alle ordentlige måltider. Om en husmor på Stevns sagde man, at hun serverede grød 21 gange om ugen.

Var grøden en stående bestanddel af kosten på landet, så var brødet ikke mindre vigtigt. Mellemmåltiderne bestod altid af brød, med fedt eller måske

Den daglige kost

endda med pålæg. Kød spistes aldrig uden brød til. Stegt flæsk var helt utænkeligt uden store skiver grovbrød, hvormed man dypede op. På Lolland forsøgte man at tage de nykogte kartofler med fingrene og dyppe fedtet i det store fælles fad op med dem i stedet for med brød. Det blev dog ingen succes og bidrog til, at lollikerne var længe om at gå over til kartoffelspisningen i større omfang. Selv hvor kartoflerne vandt indpas, spistes stadig brød til kødretterne.

Også om morgenen spistes brød. Fik man grød, tog man måske kun et mindre stykke brød, men til sild hørte flere stykker. Selv ovenpå øllebrød spiste man

I de fleste af vore museer kan man i dag se lange rækker af vaffeljern og goderådsjern, men for ikke så længe siden var de endnu i brug i alle ordentlige huse og formede letbagte, smuktmønstrede og velsmagende kager som festligt tilskud til både små og store højtider. – Anonymt maleri (dørstykke) fra Paludanushuset i det slesvigske Frederiksstad, slutn. af 1800 årene.

Den daglige kost

enkelte steder en skive brød. Endelig sluttedes dagen mange steder med et stykke fedtebrød, umiddelbart før man gik i seng.

Om sommeren spiste man ofte tykmælk. Lauritz Engelstoft og hans rejsekammerat kom en junidag i 1797 uventet ind hos skovfogeden på Jægerspris. Til aftensmad satte konen et fad tykmælk foran dem med sukker og brød på, hertil frisk brød og smør. Og da de var færdige satte skovfogedfolkene, konens moder, som var kommet på besøg, samt karlen og pigen sig til bordet: og vi vare glade tilskuere af den hjertens appetit og tilfredshed, hvormed denne bondefamilie, katten og hunden inclusive, styrkede sig oven på dagens arbejde. At spise med fornemme folk kunne ikke falde almuen ind, men hvad der forbavsede Engelstoft var, at skovfogedkone selv satte sig ned og lod sin moder stå „og overalt beegnede hende som et andet meubel; men jeg troer – fortsætter han – at det så for det meeste finder sted blandt bønder, som da nok kommer af opdragelsen.“ – Man må gå ud fra, at pigen – som en selvfølge – stod op ved bordet og spiste.

Grød og brød – ingen dag gik hen, uden at man havde spist begge dele. Kornet, først og fremmest byg og rug, var uundværligt. På landet avlede man det selv, men slog høsten fejl, truede katastrofen. De fleste steder var forbindelserne rigtignok så gode, at man kunne få kornet længere væk fra, men i dårlige år blev det også dyrt, og det kunne let komme til at knibe. I Almtoft ved Kellerup var der et år så småt med rug, at man tog de bedste heste i byen for at køre til Salling. Men her havde bønderne intet at sælge, og man måtte så videre helt til Århus, hvor det lykkedes at få fire tønder. Med dette måtte man så nøjes.

Flæsk spistes der også meget af. Det hentedes op fra sulekarret og udvandedes god tid i forvejen. Det blev serveret som stegt flæsk med grovbrød, som kogt flæsk med stuede kartofler eller roer, eller som ærter og flæsk. På Fyn lavede man også indbagt flæsk. Flæskepandekage var lørdagsret på Lolland. Andet kød var sjældnere. Ole Lund mindedes fra Helsingør, at man kaldte fredags- og lørdagsretterne for „de katolske fastedage“: thi det var sjældent at få kødspiser på disse to dage, men altid grød og fisk, øllebrød og fisk, eller æggekage. I høstens tid var kogt oksekød med peberrodssovs og suppe almindelig, og om vinteren fik man på Fyn af og til kalvekødssuppe med boller. Her kendte man også brunkål og flæsk eller brunkål og kalvekød. Lørdagsmiddagen på Fyn var hele vinteren øllebrød og plukkesul, som bestod af sammenblandede, ituskårne kød- og flæskerester fra hele ugen.

Ærter eller kål spistes over hele landet flere gange om ugen. Ærterne tillavedes oftest til to dage enten som gule ærter eller som grå ærter, begge dele kogt på flæsk, der så spistes som eftermad. Det samme gjaldt mange steder grønkålen, mens hvidkålen mere var brugt til fyld i suppen eller spistes som brunkål.

Fisk var også en ugentlig tilbagevendende ret, som oftest i form af „Berge-

Festmad på landet

fisk“, klipfisk. På Lolland spistes den med sennep, smeltet smør og brød, på Fyn med sennepssovs og kartofler. På Mors var klipfisk søndagsret. Kun nær fiskerbyerne samt på småøerne fik man fersk fisk. Ellers var over alt tale om nedsaltede fisk. Eller måske indtørrede, som de „tørre jyder“, fladfisk, der var tørret i fri luft. Røgede fisk var næsten udelukkende en købstadsspise.

Ved Limfjordsegnen trådte sild ofte i stedet for kød, ja imod vest sagde man om almuen, at den lever mest af mælk, brød, grød og vindtørrede sild. De sidste spises hele året igennem til alle måltider på dagen.

Grøntsager var, bortset fra kartofler, ærter og kål, ikke almindelige på landet. På Sjælland spiste man dog ofte suppe med gulerødder og porrer, eventuelt også ituskåret hvidkål, altså en rigtig grøntsagssuppe. Til tider pyntedes den med hvide boller, „melklumper“, som kogtes for to dage.

Søndagsmiddagen var lidt bedre end hverdagsmiddagene. På Fyn var sødgrød en fast søndagsmiddag, både sommer og vinter, på Lolland fik man kødsuppe og heri kom „Suppekage“, runde, ret store gryner eller melboller, og ovenpå spiste man så kødet. På de årstider, det var muligt, kogtes suppen på fersk kød, ellers på saltet.

Udover de almindeligste spiser, som gik igen over hele landet, fandtes enkelte mere egnsprægede retter. I spiseplanen fra Nørre Herred på Lolland står under onsdag middag: Ølost med æg i, hvortil spises smørrebrød, da der ikke gives anden eftermad. På Holstebroegnen erstattedes kålen og ærterne ofte af havregryn, der kogtes i den suppe, kødet var kogt i.

Købstædernes middagsretter var mere varierede. Slagtere sørgede for fersk kød, og grøntsager kunne købes på torvet. Alle grøntsager spistes kogt, enten i suppe eller til kød. Retterne kunne opkvikkes med krydderier, som her var lettere tilgængelige. Imidlertid var hverken kød eller grøntsager billig mad, så brød og grød udgjorde også her hovednæringsmidlerne.

Var den daglige kost de fleste steder ensformig, så lyste festmåltiderne så meget mere op. Fester knyttedes derfor til adskillige begivenheder udover de store årlige som jul og påske, både til oprindeligt rent kirkelige helligdage som Helligtrekongersdag og Mikkelsdag, til mærkedage i årets løb som Midvinter og Midsommer og til vigtige begivenheder i arbejdets gang som sidste høstdag og slagtedag. Hertil kom så personlige fester som fødsel eller bryllup, der var mere uregelmæssigt fordelt.

Overalt lagde man ved festerne vægt på det, der skulle spises og drikkes, så husmoderen og gårdens piger havde travlt forud for hver eneste fest. Der var som regel ikke stor forskel fra gilde til gilde, hvorimod der kunne være stor forskel fra egn til egn på de retter, man regnede for nødvendige til et festmåltid.

Festmad på landet

På Als bestod både jule- og nytårsmiddagen af pølser, ribbensteg og svinehoved med grønlankål. Om aftenen indledte man med risengrød med smør og kanel. Hertil fik hver et stort krus øl og mange dypede heri hver skefuld grød i stedet for at drikke til. Efter grøden kom pølser, flæsk og kål atter på bordet og lidt senere serveredes æbleskiver med rugbrød. På Tøndereggen spistes ved højtidelige lejligheder vinsuppe: store hele byggryn blev kogt med svedsker, hvorpå der spædtes op med rhinskvin.

I Vestjylland bestod festmåltiderne af kødsuppe, flæskesteg og grød. På Randerseggen kom madmor ind til julebordet med et kæmpestort lerfad. I bunden havde hun lagt flæsk og ribben, ovenpå lå en rede af pølser og øverst tronede en stegt and. En forventningsfuld stilhed sænkede sig omkring det smukt dækkede bord, før husbonden gav sig til at skære for af kunstværket.

I Vendsyssel fik man grønlankål. En af karlene havde allerede dagen før tændt op under gruekedlen, og heri kogtes så den hele kål sammen med fedt fåre- eller lammekød så længe, at al væde var dampet bort. En klump fedt blev rørt i kålen, lige før den blev serveret; kødet spistes til, og øl og brændevin hørte også med. Uden grønlankål var det ikke rigtig jul for en vendelbo.

Klipfisk var især på øerne en almindelig festret. På Sjælland fik man således ofte risengrød og klipfisk til de store gilder, og på Mors var klipfisk søndagsmad. På Drejv foretrak man friskfanget kogt torsk, når årstiden var til det. Reersboerne spiste i påsken rugmelsgrød med honning. Ane Marie i Enderslev på Stevns fortalte, at man nytårsaften først fik „svinerygssuppe“ og dernæst grød. Fadet gik bordet rundt, og hver skulle tage tre skefulde, skønt flere nok allerede var godt mætte. Også lænkehunden fik mad inde i stuen den dag, og hver skulle give den en klat risengrød. Den, hvis klat han først tog, var den heldigste. Efter grøden drak man en snaps, for at „grødhesten“ ikke skulle ride ene.

Æggeretterne hørte overalt i landet til i påsken, og mange steder farvedes æggene efter kogningen i glade kulører. Langfredag fik man „skidne æg“: hårdkogte æg overhældt med en tyk, opbagt sauce, rørt op med sennep. På Strynø samledes børnene til en særlig æggekogning i en sandgrav. På øerne og herunder på Als var æg desuden fastelavns- og påskemad. Blandt påskens faste spiser var også ni slags kål, som nok kunne være svære at skaffe – man tog persille, purløg, timian, kommen og endda stikkelsbærblade med for at få det rette antal.

Enkelte steder havde man i tidens løb fået fastlagt særlige festretter. På Als var det således fast skik, at man pinsedag fik hønsekødsuppe, mens der ikke andre steder var tradition for særlige pinseretter. På Helnæs samledes gårdmændene 2. januar for at holde skorstenssyn på gårdene, mens husmændene for sig efterså husmandsstederne. Alle steder mødtes de af et pænt dækket bord med skåret mad

Høstarbejdets spisepavser antog ofte karakteren af simple og kortvarige, men muntre festmåltider i det fri. – Maleri af N. Em. Holm, 1855.

og især drikke, varmt gammeløl med „en pind i“, det vil sige brændevin, nogle steder måske endda rom og kaffe. Det gjaldt om at passe på, så man kunne holde, til man om aftenen nåede den sidste gård, hvor den varme mad ventede.

I det nordlige Jylland fejredes Stefansdag, anden juledag, med ungdomsgilder. Hver fik en stor firkantet hvedekage, „Stefanskage“. På Fyn fik man den dag prossekage. Det var en havregrynskage, der var rørt ud i mælk, rørt op med mel og delvis dækket med flæskeskiver, hvorefter den bagtes i en flad lerskål. Den serveredes skåret i skiver, ristet på panden og med sirup eller sovs af fedt til på lignende måde som sorte pølser. Mange steder havde man lært af købstadboerne at gå på visit hos hinanden i juledagene. Man blev så budt på småkager eller, som på Als, æbleskiver med sveskemos og kaffe. Inden man skiltes ud på aftenen, serveredes hvedebrød med pålæg – fåre- eller lammekød, medister og rullepølse –, hvortil man drak snaps og kaffe – mændene ofte i form af kaffepuns.

Ungdomsgilder holdtes først og fremmest ved midsommer, men ofte også i forbindelse med højtiderne. På Als fik de unge anden påskedag æggekage, sødet øl – påskeøl – og senere kaffe og puns. Men også udenfor højtiderne sørgede de for at holde gilder. Karlene på Als festede, når de havde været samlet på en gård for at tærse rasp. Husmoderen gav okse- og hønsekødsuppe og bagefter kom

Festmåltid i byerne

pigerne, så der blev lejlighed til bal. Pigerne holdt til gengæld skagegilde eller kartegilde, hvor de efter dagens arbejder ved skagfoden eller med karterne fik risvælling og æbleskiver og bagefter, når karlene var kommet og ballet i gang, slappede af ved en kop kaffe. På Strynø fik man den dag, byggen var stakket, „kløsesuppe“, det vil sige suppe kogt på høns med „kløser“, boller i. Mændene spiste da inde i stuen, mens kvinder og børn spiste i køkkenet. Herude blev de resten af aftenen, mens mændene fik sat en bolle puns ind til sig.

Degnene benyttede ofte de dage, de fik deres offer, til et mere beskedent gilde. Mikkelsdag, den 29. september, fik de en del af offeret, mange steder i form af „degneost“; den dag fik man risengrød kogt i nymalket mælk, og nogle steder også kommenskringler. Thomasdag, den 21. december, fik de deres juleoffer af skolebørnene, der til gengæld blev trakterede. I Vodder tilberedte degnen en drik, bestående af øl, sirup og brændevin, iblandet knuste tvebakker. Han gik rundt med „drikken“ i et stort lervad og madede børnene med en ske, og hertil fik de hver en simle, en kringle og et par tvebakker.

Hvad gilderne med deres overflod af mad og drikke betød for landsbyens folk, det fandt de borgerlige klasser i middags- eller aftenselskabet.

Hoffets strålende fester var selvfølgelig det uopnåelige forbillede. C. H. v. Holten fortæller om, med hvilken forbløffelse han som nyudnævnt page i 1791 så, at man der fik seks retter mad til middag og tre om aftenen, selv om hverdagen, og hvor meget mere overdådigt var det da ikke ved festtaflerne. De større godsejere havde de bedste muligheder for at følge med. Da baron Juul-Brockdorff i 1838 gav et selskab, hvori deltog guvernøren på Fyn, den senere Christian 8., så menuen således ud: 1. Krebse- og kødsuppe, 2. Østers, 3. Vibezæg, 4. Østers-posteier, roulets og fricandous, 5. Dyreryg med trøffelsaus, 6. Farceret kalkun med champignons og kastanier, 7. Sild og gåsebryst m. grønne ærter og spinat, 8. Asparges med røget lax, 9. Rødspætter og karper, 10. Poppedin af macaroni, 11. Italiensk og rødviins budding, 12. Sneppe- og kyllingesteg, 13. Wiener- Italiensk- krands- og citron-kage, 14. Gelee og oplagt melk, 15. Hindbær og appelsin-iis, 16. dessert. Men også uden de kongeliges tilstedeværelse forstod man at feste på de store herregårde. Når Dinesen på Katholm havde haft klapjagt, kunne menuen til middagen se således ud: Melon, suppe, hummer, unge ænder, røget laks, dyresteg, ostepinde og til slut vanilleis med jordbær.

Købstædernes velstillede borgerskab måtte nøjes med mindre, men også her forstod man at feste, når præster og provster, proprietærer og købmænd, kancellikommerce-, kammer- og justitsråder med fruer mødtes med andre folk af stand.

Et aftenselskab begyndte som regel om eftermiddagen. Johan Rhode husker fra Randers, at hele familien, børn og voksne, mødtes om eftermiddagen til the,

hvorefter herrerne med pibe i munden gik ud for at se på bedriften og varelagrene i den store købmandsgård; i reglen endte de nede ved havnen for at se, hvad der var kommet af skibe. Først ved syv-otte tiden spiste man aftenmåltidet, der bestod af kolde retter, først og fremmest den berømte Randers „ræsed“ (let røgede) laks. Herrerne drak rødvin, damerne hvidvin med sukker. Til sidst fik man store svesketærter med flødeskum og dertil madeira. Måltidet var for det meste ret animeret og gik ikke til ende uden taler. Efter bordet gik herrerne til den ene side og damerne til den anden for henholdsvis at spille l'hombre og whist. Damerne blev i aftenens løb forfrisket med alle mulige slags syltetøjer, bragt ind på store bakker, mens herrerne drak romtoddyer. Når det nærmede sig sengetid, og spillet var hørt op, fik damerne kaffe med mængder af bagværk, mens herrerne stillede spillebordene sammen og fik et parti „halvtolv“ om enesteskillingen. Damerne holdt desuden kaffeselskaber, hvor navnlig de ældre samledes i fuldt udstyr for at spille kort, drøfte byens skandalehistorier, drikke en masse kaffe og spise syltetøj. Herrerne havde tilsvarende gilder, hvor de konsumerede solide retter med to-tre flasker rødvin pr. mand til at begynde med og senere madeira og talløse romtoddyer.

Foruden private holdt også foreninger og laug deres traditionelle festlige sammenkomster. Når Sønderborg Skipperlaug havde sin årsfest, indledtes den ved solopgang med et kanonskud ud over havnen, hvorefter flagene gik til tops over skibe og skipperhjem. På „Colosseum“, hvor mutter Clausen omkring 1850 havde kommandoen i køkkenet, havde man haft travlt i flere dage, og dagen før havde laugets ledelse været samlet til „vinprøve“. Klokkeren 10 afhentede skipperne i Hans Brags fiskerbåd, der var sat på en vogn og havde otte mand i bådsmandsdragter ved årerne. Efter optagelse af nye medlemmer samledes man i lille sal til en god og fugtig frokost. Og mens damerne i eftermiddagens løb afhentede i wiernervogne, fik de mere udmattede blandt skipperne lejlighed til at hvile lidt ud. Klokkeren fire kaldte hornmusik til taffel i store sal under oldermændens myndige forsæde. Taler og sange vekslede, og der spistes godt af retterne: Fersk suppe med kødboller og ris med rosiner, suppekød med kartofler og peberrod, kalvesteg, haresteg, kalkun med mandeldej og til sidst dessert. En kraftig rødvin blev serveret til. Taflet varede i fire timer, og efter at salen var ryddet, begyndte dansen med oldermænden og frue i spidsen. Noget senere var der lejlighed til at vederkvæge sig ved en dampende punchebolle, og ved midnatstid fik herrerne smørrebrød med skinke, øl og snaps, mens damerne fik kaffe og chokolade med kager. Først hen under morgen sluttede dansen, og oldermænden blev fulgt hjem af musikken.

Selskaberne i København begyndte ofte omkring kl. 6–6,30, fortæller Plenge omkring 1840. Men i W. Schorns farfaders gamle hus langt ude på Nørrebro

Borddækning og bordskik

måtte man begynde før, thi det gjaldt om at slutte så tidligt, at gæster inde fra byen kunne nå at passere Nørreport inden midnat, da bommen blev sænket. Efternølere måtte betale en toskilling for at få den til at gå op, og man var nøje-regnende med skillingerne.

Gæsterne blev gerne placeret efter rang, de fineste i sofaen bag divanbordet, de næstfineste i de få armstole, og resten måtte nøjes med umagelige stole, hvis glatte hestehårsbetræk dannede glidebane for buksebagen. Damerne samledes i reglen omkring divanbordet, mens resten straks tog fat på kortspillet ved mindre borde rundt om i salen og dagligstuen. Som en velkommen afbrydelse i damernes udveksling af nyheder sattes den store bakke ind på bordet, besat med skåle fulde af kirsebær-marmelade, ribsgele og syltede hindbær, placerede rundt om et slebet vandglas med teskeer i. Man tog en ske, smagte på de forskellige sorter og stak den atter i vandet, at den måtte være rede for en anden. Hvor læskede den søde saft tungen, og hvor meget frisk stof til samtale afgav dog det kære syltetøj. Imidlertid blev der båret forfriskninger til herrerne, en snaps, rom eller kognak med en skive oksetunge, spegepølse eller svejtserost. Dermed blev maven lempeligt forberedt på det egentlige måltid.

Klokken ni sluttede kortspillet, og man gik til bords. Anretningen var gerne solid, og man tog godt for sig: Et par retter varm mad, der kunne være laks eller anden fisk, en god steg eller en fugleret, hvortil hver drak et glas rødvin. Derefter en festligt anrettet kage af æble eller risengryn eller ved højtidelige lejligheder en hos Otto eller Kromeyer bestilt kranseskage eller svesketærte forsynet med en sukkerplade, hvorpå man læste, hvad der var anledning til selskabet. Til kagen fik man punch, lavet af en pot rom, et par potter vand, et pund sukker og fire citroner. Denne drik bragtes ind i en terrin eller punchebolle, og værten eller værtinden øste den op med en puncheske i deltageres glas. Undertiden vankede ikke varm mad, men et righoldigt koldt bord: Ved hver bordende sås en helstegt gås og en røget skinke med kruset papir om skanken. Herimellem var opstillet en mængde mindre retter såsom oksetunge, røget laks, rullepølse, salt kød, spegepølse, æg og anchiovis, ost eller andre gode sager. Så snart alt var skåret for og begyndt at gå rundt, kom også snapsekaraffen i bevægelse. Damerne trakteredes dog ofte med en lillebitte snaps solbærrum eller kirsebærvin. Også det kolde bord sluttede med varm punch, der blev nydt både til smørrebrødet og den derefter følgende kage.

Spisebordet blev som oftest dækket med en dug, gerne en lang, smal, hjemmevævet drejlsdug. Mange steder var det dog kun ved særlig festlige lejligheder, dugen kom frem, og nogle steder lagdes der blot en hvid dug tværs over langbordet ved den ene ende. Til daglig klarede man sig med den hvidskurede bord-

Selv en jævn fest i hjemmet, f. eks. når biskop Monrad er budt til middag i præstegården efter visitatsen, kan gøre pladsen i den om hverdagen rigelig store spisestue kneben nok med det usædvanlige antal bordfæller, det langt udtrukne spisebord, de til daglig ukendte vinflasker, glas og blomsterdekorationer. – Maleri af Carl Thomsen, 1888, Statens Museum for Kunst.

plade, og kun hos de mere velstillede kom dugen på bordet til hvert måltid. Servietter, som oprindelig var forgængeren for dugen, havde man også mange steder. Nogle steder var det dog kun herskabet, mens tyendet og børnene ude i køkkenet klarede sig med hver sit aftørningsklæde. Efter hvert måltid plejede man at stænke både dug og servietter med vand og lægge dem i serviet-presseren, der oftest stod ude i køkkenet.

Plenge omtaler fra omkring 1840, at der på thebordet blev bredt en fin damaskes thedug, hvorpå brødkurven med kammerjunkere og kanelstænger blev anbragt, og Ole Lund nævner fra Helsingør, at der ikke blot i den pæne stue, men selv i køkkenet blev lagt dug på bordet. Men Tang Kristensen noterede fra et besøg hos en landsbyskrædder, at denne til ære for den fine gæst lagde sin nyvaskede skjorte på bordet i stedet for dug.

De krav, der stilledes til den korrekte borddækning, var stigende. Det gjaldt om at være med på det ny, også inden for bordskikkene, der fra de højere kredse

i hovedstaden bredte sig, først til det bedre borgerskab i provinsbyerne, siden også ud på landet via proprietærer og præster.

Det fælles grødfad var stadigvæk almindeligst på landet, men i byerne blev servicet mere varieret. Ved morgenmåltidet havde hver sit eget „sildebræt“, også på landet. Herpå skar man den spegede sild og grovbrødet itu. Ofte brugtes også brættet om aftenen, hvor de i forvejen smurte mellemråder blev sat ind, hver portion på sit bræt. Nogle steder spiste man også, når man var færdig med søbemanden i de store fade, eftermaden på runde, flade bøgetræsbrikker, der efter hvert måltid renskuredes med ler, vaskedes og sattes ud i gården til luftning.

I købstæderne afløstes fællesfadet af egentlige tallerkener. Ole Lund fortæller, at i hans barndom spistes alt på tallerkener af engelsk tin, men efterhånden som fajance blev almindeligere, spistes kun søbemaden på tin. Hos de mere velhavende forsvandt tinnet ret tidligt til fordel for fajancen eller, endnu finere, for porcelænet. Det var dog kun hos storkøbmændene, med de direkte forbindelser til det fjerne Østen, især i slutningen af 1700 årene, man kunne træffe hele spise-stel af ostindisk fajance eller fine tekopper af kinesisk porcelæn. Plenge omtaler imidlertid, at det københavnske porcelæn var almindeligst hos den bedre borgerstand omkring 1840. Og netop i første halvdel af 1800 årene var importen af tysk og engelsk fajance og lertøj meget stor til de fleste af provinsens købstæder, efter at danske og slesvig-holstenske fabrikkers produkter havde haft gode afsætningsmuligheder i ly af fastlandsspærringen 1807-14.

Hver havde sin egen ske. Den var ofte af horn, men kunne også være af træ. Kun de mest velhavende havde råd til sølvskeer, men der var dog ingen provinsbyer uden sølvsmede; de lavede både skeer og teskeer i større antal, allerede før 1800. Knivene var som regel af jern med træ- eller benskafter. Mange steder klarede man sig med et par køkkenknive og måske nogle lommeknive, men enkelte steder havde man knive med hvide elfenbensskafter til hver kuvert. Og gafflen var ved at vinde indpas de fleste steder. „Brug din gaffel, Severin,“ sagde madammen på den store jyske gård til den nye dreng, der i 1824 betroede sin dagbog, at man her forlangte brug af kniv og gaffel, selv om han syntes, det var bedre at bruge fingrene. Det er værst, når jeg ikke altid forstår, hvordan jeg skal bære mig ad, tilføjer han. Men det gjaldt jo for alle om at få lært det nye rigtigt, selv om det kunne være svært. Meget kom dog med alderen, og Ole Lund kunne huske, at først når man var blevet konfirmeret, fik man lov til at drikke af en tekop. Værre var det nok for de gamle, der pludselig skulle lære nye bordskikke.

Ved festerne stilledes særlig store krav til borddækningen. Plenge fortæller, at man allerede tidligt på dagen indledte med at smøre kakkellovnen ind i „ofenlak“

Moderniseringen af de store gamle køkkener skred gradvist frem i 1800 årene. Det kunne gamle kobbertøj, som gav spanskgøntforgiftning, hvis det ikke var ordentlig fortinnet og skuret, væg pladsen for jerngryder og fajance, det store ildsteds åbne bål blev spærret inde i ovne, som både var lettere at regulere og mindre røg- og sodproducerende. – Maleri af F. Vermehren, 1872, Hirschsprungske Samling.

og derpå tage bomuldsbetrækket af hestehårsmøblerne i salen, ligesom der blev sat vokslys i prismelysekronerne. Foran spejlene var på konsollerne anbragt pletterede armstager med tre lys i hver, og på divanbordet var foruden brødkurven sat en lakeret bakke med flødekande og sukkerskål af sølv, den sidste behængt med 12 teskeer. Inde på spisebordet var dækket til fest med københavnsk porcelæn på den hvide dug, flankeret af ske, gaffel og kniv, de sidste af jern med sorte skafter. Ved hver kuvert stod en karaffel og et glas. På bordet stod desuden plademanager og måske et par blomster- og frugtskåle og hos de mere velstående desuden opsatser i plet samt vinkølere og større blomsterarrangementer for ikke at tale om fantasifulde og farvestrålende borddekorationer i porcelæn og fajance. Når man så gik til bords, medbragtes de tregrenede armstager, der under måltidet var ene om at oplyse bordet.

Borddækning og bordskik

På landet pyntedes bordene også festligt ved større selskaber. Ved juletid smykkedes lysene med småklippet og kruset papir samt smalle, røde silkebånd. Særlig meget gjorde man ud af smørret. Ved bryllupper mødte alle de indbudte koner op med gaver i form af æg, fjerkræ eller kød og som regel en skål smør, pyntet lige til at sætte på bordet. Hver portion var optoppet og udformet i kønne figurer, som i selve toppen afsluttedes som en rose. Det gjaldt da om at være mødt med den fineste smørskål.

Også de store kaffeborde var festligt dækkede, og når man på en stor gård satte sig til bords, mødte konerne med hver sin flødekande. Degnen blev sat for den ene bordende, ved hans højre hånd sad præsten, og derefter kom alle mændene. Præstekonen sad på degnens venstre hånd, og kvinderne fortsatte så langs venstre bordside med værtinden placeret ved langsidens midte. Nede ved bordets anden ende sad aftægtsfolkene, oldefar og oldemor, på hver sin side af den hede kakkelovn.

Værtinden skænkede så kaffe af en høj porcelænskande. Foran hende stod alle kopperne opstablet og en tallerken med hugget sukker ikke at forglemme. Langs hen ad bordet var stillet andre tallerkener, bugnende af „knæpkager“ og „sukkerkovringer“. Værtinden lagde da, hver gang hun havde skænket en kop, et par småkager ved siden og sendte så portionen af sted, til alle var forsynet.

Det festligt dækkede kaffebord hørte allerede den ny tid til, og skikken blev ført videre ikke blot i hjemmene, men især i de nye forsamlingshuse efter 1870. Her beholdt den sin oprindelige form ved det lange bord, efter at langbordet og den faste bæk var forsvundet fra hjemmene.

VAND, BELYSNING OG OPVARMNING

Skønt Danmark ikke just er et vandfattigt land, måtte man af mange grunde i by og på land spare på vandet. Rent, velsmagende vand var en sjælden vare, og selv det halvsnavsede vand hentede man ikke sjældent langvejs fra.

På landet hentedes vandet ofte ved vandhuller og kilder, hvor kreaturerne om sommeren også blev vandet. For at få nogenlunde rent vand måtte man stryge overfladesnavs, hvoriblandt tit en smule gødning, til side. Vandet blev båret i træspande. Man lagde et åg over skuldrene eller bar spanden i hænderne, og arbejdet tilfaldt i reglen kvinderne. Børn måtte som små ikke bære vand hjem, for ikke at blive skæve i ryggen. Under hektiske arbejdsperioder – for eksempel ved storvask, brygning og slagting – måtte mændene bære vand. Også i byerne var regulære kilder i brug, således Lones (Apollonias) kilde i Viborg. Den ejedes af sognekirken, som forlangte vandleje af brugerne, der dog efterhånden svigtede, fordi kilden gentagne gange tørrede ud og nægtede at give vand trods omhyggelige oprensninger.

En brønd byggede man dog mange steder, enten af kamp eller mursten eller i ringeste fald blot af græstørv. Murstensbrøndene var sjældne og stod ofte på kasser af egetræ. På Rømø som andre steder i landet brugte man at grave én eller to tønder ned i jorden og lade det gøre det ud for en brønd.

Brøndene var ganske lave og vandet blev halet op af brønden ved hjælp af en vippestang. Var brønden dybere end en vippestang kunne hale vandet op, brugtes en vinde, der gerne var omsluttet af et hus, der samtidigt gjorde det ud for brønddæksel. Pumper af træ anvendtes i udstrakt grad i byerne, i mindre grad på landet, hvor man dog havde nået at indføre dem, inden jernpumperne kom i brug i slutningen af 1800 årene. Træpumperne havde et godt lov på sig. Vandet smagte bedre af en træpumpe end af en jernpumpe.

Til de større byer, især København, førte man vandet gennem trærender. Vand, der ledtes ind fra søerne uden for hovedstaden, måtte pumpes op i hver gård, mens vand, der kom fra den fjernere liggende Emdrup sø, af sig selv pressedes ud gennem opstandere og blev kaldt springvand. Til hver lejlighed skulle vandet bæres op ad trapperne og blev anbragt i en vandspand, der stod på en skammel i køkkenet, ganske som på landet, eller blev under større forhold opmagasineret i en større tønde. I finere huse havde man en stor kobber-

På landet kom pumperne forholdsvis sent i brug, man klarede sig længe med de gammeldags metoder: spanden i et reb eller på en stage, brønden med sin trisse, brøndvippen med den fiffige udtyttelse af vægtstangens arbejdsbesparelse. – Maleri af Otto Bache, 1877.

beholder med todelt låg. Ville man drikke, tog man et fælleskrus, der stod ved siden af spand eller tønd. Fælleskruset fandtes også ved skolegårdens pumpe.

I enkelte hospitaler fik man efterhånden ved trykanlæg vand på alle etager, og i løbet af de sidste tiår før 1870 anlagde man regulære vandværker, først i Odense.

Forureningen af vandet kunne naturligvis ske på mangfoldig måde ved vandhul og overfladebrønd, der stod åbne. Ved de lukkede brønde fandt den gerne sted, fordi møddingvandet fra en nærliggende mødding sivede ned i brønden, eller fordi levende og døde dyr faldt gennem et mindre vel anbragt eller dårligt vedligeholdet brønddæksel. I vandrørene, der var af træ, skete forureningen ofte, fordi de førtes gennem usund jord eller vandløb, eller de kom til at ligge under utætte kloakledninger. Almindeligvis førte forureningerne, der havde et utal af sygdomstilfælde til følge, ikke til forbedringer, selv om folk satte pris på godt vand. I købstæderne havde folk gerne et sted nær byen med rent godt vand, der egnede sig til at koge the ved. Folk, der til daglig ikke bekymrede sig

Vask, bad og renovation

om snavset vand, vidste dog om, at rent vand regnedes for bedre, og fik de pludselig kaffefremmede, lod de hente rent vand. I København havde en foretagsom skomager i mange år en blomstrende forretning med salg af vand, der blev transporteret med jernbane fra Roskilde, opbevaret dybt under jorden, og solgt fra et halvt hundrede udsalgssteder.

Rent vand havde man dog også kunnet få på en anden måde. Allerede i begyndelsen af 1800 årene fremstilledes filtrerapparater til hjemmebrug og til brug på flådens skibe, men ville man ikke sætte sig i udgift til et sådant apparat, kogte de omhyggelige husmødre vandet.

Om sommeren tørrede mange af brøndene ud, og vandet måtte da på landet hentes i tønde langvejs fra. Om vinteren frøs brøndene, og der var da intet andet at gøre end at smelte sne. I København var vandforsyningen en stadig hovedpine for myndighederne, der indskærpede til sparsommelighed især over for brændevinsbrænderne, hvis forbrug var umådeligt. Anvendelsen af vand til

Mange købstæders og navnlig hovedstadens vandforsyning var et alvorligt problem. København fik sit meste vand ført ind i rør og runder af træ fra den nærmeste omegn: Sortedamssøen, Peblingesøen, St. Jørgens sø, Emdrup sø, men kunne supplere det med sine egne kilder og brønde, af hvilke der efter optælling i 1805 forefandtes 361 brugelige (og 157 ubrugelige). – Pumpen på Amagertorv, litografi efter maleri af Heinr. Hansen, ca. 1855 (udsnit).

Det er en tro barnepiges fornemste pligt at vænne barnet til pinlig renlighed og hygiejne, men gennemførelsen af den helt store lørdagsvask kan godt kræve opbydel- sen af hele hendes venlige overtalelsesevne. – Maleri af C. Schleisner.

den personlige renlighed blev derimod ikke overdrevet. Nogle vaskede hoved og hænder, mens andre nøjedes med at vaske hænderne ved brønden og tørre dem i vesten. Mange klarede renselsen ved en smule spyt. Ved hoffet havde man en vandfadsindretning på hjul, der kunne køres ind i soveværelset, men det almindelige, når det kom højt, var at man vaskede sig i et vandfad i soveværelse eller køkken og fik vandet bragt i vandkanden. Om vinteren skulle man først slå isen i stykker på vandet i kanden. De velhavende fruer brugte mandelklid eller den fine engelske sæbe Pears Soap, de fattige grøn sæbe når de vaskede sig. Vaskesvampe kendtes. På landet tog næsten ingen bad, men i byerne lod man nu og da vand varme til et bad i en balje, et finlappekar, eller man lod sig overhælde med en havekande eller tog en douche under de brusebadsindretninger, gerne af træ, der efterhånden kom på mode i de bedrestillede kredse. Enkelte

Vask, bad og renovation

rådede over et rigtigt badeværelse, der blev opvarmet hver lørdag aften, hvor alle børn så blev vasket. Lørdag var den faste vaskedag.

I København var der omkring 1800 en enkelt badeanstalt oprettet af en udlænding, men under indflydelse af den vægt, der af lægerne blev lagt på forskellige bade, oprettedes flere varmtvandsanstalter, ofte i tilslutning til søbade. I provinsbyerne forsøgte private at følge trop, men ikke altid med tilslutning fra befolkningen. I Viborg måtte et russisk bad gå ind i 1840erne, svigtet af publikum. Tandpleje med brændt pulveriseret rugbrød eller salt, der blev indgnedet med fingrene, anbefaledes af lægerne, men brugtes dog kun af snævre kredse.

Det vand, der først var blevet brugt, måtte kastes ud igen. Udslagsvaske kendtes, men de fleste steder måtte det bæres ud, kastes på gårdspladsen eller i rendestenen. Her kastedes også natpotternes indhold af urin, mens det store blev overdraget priveterne, gårdslokummerne.

Disse fandtes i enhver gård i byerne og var fælles for alle lejlighedernes beboere, før 1788 dog ikke for kælderlejlighedernes beboere. Disse måtte kaste både småt og stort i rendestenen. Priveterne bestod i et træskur med en lille åbning i døren, men uden luftventil. Udtømmelserne blev samlet i en kasse eller muret grube i jorden, hvis indhold afhentedes af lukkede vogne, som transporterede latrinen uden for byerne til store grave eller hældte den ud på flad mark. Enkelte steder havde man i stedet for gruber tønder, dette gjaldt således enkelte hospitaler, og ganske få steder havde man water-closets i selve lejlighederne, hvor småt og stort blev skilt fra hinanden, således at stort forsvandt ned i gårdpriveten, mens tyndt flød ud i rendestenen.

En tyk stank hang i gårdsrummet og på gaderne. Ofte var stanken på lokummet så streng, at den hang længe i klæderne, efter at man havde besørget sit ærinde. På gaderne blev stanken suppleret af lugten fra urinkroge, der benyttedes af mænd, sjældnere af kvinder, mens større udtømmelser ikke ofte fandt sted. På landet havde kun præster og andre standspersoner lokummer, ofte med to huller, således at selskabeligt samvær kunne fortsætte på brædtet. Ved mange skoler fandtes aldeles intet, og hvor et lokum indrettedes, måtte bønderbørnene først vænnes til at benytte det. De fandt det unaturligt at gå på lokum. Forældrene fandt det urimeligt, at skolen udstyredes med ét. Folk satte sig ved et dige eller langs hussiderne, og siden ryddede løsgående svin og høns op. Om vinteren blev grebningen bag køerne benyttet som vandhus. Børnene gjorde deres behov i askegraven i bryggerstet. I øvrigt blev urinen opsamlet i lødgylden til vask og farvning. For urenligheden på gader og stræder blev der sørget på mange måder. Bønderne i Københavns omegns landsbyer henlagde deres møddinger så langt ud til gaden, at de skred ud over fortovene, så folk måtte gå udenom. I det indre København blev gadeskarnet fejlet sammen om

De små bygninger kan arkitektonisk set være ganske nette i et gårdinterieur. Men ingenlunde indbydende, især ikke en blæsende vinteraften. Og både for sin egen og for næstens skyld bør man ikke opholde sig der længere end nødvendigt: „Jomfru Stjernholm! om Forladelse at jeg afbryder Dem ... ; er De ikke snart færdig?“ – Tegning af Fritz Jürgensen.

At der atter forefindes endeel af mine patenterede Water-Closetter færdige i mit Udvalg Nr. 20 paa Store Kjøbmagergade, undlader jeg ikke at bekiendtgjøre.
F. F. Juncker.

Zarte personer, som ikke yndede at gå i gården, og som havde råd til sådan luksus, kunne blandt bladenes vidt forskellige annoncer finde anvisning på praktisk indendørs løsning af problemet. – Avertissement i Berl. Tid. 1852.

morgenen, gerne med den følge, at de spadserende ideligt blev udsat for en sandstorm fra fejekosten. Blev skarnet stænket, var det med vandet fra den skidne rendesten. Langs fortovene stod smådynger af gadeskarn og i bøtter fejeskarnet fra husene, der ikke altid blev afhentet til reglementerede tider, hvor meget politiet ellers beflittede sig. På flyttedagene væltede de fraflyttende gamle madrasser, halm og udrangerede møbler og husgeråd ud af vinduet og lod det flyde på fortovet. I købstæderne var det ikke anderledes og på landet meget værre. Her især så man stort på den huslige renlighed, som man ganske enkelt ikke kunne fatte, da husdyr, ikke blot katte og hunde, men høns og gæs, undertiden også en syg gris, levede i køkken og stue.

Hertil kom rotteplagen, som man søgte at bekæmpe med rottekrudt og rottefælder, men mange steder herskede rotterne enerådende, når først lyset var slukket om aftenen. Endvidere væggetøjet, der engang om året måtte skures af sengene på hospitalerne, men som fandtes alle vegne. Folk havde lus og lopper, enkelte steder på landet kunne loppejagten gå åbenlyst for sig den hyggelige stund efter måltidet. I andre hjem var såvel den personlige renlighed som den huslige renlighed stor. Alt blev skuret og skrubbet og holdt skinnende rent.

Man sparede på vandet, men også på lyset. På værkstederne begyndte man ikke at bruge lys før efter Mikkelsdag, den 29. september. Dagen blev gerne fejret med et lysegilde. På land og i by holdt man mørkningstime i hjemmene ved arneilden i køkkenet eller med åben kakkelovnsluger i stuen. I fattige hjem var der ikke råd til lys altid, så den, der ville læse om aftenen, måtte udnytte de aftener, der var måneskin til at læse ved vinduet. Måneskinnet sparede også folk, der var på vej hjem om aftenen, for at tænde lygterne, og sparede de købstæder, hvor der var opstillet gadelygter, for udgiften til belysning, da det alle steder var bestemt, at lygterne ikke skulle brænde de aftener, hvor månen skinnede. Folk, selv præster, stod op i mørke om morgenen, klædte sig på, og fik gang i arneilden, det kunne være tilstrækkeligt.

Når så endelig mørketiden var anerkendt at være indtruffet, måtte man steder i Jylland nøjes med skæret fra lyseklynerne, harpiksholdige tørv, der blev lagt på arnen, og som stadig måtte vendes og bankes for at kaste deres rødlige skær fra sig. Andre steder brugtes tranlamper af jern eller ler, hvis indretning var således, at de kastede mægtige skygger fra sig. Enkelte af disse lamper var indrettet til fedt, der for at det kunne holdes flydende, måtte anbringes på en glødeskål. I Vestjylland brugte man at lægge fiskeindvolde i lampeskålen, ved hjælp af glødevarmen blev så brændstoffet langsomt svedet ud. Vægerne til disse lamper var sivmarv fra lysesivet, der høstede i bunker og afpillede deres grønne bælg. De blev derpå hængt til tørre over bilæggerovnen.

Grævlingefedt anvendtes i Østjylland, og i den knappe tid før statsbankerotten rådede kloge hoveder folk til at brænde svine- eller gåsefedt i et ølglas fyldt til fjerdeparten med vand og udstyret med „menage“ (køkken) lampevæger.

De enkle tran- og fedtlamper brugtes ikke blot på landet, men i bykøkkener, på trappegange, hvor de dog gerne var skærmet og havde en messingreflektor til at sprede lyset, og endelig overalt hos fattige folk og i institutioner, hvor offentligheden sparede, for eksempel på hospitaler og stiftelser. Tællelyset, der fremstilledes som spædelys og formlys på landet, men også i større byhusholdninger, kunne være en sjælden vare. Kongen brugte i 1770erne toogtyve lys til at lyse sit

Med tællelys og løbepråse i vintermørket

daglige middagsbord op med. Det var en overdådighed. På landet sad man en hel familie omkring et enkelt lys, der kunne være anbragt i en lysekælling, en trælysestage, der stod på en fod. Var man så heldig, at nabogården lå klinet op mod ens ruder, satte man sig ved vinduet og nød godt af nabolysset. I en præstegård arbejdede hele familien ved to lys om aftenen, men to lys var nok til at imponere en digter, der fik hele to lys på bordet under et værtshusbesøg i følge med en ven.

Tællelyset var en besværlig lyskilde. Det måtte hele tiden pudses med lyseaksen, for at der ikke skulle komme tyve i lyset. At pudse lyset var mange steder børnearbejde.

I den henseende var vokslyset nemmere at have med at gøre, men det brugtes kun til højtidelige lejligheder på grund af sin dyrhed.

Skulle man blot en rask tur ud i køkken eller fadebur, brugtes tynde tællelys, køkkenlys eller løbepråse, hvis ende kunne klistres på et køkkenbord. Sådanne pråse blev også så sent som 1880erne anvendt på slagterierne, hvor en lærling stod og lyste for hver sin svend. Petroleumslamper måtte ikke bruges af hensyn til kødet.

I Midtjylland vidste man også at klare sig uden disse løbepråse. Man flækkede rødderne af mosefyr i lange splinter og brugte disse som fortrinlige lysepinde i køkken, kælder og udhuse. Lysepindene havde stort ry og blev solgt i bundter helt ned til Hamborg. I det slesvigske brugtes dunhammerkøller dyppede i talg som løbepråse og til at lyse ovnen op med.

Efterhånden dukkede der dog bedre lyskilder op hos dem, der havde råd til at betale for det. Forbedrede olielamper med glasskorstene og regelmæssig tilførsel af olien, hvad enten denne nu var rapsolie eller blot tran, viste sig i form af moderatørlampen og astrallampen hos bedrestillede i hovedstaden og provinsen, i foreningslokaler og andre offentlige steder.

Købstæderne indrettede flere gadelygter, men dog aldrig så mange, at kritikerne syntes, det var tilstrækkeligt. Først da gasbelysningen slog an i 1850erne blev der lyst nok, nogle for lyst. En ældre dame sukkede, at det nu var så lyst, at man ikke mere kunne gå i sit gamle tøj om aftenen.

Indførelsen af gasbelysningen gik dog ikke så rask fremad. De byer, der nu måtte afskaffe de gamle tranlamper, kunne sælge disse til byer, der endnu aldrig havde haft belysning.

By og land lå hen i mørke. Derfor gjorde juletræet endnu i 1860erne med dets grønne og røde lyspragt et vældigt indtryk på børn og voksne. Man nød også illuminationerne ved kongebesøgene, hvor folk stillede lys i vinduerne, og hvor der indrettedes fakkeltog med begfakler, en lyskilde bestående af en jernkurv fyldt med begmasse, der også anvendtes ved havefester, men oprindeligt under

Stuekakkellovnen vil snart være en sjældenhed, vi slipper for askesvineri, optændingsbesvær, brandfare, røg, kulstofgiftning og uregelmæssig varmfordeling i boligen. Men alle goder har sin pris, radiatoren og andre sunde og praktiske varmeinstallationer har taget livet af et gammelt og til tider besværligt, men engang vigtigt og kært familiemedlem. – Maleri af Constantin Hansen, 1868, Aarhus Museum.

havnearbejde. Festligt anvendt blev også faklerne under vinterens kanefærd, hvor mange køretøjer slog følge.

Trods svovlstikkernes fremkomst blev ild gjort med stål og tønder, en kunst som gamle bønder og kokkepiger kunne til fuldkommenhed. Under bombardementet i København 1807 skete det et sted, at pigen i forskrækkelse over et bombenedslag væltede lygten, hvorved tællepråsen gik ud. Der fandtes ikke ild i huset, og det tog sin tid at slå ild i et fyrtøj til der kom en gnist i de brændte klude, som lå i fyrtøjsæsken. Derpå måtte man puste, indtil kludene ulmede så meget, at en svovlstikke kunne tændes derved. Piber blev dog indendørs gerne tændt med en lille tørveglød, der lå parat i et glødefad på bordet. Bedsteborgerne foretrak at bruge fidibusser, der skulle laves på forhånd, og som ved spillebordet blev tændt ved kakkellovnsilden af børnene og rakt til spillerne, der knap nok sansede den fornyede tænden.

Opvarmning med glødekasse under skørterne

Byhusholdninger forsynede sig lettest med brændsel ved at handle med en af de tørvebønder, som kørte i gaden med sine varer. Den af sælgeren fremviste prøve borger for hele læssets kvalitet. – Lahde: Klædedragter i Kiøbenhavn, beg. af 1800 årene.

Som oftest var det dog ikke nødvendigt at gøre ild. Ilden brændte nat og dag året rundt på køkkenildstedet. For at det skulle lykkes at holde ilden natten over, blev der søgt særligt velegnede tørv ud om aftenen, der blev lagt ned omkring tørv, der var i god gløden. Glippede det, hvad der var så sjældent, at gamle koner kunne sige, at det kun var sket to gange i en gård i deres levetid, så måtte man ud på en skammens færd og hente ilden i en nabogård. Visse steder hentede man ilden i en gammel træsko. I en træsko eller i ildskuffer måtte også ilden fordeles fra køkkenet til de andre ildsteder, hvor man nu holdt ild i gang. Det behøvede ikke at være så mange steder, for hvad der gjaldt for vand og lys, det gjaldt også for brænde og varme, man sparede på det, skønt nogle mente, at man ruttede med det og talte om den skovslagterske og brændehøkerske tid.

I skovegnene brugte man bøgebrænde og tørv, i de skovløse egne næsten udelukkende mosetørv og lyngtørv og lyng. I hovedstaden kunne man vrage og vælge og prøve at regne ud, om brændet eller tørvene var billigst. I beregningen indgik gerne den fortjeneste, man fik ved at sælge bøgeasken til lud. Værst stille-

Opvarming med glødekasse under skørterne

Svovlstikker og rigtige „frik-tionsfyrstikker“ afløste i 1820-30 årene de besværlige gammel-dags fyrstøj. Fremstillingen af dem var så simpel og billig, at den fristede en del fattigfolk til at forsøge sig som hjemmefabrikanter. Men handelen med dem var, som vi ved fra H. C. Andersens fortælling om Den lille Pige med Svovlstikkerne, ikke meget indbringende. – Tegning af P. Klæstrup.

de var de egne, hvor man hverken havde skov eller mose, der måtte man slå sig til tåls med lyngen og supplere med briketter lavet af kokasser og fåregødning. Dette gødningsbrændsel, der anvendtes på Rømø, Fanø, Læsø og i Harboøre, brændte udmærket. Det lugtede, men ikke værre, end at det blev foretrukket til at riste fisk over og til at ryge særlige ting med.

Arbejdet med at skaffe brændsel på landet var enormt, hvis man da ikke som præsterne visse steder på Sjælland fik bøgebrænde som en del af lønnen, noget, der skete én dag om året, hvor brændekuskene beværte des storslået i præstegårdens storstue. I byerne kostede det penge at få brændeloftet eller brændeskuret fyldt. Brændet blev i København solgt fra både, derpå skulle det køres hjem, derpå skæres og hugges, hvad der ofte foregik på fortovene, der i tiden var fyldt af favnebrænde, derpå bæres op. Fattigfolk måtte selv bære det hjem. Hos skibstømmerne på Asiatisk plads i København kunne de købe affald af stærkt var-mende træsorter som pokkenholt, der ganske vist osede meget. På landet bar man ikke brændet ind, før det var tørret tilstrækkeligt i stakken, hvis bygning var en kunst, som alle måtte kunne, hvis de ikke skulle blive til nar, når en skævtbygget stak væltede.

Opvarmning med glødekasse under skørterne

Det var i mange familier skik, at man ikke fyrede op i stuerne før 1. oktober. Før den tid tog man et uldsjal om skuldrene og frøs med anstand. Når så den tid var inde, hvor man hyggede sig med varme i ovnen, var der mange steder, hvor varmen ikke nåede ret langt fra varmegiveren. Kakkelvnsopfindere pralede altid med, at deres ovn var i stand til at varme et rum op, så man kunne sidde ved vinduet.

Fattigfolk, ja mange folk af mellemklassen, klistrede de utætte vinduer til med papir så godt de kunne og lukkede aldrig vinduer op for at spare på varmen. Var varmekilden nu tilmed en bilægger, hvori man fyrede uden for værelset, så den ingen ventilation skabte, så opstod tit en drøj, tung varme, hvorunder vandet drev af væggene, mens vinduerne i den kolde tid blev dækket af rim på indersiden. Men dette var man ikke uvant med. De fleste værelser blev aldrig opvarmede. I soveværelset kunne der være rim på væggene, ja, der kunne være is på gulvet under sengen. Under sådanne forhold klædte man sig af og på i stuen.

Vindovnen gav en bedre ventilation, men holdt heller ikke så godt på varmen. Man forbedrede på den, indmurede rundtrækskanaler, der gav øget varmeevne og større brændselsbesparelse, men for de kloge stod løsningen på opvarmnings-spørgsmålet i en art centralvarme, der også allerede i 1820erne var i brug i København. En velhaver på Nørrebro havde indrettet et fyr af skotsk fabrikat i kælderen, hvorfra varmen gennem murede kanaler og ventiler fordeltes til alle rum, der således altid var varme om vinteren, hvilket vakte stor forundring hos gæster. Brændslet var stenkul, der også brugtes i mange vindovne. Alt for stærk varme blev ikke regnet for sundt. I store huse holdt man i 1800 årenes første tid fast ved kølige, tit mildest talt kolde rum. Senere skiftede man sindelag, havde det varmt overalt, ja, der var folk, der fyrede selv om sommeren. Ringere stillede yndede dog altid stegeheden.

Hvor soveværelserne i almindelighed var uopvarmede, gjorde man sig det behageligt med varmedunke, varmekasser og varme sten. Eller man stillede beholdere med gløder ind i rummet under skørterne, eller ned under dynen. Dette frarådedes stærkt som skadeligt for sundheden på grund af faren for lette kulilteforgiftninger, der forøvrigt også eksisterede ved bilæggerovnene, når de ikke var helt tætte.

MARKED OG TORV

„Ses vi ikke før, så ses vi til Vorbasse marked,“ sagde man i gamle dage i store dele af det sydlige Jylland, og samme talemåde brugtes om Hjallerup marked i Vendsyssel, om Egeskov marked på Fyn, ja om alle større markeder i hele landet. Den lille replik afslører, at et marked var mere end et købestævne, et møde mellem sælgere og købere på et givet sted og et givet tidspunkt. Det var – ved siden af bryllupper og begravelser – en af de sjældne lejligheder, hvor mennesker traf sammen med andre end netop lige deres bys- eller sognefæller, og hvor købstadsfolk og landboer blandede sig med hinanden. Og i betragtning af den festivitas, der prægede markedsdagen og gjorde den så helt forskellig fra årets øvrige dage, er det ikke underligt, at en skoledreng, som ved en eksamen blev udspurgt om de store højtider, føjede egnens store marked til remsen jul, påske og pinse. Målt med denne alen tager det købestævne, som én eller to gange ugentlig udspandt sig på købstadens torv, sig helt fattigt og nøgternt ud.

Hvor og hvornår markederne afholdtes, kunne man se i almanakken, og samstedts stod også at læse, om det pågældende marked var et heste- og kreaturmarked eller et krammarked eller måske en blanding af begge dele. Det sidste har nok været det almindeligste; selv på de rene heste- og kreaturmarkeder var der et vist udbud af kramvarer, af håndværks- og husflidsfrembringelser. De markeder, som havde størst omsætning og stærkest tilstrømning af handlende og gæster, fandt sted i fasten, ved midsommertid og omkring Mikkelsdag.

Købstæderne havde gennem århundreder kæmpet for at sikre sig eneretten til markeders afholdelse. Markeder på landet var efter deres opfattelse en uting, som de ofte havde fået regeringens bistand til at bekæmpe. Markedshyppigheden – antallet af markeder pr. år – var størst i købstæderne, og mange af disse markeder, som havde deres rødder helt tilbage i middelalderen, bar endnu i 1800 årene navn af den helgen, omkring hvis helgendag markedet fandt sted. Som Viborg havde sit Sct. Kjelds marked, havde Århus sit Sct. Olufs marked og Odense sit Sct. Knuds marked. Men trods købstædernes bekæmpelse og trods talrige forbud formåede mange landmarkeder at overleve. Særlig sejlivede var de såkaldte kildemarkeder, hvis oprindelse og eksistens er nøje forbundet med syge og svage menneskers valfart til visse hellige kilder Sct. Hansaften og -nat for dér at

På vej til marked

søge helbredelse ved brug af kildevandet. I egne, hvor afstanden til nærmeste købstad var særlig stor, kunne landmarkeder afholdes med øvrighedens tilladelse, og sådanne markeder blev også opført i almanakken. Selvsagt kunne Jylland opvise flest af den slags markeder.

De store markeder, som havde århundreders hævd, strakte sig i almindelighed over flere dage, mange endda over en hel uge. Et væld af regeringsdekreter afstak nøje de tidsmæssige grænser for dette og hint marked, men i virkeligheden lagde man ofte én eller to dage til. Når de markedshandlende ankom til stedet dagen før markedets åbning og først afrejste herfra dagen efter lukningen, var dette i sig selv en forlængelse af markedstiden.

I mange uger før markedet havde håndværkerne i by og på land travlt med at tilvejebringe et passende oplag af markedsvarer. Tiderne var nøjsomme og forholdene små, så alle chancer for forretning måtte tages med. Stort set må man regne med, at alle de håndværksvarer, som ikke ligefrem var bestillingsarbejde, blev fremstillet til afsætning på købstadens eller egnens markeder.

Det stod enhver markedshandlende frit for at afsætte sine varer på andre markeder end netop lige det hjemlige, når blot han sørgede for til hver markedsrejse at erhverve et såkaldt markedsplas hos øvrigheden og i øvrigt afholdt sig fra at handle med bønderne på vejen til og fra markedet. Markedsplasordningen var kun gældende for håndværks- og købmandsvarer, men gennem de bevarede markedsplasprotokoller får man også indtryk af, hvorledes mange markedshandlende i virkeligheden befandt sig på evindelige rejser fra marked til marked, når lige undtages de strengeste vintermåneder. En halv snes rejser om året til fremmede markeder var ikke ualmindeligt, og ofte nøjedes man ikke med at berejse de nærmestliggende byer. Fynboer drog således omkring 1800 i stort tal over Storebælt for at opslå deres boder på Vestsjællands markeder, ja nogle nåede endda så langt som til Maribo og Rødby. På sådanne langvarige og langstrakte markedsrejser slog bysbørn ofte flok og følge; så vidste man sig selv og sine varer bedre beskyttet mod pludselige overfald.

Ved ankomsten til den fremmede markedsby kunne der før 1850 blive tale om at betale konsumtion eller accise („sise“) af de indførte varer, markedsplasset skulle forevises for stedets øvrighed, og der skulle betales stادهpenge, en afgift for retten til at opslå stade, bod eller telt på markedet. Oprindeligt tilfaldt stادهpengene de private grundejere, på hvis fortove de markedshandlende slog sig ned, men også her greb regering og øvrighed regulerende ind, med det resultat at stادهpengene gik i det offentliges kasser. Enhver kunne ikke slå sin bod op, hvor det lystede ham. En politiembedsmand – på landet var det herredsfogden – anviste de handlende deres pladser.

På vej til marked

Til daglig dominerer Arhus domkirke og de fornemme bygninger, som kranser Lilletorv og Storetorv, men på Sanct Olai markedsdag er de kun døde kulisser om en livlig teltby og dens utallige befolkning af sælgere og købere fra nær og fjern. – Tegning af Bernh. Olsen, Ill. Tid. 1867–68.

Såvel købstadsmarked som landmarked var delt op i forskellige afdelinger. Handelen med heste, kreaturer og andre dyr fandt sted for sig, og med tiden blev købstæderne tilbøjelige til at lade denne handel foregå på en særlig plads uden for den egentlige købstadsbebyggelse. På den måde undgik man griseriet inde på byens torv og de tilstødende gader, hvor krammarkedet og gøglet stadig holdt stand. Krammarkedet var igen inddelt efter de markedshandlendes profession. I 1797 fik byfogden i Vejle af sin amtmand besked på følgende opstilling af markedet: Grydemænd (forhandlere af jydepotter) på den gamle rådstueplads, egentlige pottemagere, kandestøbere og kobbersmede på kirketorvet, rebslagere på sprøjtetorvet, og på hovedtorvet skulle der være plads til handlende med kram-, alen- og galanterivarer, guldsmede, bendrejere, skomagere, sadelmagere, felberedere, handskemagere, hattemagere, gørtlere, bagere og brødkoner. Både kirketorvet og hovedtorvet skulle „afsættes“ i ordentlige gader med telte og boder på rad og række, og for at undgå strid om de bedste standpladser indførtes et lodtrækningssystem de markedshandlende imellem, gældende for både indenbys og udenbys handlende.

På vej til marked

Når disse formaliteter var overstået, gik markedsfolkene i gang med at rejse deres boder. De udefra kommende havde teltdug og -stænger med på hestevognen sammen med markedsvarene. De indenbys handlende havde det denne gang adskilligt lettere, men også de måtte i markedsdagene rykke ud af butikker og værksteder og forhandle deres varer på torvet. Kun på den måde undgik de at blive glemt. En markedsbod var åben ud mod markedsgaden og her forsynet med en disk. Telttaget, som fra baggrunden skrånede fremefter, ragede horisontalt frem over disken, så at de købende kunne stå i ly og læ. Varerne anbragtes man på hylde, på jorden og på disken, undertiden tillige på kroge på telstængerne. Beværterteltene og gøglerteltene var større end kramboderne og havde naturligvis også en anden form. Foran gøglerteltene måtte man have en art platform til annoncering af forestillingerne, og bag beværterteltene gravede man hul i jorden til et ildsted, hvor man kunne varme vand. For at holde tyve og andet pak på afstand holdt man vagt om natten, hver mand ved sin bod.

De landboer, som foruden egentlige landbrugsprodukter fremstillede håndværks- og husflidsprodukter, brugte i vid udstrækning markederne til afsætning af deres varer. Pottemænd fra Vestjylland besøgte både jyske og fynske markeder med deres jdepotter, træskomænd fra skovegnene omkring Rold og Silkeborg berejste Nørrejyllands markeder med deres træsko og andre trævarer, og på alle landets markeder kunne man forsyne sig med tekstiler, fremstillet som husflid, selv om kun de færreste egne var så produktive som Sletten nord-nordvest for Odense. De her fremstillede lærreder, vadmels- og hvergarnsstoffer udgjorde en væsentlig del af varebestanden på Odenses markeder.

På heste- og kvægmarkederne var bønderne naturligvis i lige så høj grad sælgere som købere, men for største delen af landbefolkningen gælder det, at de drog til marked for at gøre indkøb og for at more sig. Og de kom i stort tal. Det var hævet over enhver diskussion, at tjenestefolk havde ret til at holde i det mindste én markedsdag fri om året. Det var en almindelig betingelse ved fæstemåls indgåelse. Hvad der derimod nok kunne give anledning til diskussion, var størrelsen af det lønforskud, som nødvendiggjordes af markedsbesøget. For mange tjenestefolk var markedspengene vist i øvrigt det samme som den del af lønnen, som blev udbetalt i kontanter.

Afgørende for markedsdagens succes var vejret; i mange dage forud nærede alle kun det ene ønske: godt vejr til markedsturen. Markedsdagens morgen måtte man ekstra tidligt på benene. Det nødvendigeste arbejde med gårdens dyr skulle afvikles, madtejen skulle fyldes med gode mellemadder eller pandekager og æbleskiver. Madtejne, øllejle og brændevinsdunk anbragtes bag på hestevognen, dækket af det grøntfoder, som sidenhen skulle være hestens markedsfortæring. Markedsvogne var i reglen godt læsset med mennesker, idet kun

Markedet har også brug for stille steder med ryggen mod den højrøstede handel og det larmende gøgl, hvor man i ro kan tænke over tingene ved en pipe tobak og en kaffeknægt. – Maleri af Hans Smidth.

de mindste børn og en enkelt voksen blev hjemme. Hvem der ikke kunne få plads i agestolene, måtte tage til takke med rummet bagved. Hvis en gård ikke var i stand til selv at fylde vognen, blev der kørelighed for et par husmandsfolk, som ellers i mangel af heste og vogn måtte tilbagelægge turen til fods.

Var målet for turen et landmarked, fandt man plads til heste og vogn i udkanten af markedspladsen, hvis ikke man foretrak at tage ind på en af de omkringliggende gårde, som i markedstiden var omdannet til rene gæstgiverier. Ved købstadsmarkeder staldede man op hos den købmand, som gården stod i stadig forretningsforbindelse med. Der blev hilst på købmanden og hans kone, og mens kvinderne nettede sig, eventuelt skiftede fra dagligt tøj til festtøj, blev mændene beværtet i skænkestuen. Længe varede det imidlertid ikke, før alle lod sig opluse af markedsmysteret.

Når bonden selv havde en hest eller et par stude med til marked, skulle disse naturligvis afsættes, og eventuelt skulle der købes dyr til erstatning for de solgte. Hvis bonden eller hans trækker på vejen til markedet havde mødt opkøbere, der

var ivrige for at afslutte en handel før markedet, så var det tegn på gode priser. Handelen gik hurtigst, hvis køberen var en pranger nede fra „det tyske“ eller „det holstenske“. Prangerne, hvis selvbevidste optræden og fyldte pengekat indgød respekt, bød en pris, og kunne denne akcepteres, var handelen afsluttet, hvorefter sælgeren fik besked på at aflevere sit dyr på prangerens bopæl. Nok så omstændelig var handelen, hvis køber og sælger var landsmænd og ligestillede. Her skulle en uendelighed af ord, håndslag på skrømt og andre gebærder til. Sælgeren berømtede sit dyr for at få den bedst mulige pris, og køberen på sin side var ikke sen til at påvise alle dets mangler. Man skiltes hovedrystende fra hinanden, mødtes igen for at begynde forfra igen, og når handelen omsider afsluttedes med et lydeligt håndslag, var det tillige aftalt, hvem der skulle give lidkøb, for lidkøb skulle der til. Uden en langtrukken pruttehandel og efterfølgende lidkøb, havde det ikke været en rigtig handel. Og der var nok af beværteterte til at præstere drikkevarer til de mange lidkøb, som fortrinsvis bestod af kaffepunch, men dog også kunne være en thevandsknægt eller en toddy, hvis der ikke ligefrem blev budt på så ægte en markedsret som stegte ål.

Det var ikke ualmindeligt, at bondens kone stod hos, når dyret skulle sælges, men hun og de unge havde i nok så høj grad opmærksomheden henvendt på krammarkedets mange boder. Unge piger dannede kæde, ofte 7–8 på række, og flagrede fra bod til bod. Kom nogen i vejen for sådan en flok, risikerede man, at kæden lukkede sig sammen om én; kæden lod sig ikke bryde. Omvendt var det en yndet spas for de halvstore drenge, når flokken belejrede en markedsbod, at jage nål og tråd gennem samtlige pigers skørter, så pigerne blev i egentligste forstand uadskillelige.

Et rigt opbud af manufakturvarer kunne nok friste unge piger, navnlig de ting, som pigerne ikke selv fremstillede. Båndjøder forhandlede silkebånd med indvævede blomster til bl. a. hovedtøj. De og andre kramhandlere mødte op med et broget lager af alenkram og galanterivarer, som hovedtørklæder, shawler, kniplinger, forklæder, strømper og bomulds- eller sirtsestøjer. Tjenestefolk købte vadmel og lærred, der solgtes af store ruller. Efterhånden som egnsdragterne blev fortrængt af købstadsprægede moder, kunne også efterspørgslen efter ting, der ikke var fremstillet ved husflid, tilfredsstilles; selv krinoliner lod sig købe på markeder. Fodtøj kunne man også få, både træsko og læderfodtøj. Skomagerne var nogle af de flittigste markedssøgende håndværkere; på jyske markeder havde navnlig Viborg-skomagerne ord for at have gode og solide sko, mens fynske skomagere, som i stort tal berejste Sjællands markeder, måtte lide den tort at få deres varer betegnet som markedsgoods eller -kram.

De gifte blandt det kvindelige markedspublikum vendte vel næppe helt det døde øre til kramhandlernes højlydte reklameren for deres varer, men de måtte

Blandt de markedshandlerne kunne man også finde båndjøden, som havde specialiseret sig i silkebånd af alle kulører, yndede af pigerne til pynt på deres hovedtøj. – Lahde: Klædedragter i Kiøbenhavn, beg. af 1800 årene.

dog i første række tænke på mere fornuftige ting. Husets bestand af skrøbelige potter og andre lervarer kunne suppleres op hos de fremmødte gryde- eller pottemænd samt hos de egentlige pottemagere. Hos de førstnævnte købtes tillige de af rævlingeris fremstillede limer og karbørster, som for pottemændene dels var en markedsvare, dels tjente som en nødtørfdig beskyttelse af de skøre sorte potter under transporten. Bødkerne falbød allehånde trævarer såsom saltekar, bryggerkar, baljer, bøtter, stripper, smørkærner, og hos kobbersmeden kunne pengene omsættes i skinnende kedler, en stadig fryd for husmoderen og en god kapitalanbringelse. Egentlige fødevarer havde landhusmoderen ikke større grund til at købe på markedet. Dog kunne en bondekone fra Jyllands indre nok lade sig friste af et parti tørrede vesterhavsfisk eller spegede limfjordsål, ligesom fynsk humle og frugt også var en god salgsvare på jyske markeder. For husmoderen fra købstaden var situationen noget anderledes. For hende var kramvarer nemt købt i det daglige, hvorimod markederne var kærkomne anledninger til at indkøbe forråd af husholdningsvarer. Udvalget var større hér end på de

Markedskøb og markedsgave

ugentlige torvedage; et bedre borgerhjem købte ind til vinterforråd på efterårsmarkedet, således at man undgik at købe det allermindste hos de foragtede høkere.

Når bonden kunne løsrive sig fra heste- eller kvægmarkedet, hvor der var mindst ligeså mange tilskuere som handlende, måtte også han en tur gennem krammarkedet. For ham og for karlene var indkøbet af den årlige markedspibe et af markedsdagens højdepunkter, og hos rokke- og pibedrejerne var der nok at vælge imellem. En rum tid blev tilbragt med beskuelse af de udstillede piber, og et pibekøb – såvel som alle andre markedskøb – blev først afsluttet efter en inderlig prutten om prisen.

Så længe skindbukser endnu brugtes, kunne disse købes hos markedets felberedere, og hos buntmagerne blev det traditionelle indkøb af en hue eller en kasket foretaget. Et par træsko måtte man også have, og træskomændene kunne foruden træsko falbyde andre trævarer såsom mejered, river, skovlskafter og plejle. Karlene, som måtte holde sig selv med le, måtte lægge vejen forbi smedenes telte for der at udsøge sig den bedste høle hos den mest anerkendte smed, og for husbonden var det af ligeså stor vigtighed at få konstateret, hvad sadelmagerne kunne falbyde af seletøj og piske.

Foruden disse mere nyttige ting kunne markedsgæsterne købe en hoben andre sager, hvis nytteværdi nok blev betvivlet af de ældre og mere fornuftige, men som ikke des mindre var meget eftertragtet af det yngre og yngste markedspublikum. I de såkaldte fire- og otteskillingsboder nyttede det ikke at prutte om prisen, alle varer kostede det samme, men kvaliteten var også derefter. Her solgtes bl. a. legetøj af tysk oprindelse, „Nürnbergkram“, som var kærkomne markedsgaver til de børn, som var blevet derhjemme. Tjenlige som markedsgaver til både unge og gamle var bagernes og kagekonernes varer, navnlig de fine figurkager. De var formet som mennesker, dyr eller hjerter, overtrukket med farvet sukkerstads og forsynet med et lille billede og et lille vers. Et sådant kagehjerter var en fin markedsgave fra en karl til en pige, men så forudsattes også dybere følelser dem imellem. I det frugtfattige Vestjylland kunne man fornøje sin pige med en „morrod“ (en gulerod) eller et æble som markedsgave.

Til det allerede nævnte må føjes varer som ure, kamme, spejle, sølv- og tinarbejder for at give et nogenlunde fyldestgørende indtryk af det brogede vareopbud, som markedsgæsterne blev stillet overfor. Boghandlerne solgte bibler, salmebøger og almanakker, og skulle en markedsgæst få lyst til at lade sig portrættere, stod en silhouetklipper parat til i en fart at klippe en mere eller mindre vellignende silhouet. Dersom blot de nødvendige pengemidler var til stede, var enhver husstand i stand til at forsyne sig med alt, hvad man ikke forfærdigede hjemme. Varernes mangfoldighed og de handlendes højlydte og ofte vittige

Mellem gøglernes telte

Når de alvorligere køb og salg på det landlige jyske marked var vel overstået, var tiden inde til at styrke sig ved et besøg i beværterens telt og til at foretage de mere luksusbetonede småindkøb i legetøjsboden og hos visesælgeren. – Maleri af Hans Smidth, 1894.

reklame for deres varer skulle nok trække kunder til, men de mere erfarne blandt markedsgæsterne vidste at skelne mellem det rene markedskram, „som der ikke er noget hold i“, og solidt håndværksarbejde.

På grænsen mellem markedshandlende og markedsgøglere stod de uundværlige visesangere, som både foredrog og solgte deres stemningsfyldte skillingsviser. Det egentlige markedsgøgl stod i 1800 årenes begyndelse i skygge for kramhandelen. Og på mindre markeder som det i Ry i Østjylland savnedes gøglet oprindeligt ganske; men på den offentlige estrade kunne man få tre danse for en toskilling.

Efterhånden som de friere næringsforhold tillod købmandshandel på landet, sygnede krammarkederne hen, og længe før forbudet mod krammarkeder blev effektivt i 1882, var gøgl og forlystelser blevet en dominerende faktor ved siden af den endnu bestående handel med heste og kvæg. Markedsdagens forskel fra alle årets andre dage fik en ekstra understregning ved de dertil knyttede forlystelser.

Var krammarkedet end støjende nok, var det intet at regne mod den larm, som prægede pladsen, hvor gøglet holdt til, navnlig fra det tidspunkt af da-

I dansebod og drikkelag

gen, hvor de mandlige markedsgæster havde fået en del kaffepunche eller andre stærke drikke. Opflammet heraf måtte karlen vise sine kræfter ved hos kraftprøvemanden at slå tyren for panden. Man slog om penge, kraftprøvemanden tog sin del af indsatsen, og karlen med de fleste kræfter gik med resten. Andre mandfolkefærdigheder kunne demonstreres i skyde- og spilletelte, mens børn og piger satte større pris på en tur i en skydegyngne eller en karrusel.

Gøglerteltene lå ligesom kramboderne på rad og række. Foran hvert telts indgang var der rejst en lille estrade, hvorfra en broget udklædt markedsskriger, ofte assisteret af en kortskørtet kvinde, med høje råb forsøgte at tiltrække sig publikums opmærksomhed for til slut med et eller andet instrument at afgive det absolut sidste „singenal“ til forestillingens begyndelse. Og hvilke naturens mærkværdigheder havde de ikke at byde på i teltene! Eksotiske mennesker såsom levende menneskeædere, indianere, ja endog havfruer, for ikke at tale om kæmpedamen, damen uden underkrop, kalve med to hoveder og høns med tre ben. Blårædere, sabelslugere, bugtalere og slangemennesker, linedansere og kunstberidere, alle kappedes de om bevågenhed hos et publikum, hvis dagligdag unægtelig ikke var fyldt med sensationer. Den ældre tids gøglere kom hertil fra fremmede lande, navnlig Italien og Tyskland synes at have fostret mange markedskunstnere, men med tiden blev de fremmede udsat for skrap konkurrence fra gøglere, som med et fremmedklingende kunstnernavn og en dito accent søgte at bøde på den omstændighed, at deres vugge havde stået i samme land som markedsgæsternes.

Visse telte var genstand for en ganske særlig interesse, nemlig sangerindeteltene. Udefra hørte man kun klimpren og sang, i ny og næ kunne man få et glimt af de let påklædte kunstnerinder, men ellers var disse telte tæt tillukkede. Her var det ikke helt passende for en retskaffen bondemand eller -karl at aflægge besøg. I så fald skulle det helst være om eftermiddagen og under ledsagelse, for man fortalte, at det om aftenen gik vildt til derinde, og at de skønne sangerinders kærlighed var til fals for de mandfolk, som havde den fornødne dristighed.

Om aftenen dansede det hele marked, både prangere, handlende og markedsgæster. På selve markedspladsen var der særlige danseboder eller -telte, og dansen gik ligeså lystigt i købstadens almindelige beværtninger og i storstuerne på de gårde, som ved et landmarked fungerede som gæstgiverier. Om ikke før, så ved dansen fandt mennesker sammen med mennesker. Man dansede med venner og slægtninge, købstadshåndværkerens døtre dansede med bondens sønner. Måske svang en og anden ungersvend her sin markedskæreste, men mod slige be-

kendtskaber skulle han nok sidenhen blive advaret; det havde sig med markeds-kæresten som med billigt markeds-kram, der var ingen hold i nogen af delene.

Dansens anstrengelser og det indtagne kvantum våde varer bevirkede, at sveden randt og ansigterne blussede. En anden følge af den opkogte stemning var de uundgåelige og egentlig også uundværlige slagsmål. Gammelt nag og gamle stridsspørgsmål blussede op, og et forholdsvis harmløst drilleri var ofte indledningen til gevaldige slagsmål.

Henad midnat belavede beværtertelte og danseboder sig på at lukke, og markeds-gæsterne gik efter deres heste og vogne. Det var dog ikke ualmindeligt, at kvinder og børn måtte vente længe i købmandens skænkestue eller ved den i markedspladsens udkant anbragte hestevogn, før den sidste skænk var sunket. At bonden havde fået for meget at drikke, var snarere reglen end undtagelsen, men nu skulle heste, kusk og vogn vise, hvad de duede til! Hjemturen formede sig ofte som den rene kapkørsel. I betragtning af vejenes – og tit også kuskenes – tilstand er det ikke underligt, at vognsammenstød og væltede vogne fulgte i markedernes kølvand. Men køres til skulle der, man tillod ikke nogen at overhale sig, det var simpelt hen mandens og hjemmets ære, der stod på spil.

Helt i en klasse for sig stod de såkaldte folke- eller tyendemarkeder, hvor den udbudte markedsvarer var menneskelig arbejdskraft. Unge mennesker, som ville tjene en god løn og også gerne se andre egne og mennesker, stillede sig op på folkemarkedet for at fæste sig bort for en sommer eller en vinter, og sammesteds hen søgte de arbejdsgivere, som havde brug for fremmed hjælp. Oprindelig blev disse tyendemarkeder holdt i umiddelbar forbindelse med forårets og efterårets almindelige markeder, som jo trak unge til fra store områder. Længere op i tiden udskiltes de herfra og afholdtes som et marked for sig, på et tidspunkt der var mere belejligt for et fæstemål, som tog sin begyndelse Sct. Hansdag eller Mikkelsdag.

Arbejdssøgende fra samme by eller sogn fulgtes i reglen ad til folkemarked, og drejede det sig om ganske unge piger, måtte fædre eller mødre med. I så fald var det værgerne, der førte ordet på markedet. I øvrigt foregik „handelen“ på samme måde som ved alle andre markeder. Ved anskuen og udfritten søgte bonden at blive klar over, om den pladssøgende var tilpas arbejdsduelig, og prisen blev sjældent aftalt uden forudgående tingen. Når man var nået til forståelse, blev der givet håndslag, fæstepengene blev udbetalt, og herefter skaffede de unge sig en glad aften i en af købstadens dansestuer for næste morgen – eller først måske efter et afskedsbesøg i hjemmet – at tiltræde rejsen til pladsen.

Bedst kendt er de sydvestjyske folkemarkeder, navnlig det i Ribe, som eksisterede til op mod år 1900, betinget af fiskerbefolkningens ledighed i sommer-

Bonden falbyder på torvet

månederne og de slesvigske marskbønderes behov for ekstra hjælp under den besværlige høbjergning. Skikken kendes også fra østligere egne, således fra Kolding og Slagelse, og her efterspurgte man i ligeså høj grad vinterhjælp som sommerhjælp, tærskere som høstkarle.

Med en temmelig grov forenkling af forholdene kan den her skildrede periodes markedshandel karakteriseres som et købestævne, hvor købstadsfolk udbød og landboer efterspurgte, dog med forbehold af landboernes udbud af egne produkter, det være sig landbrugsprodukter eller håndværks- og husflidsfrembringelser. Forholdet var lige det omvendte ved den samme periodes torvehandel. Her var landboer sælgere og købstadfolk købere.

Enhver købstad havde én, mange endda to ugentlige torvedage, så dette købestævne var altså en meget hyppigere foreteelse end markederne. Uge efter uge og år efter år søgte oplandets bønder på torvedage ind til købstadens torv for der at afsætte deres overskudsprodukter. Sædvanligvis søgte bønderne kun ét torv, det nærmeste, men i egne, hvor købstæderne ligger tæt, lod det sig gøre at betjene flere købstadstorve, idet torvedagen ikke faldt på samme ugedag i samtlige købstæder.

Hvis den mængde varer, bonden havde at bringe til torvs, var af større omfang, skete transporten pr. hestevogn; mindre partier kunne trilles på en hjulbør, også selv om afstanden var stor, hvis ikke man nøjedes med at bære dem i kurve, båret i et åg over skuldrene. På deres vej til købstaden mødte landboerne prangere, høkere og andre mellemhandlere, som var ivrige for at afkøbe torvegæsterne deres varer, endnu før de var nået frem til torvet. Hvor fristende dette end kunne være, var torvegæsterne i almindelighed ret tilbageholdende, dels fordi de mente at kunne få højere priser inde på torvet, og dels fordi forprang efter de fra gammel tid gældende love og vedtægter var strengt forbudt. Disse henlagde al handel med bønderne til købstaden; kun derved mente man at kunne sikre borgerne rigelige tilførsler til rimelige priser, og af hensyn til konsumtionsafgiften, som opkrævedes ved indfaldsvejene til købstaden, måtte varetilførslerne nødvendigvis ledes herigennem.

På torvet rangeredes vognene op i rad og række; var tilstrømningen stærk, stod vognene tæt, ligesom handelen da bredte sig ned i de tilstødende gader. Hvem der var kommet gående til fods, tog plads for sig og sine kurve på fortovet. Som regel sørgede en særlig torvefoged eller en af byens vægtere for, at torvetjenesten afvikledes i ro og orden. Selv om de tider var forbi, hvor man ved 10- eller 11-tiden tog torvevisken eller torvefanen ned, var den regel dog stadig gældende, at torvetidens første halvdel var forbeholdt borgerne, mens mellem-

Bonden falbyder på torvet

Torvedagens udbud af varer var mere beskedent og betydelig mere stiltfærdigt end markedets. Men både træskomand, brændehandler og andre leverandører af daglige fornødenheder kunne dog også her gøre sig håb om god handel. – En torvedag i Viborg, maleri af M. Rørbye, 1831.

Bonden falbyder på torvet

handlerne måtte nøjes med den sidste halvdel. Endnu i 1830ernes København gav vægteren på Gammeltorv ved et slag på sin klokke signal til, at høkernes time var inde.

Hvilke varer havde torvegæsterne at falbyde til købstadens befolkning? Først og fremmest levnedsmidler af alle slags. Den sæd, som bonden ikke lod sin faste købmand aftage, kunne han med fordel afsætte på torvet. Hos købmanden kunne det ofte være svært at få kontanter for kornet; købmanden så helst, at bonden til gengæld hjemtog varer fra købmandens lager. Men på torvet skulle der nok være vognmænd eller andre byboer med heste- eller kreaturhold, der havde brug for bondens korn. Korn i formalet form, som mel eller gryn, havde tilmed enhver købstadshusholdning brug for. Frugt og grøntsager var dengang som nu en meget almindelig torvevare, men småfolks handel med disse varer blev lejlighedsvis udsat for hård konkurrence fra herregårdenes side. Når en herregårdsgartner, hvis egentlige opgave var at forsyne herskabets bord med haveprodukter, kom til torvs med herregårdshavens overskud af frugt og grøntsager, blev læsset solgt til enhver pris, og naturligvis fik det kraftigt forøgede udbud straks et prisfald til følge.

På torvedage fik byen også tilførsler af ferskt kød, både oksekød og flæsk, samt lamme- og kalvekød. Efter byslagternes mening gik bønderne dem her slemt i næringen. „Ja, lad os få Jakob Madsen i rigsdagen, så slipper vi da fri for at have ham herinde på torvet med kød“ var en Holstebro-slagters kommentar, da en flittig torvebonde blev opstillet som kredsens folketingsmand. Fjerkræ, æg, ost og smør kunne købstadens husmødre også forsyne sig med på torvet. Når en borgerkone gik på torvet efter smør, havde hun i reglen en mønt med sig. Med denne eller med en lille ske skrabte hun lidt af det falbudte smør og smagte på det. Byboers agtelse for bondesmørret var ikke overvældende stor, derfor gjaldt det om ved smagsprøver at finde frem til det bedste eller mindst dårlige. Endelig var fisk også en meget almindelig torvevare. Fiskeren selv eller hans kone bar havdyrene til torvs i en kurv på ryggen eller bundtet sammen og hængt på en stok over skulderen.

Foruden levnedsmidler forhandlede bønderne også brænde og tørv. Disse varer skulle afleveres ved køberens bopæl, og dette gjaldt i det hele taget alle torvevarer, som blev solgt i større partier end køberen selv kunne bære fra torvet.

Hvad der efter nogle timers salg til borgerne var tilbage, blev i reglen solgt til købstadens høkere og sælgekoner, som sidenhen videresolgte det i småpartier til mindrebemidlede byboer, som ikke magtede at gøre torveindkøb på længere sigt. Lykkedes det ikke for torvegæsten at få alle sine varer solgt på selve torvet, selv om han henimod torvetidens slutning slækkede på priserne, måtte han en tur gennem byen for om muligt at få afsat resten ved at gå fra dør til dør. Først

Bonden falbyder på torvet

Når bønderne kom til staden for at sælge deres varer på torvet, måtte vognen gøre holdt ved acciseboden, thi der skulle betales konsumtionsafgift af de tilførte produkter. Det var billigere at handle med bonden uden for volden og så forsøge selv at transportere skinken gennem byporten, godt skjult af en uskyldig mine og et langt slag. Men det er påfaldende, at konen går med vinter-overtøj i solskinet, og det er en tolders embede at være høflig og nysgerrig på samme tid. – Maleri af W. Marstrand 1830, Københavns Bymuseum.

Bonden falbyder på torvet

når vognen eller kurvene var helt tømt for varer, kunne han med god samvittighed tiltræde tilbagevejen.

Med landbrugets driftsomlægning i århundredets sidste årtier ændredes torvehandelen fuldstændigt, idet nogle af de varer, som i henseende til omsætning var af størst betydning, helt faldt bort. Kornsalget faldt i alt væsentligt bort, og det samme gjaldt vigtige torvevarer som smør, ost og kød. Samtidig hermed ændredes byboernes indkøbs- og forsyningsvaner totalt. Hvor man før provianterede på længere sigt, levede man nu efter det princip, som i gamle dage kaldtes „fra hånden og i munden“, det vil sige man foretog langt flere indkøb, som hver især var af mindre omfang.

I BUTIK OG PÅ VÆRKSTED

De ændringer i levevilkårene, som på mange områder fulgte efter den store franske revolution, berørte ikke dagliglivet i butikken og på værkstedet her i landet før efter midten af 1800 årene.

Her var det stadig lavene, som dannede rammen om dagliglivets virke. Lavene var datidens faglige sammenslutninger, de nød regeringens støtte og virkede under dens opsig. Det lovmæssige grundlag var endnu tildels middelalderligt. Hverken handel eller håndværk var fri næring; der fandtes fra gammel tid meget faste regler for, hvor og hvordan man skulle tjene sit brød.

Ud over landet lå de mange små købstæder – små var de egentlig alle målt med en senere tids målestok. Thi de største, Odense og Helsingør, havde i 1801 kun mellem 5000 og 6000 indbyggere, medens der i de jævnt store købstæder boede under 2000 og i de mindste kun omkring 500 sjæle. I 1870 var de største byer tre gange så store, medens indbyggertallet for de mindres vedkommende kun var blevet fordoblet.

Når man nærmede sig byen, så man de store købmandsgårde rage imponerende op over de almindelige lave huse, så ingen behøvede at være i tvivl om, hvem der var byens matadorer, og hvor de boede. De fleste gårde var opført af bindingsværk, men enkelte havde huse af grundmur.

Købstædernes betydning var dog større, end man efter deres ringe indbyggertal skulle formode. For på landet var det i almindelighed ikke tilladt at drive handel. Der fandtes vel enkelte undtagelser som de nordvestjyske pladser ved Jammerbugten, hvorfra skudehandelen på Norge og England udgik. Her lå der ligesom i købstæderne store købmandsgårde, hvor et skilt påmalet „Kgl. Privilegeret Handel“ dinglede over døren, og hvor op mod hundrede mennesker kunne være beskæftiget på travle dage, når skibe lå ud for kysten og skulle losses eller lastes. Enkelte markeder med kramvarer afholdtes også udenfor købstæderne. Men i almindelighed var bønderne og de øvrige landboere henvist til købstædernes købmænd, både når de skulle købe og sælge.

Ganske vist var bondens fornødenheder kun små og få, men noget behov for handel havde dog både han og købstadens håndværkere. Bønderne kunne i de fattige vestjyske hedeegne ofte køre mange mil og være hjemmefra i flere døgn

Købmandsgården og dens indretning

for at hente brædder, bygningstømmer, tjære, salt og andre vigtige varer. Randers og Horsens var med deres havne i den henseende vigtigere end nærliggende byer som Viborg og Holstebro, og en tid havde Randers-købmændene oplagsplads i Ans, hvortil varerne sejledes ad Gudenåen.

Fra tidlig morgen – især på torvedagene – begyndte oplandets bønder i deres stive pindevogne at strømme til købmandsgården. Gårdskarlen stod parat og hjalp til med at spænde fra og stalde op. Imellem bøndervognene viste sig også større vogne fra præstegårdene eller herregårdene. Kunderne var huskendt – man holdt gerne forbindelsen med det samme handelshus i generationer – og fandt let rundt mellem de mange bygninger, som ellers nok kunne forvirre en fremmed. Mellem lager- og pakhuse, bryggeri og maltgøreri, brænderi og stalde begav de besøgende sig til kontoret eller til kramboden.

Kramboden kunne ellers nok være vanskelig at finde. Den havde ingen indgang fra gaden, derudefra kunne man ofte slet ikke se, at der holdtes butik bag disse vinduer. Nej – man måtte bane sig vej igennem forstuer og folkestuer; i én gård måtte man således gå igennem køllestuen. Her var maltekøllen indrettet, og her spiste købmandsgårdens folk deres måltider, og pigerne sov her om natten.

Selv om købmanden ikke virkede fortravlet, havde han dog nok at tage vare på. Købmanden var både aftager og leverandør. Han måtte med ud i gården for at se på bondens læs af korn og smør, enten han nu roste varerne eller formanede den pågældende til at sørge for bedre kvaliteter i fremtiden. Købmanden gik med kunderne til brænderiet, bryggeriet, eller de begav sig til tømmerpladsen for at handle om træ, kalk og tjære.

Men meget andet hvilede på købmandens skuldre, og af hans foretagsomhed afhang manges skæbne. Derfor måtte han nøje følge markedsudviklingen; der fandtes dem, der med ridende bud fra nærmeste telegrafstation fik bragt de hamburgske noteringer for på denne måde at være et hanefjed foran konkurrenterne. Mange købmænd holdt skibe i søen og måtte derfor følge omhyggeligt med i prisudviklinger og vekselkurser på verdensmarkedet, selv om skipperne nok i mange tilfælde var henvist til at handle efter eget skøn.

Købmandens kontor domineredes af den store skrivepult, som kunne være dobbeltsidig – med plads til fuldmægtigen også. Her stod købmanden fra tidlig morgen og skrev i den tunge hovedbog. Bogen knasede af det fine sand, han engang imellem dryssede over det skrevne for at suge overflødigt blæk. Lad os engang kigge ham over skulderen og se, hvad en almindelig dags indførsler kan omfatte.

Vi vælger en sommerdag i året 1804 og ser, at der først kommer en kunde ude fra et af sognene for at købe forskelligt. Her står på hans side i bogen noteret:

Købmandsgården og dens indretning

Provinsbyen var lille og lav, helt behersket af kirken og den anselige amtmandsbolig. Kun hist og her markerede et højt pakhuis mellem de røde tage stedet for en større købmandsgård. – Thisted, gouache af R. H. Kruse, Kgl. Bibliotek.

2 skæpper gryn, 24 pund fisk, $\frac{1}{4}$ pund sago, 4 pund kandis, 2 pund sæbe, 2 pund melis og 24 pund tækkegarn.

Det blev altsammen lagt til hans saldo, og nogen tid senere kom manden for at betale. Ikke med penge – nej, han medbragte 31 tønder og 7 skæpper byg samt en ko. Samtidig leverede han 20 pund tækkegarn tilbage. Til hans held var priserne på landbrugsvarer da så høje, at købmanden måtte give ham penge tilbage, skønt der stod regninger for over et halvt år.

Kort tid i forvejen havde en anden kunde betalt med en tyr. Den kostede rigtignok dobbelt så meget som koen, men kunne alligevel ikke dække regningen helt. Dyrene blev taget på stald hos købmanden, indtil de kunne blive omsat.

En sadelmager fra købstaden kom jævnligt for at købe materialer til sit værksted og varer til husholdningen. Nu betalte han med en vogn.

I samme måned fik købmanden installeret en ny bryggerkedel og brænderipande; i hovedbogen er nøje anført vægten og vægtforskellen for de gamle stykker og for de nye.

Handskemageren kom for at købe alun, men han betalte kontant; derimod leverede skomageren varer for at dække sin regning.

Når kunder kom til købmandsgården, gik deres vej altid på ét eller andet tidspunkt til butikken – kramboden – ligemeget om det var en tjenestepige fra

I kramboden

et af byens huse, eller det var bonden ude fra oplandet. Husstanden i byen var naturligvis den hyppigste gæst; man købte fornødenheder til nogle få eller blot en enkelt dags forbrug, for eksempel sødmælk fra købmandens egen stald. Bonden kom sjældnere, men han gjorde større indkøb, især op til højtiderne eller i tilfælde af begravelse eller bryllup i familien. Bonden lagde da gerne en lang liste ind til krambodsvenden, mens han selv sammen med købmanden gik ud til læsset eller til tømmerpladsen.

Det gjaldt nu for svenden om at få varerne fundet frem og vejjet af, pakket ind og gjort op; derefter kunne han gå over til at bestemme tilgiftens størrelse. Kunden fra landet satte pris på denne lille opmærksomhed, selv om han nok inderst inde var klar over, at han i den sidste ende havde betalt den rigeligt. Gennem mange år var det almindeligt at give indsmuglede tyske spillekort som tilgift, hvis man da ikke kunne klare sig med et brev knappenåle eller en stump kulørt silkebånd til „vor Mor“ og de unge døtre, og så naturligvis lidt rosiner eller sukkergodt til småbørnene. Bonden selv fik tobak og brændevin og måske et måltid mad, mens han var i købmandsgården.

Butikkens indretning afveg ikke meget fra den, som endnu er gængs i manges landhandel. En vinkeldisk med skuffer til mel og gryn delte rummet i en kundeside og en købmandsside. På kundesiden kunne der være reoler med kurve, lertøj og glas, og der var tønder med bergfisk og spegesild. De finere glas- og porcelænsting kunne være stillet op på små hylder i vinduet. Over disken hang i ældre tid den svungne diskestang af træ, den fungerede som holder for sejl-garnsnøgler, indpakningspapir og andet nødvendigt tilbehør. På disken stod vægten og ægbeholderen samt klukflasken. Bagved disken var der igen hylder til flasker og til ruller med stoffer og bånd, der blev målt ud til kunderne med alenmålet. Her fandtes også sukkertoppen og senere kaffemøllen, der blev et meget nødvendigt stykke inventar. I begyndelsen solgte købmanden kaffen rå, og husmoderen ristede og malede den selv. Butikken var naturligvis også leveringsdygtig i mange andre ting som alle de forskellige slags sukker, stivelse, farver og olie, garn, tråd og knapper, svedsker og krydderier. Foruden husets egen brændevin var der også andre styrkende midler på flaske.

De fleste varesorter blev solgt i småportioner: enkelte flasker, alen og pund, som i hundreder. Men alligevel kunne regningen løbe op og blive på 400–500 rigsdaler på et års tid (omkring 1805). Så der skulle køres mange tønder korn til købmandsgården for at få den betalt.

Nederst på rangstigen i købmandsgården stod læredrengen; han rangerede nærmest på linie med gårdskarlen, røgteren, karlene og tjenestepigerne. Til de fleste tider gik han uden nogen kontrakt, og han blev helt optaget i købman-

Lærling og butiksvend

Den store købmand i provinsen kunne endnu længe efter midten af 1800-årene lede sine omfattende forretninger fra en simpel skrivepult med et par regnskabsbøger. Heller ikke var det hans hensigt ved møblering og moderne indretning at dupere besøgende forretningsforbindelser og agenter, hans kontor var præget af hans person og hørte lige så meget til boligen og familien, som til virksomheden. – Konsul C. F. Hage og hustru på købmanskontolet i Stege, maleri af W. Marstrand, 1849, Nivaagaard.

Butikshandel i hovedstaden

dens husstand. Købmanden skulle have ham i sin varetægt dag og nat, han skulle „lukke dør og krog for ham“ og nærmest opdrage drengen, som om det var hans egen søn.

Lærlingen måtte hver dag feje butikken, støve af på hylderne, gøre lamperne i stand og i det hele taget gøre sig nyttig ved alt forefaldende. Men arbejdsdagen var lang, så drengen kunne godt nå at lære handelens grundregler ind imellem sine mange gøremål. Efterhånden blev han sat til mere betroet arbejde, og når der var gået 5–6 år, oprandt endelig den store dag, da lærlingen blev svend.

Det var et højtideligt øjeblik for ham, når købmanden kaldte ham ind på kontoret for at erklære ham for udlært. Den unge mand fik gerne overrakt et lom-meur til minde om dagen, og han fik nu både ret og pligt til at lade sig kalde ved sit efternavn.

Som butikssvend eller handelsbetjent indtog den unge mand nu en langt mere betroet stilling i købmandsgården, men i de ydre forhold skete der ingen foran-dring. Han fik stadig kost og logi, brændsel, lys og vask i sin foresattes hus.

I større købmandsgårde havde han mulighed for siden at rykke op og blive fuldmægtig, men i de fleste tilfælde lå den eneste mulighed for forfremmelse deri, at den unge selv begyndte at drive forretning. Da først kunne han sætte foden under eget bord og tænke på at stifte familie.

Købmandsgårdens personale var stort, især når der hørte landeri med. Der kunne være både gårdskarl, karle, røgttere, maltgører og folk i brænderiet, bu-tikssvende og drenge samt husjomfru og piger. Alt i alt kunne husstanden let løbe op til tyve mennesker, og de havde alle logi i købmandsgården og fuld kost.

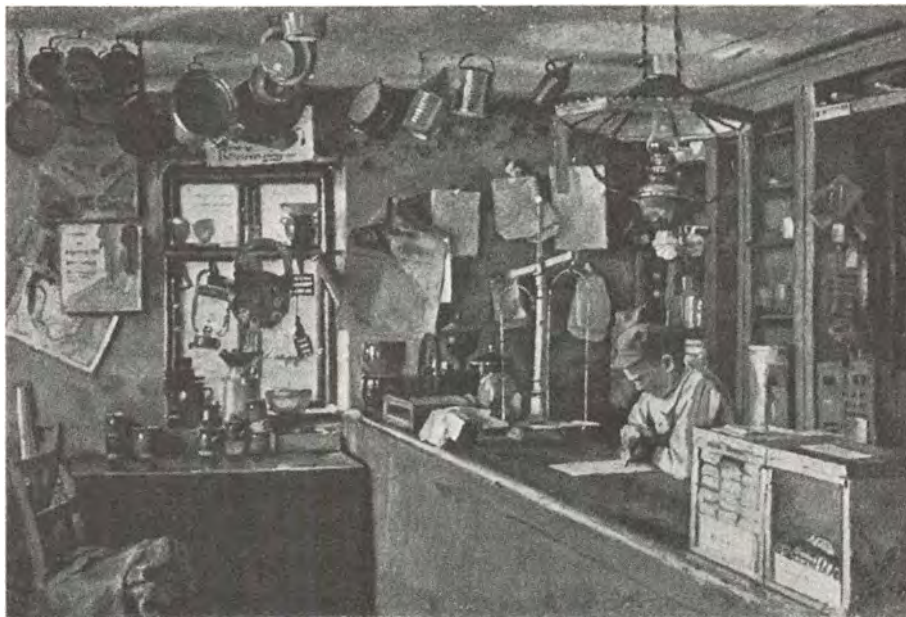
Arbejdsdagen var lang for dem alle. Butikken blev gerne åbnet klokken 5 om morgenen og først lukket, når klokken var 9 eller 10 om aftenen. Også søndag formiddag var der åbent mange steder, men ikke længere end til kirketidens begyndelse.

Mens man i provinsbyerne fandt de fleste fornødenheder samlet under ét tag, var butikshandelen i hovedstaden langt mere specialiseret. I København mærkede man også, at omgangstonen var en anden; her holdt købmandsfamilien personalet tre skridt fra livet.

Hørkræmmerens butik lå næsten altid i en kold kælder, hvorfra krydrede dufte steg op. Han handlede med de egentlige grovvarer som jern, kul, salt, sild og hør.

Lidt finere var spækhøkerens butik, men den lugtede ikke meget bedre. Her kunne man købe grovere fødevarer som flæsk og skinker, høns, gæs og smør, æg og dertil svovlstikker, som var nogle lange pinde med tændsats i begge ender.

Købmandens butik på landet kan ikke være nogen fornem specialforretning, men den er til gengæld festligt dekoreret med daglige brugsting, fra haveredskaber over isenkram til køkkentøj, der til leveringsdygtig i de hundreder af ting, fra kolonialvarer til brevpapir, som man ikke i almindelighed har større forråd af hjemme, men først render til købmanden efter, når der bliver brug for dem. – Maleri af Hans Smidth, 1909, Statens Museum for Kunst.

Men for at få indkøbslisten færdigkspederet måtte husmoderen eller hendes pige også gå til urtekræmmeren. Han havde en finere butik, hvor han solgte sukker, kaffe og the, krydderier, citroner, rom og meget andet godt.

Mange nødvendighedsartikler fandtes slet ikke i nogen butik. Københavnerne gik til Gammelstrand for at købe fisk og til Graabrødretorv eller Nicolai Plads for at købe kød. En del varer blev falbudt ved dørene under sælgernes gjaldende råb; det gjaldt for eksempel sødmælk, fisk og sengehalm.

Både urtekræmmeren og spækhøkeren havde som oftest et udhængsskilt. Det kunne være en simpel træplade, der var samlet af brædder. Herpå var malet opstillinger af de mest fristende af de varer, butikken havde at tilbyde sine kunder.

I København var de fleste butikker små i sammenligning med provinsbyernes store købmandsgårde; de blev passet af mester selv med hjælp af „madammen“ og måske en enkelt svend eller dreng. Th. Overskou fortæller om en kælderbutik i Vestergade. Indehaveren var egentlig jernkræmmer, men solgte øl, piske, spader, møggrebe, seletøj og jernkrybber, mjød og kommenskringler i broget for-

Bageren havde endnu ikke fået store spejlglassruder i sin butik, og vinduesudstillingen af varer synede kun såre lidet. Men var lokalet rent og lyst, bagerjomfruerne venlige og brødet byens bedste, som alle bageres brød jo gerne er, skulle kunderne nok indfinde sig alligevel. – Skydeskive på Den kgl. Skydebane, 1836, fot. Dansk Folkemuseum.

ening. Senere, i 1812, fik han ansættelse i en bod i Springgaden. Selve boden kunne rumme to personer foran disken og tre bagved den; desuden var der et lille skummelt bagværelse, der var både stadsstue, spisestue og soveværelse for forretningens hele personale, principalen, en svend og så Overskou, der som læredreng måtte feje og ophugge gaden, holde butikken ren, vaske gulv og hente kolonialvarer i små partier, fordi der ikke var plads til store.

Det landeri, som spillede så stor en rolle for byerne i provinsen, kendtes slet ikke i samme omfang i fæstningsbyen København. Her var det især bryggerne

De første butiksvinduer

og brændevinsbrænderne, der holdt kreaturer for på denne måde at omsætte affaldsprodukterne. Så stod køerne da – ofte på en førstesal uden nogen sinde at se en græsmark – i en næsten evindeligt rus af mask og bærmæ.

I de butikker, der havde indgang direkte fra gaden, stod døren i ældre tid altid åben, når butikken var åben, så de forbipasserende kunne se – eller lugte – varerne. Og det var ligemeget, om det var sommer eller vinter. Følgelig var der naturligvis ingen kakkellovn, det ville jo være spild af brændsel. Det kan derfor ikke undre, at personalet gik forfrosne rundt om vinteren og ligefrem risikerede at pådrage sig frostsår i hænderne og ørerne.

Først omkring 1820 begyndte enkelte fremskridtsvenlige butiksindehavere at lukke døren og opvarme rummet – under svære betænkkeligheder for, hvad kunderne ville sige, og hvordan varerne ville holde sig. Man risikerede jo, at husets kunder ville foretrække den gammeldags maner og i stedet søge til konkurrenterne. Men nej – det viste sig snart, at personalet og kunderne var lige glade for denne beskedne reform.

Opmuntret af dette held gik den handlende et skridt videre med butikkens omdannelse. Nu skulle varerne frem, så forbipasserende kunne se dem og få lyst

Spækhøkeren hørte for det meste til de helt jævne handlende og kunne stå i sin butik med nathue og tøfler og ryge sin kridtpibe, medens han solgte sine solide daglige varer, æg, pølse, ost, brændevin, øl, lys, smør, mel, skinke m. m. – Lahde: Klædedragter i København, beg. af 1800 årene.

til at gå ind og købe. Der blev sat store butiksvinduer i facaden, og svende eller lærlinge fik pålagt en ny opgave: at arrangere vinduesdekorationer – så indbydende og fristende som vel muligt. Enkelte gik endda så vidt som til at lade vinduet være oplyst også om aftenen efter lukketid, men det samlede sådant opløb, at det ligefrem var til hinder for færdslen.

Når bonden agede til byen, havde han ikke alene ærinde i købmandsgården; hans vej gik også til håndværkerens mere beskedne bolig.

Lavstidens håndværkere var ingenlunde frit stillet i deres næringsudøvelse, tværtimod. De var snæret inde i et net af vedtagne regler og bestemmelser. De allerfleste mestre i byerne var medlem af et lav, enten i deres egen by eller i en større naboby. Lavene var først og fremmest faglige sammenslutninger, men de havde også sociale og selskabelige formål. Gennem lavene blev der sat bestemmelser om uddannelsestid, om antallet af mestre, om produktionens omfang og kvalitet og om priser.

De fleste værksteder var små og beskæftigede kun få svende og drenge foruden mester selv. Kun i ganske få fag gjorde stordriften sig gældende med prægt af det, vi nu kalder industri. Efter 1840 forandrede de store værksteder sig og blev industriprægede, mens de små endnu længe forblev ved det gamle. Stordriften gjorde sig især gældende for metal- og jernstøberier, papirfabrikker og tekstilfabrikker. Her kunne der i en enkelt virksomhed være beskæftiget flere hundrede mennesker, ofte børn og gamle ved det lettere arbejde. Fabrikkanterne udnyttede her folk, som ikke kunne finde anden beskæftigelse, og aflastede således fattigvæsenet.

I de små værksteder var forholdene tit meget primitive og præget af kulde og snavs. Der fandtes mange håndværkere, som ikke holdt butik i tilknytning til værkstedet – kunderne gik lige ind, eller man afsatte produktionen på torvet og på markederne.

For håndværkerne gjaldt det i høj grad om at tage tiden i agt; fortjenesten var ringe, og derfor måtte arbejdsdagen gøres lang. Allerede ved 5-tiden om morgenen sad skrædderen på sit bord og klippede, mens bageren tændte op under sin ovn, så husmødrene kunne få deres rugbrødsdejge bagt. Og man blev i hvert fald ved, så længe solen stod på himlen; om vinteren naturligvis længere, selv om lys var en kostbar vare, som der skulle spares på. Pottemageren måtte tit arbejde om natten med; en enkelt brænding i hans ovn varede 36 timer. Først fyrede han med tørv og småt brænde, men mod slutningen med store brændestykker. Imens gik mester i spænding og ventede; var hans økonomi i forvejen anstrengt, kunne det betyde knald eller fald for ham, om brændingen lykkedes.

Den morgenduelige vandrer kunne tit møde håndværkerens befordring på

I den overbefolkede hovedstad måtte man søge adskillige, endog større værksteder og virksomheder i kælderen. Kobbersmedemesteren har mange folk i sit brød, både svende og drenge, og det er heldigt for svendenes madro og for deres forhandlinger med kunderne, at den mest larmende del af arbejdet ugenert kan udføres på gaden. – Tegning af P. Klæstrup.

vej ud ad byporten for at skaffe, hvad der var nødvendigt til bedriften. Bageren kørte til skoven efter brænde, pottemageren havde regelmæssigt vogn til lergraven, hvor svendene havde travlt med at grave leret løs; rødder til de mørke potter og blåler til hvide potter. Håndværkerens vogn kunne også være på vej til et marked for at sælge af værkstedets produkter. For mange betød salget på markederne mere end salget hjemme på lageret eller i butikken. Derfor kørte man ofte lange veje til de store kildemarkeder eller andre købestævner.

Det kunne tit være vanskeligt at finde en læreplads hos byernes lavsmestre, så mange måtte lade sig uddanne på landet. I mange tilfælde var det børn fra de ringere stillede hjem, der blev ansat som læredrenge. Det var tiest en streng tid, som dermed tog sin begyndelse. Han var yngste mand på værkstedet og måtte finde sig i at blive hundset med. Han måtte rydde op på værkstedet efter dagens arbejde, når de andre kunne gå til ro.

Svendene behandlede ofte lærlingen hårdt – undertiden ligefrem brutalt. De huskede deres egen læretid og lod nu af et godt hjerte slag og fornærmelser gå videre. Det var almindeligt, at læredrengen måtte pudse svendenes støvler, og

Skomagerdrengene var der nok af. Selv en mindre mester, hvis hele værksted bestod af den trebenede stol og det lille bord, og hvis eneste interessante maskine var den vandfyldte glaskugle, der som en linse skulle samle og forstærke det svage lys, kunne have flere stykker til oplæring. Men når gunstig lejlighed byder sig, kan opvakt ungdom more sig med så meget andet end med at lappe gammelt fodtøj. – Maleri af C. Schleisner, 1838, Thorvaldsens Museum.

han måtte hente øl og brændevin til dem – både i og udenfor arbejdstiden. Det hændte også, at mesters kone kaldte på ham, for at han kunne gå byærinder, eller fordi familiens yngste skulle vugges i søvn. Også om søndagen måtte han være til rådighed for „mesterinden“, pudse støvler, slibe knive, bære vand, rulle tøj, hugge brænde eller lignende, men i reglen havde han fri 2–3 timer efter middag.

Arbejdsdagen sluttede for ham sjældent før sengetid kl. 10, når han – undertiden ad en stige i værkstedet – kunne krybe i kassen, som han delte med en eller flere af svendene. Klø vankede der i mangfoldighed; mester eller mestersvenden skulle jo sørge for, at knægten lærte noget. Og lærdom bibragtes erfaringsmæssigt under ledsagelse af prygl, så kendsgerningerne blev banket fast.

Og der var mange kendsgerninger, som skulle tilegnes på et almindeligt værksted. Hvert stykke værktøj og de fleste af råvarerne havde hver sit navn, og det gjaldt nu om hurtigst muligt at kunne hitte rede i de ofte fremmedartede betegnelser, så mester ikke forgæves skulle bede ham om det eller det. Bedst var det også for det unge menneske, om han kunne gennemskue de fidusbetegnelser, som svendene og de ældre lærlinge forsøgte at narre ham med.

Der blev sjældent skrevet nogen kontrakt mellem mesteren og drengens forældre. Drengen kom i hus og kost hos sin mester, som i ét og alt var ansvarlig for ham, og han måtte holde øjne og ører åbne for at indsuge arbejdsrytmen og fagets finesser.

Værkstedet var tit meget gammeldags indrettet, men det var hensigtsmæssigt, udformet under hensyntagen til lange tiders tradition. Hver ting havde sin bestemte plads, og hver arbejdsproces foregik på sit bestemte sted. Fælles for alle håndværkere, af hvad fag de end var, var den kærlighed til og stolthed over faget, som gjorde sig gældende. Man satte en ære i at levere så solidt og gedigent arbejde som vel muligt, også selv om det krævede en ekstra arbejdsindsats.

Efter 5–7 års forløb var læretiden forbi, og drengen fik sit svendestykke bedømt. I de fleste tilfælde forlod den unge svend nu værkstedet for at „gå på valsen“. De unge håndværkere vandrede land og rige rundt og det halve Europa med. De tog arbejde for en tid så her, så der. Overalt lærte de nyt efterhånden, og de blev sprogkyndige. Mange var udrustet med kunstnerisk sans. Hvad de lærte var først og fremmest teknisk kunnen, så de senere magtede at imødekomme skiftende stilkrav og modeluner i deres lokale kundekreds. Indenfor de mest modeprægede håndværk som guldsmede, gørtlere, snedkere, billedskærere, karremagere og malere arbejdede man efter modeller i form af matricer, tegninger eller stik, som man ofte kopierede efter andre eller købte af omrejsende „probenreutere“. I ethvert gammelt og velassorteret værksted fandtes et lager af sådanne forbilleder, som man kunne vise de kunder, der gjorde bestillinger.

Vel hjemkommen fra vandreårene var svenden nu kvalificeret til en ledende og betroet stilling på værkstedet. Tiest varede det ikke længe, før han fandt udvej for at overtage en virksomhed selv, enten han nu kunne få en forretning efter en slægtning eller gifte sig til en. Nyetablering var vanskeligere, mere risikabel og ikke velset af lavets gamle medlemmer. Det krævede, at man gjorde mesterstykke og betalte gebyr til lavets kasse.

Men at gå som ugift svend i mesters hus var der ingen fremtid i. Dog måtte mange se årene gå uden at få gjort alvor af at bryde sin egen vej. De blev gamle i tjenesten og kunne vanskeligt rive sig løs for at stå på egne ben. Det blev efterhånden også almindeligt, at sådanne gamle svende giftede sig og udtrådte af mesters husstand.

Sproget på værkstedet var også i de dage rigt præget af den egenart, der stadigvæk trives blandt københavnske håndværkere. Her hørtes sprogblomster og omskrivninger af den særeste og mest åbenhjertige art. Skønt ordene egentlig var danske nok, lød det helt uforståeligt for uindviede, især når det blev talt hurtigt og lidt „grødet“, som det let kunne hænde hen under fyraften, når der var gledet nogle snapse ned.

De fleste steder kunne landhåndværkere let blive mestre i byen, blot de tog ophold der. I enkelte byer var det almindeligt, at landhåndværkere tog arbejde hos lavsmestrene, kun skulle de så betale dobbelt afgift til svendeladen. Derimod var forholdet til de mange soldater, der fuskede i ét eller andet fag, mere spændt og kunne give anledning til mange fortrædeligheder.

Nogle fag egnede sig særligt for maskindrift og masseproduktion. Gennem lange tider havde man kendt til at lade rindende vand eller vinden drive maskin-anlæg, men efter at den første danske dampmaskine var blevet opstillet i 1790, gik flere virksomheder over til denne kraftkilde.

For en papirarbejder var der omkring 1835 arbejdsprocesser nok at følge. Fabrikens råmateriale var klude, der kom i store partier fra kludekræmmerne over hele landet. På fabrikken foretrak man de linnede klude fremfor dem af bomuld, og de uldne klude havde arbejderen ordre til at sortere fra, af dem kunne der kun laves gråt indpakningspapir.

Når man havde et parti klude sorteret færdig, blev en portion vasket og kom i „hollænderen“, en maskine med valser, hvorpå der var fastgjort knive. De gik imod andre knive i bunden af karret. I denne maskine blev kludene malet og hakket til „halvtøj“. Halvtøjet skulle bleges, og til det brugte man klor. Tidligere havde man bløjet med kalk eller ved at lade halvtøjet rådne. Efter blegningen kom halvtøjet i hollænderen igen og blev malet påny – til heltøj. Det blev nu fortyndet og fik så lov til at flyde over i bøtterne. Herfra tog papirarbejderen da så meget, som hørte til et ark, op på fornen. Her løb meget af vandet fra, og arket kunne nu klappes af på filt. Derefter blev papir og filt presset sammen i en skruepresse, og når det var færdigt her, blev det taget ud og papiret skilt fra filtet. Så blev papiret presset igen uden filt og var nu færdigt til at limes. Det foregik ved at dyppe arkene i en opløsning af lim og alun. Til sidst blev papiret hængt til tørre.

På en anden, mere moderne fabrik havde man en maskine, som kunne lave

„uendeligt“ papir. Det blev rullet op og siden skåret i ark. Her blev papiret limet i hollænderen med voks- eller harpikssæbe, og det fik tilsat kartoffelstivelse for at give det „klang“. På denne fabrik var det kun sorteringen og skæringen, der var håndarbejde.

Papirarbejderen var ikke faguddannet, og han stod ikke i noget lav. I mange tilfælde boede han indenfor fabrikkens område og måtte underkaste sig en streng disciplin. De faguddannede svende, der fandtes på fabrikken, skulle dog ledes af en rigtig mester, men det blev ikke altid overholdt.

En enkelt bondegårds produktion af råstoffer til fremstilling af tøj kunne på et enkelt år løbe op til flere hundrede alen vadmæl og lærred af forskellige finheder. Store dele af denne imponerende produktion blev forarbejdet hjemme på gården, men meget blev sendt til væveren.

Alt det, der skulle farves, havnede dog på et eller andet tidspunkt i farvergården i købstaden. Farveren havde hver anden uge en vogn ude i landet for at hente og aflevere tøj hos kunderne. I butikken tog mestersvenden eller en betroet karl imod og sørgede for, at tøjet blev mærket, og at mærket tillige blev indført i protokollen, så hver kunde kunne være sikker på at få sit eget tøj eller garn tilbage. Garnet blev mærket med knuder efter et indviklet system.

Det meste tøj blev farvet blåt med indigo. Farvestoffet tog man hjem i småstykker, som skulle rives før brugen. Det skete ved at knuse stykkerne med kugler, der blev rullet rundt i et fad. Hvis man var meget dreven til det arbejde, kunne man holde én kugle i ro på fadets bund, mens tre andre løb udenom. Farvebadet kaldtes kypen, og når den skulle sættes, blev karret først fyldt med vand. Derpå tilsatte farveren den opløste indigo sammen med soda, hvedeklid og vajd. Det gjaldt om hverken at gøre kypen for „sød“ eller for „skarp“. I det første tilfælde gav den for lys farve, det kunne afhjælpes med læsket kalk; i det andet tilfælde blev farven for mørk, det måtte man bøde på med hvedeklid.

Der blev også farvet med „kulører“ i farvergården: rødt, grønt, gult og brunt, men det meste blev farvet blåt.

Før farvningen blev tøjet kogt rent med soda, og luven blev kradset op. Det, der skulle have kulører, blev bejdset. I farvebadet var det vigtigt hele tiden at holde tøjet under væskens overflade, ellers ville det blive skjoldet. Efter farvningen blev tøjet skyllet og tørret, enten i gården eller i det særlige tørrekammer. Derefter blev det overskåret, det vil sige, at den opkradsede luv blev skåret af. Det havde tidligere været håndarbejde, men foregik nu på maskine. Når tøjet kom fra overskæringsmaskinen, blev det viklet omkring et gennemhullet jernrør, der så blev forbundet med dekateringskedlen. Dampen herfra bandt farven fastere til tøjet. Til sidst blev tøjet presset mellem store papstykker.

De store maskiner blev drevet af en hesteomgang, hvor en lille gut kunne tjene lidt ved at følge hesten rundt en halv dag. Hele behandlingen i farvergården varede gerne omkring to uger.

En mørk efterårsdag i 1850 stod en lille gruppe mænd i porten til en af købstadgårdene. Det var slagtersvendene, der lige havde fået et læs dyr ind fra opsamlingsstedet ved en af egnens landevejskroer. Nu havde de travlt, for det var et stort læs; slagterens vogn kunne rumme indtil 26 kalve. Og dyrene skulle gøres færdige, om man så skulle arbejde hele natten; det havde de gjort før, selv om det var ubekvem. Det kneb især med belysningen, men man kunne klare sig ved at sætte et tællelys fast i en gaffelpind; den holdt man så i munden.

Inde fra gården lød brølen og brægen fra de dødsdømte dyr, og i porten dampede det og siledede med blod og vand fra skoldekarret og de nyslagtede kroppe; en bred strøm banede sig vej ud i rendestenen. Arbejdet gik let for de øvede hænder, og snakken blandede sig mellem de mange lyde. Man havde nok haft sine anelser om, at det ville blive sent, og det kom til at passe; alle i byen sov forlængst. Slagtersvendene begyndte at blive sultne, men det var der råd for. Af erfaring fra tidligere lejligheder vidste man, at en oksehale, en lever eller nogle lammeben meget vel kunne koges i skoldekedlen og smagte udmærket; det varmede også lidt på de forfrosne mennesker.

Nu gjaldt det om at komme videre med arbejdet. Der skulle sættes spiler i de slagtede dyr, før kroppene stivnede. Små træpinde, der var snittet i forvejen, blev sat i spænd forskellige steder, for at kalve- eller lammekroppen kunne få et pænt udseende, når den skulle præsenteres for kunderne. Fagets traditioner måtte holdes i hævd, uanset hvad klokken var. Og oksekroppene blev prydet ved, at der med nogle raske snit af en skarp kniv blev skåret mønstre ind i „skjolden“ på brystsiderne.

Næste morgen stillede svendene i hvide frakker og hvide forklæder for at få kød „på truget“. De skulle ud at „husere“, falbyde kødet ved folks døre. Andre sørgede for at få det fornødne kvantum af sted til boden på torvet. Slagtermadammen ekspederede selv i butikken, der lå i en høj stue. Her solgte hun kød og fedt, rullepølse og spegepølse, men også æg, smør og ost; udoer dette var viktualievarer ukendte.

Mester selv var forlængst kørt ud af byen. Han skulle ud i landsognene for at købe op, eller han havde ærinde til København, på det store kreaturmarked i „Trommesalen“.

I almindelighed var landhåndværkerne ringe anset, både af bønderne og af deres fagfæller i købstaden. Men i den henseende dannede rigtignok smeden en

Selv under gammeldags, primitive forhold: en slagtebænk under et halvtag i gården i stedet for det moderne slagtehus og kølehus, kræver slagtning hurtighed, præcision, renlighed og faglig viden af sin udøver, det er en ikke ringe kunst at få kroppen til at tage sig appetitlig og indbydende ud. – Maleri af Carl Bloch, 1884 (udsnit). Statens Museum for Kunst.

undtagelse. Dels var han uundværlig, alle gårde havde brug for smedearbejde. Og dels var han i smediens dunkle indre omgivet af mystik. Han herskede over ilden på esssen, han kunne blødgøre det hårde jern og hærde stål, og han sendte byger af spruttende gnister ud over gulvet. Det var ikke underligt, at mange smede blev anset for at kunne lidt mere end deres fadervor.

Landhåndværkeren – smeden

Ofte var det bønderne, der ejede landsbysmedien. De udlejede den så til smeden og gav ham en vis løn fra hver gård mod, at han smedede for dem til deres gårds og avlings drift. Men bonden måtte ikke sælge det smedede; hvis han alligevel gjorde det, skulle han betale smeden særskilt for at få lavet nyt.

Når karlen red til smeden for at få skoet en hest, havde han jern med samt mad til hele dagen til både sig selv og smeden, men ikke til dennes kone og børn. Karlen måtte være indstillet på at gøre sig nyttig i ventetiden, enten ved at trække blæsebælgen eller slå med forhammeren.

Smeden fik gerne tid til også at lave arbejde for sig selv. Mange landsbysmede lagde sig efter at fremstille landbrugsredskaber, vogne og maskiner, som de undertiden solgte over det ganske land. På den måde kunne en dygtig og energisk mand skaffe velstand til huse. Andre havde mere lyst til småpilleri, de tog sig på at reparere folks ure eller bøsser.

Landhåndværkere måtte kun virke efter særlig tilladelse, og de måtte kun holde én svend og én lærling. Men det var ikke altid, reglerne blev overholdt. I øvrigt var mange af de talrige landhåndværkere – tømrere, bødkere, hjulmænd, rokkedrejere, tækkemænd, vævere og andre – ikke i egentlig forstand håndværkere. De var selvlærte, og de beskæftigede sig tit kun med håndværket om vinteren. Ellers var de husmænd og daglejere.

BYENS BOLIGER

„En stateligere by kan næppe findes, de brede og lange gader er opfyldte af store og høje huse af uplettet hvidhed og byggede med stor regelmæssighed“, skrev en engelsk journalist i 1851 i „Times“ efter et ophold i København. „Når man har tilbragt kort tid dér, får man ved at betragte en stor del af byen den forestilling, at den på én gang er blevet bygget af en dansk Grissell og Peto efter kontrakt . . .“

Det var ikke uden grund, at fremmede hæftede sig ved det ensartede præg som noget særligt karakteristisk for København. Ganske vist var byen ikke opført „efter kontrakt“; men henimod en tredjedel af den var blevet til i løbet af forholdsvis få år efter den store brand i 1795 og bombardementet i 1807. Næsten alle de nye bygninger var opført i samme stil, selv om de der var bygget inden bombardementet havde et mere pynteligt ydre end de fra de magre år efter 1807, da den almindelige fattigdom også påvirkede arkitekturen og gjorde den strengere, ja undertiden gav den et næsten kaserneagtigt præg.

Som fablens fugl Fønix havde hovedstaden rejst sig i en ny og herligere skikkelse efter 1795. Såvel byens egne borgere som tilrejsende turister lovpriste de nye huse, selv om det stak en og anden i hjertet ved at se, hvor meget af det gamle København, der var forsvundet. De, der i de første år efter 1800 gik rundt i den danske hovedstad, måtte blive bekræftet i deres optimistiske tro på, at de levede i den bedste af alle tidsaldre, og at det nye århundrede kun kunne blive en glørværdig fortsættelse af det foregående. Det synlige bevis på det danske samfunds velstand stod enhver klart for øje: en afbrændt hovedstad næsten genopført i løbet af 5 år, og helt i overensstemmelse med tidens smag. Ifølge danske sagkyndige var København fra nu af ikke alene et forbillede for de andre danske byer, men den havde også „gjort de stærkeste fremskridt til at vorde et mønster for mange andre Europas store stæder“.

Vel bugtede gaderne sig fortsat i det nybyggede København „lige så skævt og uregelret som tilforn“; men dermed ophørte også ligheden med den gamle by. Ved et hastigt blik kunne de nye facader synes påfaldende ensartede; men snart sås det, hvor tydelige forskelle, der gjorde sig gældende. De fleste ejendomme var hvid- eller gråkalkede, således som moden havde foreskrevet det i flere år, en mode som i den grad var slået an, skrev „Morgenposten“ i 1788, „at man

skulle tro, at byen var flyttet til Møens klint“. De brogede facader havde imidlertid stadig deres tilhængere, som fik støtte fra lægevidenskabelig side, idet den hvide farve „især når den beskindes af solen (var) ubehagelig for genboernes øjne og skadede synet“. Tiden rådede dog bod herpå, når skorstensrøg og andet snavs hurtigt forvandlede det hvide „til en smudsig, styg, grå og foragtelig farve“. Derfor kunne man da også glæde sig over „det behagelige udsyn over en række buntede og mangehånde farvede huse, røde, blå, gule og brune“.

Skønt gaderne flere steder var blevet rettede og udvidede, var der ikke sket de radikale ændringer, myndighederne oprindeligt havde tænkt sig. Det var også efter 1800 risikabelt at færdes i København ved aftens- og nattetide. Skure, halvtage, lemme, kældernedgange, trapper og udragende gelændere dannede faldgruber for fodgængerne. Gadebelysningen bestod af enkelte tranlamper, og brolægningen var slet. Ikke få husejere måtte finde sig i at blive hængt ud i „Politivennen“, fordi rådne eller helt manglende rendestensbrætter og løse tagsten i længere tid havde truet de forbipasserende. Forgæves klagedes der over, at byens slamkister ikke blev tømt, og på varme sommerdage var stanken fra dem og kanalen ulidelig. „Politivennen“s nidkære redaktør måtte i så godt som hvert nummer gøre opmærksom på, at langt fra alle fulgte forordningen om, at huse og gårde skulle være forsynet med et for alle tydeligt matrikulsnummer for at ikke-stedkendte kunne finde vej gennem byen. Mange ejendomme kaldtes dog stadig efter deres malende skilte og navne: „Den gyldne løve“, „Pelikanen“, „Det hvide lam“ eller „Noas ark“. Nyt i gadebilledet var butikkerne, der enten lå i kældrene eller i stuen.

De gunstige økonomiske forhold havde ikke blot gjort det muligt at bygge hurtigt, men også at bygge bedre. Myndighedernes krav om at alle ydermure, såvel til gård og gade som til nabo, skulle være grundmurede, lykkedes det for første gang i landets historie at få bygherrerne til at efterkomme, tilsyneladende uden større vanskeligheder. Men bortset fra dette og ganske få andre bestemmelser stod det enhver frit, hvordan hans hus skulle se ud. De nyopførte bygninger var næsten alle større og mere bekvemme end forgængerne af bindingsværk. De var, især mellem 1795 og 1807, præget af tidens herskende stil, nyklassicismen i den form, som C. F. Harsdorff havde skabt. De fleste husejere fandt det mest fordelagtigt at bygge tre-etages ejendomme, der var fire eller fem fag brede. Så godt som ingen undlod at pudse eller male de i reglen helt glatte og flugtende facader. Fremspring tålt ikke længere af myndighederne. Nogle foretrak at lade de midterste fag være forsænkede, andre fremhævede sidefagene ved at anbringe trekantsfrontoner over første sals vinduer. Undertiden var en gesims mellem stueetagen og første salen den eneste dekoration. Mange steder nøjedes man med at sætte en frise med et antikt mønster, i to eller tre fags bredde, un-

Det var ikke pragt og rigdom, men fornem enkelhed, der prægede store dele af hovedstaden i 1800 årene. Fra kirkens tårn kunne man rigtig iagttage facadernes rene stil, vurdere hvilken vinding for færdselen der var nået ved husenes „knækkede hjørner“, konstatere den bekvemme bredde af Admiralgade og Fortunstræde. – Udsigt fra Nikolaj tårn over den sydvestlige del af København, litografi efter tegning af H. G. F. Holm, 1850.

der anden eller tredje sals vinduer. Ovenover kældernedgange og indgangsdøre blev det moderne at have sandstensplader, hvor der om sommeren stod blomstrende urtepotter til skue. En anden detalje som mere end noget andet kom til at præge det københavnske gadebillede, ja næsten alle danske byer, fik sit gennembrud efter 1795. Det var de knækkede eller runde hjørner. Overalt hvor to gader stødte sammen i rette eller spidse vinkler, skulle husets hjørne skæres skråt af. På enkelte fornemme gårde, fortrinsvis herskabelige hjørnøejendomme, var der små altaner ud for første sals midterste vindue. Der skulle dog gå mere end hundrede år, før altaner blev andet end tilfældige dekorationsgenstande.

Byggeriet efter 1807 foregik stort set efter samme retningslinjer som efter 1795; men tempoet var ikke nær så voldsomt. Pengeøden gjorde sig gældende, og først i 1830erne var de sidste tomter efter bombardementet bebyggede. Efter 1807 holdt stadsbygmesteren øje med, at facaderne „ikke ved maling fik et smagløst udseende“. Dette medvirkede i høj grad til at uniformere det københavnske byggeri. Først omkring 1840 vendte man sig mod de kalkede eller pudsefacader og forlangte at se murstenene.

Den genopførte hovedstad mens voldene endnu stod

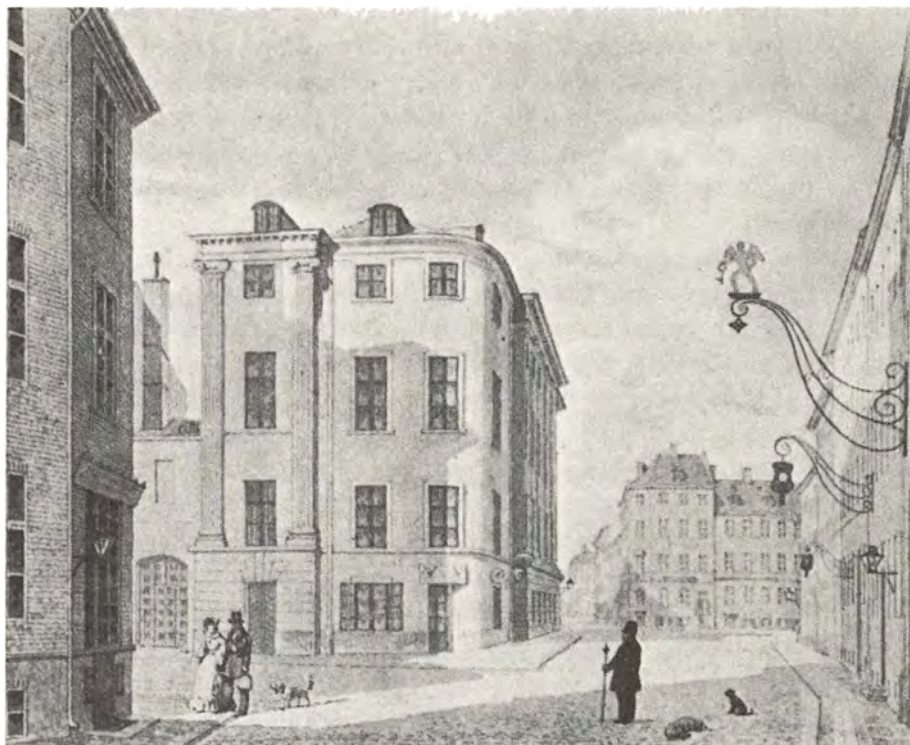
Det voksende befolkningstryk inden for byens volde gjorde det nødvendigt at udnytte grundene mere end tidligere. Gårde og haver blev inddraget. De få grønne pletter forsvandt, og samtidig forhøjedes mange ejendomme med én eller to etager. De første byggespekulanter dukkede op, både hvor det gjaldt ejendomme for det pæne borgerskab, og vel især hvor der var mulighed for at skabe fortjeneste på overbefolkede lejekaserner for de fattige.

Ved århundredets midte var man blevet træt af de ensartede facader, der nu atter skulle smykkes med forskellige ornamentter. I senklassicismens stilperiode anbragte man atter pilastre, lisener og sandstensindfatninger omkring vinduer og døre. På Østergade kunne promenerende damer – og herrer – spejle sig i store butiksruder, der på denne tid blev moderne, først hos manufakturforretninger på hovedgaderne, men i løbet af forbløffende kort tid blev de almindelige også hos handlende i smågaderne.

Nogen væsentlig forandring i hovedstadens udseende skete dog først efter voldenes fald i slutningen af 1850erne og med den nye tids, industrialismens gennembrud. I litteratur og kunst havde den romantiske bevægelse med sværmeriet for den nordiske fortid længe været dominerende. Nu slog den også igennem inden for arkitekturen. Idealet var ikke længere den klassiske oldtid. Langsomt opgav man menneskealdres krav om symmetri og harmoni i grundplaner og facader, og fremfor alt skulle man bruge de røde mursten, som man kendte fra gotikkens og renæssancens bygninger her i landet. Gaderne skiftede

Set fra gaden dannede husenes pudsede facader en jævn flade, fremspring var sjældne, ornamentter få og enkle, når de overhovedet forekom: en glat frise over stueetagen, en stump ornamentbånd højt i ydermuren, en sandstenskonsol over kældernedgangen. Hele grupper af huse fra begyndelsen af 1800 årene kan man endnu finde i København, andre har måttet vige pladsen for den nye tid, ligesom Nørreport og Volden. – Vestsiden af Kultortvet, litografi efter tegning af H. G. F. Holm, 1856.

Vimmelskaftei i København omkr. 1850, vægteren har taget opstilling midt på kørebanen og ser efter, om der er noget at bemærke nede i Badstuestræde. Grosserer Tuteins fornemme gård udmærker sig ved sin rundede afskæring, medens de jævner hjørnehuse opfyldte kravet om fri bane og fri udsigt for den svingende færdsel ved den mere almindelige skrå afskæring af hjørnerne. – Tegning af H. G. F. Holm, Københavns Bymuseum.

udseende. Der forberedtes til alle tiders maskerade, hvor hvert hus skulle opføres i sin stilart.

„Når man taler om Danmarks kultur, så må man for al ting ej glemme den himmelvide forskel mellem rigets dele: København og provinserne, såsom deres kultur er meget løseligt sammenknyttet“, erklærede en skribent i 1793. Man var begyndt at interessere sig for købstæderne, og benyttede sig af den endnu rådende trykkefrihed til at rette skarpe udfald mod regering og myndigheder i København for at begunstige hovedstaden på de øvrige byers bekostning. Efter landboreformerne måtte turen nu være kommet til købstæderne, hvor „synet af de faldefærdige bygninger, og den på gaderne herskende tomhed“ måtte overbevise enhver om småstædernes forfald og armod. Fra den højt besungne kul-

tur i hovedstaden nåede kun kokkens og skrædderens ud til landets byer, og „af Kunstakademiets velgerninger nyder vi intet, af mangel på penge. Harmoni og symmetri kender vi næppe af navnet“. Man var utilfreds med hvad bygningshåndværkerne kunne præstere uden for København, og fremsatte forslag om, at „det kunne lade sig gøre at nygjorte svende blev pligtige at stå i forbund i et eller flere år ved de københavnske mestre for tillige at søge Akademiet eller tegneskolerne“.

Så godt som alle rejsende blev slået af forskellen mellem det moderne København og de hensygnende købstæder, når de ad de nye chaussées begav sig ud i landet. Kun få byer som Helsingør, Horsens, Odense og Ålborg tålte sammenligning med hovedstaden. Når man nærmede sig en by i det danske landskab, var spiret på kirketårnet, det første man så på lang afstand. Først når man var ganske tæt ved byen fik man øje på de lave, ofte kun en-etages stråttækte bindingsværkshuse, der med grøn-, sort-, blå- eller rødmaledede stolper og små bly-indfattede ruder ikke adskilte sig stort fra landsbyerne. For en halvvoksen knægt, som med sine forældre flyttede til Slagelse, var det dog et betagende syn at se denne by, der gjorde lige så stærkt et indtryk på ham, som havde det været Paris eller London. Overalt beklagede de rejsende sig over ujævne og krumme gader, hvor brolægning og lygter næsten kun kendtes af navn.

Da amtmand Faye i 1805 kom til Thisted, fandt han Vestergade, Torvet og en del af Algaden slet brolagt. Alle øvrige gader henlå i morads. Beboerne måtte for at komme tørskoet over til deres naboer springe fra sten til sten, som i den hensigt var henkastet i gaderne. Amtets førende købstad lignede dengang en ussel og skiden landsby. Men i løbet af tredive år blev alle betydelige gader brolagt eller „makadamiserede“, det vil sige forsynet med flere lag skærver med grus eller lerblandet sand imellem. Torvet blev brolagt i 1842. Først fra 1797 var det i Thisted blevet bestemt, at renholdelsen af byens pladser skulle bortliciteres, medens de i mange andre byer blev rensed af de fattige som et led i deres forsørgelse. Men endnu i 1827 klagede en borger over, at en af byens pladser stank ulideligt af tørre, ophængte sild, der ikke havde kunnet spises i fersk tilstand. Fortovene skulle borgerne selv holde rene. Thistedborgerne var i 1830erne kommet så vidt med den offentlige belysning, at en enlig tranlygte på rådhuset lyste ud over torvet. Men glæden var kortvarig, for allerede i 1842 blev der klaget over, at denne ledestjerne for længst var forsvundet. „Hvad under da, at den gående i de mørke gader undertiden støder an og slår sig blå på en vogn eller må vandre fremad i snavset“. I slutningen af 1840erne blev der anbragt tre lygter, en på hver af byens broer, men først i 1855 indførtes almindelig gadebelysning i byen, idet man fra Helsingør købte en del tranlygter, som var blevet tilovers, da man i denne by indførte gasbelysning. Det var vægternes

Set fra bakketoppen tager den lille købstad sig unægtelig mere idyllisk ud end storbyen, dens lave huse samler sig om St. Nikolaj kirke som en flok kyllinger om en høne. – Udsigt fra Hindsgavl over Middelfart, maleri af Jens Juel, Thorvaldsens Museum.

sag at holde disse lygter i orden. Endelig i 1874 begyndte man at udskifte tranlygterne med petroleumsglygter. Thisted hørte i 1840 til de middelstore købstæder med knapt 2000 indbyggere, og forholdene her var ikke ulig mange andre af landets byer. Når Helsingør tidligt indførte gasbelysning, hænger det sammen med, at byen ved midten af 1800 årene med sine omkring 8000 indbyggere var en af landets største byer.

Stilstanden i byernes økonomiske liv havde medført, at kun få følte trang til at opføre nye huse, når da ikke den røde hanes galen gjorde det nødvendigt. En tidligere velhavende by som Køge var omkring 1800 „at betragte som en gammel jomfru imod en ungdoms blomstrende skønhed“, og i Holbæk var der efter sigende ikke bygget et eneste nyt hus fra 1719 til 1788. En vandrende håndværkssvend fra Kolding konstaterede omkring 1820 efter tre års fravær, at den eneste forandring der var sket, var, at et hus var blevet kalket. Af alle danske købstæder var det dog Korsør, som gjorde det mest trøstesløse indtryk. Det var „en kedsommelig stad“, hvis faldefærdige huse og dårlige gader vakte enhver gennemrejsendes medlidenhed – eller kritik, måske ikke helt upåvirket af de stemninger, der beherskede tilskueren under det ofte ufrivilligt lange ophold i byen, inden han kunne begive sig ud på den forestående sejlads over Storebælt.

Stråtagene forsvinder fra provinsens byer

Som i hovedstaden var råbet „brand“ meget ofte signalet til at hele gader og kvarterer blev luernes bytte. Dermed var der på én gang åbnet muligheder, dels for at gennemføre planmæssige reguleringer af gadenettet, dels for at det nye indenfor arkitektur og bygningskunst i mere eller mindre tillempet form kunne holde sit indtog og i årtier frem give gadebilledet et ensartet præg, indtil en ny storbrand krævede sit. De samme vanskeligheder rejste sig i købstæderne som i København, når det gjaldt at få bygherrerne til at efterleve regler og forordninger for byggeriet. Så sent som omkring 1800 var det ikke muligt at gennemføre kravet om grundmur i Nyborg, skønt denne by i to år i træk var blevet hærget af ildebrande. Det genopførte Nyborg kom til at stå med omtrent lige så meget bindingsværk som tidligere. Kun med hensyn til hjørnehusene gav myndighederne sig ikke: de skulle være af grundmur med gavle af sten, og ligesom i København have brækkede hjørner.

I Middelfart var de fleste huse endnu i 1840erne af bindingsværk, enkelte med stråtag. Der var sjældent brandmure mellem husene, ofte kun et skillerum af brædder og enkelte steder slet ingen adskillelse mellem lofterne.

Gik det end langsomt de fleste steder i provinsbyerne med at indføre nye ideer i byggeriet, så greb den billige „kalkemøde“ så meget raskere om sig. I løbet af de første årtier af 1800 årene var næsten alle bindingsværksfacader pudset eller malet over, så de mange dekorative enkeltheder fra tidligere århundreder næppe var synlige længere.

I samme tidsrum lykkedes det nogenlunde myndighederne at få bugt med de brandfarlige stråtage i købstæderne. En alvorlig hindring havde det været, at mange bygninger simpelt hen ikke kunne bære tegltagene, og derfor måtte beholde de gamle af strå, selv om de var „til vanzir“. Mod karnapper, bislag og andre fremspring lykkedes kampen bedre, i hvert fald når det gjaldt nybygninger. I de sydfynske og sønderjyske byer var gadebilledet endnu til vore dage præget af store karnapper, der i et eller to fags bredde ragede frem og havde vinduer til alle tre sider, så „færdslen altid derfra kan iagttages“. Hvor husene var på mere end to etager, løb der til gårdsiden uden for den øverste etage ofte en åben korridor, eller svale, hvortil døre førte ud fra de fleste værelser.

Bortset fra de bygninger, der opførtes for hoffet, administrationen og militæret i provinsen, var det kun få grundmurede gårde, der stod bygget omkring 1800. En undtagelse var dog Horsens, som „ikke var den største, men den smukkeste stad i Jylland“. De store, brede og velbrolagte gader med „mange tildels zirlige bygninger af flere stokværk“ tilfredsstillede de mest kræsne fra hovedstaden; endog selve hofbygmester C. F. Harsdorff var blevet overrasket over den skønhed, han her så udfolde sig i husenes facader og dekorationer. Det var næsten

Stråtagene forsvinder fra provinsens byer

En bred og lige, fornem gade i en provinsby var et særsyn, og hvor den fandtes, rostes den ikke alene af byens egne borgere, men også af rejsende, som undrede sig over, at sådan civilisation virkelig kunne forekomme uden for hovedstaden. – Søndergade i Horsens, litografi efter tegning af lærer P. Nielsen, Horsens.

kun velhavende købmænd, der havde råd til at opføre grundmurede gårde i provinsbyerne. I enlig majestæt ragede disse som regel to eller tre etager høje bygninger op midt mellem de lave bindingsværkshuse, men side- og baghusene var oftest af bindingsværk. Selv i småbyer som Stege så man en sådan gård, og ingen kunne være i tvivl om, at her residerede den rige agent, som beherskede det meste af stedets handel. Når købmandsgårdene i det barske Vestjylland næsten altid blev opført af rødbrændte sten fra ende til anden, så skyldtes det, at tømmeret til bindingsværksbygninger var vanskeligere og kostbarere at fremskaffe end murstenene, og man fulgte heri blot den byggeskik, som på samme tid blev almindelig blandt omegnens bøndergårde. Da man i de første årtier af 1800-årene i Nordjylland så hurtigt gik over til at opføre nye huse i grundmur, var dette ikke uden sammenhæng med, at forbindelsen med Norge var svækket, og at tømmeret deroppefra ikke var så billigt som i de århundreder, hvor Danmark og Norge havde været knyttet sammen i ét rige.

Efter 1830-erne bedredes de økonomiske forhold, befolkningen øgedes, og for første gang i lange tider kom provinsbyerne ind i en vækstperiode. Der var langt bedre plads her end i hovedstaden, hvor fæstningsvoldene endnu en tid virkede

som en spændetrøje. I købstæderne kunne husene frit kravle ud langs landevejene som en randbebyggelse, ofte stadig kun en etage høje og tre fag brede, men nu med røde eller sorte teglstenstage, sådan som man endnu kan se Langgade i Kerteminde. Inde i byerne rejste der sig efterhånden flere to-etages huse, og omkring midten af 1800 årene havde grundmursbyggeriet sejret, i hvert fald til gaden. Side- og baghuse var fortsat de fleste steder af bindingsværk. „Stråtagene er nu ombyttede med tegltage, de lerklinede vægge med murede, og ej sjældent finder man nu en- eller to-etages grundmurede bygninger, hvor før stod en ussel stråtækt hytte“, erklærede en rejsende omkring 1840, da han efter 30 års forløb genså en række danske købstæder. Det nye indenfor bygningskunsten kom naturligvis først og fremmest til provinsbyerne fra København, ofte formidlet af herregårdene. Men mange danske byers nære kontakt med Hamborg og Lübeck kunne medføre, at nye dekorative enkeltheder undertiden slog tidligere igennem i syddanske købstæder end i hovedstaden.

I hovedstaden var det kun få familier, der havde mulighed for at bo alene i et helt hus. Langt de fleste københavnske husstande boede til leje. Folk af det pænere borgerskab lejede i reglen en tre- eller fire værelers lejlighed med køkken og eventuelt et ganske lille pigekammer. Håndværkere og småhandelnde havde sjældent råd til mere end en to værelers lejlighed, medens fattigfolk som de fleste måtte tage til takke med ét eller halvandet værelse, hvis køkken undertiden deltes med en eller flere andre husstande. Anderledes i købstæderne. Her boede næsten alle i eget hus, selv håndværkssvende og arbejdere ejede ikke sjældent et af de små bindingsværkshuse, med en to-fags „storstue“ til gaden, og et mindre etfags kammer og køkken til gårdsiden.

I næsten alle ejendomme var førstesalen den fornemme etage. I det ydre markeredes det af dekorationer over og omkring denne etages vinduer, og i det indre fremhævedes det ved at der var højere til loftet her end i de øvrige etager, og at der fra ejerens side var ofret mere på udsmykningen af vægge, paneler, døre og lofter. I de fornemme københavnske lejehuse med en fire eller fem fag bred facade lå normalt tre værelser til gaden. I de midterste fag lå „salen“, hvortil der var direkte adgang fra trappen – entré eller forstue blev først almindeligt fra 1830erne. På hver side var en et-fags stue, ofte med dobbelte fløjddøre ind til salen. Den ene af disse stuer kunne have selvstændig indgang fra trappen, hvad der var bekvemt, hvis man ønskede at leje værelset ud. Til gården lå soveværelse, køkken og pigekammer. Hvor der var sidehus, var det en regel uden undtagelse, at spisestuen lå i værelset med det skrå fag mellem for- og sidehus. I baghuset var der stalde, vognporte, værksteder eller lagerrum.

Lejlighedsplan og vægudsmykning

I stuerne var væggene for det meste beklædt med én meter høje perlegrå brystpaneler, medens vinduespillerne var dækket af tilsvarende pilastre. Vægfelterne over panelerne var betrukket med malet lærred, der mange steder var holdt i lette nuancer, lysegrønt eller lyseblåt. Allerede omkring 1810 var man blevet træt af det lyse og foretrak mørkere og stærkere farver. Panelerne skulle være brunlige, og nu var olivengrønne og pompejansk røde vægge højeste mode. Omkring vægfelterne var der malede eller forgyldte lister, og over dørene var der enten malede dørstykker, i farve og motiver svarende til vægfelterne, eller blot konsoller med forgyldning. Lofterne var gipsede, undertiden med et såkaldt „cirkelslag“ eller roset i midten.

Selv om smagsdommerne omkring 1800 havde fordømt „de groteske vægdekorationer“, „det smagløse løvværk“ eller „andet arabisk styleri“, og beklaget sig over „de kunstig forzirede vægge, hvor eventyrlige gøglerier bredte sig“ som selv folk, der var kloge på mytologien, havde svært ved at forklare, så var der dog stadig folk blandt de toneangivende, som kunne lide at se lofter og vægge forsynet med allegoriske fremstillinger af kunst og videnskab, himmeltegn og verdenshjørner. Mest yndet var de antikke dekorationer med tankevækkende figurer, plastisk malede skulpturer eller pompejanske motiver med flygtende nymfer og kåde fauner. Det var derfor ikke underligt, at også folk fra det jævne borgerskab fortsat ønskede at se deres vægge dekoreret med malede blomster i blågrønne og røde farver, eller pragtvaser, hvorfra der vældede en broget flora. Mange boede i gamle ejendomme, hvor kinesiske motiver med alt hvad dertil hørte ikke var ualmindelige. Langt de fleste prøvede dog at følge moden så godt som muligt. Landskabs- og naturscenerier, som havde været så yndede i midten af 1700 årene, blev nu overmalede i de gængse farver, eller simpelt hen dækket med papirstapeter med nye tidssvarende mønstre. Flere og flere var nemlig gået over til at bruge tapeter af papir, der var klæbet op på lærred; det var således ikke helt urigtigt, når det blev fremført, „at til virkelig elegance behænger vi rige som fattige vore vægge med papir. Det koster lidet, og haves af den mest formuende som af middelstanden“. Men hvor der skulle udsmykkes flere værelser, anvendtes stadig malet lærred i de repræsentative rum, frem for alt i „salen“, medens man kun brugte enkle, let sribede eller småmønstrede papirstapeter i de stuer, hvori man opholdt sig til daglig. Endnu så sent som i slutningen af 1830erne undrede en velhavende københavnsk familie sig over en noget påholdende husvært, som fandt det for kostbart at forsyne væggene med oliemalet lærred, men forlangte, at „man skulle nøjes med tapetpapir“, endog således, at der kun blev givet lejereren mulighed for at vælge papir til „salen“, medens der i de andre værelser skulle anvendes en ringere sort papir. Ved århundredets begyndelse brugte man meget at anbringe en slags dekorationsfriser

Lejlighedsplan og vægudsmykning

Folk, der havde råd til det, kunne lade en stue prægtigt udstyre med kostbare franske tapeter, hvis farvestrålende situationsbilleder fra naturens, historiens eller digtningens verden ofte stod i et mærkeligt modsætningsforhold både til stuens møblering og til de personer, der opholdt sig i den. – Tre af 30 baner fransk panoramatapet, omkr. 1835, fot. Dansk Folkemuseum.

under loftsgesimserne. De blev købt metervis og skulle forestille draperet stof med mørke frynser, så beboerne kunne føle sig hensat til en feltherres telt. I 1820erne og 30erne var det moderne, men også meget kostbart, at tapetsere med franske landskabs- eller panoramatapeter. Det var tapetbaner, der fremstilledes i sæt, der kunne tilpasses næsten enhver stue, og hvis motiver enten var eksotiske og fjerne landskaber eller simpelt hen illustrationer til yndede og kendte romaner. Landskabsscenerierne syntes at åbne rummet, så man følte sig anbragt på en terrasse med vid udsigt til alle sider.

Var husenes ydre og væggenes udsmykning, delvis i hvert fald, bestemt af husejerne, så var det naturligvis ganske overladt lejerne, hvad de ville hænge på deres vægge, og hvordan de ville møblere stuerne. Først efter århundredets midte, følte arkitekterne det også som deres anliggende at angive på bygnings-tegningerne, hvilke møbler der skulle være i hver stue, og hvor disse burde stå.

„Man tåler i et værelse et eller et par kontrafejer, et af husfruen, et af hendes hr. gemal, eller højest et par af den kære families søndagsansigter“, lød forskriften omkring 1790. Malerier og interiørtegninger fra de følgende par årtier viser, hvor nøje dette blev overholdt. Billeder anbragtes gerne parvis, og ligesom alt andet i stuen sparsomt, efter det symmetriske princip. Også i købstæderne overholdt man disse uskrevne love. Her var familieportrætterne sædvanligvis udført af omrejsende portrætmalere, og de yndede silhouetter var lige så almindelige på væggene som i hovedstaden. De forestillede oftest familiegrupper, hvor man så faderen eller moderen og en række børn stående eller gående, en enkelt person gerne med et barn på skødet siddende ved kaffe- eller tebordet, der ligesom værelsets øvrige møblement var afbildet så nøjagtig som muligt.

Ved århundredets midte holdt en ny mode sit indtog. Afstøbninger af Thorvaldsens relieffer, Dagen og Natten samt De fire årstider, mangfoldiggjordes og fik en fremtrædende plads på væggene i adskillige danske borgerlige stuer. Hvor der var plads eller råd til det, kunne man se hele værelser, eller lokaler, udstyret med afstøbninger og kopier efter den forgudede mesters større arbejder.

De, der skulle anskaffe nyt indbo omkring 1800 var så heldige at kunne vælge og vrage mellem møbler, skabt i en af dansk møbelhåndværks store perioder. Oprettelsen af det kongelige møbelmagasin i 1777 havde betydet at de møbler, der fra da af blev fremstillet her i landet, ofte efter engelske forbilleder, fik ensartet kvalitet og udseende. Mahogni var den foretrukne træsort ofte med indlægninger af citrontræ. Møbeltyperne, sofa, bord, stole og spejle, var de samme hos høj som lav, selv om udførelse og materiale var forskellige. Endog i de mest beskedne to værelseslejligheder i hovedstad som købstad kunne man i den pæne stue se både sofa, chatol, stole og spejlramme i fyrretræ. Alle stræbte efter at have et værelse, som stod ubenyttet, og derfor altid var ryddeligt og pænt. Havde man kun to stuer føltes det selvfølgelig, at kun den ene var i brug til daglig, ligegyldig hvor stor familien var. Trangen til at klumpe sig sammen i én stue kunne være så påtrængende, at selv folk med rigelig plads i en gammel købmandsgård kun beboede en enkelt stue til gården, som tjente både til sove-kammer, spisestue og dagligstue, medens alle de øvrige værelser i det store hus stod til stads med nedrullede gardiner og tildækkede møbler.

De råd og vink, som „Den erfarne rådgiverinde“ i 1796 havde givet dem, der skulle anskaffe møbler og udstyr til en tre værelses lejlighed, kunne med små

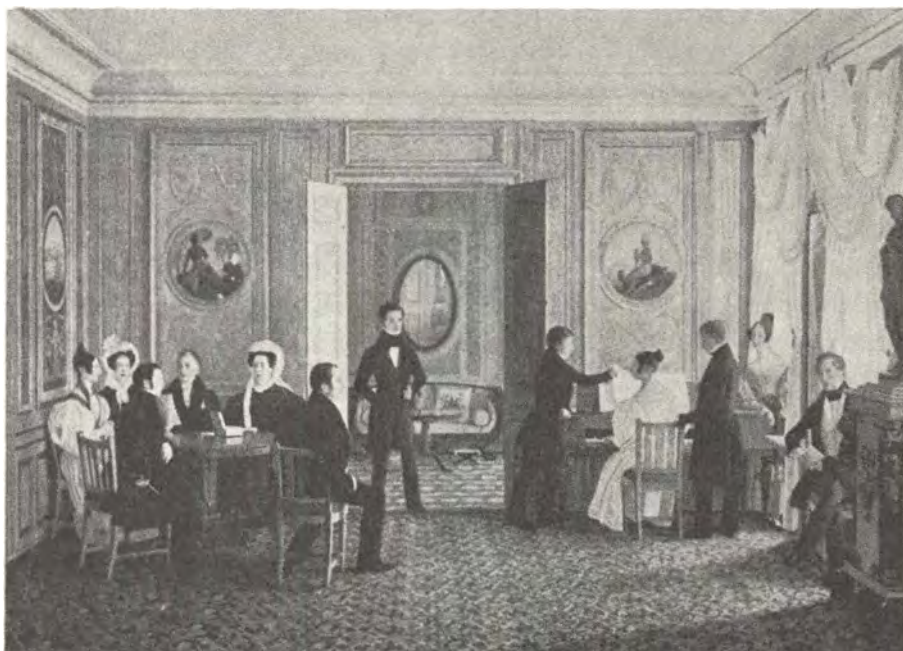
ændringer også anvendes i midten af 1800 årene. Møbleringen var som helhed præget af, at man ville have god plads i stuerne, så man frit kunne røre sig. Men først og sidst var der symmetri og orden. Møblerne havde deres faste plads langs væggene, og her blev de stående. Langs den ene væg stod sofaen, som regel så bred, at den kunne give plads til tre ikke helt tynde personer. Foran, ofte på et lille stærkt mønstret såkaldt skotsk tæppe stod et bord, der gerne var forsynet med en klap i hver ende. På pillerne mellem vinduerne havde spejlene med konsoller under deres plads, og langs de øvrige vægge var småborde, piedestaler og stole, alt i lige antal, ofte anskaffet parvis. Gardinerne var hyppigt af samme slags stof som møbelbetrækket, enten silkedamask eller sirts. I de fattige år efter 1814 var det næsten uopslidelige hestehårsbetræk moderne. I loftet hang en glaslysekroner, der til daglig var indsvøbt i et gevandt for at hindre støv og fluesnavs i at smudse glasprismene til.

„Ved at nævne salen berører jeg et begreb, som forlængst har ophørt at svare til virkeligheden. Jeg husker den som et uopvarmet rum, der ikke indbød til ophold“, lyder det meget typisk i nogle ungdomserindringer fra 1840erne. Salen var et begreb for alle, der levede i første halvdel af 1800 årene. Ingen familie med respekt for sig selv undlod at lade den bedste stue, som regel den midterste tre-fags til gaden stå som „salen“, d.v.s. den stue, hvor man ikke var til daglig, men kun ved festlige lejligheder.

Hvor festlig og pragtfuld salen kunne tage sig ud, når den fungerede efter sit formål, får man et indtryk af ved at læse om den velhavende helsingørske købmands galasal på syv fag, hvis vægge „var malet med vandfarve, lysegule med felter, som afdeltes ved lysegrå piller eller søjler, og i hvert felt var der malet blomster eller figurer, ligesom der over fløjdørene var malet smukke friser. Den havde 24 højryggede stole med meget brede sæder, og to såkaldte canapéer, betrukne ligesom stolesæderne og vindueshynderne med sribet hestehårsbetræk, to kommoder med tilhørende spejle, som gik fra loftet og helt fyldte de brede piller, og et meget kostbart forgyldt taffelur med forgyldte søjler og flere fritstående figurer, der stod på en bred piedestal. Alle møbler var af det såkaldte ibenholt, eller sort mahogni. Glaslysekronen var af slebet bøhmisk glas, ligesom lampeterne, der var anbragt ved fløjdøre eller spejlene. Salen havde to runde, meget smukke porcellænskaminer af blå, figurerede hollandske sten, hvis døre var af blanktpoleret messing, og som især ved lys var meget imponerende“. Det tilstødende, overdådigt udstyrede gæsteværelse bidrog yderligere til at lede tanken hen på en fyrstelig bolig.

Til hverdag stod salen hos rig som fattig ubenyttet hen, for det meste med betræk over stole og sofa, og om vinteren tænkte ingen på at fyre her, skønt man

Salen – fra festbrug til daglig hygge

Kun når der var selskab eller anden festlighed, blev salen taget i brug. Hos grosserer og industridrivende Jacob Holm i Strandgade på Christianshavn er den, ligesom stuen ved siden af, dekoreret med pompejanske vægmalerier, i hvis omrammede felter ejerens virksomhed som skibsreder markeres ved billeder, der symboliserer verdensdelene. – Maleri af J. F. Møller, 1833.

af hensyn til symmetrien ofte have udstyret den med to ovne, hvoraf den ene dog var en attrap i træ, der benyttedes som skab. Det var naturligt, at familiens fornemste møbel, chatollet, med skuffer, skabe og skriveklap, havde sin faste plads i den stue. For mange holdt erindringen sig om den kolde, mørke sal livet igennem. „Denne sal var ligefrem min skræk, når det var mørkt, og jeg skulle gå over den i mørke fra dagligstuen til min fars værelse,“ tilstod en københavnsk handelsmand. „Den syntes aldrig at ville få ende, hvorfor jeg da også i reglen til min egen opmuntring og beroligelse brugte det kendte middel af synge højt.“

Allerede i begyndelsen af 1800 årene havde der været folk, der fandt det urimeligt at mange talstærke familier indesluttede sig i „en liden dagligstue og snævre sovekamre“, skønt de ejede „prunkværelser“, og J. L. Heiberg rettede i 1830 sin satire mod den skik, „at de fleste familier lader det bedste værelse stå ubenyttet under navn af sal. Uagtet mange er i den situation, at de næppe giver ét selskab om året, anser de dog en sal som næsten uadskilligt fra den huslige lykke“. Men salen stod sig. Kun møblernes udseende ændredes svagt i overensstemmelse med nye moder, og lempeligt afløstes nyklassicisme af empire og Christian

8. stil. De nye møbeltyper som chiffonierer, sekretærer og skriveborde havde også svært ved at trænge ind på salens enemærker, ligesom dens forbillede, de kongelige pragtgemakker, kun langsomt ændredes efter modens krav. Det første varsel om, at nye tider var på vej, var at bordet forlod sofaen og kravlede midt ud på gulvet og samtidig trak en krans af ofte vidt forskellige stole med sig. Kravet til symmetri og enkelhed blev stadig opretholdt. Men endelig i 1850erne og 60erne skulle salen møde sin banemand. Fjenden kom langsomt snigende, umærkeligt vandt den terræn, først med hensyn til væggenes udstyr og dekoration. Tapetmønstrene blev mere og mere storbloomstrede. Dernæst kom turen til gardinerne. De simple og enkle, hvide molsgardiner, hvis ophængning enhver husmoder selv kunne klare, blev afløst af tungere og tættere stoffer, der skulle draperes så sindrigt, at en fagmands kunnen blev nødvendig. Det lille tæppe under bordet måtte vige for et, der dækkede hele gulvet. Gulvtæpper havde været en luksus, som kun få tillod sig. Endnu i 1790erne betragtedes det som noget usædvanligt, ja ligefrem excentrisk, at en meget velhavende handelsmand lod alle gulve dække af tæpper i sit hjem i Bredgade. Men han var også englænder. De fleste steder stod gulvene hvidskurede, eventuelt ferniserede. Det sidste slag rettedes mod møblernes placering. De skulle nu ikke længere blot stå langs væggene, men også rage ud i værelset, helst på skrå. Salen, hvis møblering havde været lagt an på det repræsentative, undertiden ubekvemme, bukkede under for det nye begreb: hygge. Man følte nu savnet af „alle de ting, som ingen nytte gjorde, et klaver, som ingen spillede på, en nips-etagere med vaser uden blomster i, og kostbare figurer i sachsisk-dansk porcellæn“. Selv det ovale spejl over sofaen virkede nu koldt og stift. „Lidt efter lidt anskaffedes der nye og for det meste smagfulde møbler til salen.“ Salen i gammeldags forstand var ophørt at eksistere. Som alt andet skulle den i det følgende halvhundredede år blive viklet ind i uld og plys.

Det var i dagligstuen, det lille værelse ved siden af salen, at man virkelig opholdt sig. Her spiste man ved bordet foran sofaen, der i påkommende tilfælde også kunne benyttes som sengested. Her følte det naturligt at anbringe forhøjningen ved vinduet, hvorfra husets damer „gennem refleksionsspejle, der indefra kunne drejes ved hjælp af snore, kunne holde skarpt udkig med alt, hvad der passerede på gaden“. Kun ved indtrædende vakance kunne familiens herrer få en chance for at se, hvad der skete udenfor. Møblementet i denne stue adskilte sig alene i materiale fra salens; betræk og gardiner var af mindre kostbare stoffer, medens sofa, borde og stole hyppigt var af birke- eller bøgetræ, selv hos højststående embedsmandsfamilier som biskoppen i Ribe. Det var da også forståeligt, at det blev i denne stue, de nye møbeltyper, som var indrettet på bekvemmelighed, først trængte igennem. Det gjaldt ikke mindst lænestolen og

Dagligstuen – gulvtæppe og nye møbler

den amerikanske gyngestol, hvor mændene kunne tage revanche for de pladser, de havde måttet opgive ved vinduet. Den store skabssofa, som er uløseligt forbundet med begrebet dansk empire, var det en selvfølge at anbringe her. Det var praktisk at have skabsplads til service og andet i dagligstuen, så længe den også måtte fungere som spisestuen om hverdagen. Om søndagen og når der var fest spiste man i salen.

Den forvirring af stilarter, som også bredte sig indenfor møbelkunsten ved århundredets midte, iagttoges først i dagligstuen. Mahognimøblerne blev udskåret, og efterhånden dækkede polstringen helt stole og sofa. Inden længe skulle frynser, kvaster og lignende vedhæng under fællesbetegnelsen, „klunker“, blive et nødvendigt tilbehør til næsten alle siddemøbler og gardiner. Ligesom i arkitekturen hentede man de nye idealer fra gotik, renæssance og rokoko, medens divaner med brogede tæpper og kunstfærdig udskårne rygeborde i tyrkisk stil, skulle lede tanken hen på østerlandske riger. Selv billederne på væggene fulgte kravet om hygge. Man var bange for tomme vægge og dækkede dem med malerier, kobberstik, litografier og som tidligere nævnt kopier efter Thorvaldsens arbej-

Empiretiden havde også beskedne, daglige opholdsstuer, hyggelige og lyse arbejdsværelser for husets damer med deres håndarbejder eller for unge mænd med deres studier. Selv et ret lille værelse kunne virke rummeligt, fordi møblerne ikke fyldte op i grupper midt på gulvet, men havde deres plads langs væggene. – Maleri af W. Bendz, slutn. af 1820'erne, Hirschsprungske Samling.

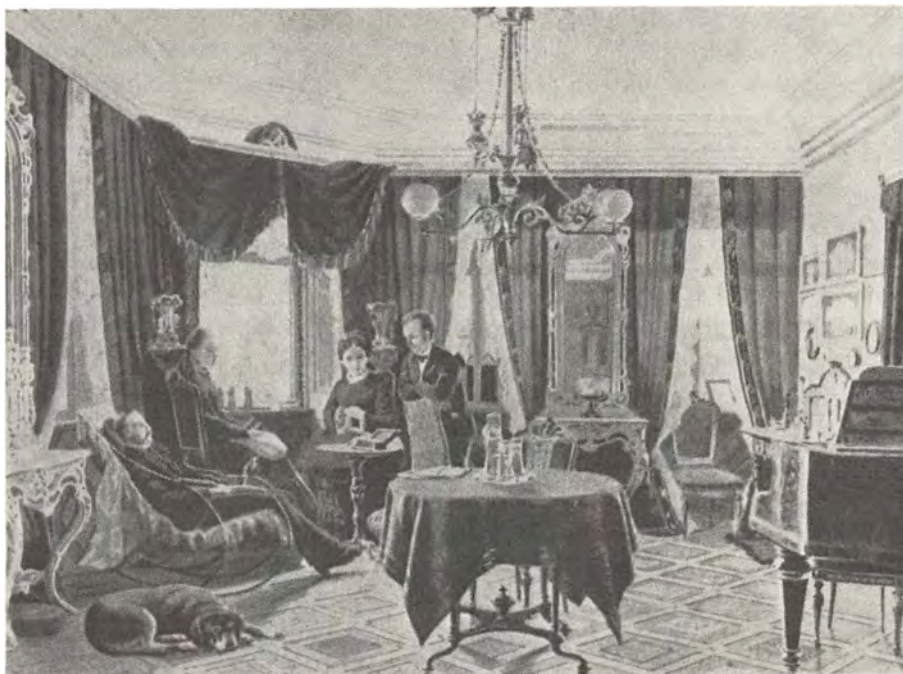
der. I velhavende københavnske hjem var det fra 1850erne almindeligt i dagligstuen at se malerier af Eckersberg, Marstrand, Rørby, Skovgaard og Exner. Det var indlysende, at tæppe over hele gulvet hørte sig til i denne stue.

Da Heiberg havde hånet borgerskabet, fordi det ønskede „at tilfredsstillende en tom og uhyggelig ostentation“ ved at have det bedste værelse i lejligheden stående som selskabslokale, foreslog han samtidig, at det erstattedes af „et spiseværelse, (der) dog er langt mere nødvendigt“. Her kunne familiens medlemmer og venner samles og på åndfuld og dannet vis diskutere og konversere om det, som måtte optage kultiverede borgere af æstetisk og etisk art. Det var imidlertid få hjem, der opfyldte Heibergs ønske. Kun i meget herskabeligt indrettede ejendomme havde lejlighederne en spisestue, der hyppigt var ovalt afsluttet i begge ender. Den var som de øvrige værelser møbleret i overensstemmelse med kravene om enkelhed og symmetri. Her stod ligesom i de andre stuer en sofa og bord med klapper til at slå ud foran. Først i 1860erne blev det sædvane at have et specielt spisestuemøblement, hvoraf skænken og buffetten udgjorde de væsentligste nydannelser.

Hvor forunderlig en verden, spisestuen kunne være for et barn, giver Troels-Lund en levende skildring af. Spisestuen i forældrenes gård på Gammeltorv i København var inddelt i tre lag. Det underste, på gulvet under bordet og ved stolebenene, var helt og holdent barnets egen eventyrverden, hvor ingen uindviet trængte ind. Det voksne, kedelige lag strakte sig fra stolesæderne til glaslysekronens nederste skål, og det eneste opmuntrende træk var det veldækkede bord. Det tredje og øverste, uvirkelige lag, som selv de voksne måtte se op til, var forbeholdt familieportrætterne på væggene, og kunne ved et mirakel udvide sig næsten til selve himmelrummet, som da H. C. Ørsted havde foræret børnene en ballon.

I soveværelset stod sengene. Den malede topseng var endnu almindelig ved århundredets begyndelse, men afløstes efterhånden af mahognisenge, fra hvis himmel der ofte hang et sengebånd, hvorved man kunne rejse, eller rettere sagt, hale sig op af det dyne- og pudelag, som man var sunket ned i. Det var kun få, der nød godt af fjeder madrasser. Når man så endelig var faldet til og havde sat lyslukkeren over lyset, blev sengeomhænget trukket til, og man kunne trygt overgive sig til søvnen. Et spejl på væggen hørte sig til i denne stue, hvor der undertiden også var en lille servante, foruden et klæde- og linnedskab, hvis nederste skuffer af mange husmødre ansås for det sikreste gemmested for familiens sølvtøj. Det var kun i de voksnes, forældrenes, soveværelse, møblementet var af mahogni. Børnenes senge var malet bøgetræ, og selv i velhavende familier sov flere børn i én seng ligesom tjenestefolkene – karle og piger døg for sig.

En ny møbleringsmode brød igennem i sidste halvdel af 1800 årene, en ny rokokos runde former og bløde buer sejrede over de rene, rette linjer, der havde behersket århundredets begyndelse, klunketiden nærmede sig, der kom tæpper på bordene, polstring på stolene, tunge folderige portierer og gardiner. Selv gulvet måtte ikke mere være tomt, møblerne spredtes over hele stuen, pyntevaser, nips og andre kunstgenstande holdt deres indtog. – Stue hos grosserer Diethmer, på hjørnet af Vestergade og Vester Voldgade i Kbhvn., tuschtegning, 1872, Dansk Folkemuseum fot.

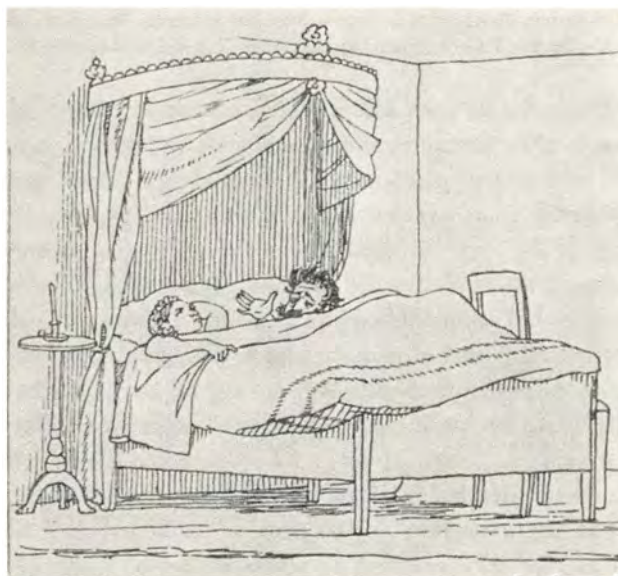
Mindre børn lå i en såkaldt „slagbænk“, der kunne slås sammen om dagen, så den lignede en sofa. I jævne familier kunne en sådan slagbænk undertiden være det fælles sengested for alle husstandens medlemmer. I soveværelset havde også natstolen sin plads. Thi omkring 1800 var det muligt på én hånd at tælle de ejendomme i hovedstaden, hvor der oppe i lejligheden – naturligvis på et diskret sted – var indrettet retirade med tønne, der skulle tømmes regelmæssigt. Til alle de øvrige huse og gårde fandtes bekvemmelighederne i gården. I 1840erne indrettedes de første vandklosetter, og i løbet af en halv snes år var der et par hundrede i København. Men skønt det for de enkelte beboere var en fordel, så fordrede dog alment, at det blev forbudt at indlægge sådanne. Affaldet fra dem blev nemlig ledt ned til en sump i gården, hvor så tjenestefolkene tidligt om morgenen eller om natten havde det hverv at pumpe sumpens indhold ud i rendestenene. I slutningen af 1850erne blev det forbudt at indlægge vand til disse klosetter. Men problemet var ikke løst med at vende tilbage til gamle til-

Familie og værksted i samme rum

stande, og da Joseph Merino samtidig udsendte brochurer og reklamer med anbefalinger fra kendte læger i ind- og udland for sine patenterede luftklosetter, hvis princip var at fast blev skilt fra flydende, fik han rivende afsætning. Det var ikke mange hjem af en vis økonomisk og social standard, som ikke anskaffede sig et af Marinos patenterede.

I køkkenet var den åbne skorsten fælles for rig som fattig, og i ethvert køkken, selv det ringeste var der hylder og tallerkenrække samt et køkkenbord. I fattigfolks lejligheder fandtes vasken ofte ude på den fælles trappe, og vandet løb ned uden på huset. I frostvejr samlede der sig fantastisk udseende kager af is på denne del af gårdfacaden. Da komfurer kom frem omkring 1830 var det først i de velhavende hjem, at husmødre og piger kunne glæde sig over denne praktiske opfindelse. Heller ikke udstyret af kobbertøj, porcellæns- eller fajancetalerkener og -fade var ens i herskabs- og fattigfolks køkkener. Det var en stolt husmoder, som kunne vise et køkken frem, hvor det fortinnede kobbertøj strålede omkap med det smukt pudsede messing-husgeråd, der stod opstillet på rad og række på hylden over skorstenen sammen med de solide mortere og messinglysestager, samt ditto forskellige stryge- og pipejern, medens æbleskivepander og buddingeforme hang frit til skue på de hvidkalkede vægge.

De mange familier, som uanset familiens størrelse måtte leve i ét eneste rum, havde ingen problemer med skiftende smagsretninger i boligens udstyr. Rokoko,

Mennesket tilbringer en trediedel af livet i sin seng, soveværelset burde egentlig være boligens fornemste og bedst udstyrede rum, men er det sjældent. Dog har sengene selv altid kunnet hævde sig som møbler af betydning, både de mere simple og de helt fine eksemplarer har fulgt skiftende tiders og moders krav. Endnu ved midten af 1800 årene var det almindeligt at udstyre sengen med himmel og fortræksgardiner. – Tegning af Fritz Jürgensen.

Håndværkere, småfolk, ja fattigfolk havde gennemgående langt bedre boligforhold i provinsbyen end i hovedstaden. De små huse, for det meste deres beboeres ejendom, stod i hele gader og stræder skulder ved skulder om et folkeliv, der var betydelig mere ugenert og frit end det i de fornemmere kvarterer. – Nu nedrevne huse øst for St. Peders kirke i Næstved, anonymt maleri, beg. af 1800 årene.

nyklassicisme og senempire var for dem begreber uden tilknytning til hverdagen. Her var hverken paneler, malet lærred eller papirstapeter på væggene, som stod ganske nøgne, mange steder med fugten drivende ned over de for år tilbage kalkede flader. Indboet var det mest nødtørftige, en seng, hvor både voksne og børn sov direkte på halmen, et bord samt undertiden en dragkiste eller et skab, alt af umalet fyrretræ. En sådan lille stue, der var næsten opfyldt af et skomagerværksted var H. C. Andersens barndomshjem i Odense. En seng havde faderen tømret sammen af et træstillads, der i sin tid tjente som katafalk for en afdød greves kiste. De sorte klædeslister, der siden endnu sad på sengestedet, var en erindring om bræddernes første anvendelse. Desuden stod der en slagbænk, hvori drengen sov. Væggene var behængt med billeder, på dragkisten stod smukke kopper, glas og nipserier, og henne over værkstedet ved vinduet var en hylde med bøger og vaser. I det lille køkken hang over madskabet tinrækken fuld af tallerkener, og på dørfyldingen var malet et landskab. Digterens hjem hørte ikke til de allerfattigste, da forældrene var ud af gårdmandsslægt. I mindre køb-

Familie og værksted i samme rum

stæder var der som regel lagt små kampesten i forstue og køkken, medens stuerne i de sædvanlige en-etages huse ofte havde lergulv ligesom hos bønderne. I køkkenet var der et opmuret ildsted i den åbne skorsten, hvor gryder og pander stillede på en jern-trefod. I stuen var der gerne en kakkellov opmuret af mursten med en jerndør for fyret, hvis man ikke havde en gammeldags jern-bilæggerovn, eller hos finere folk en vindovn. Hvor man havde to stuer, stod den ene til stads, og den anden til gårdsiden var familiens opholdssted både dag og nat. I mange købstadshjem var det almindeligt, at møblerne var hjemmelavet, og så godt som muligt forsøgte man at efterligne det, der stod i borgerskabets hjem. De hvidskurede og sandstræede gulve, de kridhvide gardiner og de mange blomster i vinduerne til gaden gav de små provinsbyhjem „et pynteligt og nyvasket indtryk“.

Ingen myndigheder bekymrede sig om sundheden i de fattiges boliger. Efterhånden som befolkningen forøgedes, var det ikke mindst folk af den slags, der på trods af eller snarere på grund af de usle forhold voksede stærkest i antal. Mænd med social bevidsthed forsøgte at vække den dårlige samvittighed i et samfund, hvor en tredjedel af hovedstadens befolkning boede i baghuse eller usunde kældre, under menneskeligt og lægeligt set uforsvarlige tilstande.

Den nye og hastigt voksende befolkningsgruppe, arbejdernes boligbehov kunne ikke i længden tilfredsstilles ved enkelte filantropiske byggerier. Men det var først i det tyvende århundrede, det for alvor blev erkendt som et samfunds-anliggende at forbedre boligerne for det store flertal af byernes befolkning.

FOLKEKUNST PÅ LAND OG I BY

Jævne mennesker ønskede til daglig at have livets enkle moralske begreber for øje, udtrykt ved symboler, billeder, der fortalte om livets og dødens magter, menneskets dyder og laster, gode forskrifter og lærerige fortællinger. Endnu omkring 1800 havde almuen levende forestillinger om de fleste af disse sindbilleder – allegorier –, hvoraf mange havde været brugt lige siden oldtiden. Man vidste, hvad motiverne betød. Malere og andre kunstnere kunne læse i håndbøger, hvordan de billedligt skulle udtrykke gode og dårlige egenskaber, årstider og verdensdele i form af et levende væsen. Og de kendetegn – attributer –, som figurerne bar på, karakteriserede dem hver især, således at alle forstod, hvad det drejede sig om.

Adam og Eva står nøgne med deres figenblade på hver sin side af kundskabens træ. Nogle steder er træet borte, og de står blot ved siden af hinanden, somme tider med tøj på. Spejderne vender hjem fra Kana'ans land med deres tunge drueklase imellem sig. Disse figurer i drevet arbejde kendte man fra talrige af de store messingfade, der i 1600 og 1700 årene smykkede velstillede hjem i byerne og undertiden brugtes som dåbsfade i de gamle døbefonte af sten. Nogle af dem blev ved arv eller auktionskøb spredt til den jævne befolkning, der efterlignede fadenes motiv i mange slags materialer. Moses med den gamle pagt peger manende på sine stentavler. Og hans broder Arons slanke blomstrende mandelstav, mindende om et grantræ, bekræfter pagtens gyldighed. Den gamle pagt kunne også afbildes ved brændofferaltret, medens den kors kronede himmelglobus forestillede „Den ny pagt“. De gamle historier lod man foregå i sit eget milieu, sådan at man på en sjællandsk bondestues panel ser en Samson i rokokodragt krænge munden op på en skikkeligt udseende løve.

Kristus på korset blev brugt som broderimotiv og fandtes som dekoration på de forskelligste genstande lige fra manglebrættet til det daglige lerfad. Over korset skrev man så ofte INRI eller IHS. Denne store udbredelse skyldtes ikke manglende ærbødighed, men kærlighed til motivet. Lammet, der bærer korsfanen i sit ene løftede og bøjede ben, fremstilledes især op mod år 1800 hyppigt både malet og broderet. Mange har haft forbilledet stående i stuen, da lammet er støbt i lavt relief på en mængde importerede norske bilæggerovne fra sidste halv-

Det første virkelige kunstværk, som barnet fik for øje, var nok ofte den gamle norske bilæggerovns støbejernrelieffer: en velkendt scene fra bibelhistorien, et mindre kendt optrin i den klassiske mytologi, en engang elsket monarks profil med krøllet paryk ligesom på de gamle sølvpenge, et enkelt, men sindrigt symbol, som måtte forklares af de voksne. Billederne var fagfolks og kunstneres værk, men opfyldte den uskoledede menigmands behov for et let forståeligt, jævnt folkeligt billedsprog. – Abrahams offer, kakkelovnsplade fra Hakedals jernværk i Norge, 1749, Dansk Folkemuseum fot.

del af 1700 årene. Pelikanen, der hakker sig i brystet for at nære ungerne med sit hjerteblood, symboliserer moderkærligheden eller Kristi kærlighed.

Blomstrende træer blev udskåret og malet på paneler, kister, manglebrætter og mange andre steder. Og de blev broderet på silke og uld – enten naturalistisk, så det lignede, eller stileret og skematisk, som på det sjællandske træhvergarn, der har fået sit navn, fordi mønstret skulle forestille rækker af træer. Disse fremstillinger afspejlede stadig den ældgamle forestilling om Livets træ.

På Ringstedegnen skar en ukendt person omkring 1800 en gruppe manglebrætter, hvor man ser en mand og en kvinde afbildet sammen med et hus – deres fremtidshjem? Måske har skæreren haft dette i tankerne, men har taget sit kunstneriske forbillede i de fremstillinger af de saliges boliger eller det ny Jerusalem, som var almindelige på broderier, og som kendes fra kalkmalerierne, hvor de står modsat skildringen af helvedes pinsler.

De fire kardinaldyder, Visdommen, Tapperheden, Besindigheden og Retfærdigheden var det nyttigt at have for øje til stadighed. Kneb det med pladsen, faldt valget oftest på retfærdigheden eller Justitia, som hun hed på latin. Dette

Et normalt hus har nu engang to gavle, og ingen kan forbyde en kunstner at afbilde dem begge samtidig, når det sammen med to mennesker i form af et nobelt ægtepar, to hvide ænder og to malede blomstergrupper tiltaler både hans egen og hans kunders sans for symmetri. – Manglebræt fra Sigersted ved Ringsted, 1799, Dansk Folkemuseum.

Der blev næppe givet megen undervisning i geometri i den gamle landsbyskole, men leger man selv lidt med en passer, kan man næsten ikke undgå at gøre visse elementære iagttagelser. Det faktum, at længden af en cirkels radius skærer cirkelns omkreds i seks præcis lige store dele, er grundlaget for utallige af de regelmæssige rosetter i karvesnit, som pryder ældre tiders almuekunst. – Manglebræt fra Ubby ved Kalundborg, 1794, Dansk Folkemuseum.

Ornamenter hentes fra forskellige stilarter

navn stod skrevet over eller under billedet af en kvinde med rettens sværd i den ene hånd og vægten i den anden. De tre kristelige dyder, Troen, Håbet og Kærligheden skulle helst ikke skilles ad. De afbildedes som tre kvinder. Troen stod med et kors, Håbet med en fugl i hånden og et anker ved fødderne, og Kærligheden tog et par små børn ind til sig.

Om søndagen i kirken havde man de tolv apostle for øje. De stod i en lang række på pulpiturets felter, og de fire evangelister, Matthæus med englen, Markus med løven, Lukas med oxen, og Johannes med ørnen, smykkede prædikestol og altertavle sammen med nogle af dyderne – det kunne være Kyskheden, som stod dækkende sin nøgenhed, eller Sandheden med sin altoplysende sol. Hvad var da mere naturligt, når man selv skulle have dekoreret nogle tomme flader på væggen eller på møbler eller kun en enkelt genstand, end at man foretrak de billeder, man allerede kendte så godt. Kerubhovedet med vinger, der i kirken kiggede frem alle vegne, kunne også bruges hjemme som hjørne- og topfigur på indboet og de finere redskaber. Og man kunne lade et par flyvende engle bære et indrammet navnetræk eller mindre attributer. Påfuglen var et symbol på evigheden, for dens kød kunne ikke rådne, sagde man.

Enhjørningen, de fuglelignende griffe og basilisken, der dræbes ved at se sit eget spejlbillede, var omkring 1800 forsvundet som dekoration, velsagtens fordi troen på dem svigtede. Havfruerne med langt hår og fiskehale nænnede man derimod ikke at skille sig af med; men dem var der også stadig søfolk og fiskere, som påstod at have set. De rigtige dyr som hesten eller rækker af heste med ryttere, der jager hjorte eller harer, sprængte stadig af sted efter hinanden som i de foregående århundreder. Når hjorten optrådte alene, kunne den også minde beskueren om første strofe af Davids 42. salme: „Som hjorten skriger efter rindende vand, således skriger min sjæl efter dig, o Gud.“ Blandt dyrene er fuglene de fleste, de gemmer sig i planter og træer, svaner og ænder svømmer, eller fugle som haner og papegøjer står stillet parvis mod hinanden, opfattet som et ornament snarere end en situation. De hjemlige dyr ligner bedst, men mange gik ikke af vejen for at fremstille en løve, som tegn på styrke eller symbol på det onde, eller en elefant; den sidste undertiden som et misfoster med snabelen på stødtændernes plads.

De hyppigste mindre ornamenter var uden forbindelse med nogen stilart. Hjertemotivet udførtes i alle materialer og i enhver teknik. Stjernen med et vekslende antal spidser blev ofte broderet og vævet eller skåret i træ. Beslægtet med stjernen er den stiliserede blomst, rosetten, der findes i mange variationer, og knuden, der dannes af let sammenknyttede slyngninger.

En meget væsentlig ting i folkekunsten er bekræftelsen af ejendomsforholdet.

På de største møbler som på de mindste genstande mangler man sjældent ejermandens navn eller forbogstaver og årstallet for erhvervelsen. Somme tider er hjemstedet angivet ved et enkelt bogstav: K P D W = Kirsten Pedersdatter i Vrinnars, som der står på et manglebræt.

I løbet af 1800 årenes første halvdel forsvandt figurfremstillingerne og de fortællende scener. De afløstes af blomsterdekorationen i form af kranser, enkelte blomster og blomsterhoveder. Selve blomsterne, roser og tulipaner, var de samme, som man foretrak i tidligere tider, og tegningen bar endnu barokkens stilpræg. De mere forfinede nyklassicistiske rankeformer vandt kun ringe gengang. Vinranken, der også var et af barokkens typiske motiver, levede især videre i tekstilkunsten, i udsparet tryk på mørkeblåt lærred. Blomstermoden bredte sig, således at man på Sjælland fra midten af 1800 årene vævede hvergarn med en lille stiliseret blomst i ophøjet vævning og midterprik i afvigende farve. Sætter man en lille firkant eller en vase under hver blomst, har man det såkaldte urtepottetøj, der var meget yndet på Sjælland, men i Jylland kun brugtes i Salling.

Folks skiftende smag viste sig tydeligt på de såkaldte „læreklude“, firkantede stykker lærred, hvorpå skiftende generationer af småpiger med sirlige sting lærte at sy netop de motiver, der var på mode i tiden. I begyndelsen af 1800 årene vandt den nyklassicistiske opstilling med en tohanket vase, eller fortællende attributer liggende på et alter eller lænende sig til en søjle eller et træ, stor yndest ikke mindst på lærekludene. Hen imod midten af 1800 årene blev deres indhold mere stift og trist, og i århundredets sidste halvdel indskrænkede de fleste sig til at brodere bogstaver og tal sammen med ejerens navn eller forbogstaver, hvorfor man også gik over til at kalde lærekludene for „navneklude“.

De, der skar i træ eller overhovedet skulle dekorere en flade, anvendte hyppigt de kronede og ofte spejlvendte kongemonogrammer som dekoration på så daglige ting som smørforme og stolerygge. Især blev Chr. 7.s monogram almindeligt efterlignet. Det fremstilledes i to hovedtyper, der svarede til tegningen på de mønter, der blev slået i begyndelsen og slutningen af denne konges regeringstid.

Også den norske løve med en langskaftet økse i poterne var meget afholdt. Man kendte den fra nogle af de norske bilæggerovne, hvoraf flere var i brug i hele det nittende århundrede, men motivets almindelige udbredelse til årene kort efter 1800 må forklares ved inspiration af hverdagens mønter. Den norske løve optrådte sidste gang officielt her i landet på speciedalere fra 1819.

I Store Magleby på Amager fremstillede man et udskåret ornament med den norske løve og to skjoldbærende „vildmænd“ med høj hat, vistnok til at anbringe over en dør. De samme to motiver sammenstillede de københavnske

guldsmede, når de imødekom den lokale folkelige smag på øen og fremstillede de store hovedvandsæg af sølv, som går under betegnelsen „amageræg“.

En i folkekunsten kendt figur er den bedragne ægtemand eller ægtehustru skildret som „hanrej“, hvilket af folk blev tolket som hanerytter. Man ser den svegne ægtefælle, undertiden med horn i panden, ride på en hane. Emnet har altid vakt pikant interesse, og det kunne let føre til personligheder at sende et gækkebrev med en afbildet hanrej.

I Dansk Folkemuseum hænger en agehynde, hvorpå en kvinde i Himmelev ved Roskilde 1822 broderede to haneryttere, en mandlig og en kvindelig med kulørt uldgarn på blåt vadmél. Kirsten Olsdatter, der syede puden, var gift med en meget ældre mand, og hun havde fået et barn, som hendes mand ikke ville vedkende sig. Derfor lod hun ham være hanerytter. Den modsvarende kvindelige rytter kom med, fordi konen holdt sig til sit forbillede, et trykt kistebillede, beregnet til at klistre indvendig i låget på en klædekiste. Dette billede viste nemlig en gammel mand og en gammel kone, begge med horn i panden, ridende på haner. Under hver af figurerne stod et manende vers, der handler om, hvad der sker, når en ældre gifter sig med en ung.

Et andet motiv, der var almindelig kendt, men vanskeligt lod sig udføre selv af faglærte håndværkere, viser en gammel mand, der dier en ung kvinde. Sagnet fortalte, at kvinden Pero havde reddet sin gamle fader, Cimon, fra sultedøden i fængslet ved at række ham sit bryst gennem et hul i muren. Sådán lød historien allerede i den klassiske oldtid. Man kunne undre sig over, at en så mirakuløs hændelse var kendt hos jordbundne danske bønder. Men motivet havde været dyrket af nogle af verdenskunstens største navne, og det blev efterlignet af borgerlige malere i København i slutningen af 1700 årene, samtidig med at det blev skåret i træ på et hængeskab i Vendsyssel. Og endnu i 1800 årene hang det på væggen i et sønderjysk hjem som glanspapirsklip. I kunsten brugtes motivet til at udtrykke børns opofrende kærlighed til deres forældre. I Jylland optegnedes i 1800 årene en gåde, der lød: „Stor nød gik gennem sten rød, først var a far din, nu er du mor min, gætter så I herrer fin“. Første del af gåden hentyder til diegivningingen gennem muren, anden del til den ældgamle opfattelse, at man ved at give en person bryst anerkender vedkommende som sit barn.

At kistebilleder ikke sjældent har været motivforlæg, viser foruden Himmelev-hynden også et skab, der er skåret af degnen i Trans ved Lemvig, Knud Hansen Friis, død i 1818. Han var mere kunstner end lærer, og har foruden dette skab også skåret en albertavle og et epitafium. Egnens folk sagde, at han selv i timerne gik og snittede på sit træ. Ideen til figurerne på skabets øverste

Det farverige, smukt symmetriske kunstbroderi er i sig selv meget kønnere end den ondskabsfulde hanrejshistorie, som siges at ligge til grund for dets tilblivelse. Men hanrejshistorier var nu engang yndede i både skrift og tale og heller ikke sjældne i den folkelige billedkunst. – Hanrejpuden fra Himmelev, 1822, Dansk Folkemuseum fot.

del har han fået ved at betragte kistebilledet: „Loven og Evangelium eller samtale mellem Moses og Kristus“. Det var trykt i København i 1770erne. Moses- og Kristusskikkelserne på overskabets hjørner svarer til stikkets tegninger, ligesom Friis nøjagtigt har gengivet de dertil hørende indskrifter.

Håndværkeren og husflidsmanden udvalgte sig, hvad han kunne bruge af den officielle stilretning, og folkekunsten bestod derfor af elementer fra mange stilretninger blandet sammen. Nogle var meget gamle, nogle var moderne, og andre levede videre i helt misforstået form. Alt blev omarbejdet til en helhed. Kravene var få, men store: Konstruktion og dekoration skulle være enkel og måtte ikke kræve for mange slags værktøj eller indviklede arbejdstegninger. Helst

Et mærkeligt skilderi at finde på væggen i en dansk bondegård: en gammel mand der dier en ung kvinde. Men den antikke fortælling om datteren, der på denne måde frelste sin fængslede fader fra sultedøden, blev spredt til store dele af Europa, også til Danmark, og motivet blev populært i både den store og i den folkelige billedkunst. – Fransk silhouet i glanspapir, formodentlig ca. 1840, anvendt som skilderi i en gård i Skodsbøl i Sønderjylland. Sønderborg Museum.

undgik man figurfremstillinger, og mere end to personer magtede man sjældent at lade optræde sammen. Det var også de færreste, der beherskede perspektivet. Man tog i høj grad hensyn til materialets muligheder. De blødeste og frieste linier formedes naturligt med en pensel, i vævning og broderi blev konturerne brudt ved sting- og trådskitte. Smedejern kunne snoes eller som bånd rulles i spiraler. I kurvebindingen lod de stive halmstrå sig vanskeligt bøje, men nok knække, så de dannede et gennembrudt sigsagmønster.

I træet havde man flere muligheder alt efter de redskaber, der var for hånden. Kunsten at lave runde figurer beherskede man ikke så godt, men nok det lave relief, oftest i form af fladsnit, det vil sige, et fladt ophøjet motiv på plan baggrund. Særlig fint udførte man det på mindre genstande som hængehylder og små båndvæve, idet man skar træet helt væk, så bogstaver og figurer kom til at stå i gennembrudt arbejde. Den mest almindelige måde at dekorere mindre træflader på var karvesnittet, der mestredes af hvermand, så man i eftertiden hæftede betegnelsen „almueskæring“ på det. Denne teknik, der kun kræver en almindelig tollekniv består i at skære et skråt, let buet snit og derefter skære løs med kniven i modsat retning, så et lille stykke træ, trekantet i tværsnit tages op. Disse snit kunne enten bygges op i tre- eller firkanter eller i cirkler og rosetter,

skåret efter buer, der var slået med en passer. Karvesnittet var velegnet til at dække en hel flade, og anvendtes derfor til skrin og beholdere af forskellig slags og størrelse.

Enhver kunstnerisk udfoldelse er udtryk for et overskud, efter at det daglige behov er dækket. Derfor havde folkekunsten sine gunstigste betingelser, hvor livsvilkårene var bedst. Af stor betydning var også indflydelsen udefra. I Sønderjylland var bøndernes og købstadborgernes økonomiske kår ikke meget forskellige. Begge stænder havde fra gammel tid nære forbindelser med Hamborg og Holland. Men de omformede den raffinerede rokoko efter deres egen smag. Det samme gjaldt i nogen grad den søfarende befolkning op langs Vestkysten og rundt om Skagen til Læsø. Også Samsø, de sydfynske øer og til dels Lolland-Falster havde en skipper-befolkning, der bragte nye ideer med sydfra. De sydlige egne modtog også mest beredvilligt nyklassicismens tremmeværk, rillede flader og blomstervasen. Den klassicistiske hvide tohankede vase med blomster findes malet adskillige steder, men især på to sønderjyske møbelgrupper. I landsdelens vestlige del findes på mange gårde rødmaledede klædekister, der må stamme fra samme værksted. De er alle dekoreret med et par vaser på forsiden. Mange skabe, der nu er spredt ud over landet, har på hver låge en lignende, men mere slank, vase på sort baggrund. De blev tidligere tilskrevet maleren Jes Jessen i Åbenrå, men i flere tilfælde har Jessens blomsterbuketter vist sig at ligge under disse vaser, der er malede i 1820-30.

Amagers folkekunst indtager kvalitetsmæssigt en særstilling, dels på grund af naboskabet med København, dels ved den indvandrede hollandske befolknings traditioner fra baroktiden.

Den velhavende sjællandske bonde havde væggene i sin stue helt eller delvis dækket af træpaneler, og de skulle males. En nordsjællandsk præst skrev i 1798, at bonden i henseende til farver er som et barn. Så snart han får råd, finder han en omvandrende klatmaler, som overmaler hans vægge og døre, hylder og kister og alt med fantasibloomster og mærkelige figurer i skrigende farver. I dag synes de grønne og blå paneler med de rød-hvide blomster og figurer anbragt på forskellig måde at være dæmpede og stilfærdige, men indtrykket var anderledes for den besøgende, der skulle beundre de nymalede pragtværker. At maleren ikke var fast bosiddende, lader ikke til at have været en sjældenhed. En bonde i Fløng nær Roskilde fik i 1843 sin stue malet af en omvandrende maler, som han tilfældigt tog op i sin vogn.

Også i Sønderjylland brugte man ofte at beklæde væggene med træ og male dem. Især ved Vestkysten og på øerne ud for denne holdt man meget af rokoko-ornamenterne. I nogle af gårdene på Rømø løb rocailler, forvredne planteslyng,

netværk og lignende ornamentter fra gulv til loft, ja bredte sig undertiden ud på loftsbrædderne, hvis disse ikke var malet med en indrammet marmorering. Samtidig byggede man efter frisisk skik både alkover, skabe og chatoller ind i væggen. Denne måde at forme stuen på og dekorere væggene kunne spores langs Vestkysten helt om til Læsø. I det øvrige Danmark indskrænkede træbeklædningen og hermed malefladen sig hyppigst til stykket over den faste bæk og eventuelt en alkoveforside. Og man dekorerede først og fremmest husbondens plads ved bordenden. Som motiv afløste blomstermalingen næsten figurfremstillingerne i løbet af 1800 årene, men figurer forekom dog endnu, især på iøjnefaldende steder.

Den folkelige figurfremstilling blomstrede også på hovedstadens og provinsbyernes skilte og butiksskodder. Snart så man tidens borger i arbejdstøjet under sin daglige dont, og snart henledte en neger de forbipasserendes opmærksomhed på tobakken og de importerede krydderier. I købmandens butik fandtes ikke sjældent en diskstang, udskåret og dekoreret som et fabeldyr eller lignende, op-hængt under loftet. I lavshusene var mestrenes og svendenes lader og de ofte meget fint udførte stueskilte forsynet med fremstillinger fra den pågældendes næringsvej og prøver på det håndværk, han beherskede.

De malede og udskårne møblers kvalitet rettede sig efter familiens samfundstilling og økonomiske forhold. I de større byer havde velstillede folk finerede og polerede møbler af mahogny og nøddetræ med indlægning af forskellige dyre træsorter. Det billige hjemlige træ malede man. Man opgav omkring 1800 næsten endeligt den lyse røde bundfarve, som man havde foretrukket i de forrige par århundreder, til fordel for olivengrønt, og blå, der kunne gå fra grøn- til gråblåt. Grønt foretrak man på Sjælland, mens en sammenstilling af blå nuancer var moderne på Vestkysten. Her og i Sønderjylland var man også særlig glad for den marmorerede maling, der efter barokken blev anvendt over hele landet. Den røde farve holdt sig dog nogen tid i Sønderjylland og i omegnen af København.

Den påmalede blomsterdekoration kendetegner som regel møblets hjemegn. I Midt- og Vestjylland malede man fortrinsvis blomsterne mindre og ofte med stængler, i modsætning til den øvrige del af landet, hvor de er forholdsvis få og store og mere prægede af baroktraditionen. Også formen kan vise et særpræg, som de langtrukne og spidse blomsterknopper fra Torebyværkstedet på Lolland.

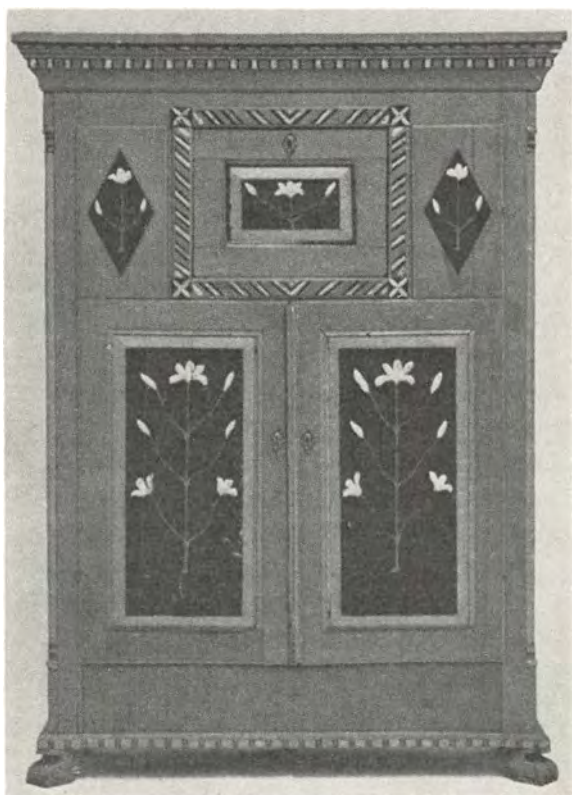
Den skiftende smag i folkekunstens bemaling af møbeflader kom især frem i de glatte kister af baroktype med buet låg, der stod i stadesstuen med kisteklæderne og sengetøjet, og som ved en søns eller datters bryllup blev malet op og fyldt med udstyr. Derfor kan man på mange kister afdække det ene lag maling efter det andet. Langt den største del af kisterne var ensfarvede med omløbende

Fortuna, lykkens skønne, men troløse gudinde, blev af talløse kunstnere, som havde kendskab til antik mytologi, afbildet nøgen, stående på den usikkert rullende kugle og slyngende sit lette gevandt i en luftig bue over sig. På panelet i bondens øverstestue blev hun også afmalet. Men sædeligt med kjole på. Og det ukysk flagrende klædebon blev til en ærlig dannebrogsvimpel. – Panelfyldning i Avedørestuen, o. 1790, Dansk Folkemuseum.

Selve skabet er blå med røde profiler, og liljerne lyser hvidt og grønt i de sorte felter. Snedker Dyhrs og hans efterligneres både kønne og praktiske skabe, med indbygget skænk, vandt i første halvdel af 1800 årene fortjent udbredelse blandt bønderne i Salling. – Skab fra Brøndum ved Skive, antagelig omkr. 1840, Dansk Folkemuseum.

beslagornamenter i afvigende farve. De svære smedede jernbeslag, en arv efter baroktiden, var nu blevet sjældne og heller ikke nødvendige på de omhyggeligt sammensinkede kister. Kun i Sønderjylland og i Københavns omegn holdt man stædigt fast ved de brede beslagbånd til henimod 1850, fordi man yndede beslagbåndenes drevne eller udhuggede udsmykning. På forsiden af kisterne plejede, som en mindelse om adelens våbenskjolde, at være to kransornamenter med ejermandens forbogstaver og årstal. Kransenes blomster blev i løbet af århundredets første halvdel mere og mere stive og forenkede og kom til at lyse i grelle farver. Figurfremstillinger som ryttere og Jonas med hvalen forekom ikke ofte i 1800 årene.

Allerede før år 1800 var enkelte kister bemalet med ådret maling i forskellige nuancer af brunt og rødt for at efterligne højere stands mahogni og valnøddetræ. Fra omkring 1830 blev træimitationen mere almindelig, og ved århundredets midte søgte selv de ringest stillede, både på landet og i byerne, at komme det dyre træ så nær som muligt. På de brune mahogniagtige kister skrev man nu

Det er flere gange set, at en jævn håndværker med geni har kunnet skabe et levedygtigt redskab eller en møbeltype af kvalitet. Lars huggers fortræffelige armstole fra første halvdel af 1800 årene, som fik navn efter landsbyen Jersie ved Køge, er bedst kendelige på kopstykkets svungne kant og hjerteformede udskæring og på ryglænets muntre og venlige inskription. – Jersie-stol, 1836, Dansk Folkemuseum fot.

tit navnet helt ud, og en eventuel spinkel dekoration blev her som på skabe og andre møbler udført med skabeloner i tidens smag med palmetter og volutter. De ege træsmalede kister står ofte uden indskrifter og oftest uden dekoration.

Man efterlignede også mange steder de store nordtyske og hollandske klæde- og linnedskabe fra baroktiden. Denne overlegne snedkerteknik beherskedes bedst i Sønderjylland, hvor også dekorationen udførtes mest professionelt, og hvor der før 1800 blev fremstillet mange „stilrene“ skabe efter rokokoens og klassicismens smag.

Efter 1800 blev skabet almindeligere som gemmemøbel hos den jævne befolkning, og samtidig afstod man ofte fra anden udsmykning end en simpel træimitation. Eller skabene blev ligesom kisterne malet blå eller grønne, tit oplivet af klart røde profilkanter, og over hele overfladen dryssede malerne rød-hvide roser og tulipaner, eller de malede blomsterne i buketter på de større flader. Men omkring midten af århundredet gik man almindeligt over til også at male skabene med imiterende mahogni- og ege træsmaling.

I Nykøbing på Mors var der en foretagsom snedker ved navn Niels P. Dyhr, der omkring 1805 skønnede, at der var ved at blive et godt marked for klædeskabe blandt de velhavende bønder i det sydlige og vestlige Salling. Her havde man tidligt optaget empiremoden, og de nye klæder egnede sig ikke til at lægge ned i kister. Samtidig var der nogle bønder, der erstattede de gammeldags indbyggede alkover med himmelsenge. Derved blev den lille skænk mellem alkoverne hjemløs, og Dyhr fandt da på at indføje skænken i sine nye klædeskabe. Da han også malede sine skabe i skinnende blå, røde, grønne og gule farver og smykkede dem med blomster, gik de af som varmt brød, og endnu efter Dyhrs død i 1835 blev de efterlignet af andre snedkere på egnen. Eksemplet viser, at nye møbelformer kunne opstå til dækning af lokale behov.

Blandt stuens møbler fristede stolene i særlig grad træskæreren. Den almindeligste type var armstolen med en ret høj, bred ryg og et sæde, der oftest var flettet af halm. Husflidsmanden malede den færdige stol og forsynede det øverste af ryggen med en primitiv skæring, en karvesnitsroset eller blomster, indridsede eller i fladskæring, foruden navnetræk og årstal.

Blandt de mere professionelt snedkrede og udskårne stole var der på Sjælland en let kendelig type, lavet af hjulmand Lars Pedersen, kaldet Hugger, i Jersie i første halvdel af 1800 årene. Han plejede at forsyne det øverste rygbræt med et udskåret hjerte i midten og en behersket svungen kant. I de første stole, han lavede, var ryggen forsynet med fyldinger, men fra midten af 1830erne erstattede han fyldingerne med sprosser. Lars Huggers stole kendtes på den hyppigt anvendte indskrift: „Sid på mig og hvil dig“, og det noget fyldige udtryk: „Anno Aar . . .“.

På stuerne ujævne lergulv var det den trebenede stol, der stod bedst fast. Blandt disse stole med halvrundt sæde og tre indtappede ben, indtog de sydfynske en særstilling med deres høje, smalle rygbræt, der ofte blev udstyret med initialer og plantemotiver i gennembrudt arbejde. Men lignende typer fandtes i Østjylland, især i omegnen af Odder.

De småting, som mændene og karlene sad og snittede i deres fritid, var tit gaver til deres kone eller kæreste, eller undertiden til en mor, søster eller madmor. En omrejsende svend kunne også skære og reparere lidt som betaling for logi. Her er tale om redskaber, der var uundværlige i kvindens daglige arbejde. Banketærskel og manglebræt til vask og rulning, skættfødder med tilhørende skættehænder og vindepinde til hørrens behandling, en lille båndvæv, det såkaldte „vævespjæld“, en rive til arbejdet i mark og have, samt æsker, nålehuse og lignende små genstande af træ.

Hvis det var småt med giverens kunstneriske evner, kunne han købe det

Kærestegaver skåret med karvesnit

ønskede af en lokal husflidsmand eller på et marked. Der var folk, som specialiserede sig i at fremstille bestemte ting. De kunne kendes på deres personlige „stil“. Derfor finder man undertiden en gruppe manglebrætter, der tydeligt er fremstillet af samme hånd inden for en kortere årrække. Navnetræk og årstal kunne køberen få sat på i tilgift. Men man ser heller ikke sjældent, at en håndværksmæssigt forarbejdet skættefod med en enkelt karvesnitsroset efter købet er blevet forsynet med ubehjælpsomt indridsede initialer, årstal og en lille blomst. Samme forhold kan iagttages på manglebrætter.

I egne som Midtjylland, Sydfyn, Sydsjælland og Amager, der enten havde en udviklet træhusflid eller var velhavende som Amager, var det især almindeligt at give kærestegaver.

Det aflange, firkantede manglebræt med håndtag nærmest den ene ende opfordrede til dekoration, og da manglebrætter fra alle dele af landet i stort tal er blevet bevaret op til vor tid, er det muligt at aflæse skiftende smag og stil netop på disse brugsgenstande. I 1800 årene var de fleste manglebrætter ligesom i det forrige århundrede dekorerede med karvesnitsornamentik, hyppigt to eller tre store cirkelrosetter i midten og mindre rosetter i hjørnerne. Der kunne også være tre runde felter med dyrefigurer og andre motiver i fladsnit og nærmest håndtaget en mand og en kvinde ved siden af hinanden. Blomstermotivet egnede sig godt til fladsnit. En stængel i vase med blade og blomster kunne med sine slyngninger dække en overflade. Mange af manglebrætterne blev kun malede med en let staffering eller en fyldigere ornamentik i afvigende farve. Men dekorationen blev ligesom på navneklude og klædekister stadig mere overfladisk og fantasiløs, indtil redskabet gik af brug omkring 1870.

Almindeligvis var manglebrætternes håndtag tildannet som en hest, og når det skulle være fint, forsynet med hale og manke af rigtige hestehår. Hesten blev sikkert foretrukket uden tanke på dens betydning for ældre tiders frugtbarhedsdyrkelse, men kun fordi man kendte dyret; og formen egnede sig godt til at tage om, bedre end, hvis man skulle klemme fingrene om en somave. Somme tider har man udnyttet en revne i træet til at give hesten to hoveder. Enkelte steder fik hesten konkurrenter, blandt søfarende folk var en havfrue ingen sjældenhed, eller blandingsvæsenet havhesten, måske afledt af Renæssancens anvendelse af menneskefigurer som støtter og håndtag. I Sønderjylland og op langs Vestkysten antog håndtaget undertiden form af et fabeldyr eller man nøjedes med en almindeligt tilskåret eller drejet bøjle.

Vaskekonens uundværlige hjælperedskab, banketærsklen bestod ligesom manglebrættet af plade og skaft. Når banketærsklen blev dekoreret, var det næsten udelukkende med karvesnit-cirkler. Det samme var tilfældet med „skættefoden“, den buk, hvorpå man rensede stængeldene fra hørstaverne,

og „skættehånden“, hvis flade ofte smykkedes med en særlig blomst i karvesnit, en mellemting mellem en tulipan og en tidsel.

Vindepindene til hørtråden kunne man lave på to måder. Man kunne snitte dem runde eller kantede med udskårne, lodrette ribber, enten snoede eller lige, disse igen meget tit forsynet med meget småt karvesnit. I de fleste ligger der yderligere en eller flere raslekugler bag tremmerne, skåret forsigtigt ud af træet midt i pinden. Ikke helt få vindepinde bærer i toppen en kort trælænke med udskåret hængelås, for at den udvalgte kunne være klar over, at man ikke modtog en sådan gave uden forbindende. Man kunne også dreje en pind, så den blev rund med kraftige tværriller, og af træet frigjorde man ofte nogle udvendige ringe, der kunne rasle om pinden, holdt på plads af de to nærmeste vulster. Denne drejede pind er ofte større end den snittede.

Den lille båndvæv, „vævespjældet“, plejede man overalt i landet at afslutte foroven i en svungen bue og et gennembrudt hjerte øverst, der foruden at være en lille hilsen, tjente som ophængningshul, så spjældet var for hånden på sit søm.

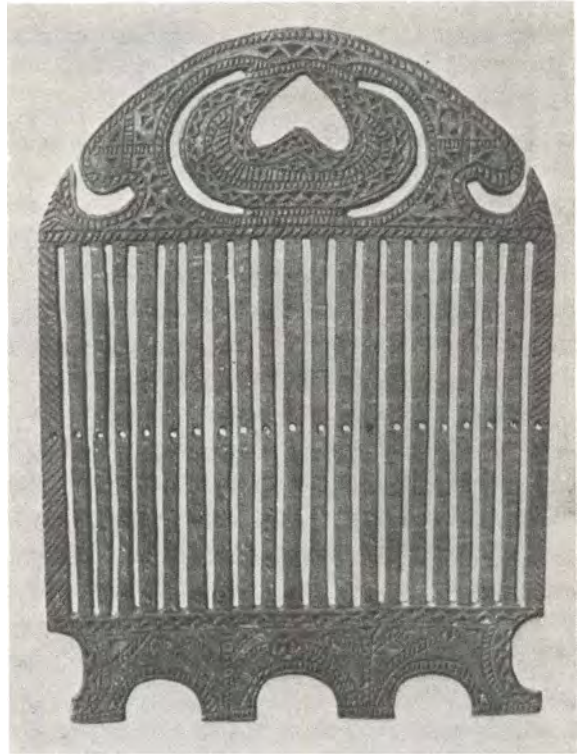
Lavede man en rive til sin udkârne, blev skaftet nær hovedet samt stiverne forsynet med småt karvesnit, mest i trekant- og kvadratornementik, foruden de nødvendige forbogstaver og årstal. Det hele blev ofte yderligere malet i grønt, blåt eller rødt. I Kolt ved Odder var der endog en, der forsynede riven med et lille spejl, så den kunne glimte i solen under pigens rappe kast.

Den unge pige på landet strikkede strømper og syede til sin fæstemand. Men hendes mest kunstfærdige gave, bryllupsskjorten, var med det tætte, fine broderi på krave og manchetter et så stort arbejde, at hun måtte begynde værket, før hun havde truffet og valgt sin tilkommende.

I byerne var der flere kvinder, der havde tid til at glæde deres pårørende og smykke deres hjem. De broderede seler, morgensko og små punge med perledekoration. I 1800 årene kunne man købe mange forskellige mønstertegninger og opskrifter, og man kappedes om at fremstille frugter og blomster så naturtro som muligt i silke, chenille og lidser. Silken, som man hidtil væsentligst havde anvendt til dette finere broderi, fik omkring 1850 en konkurrent i det tykke kulørte uldgarn, som man syede på stramaj. Grovere materialer passede også bedre til de buttede æbler og blomster og roserne med de kraftige rundede kronblade i mørke, stærke farver, som nu kom på mode. Barokkens overlevede blomsterformer synes helt magre i sammenligning med denne svulmen, der i form og farve passede udmærket til stuerne stadig dunklere farver og klunkemøblernes mørkerøde og grønne plyds.

Hårabejder var den store mode. Smykker og kæder fremstilledes både af professionelle og amatører, der af deres eget og deres børns hår lavede miniatu-

Karvesnittet var ingenlunde slavisk bundet til de smukke cirkelrosetter, som især er så almindelige på manglebrætternes flade. Hvor genstandens form indbød til det, kunne man, uden fortegnning, godt lade fantasien gå sine egne, mærkeligt slyngede veje. – Vævespæld fra Hornum herred i Jylland, Dansk Folkemuseum fot.

rekunstværker at bære i en medaillon, somme tider direkte med indskriften: „Til minde“, eller på fransk: „Souvenir“. Eller man flettede og snoede en buket med blomster og blade helt af hår og hængte den på væggen i glas og ramme.

På „Bakkehuset“ i København sad Kammas Rahbek og klippede og klistrede æsker, en husflid, der var almindelig overalt i mere velstående kredse. Kammas æskemageri, som også hendes fader dyrkede, nærmer sig i 1820erne en hjemmeindustri med elever og medarbejdere til de utallige æsker, der blev givet til venner, til tidens kendte mænd eller skænket til basarer. I deres fuldt udviklede form blev de berømte æsker forsynet med spejl i bunden og blomster eller århundredets romantiske landskabsbilleder bag glas i låget. De øvrige flader blev overtrukket med kulørt papir og guldpapir, der ligesom de gyldne borter i kanterne blev indkøbt i Hamburg på ægteparrets årlige sommerrejse.

Også på papiret udfoldede mange deres kunstneriske talenter. Stambøgerne, tidens poesibøger, gemmer de nydeligste tegninger og akvareller. Og et fødselsdagsbrev var i sig selv en gave, der havde krævet lang tid med brug af saks og pen. Særlig umage gjorde man sig med bindebrevne, hvor modtageren enten

Jesu Legeme nedlægges i Graven.

Kabrend. 14. 15. Gaa og se de Døds, som den i Graven, som den af de Høvedes Hæder, at de føde sig heres Høveder; de heres Høveder sig og den.

O Vaaslemorgen, stille Sabbatdøds.
Da oer Død og Graven blev vandet Søer,
Da hoer en Hænde sig ærbødig sejer.
Hvi Lin du helliggjærende tilmin.
Du drage mig fra Verdens Stjæ og Vrimmel
Til roig Fred ind i din stille Dømmel.

Veer er mit Liv, min Ilro og min Kængsel?
D, for dødten, hoer Verdens Derte brægtet,
Dengang har blegnet' og i Graven lægget,
I den brævde de og af min Trængsel,
Og da han opfod, — blev min Sorg og Klage,
Hvo' mine Laarer ved den tidbog.

Vit. 55.

Trykt og solgt hos Boghandl. Th. Petersen i Hjørring.

S. N. 41.

Verdenskunstens store værker havde en lang vej at vandre, før de blev almuens eje. I 1507 fuldendte Raffael sit store billede af Kristi gravlæggelse. Originalen blev set af få, den hang i Rom, men gode og dårlige gengivelser spredtes efterhånden i form af træsnit, kobberstik og billige Nürnbergtryk. Og et af dem blev atter forbillede for det fromme træsnit, som man kunde købe i Hjørring hos boghandler Th. Petersen. – Koloreret kistebillede, 1847(?).

skulle løse en knude på den vedhæftede snor eller en gåde i brevet for at slippe for at give gilde, eller der viste sig en sammenhængende række billeder, når man trak i snoren.

Både kvinder og mænd klippede silhouetter i sort papir og klistrede dem op på hvid baggrund. H. C. Andersen var ikke alene om at forevige træer og blomster og familiemedlemmer i profil. I 1808 nævnte man blandt de færdigheder, en ung laps af det bedre selskab måtte lære: „spille herlig billard, klippe silhouetter, lære canariefugle at fløite . . .“

I de mange hjem, hvor den virkelige billedkunst lå uden for mulighederne, blev de fineste breve indrammet og hængt op på væggen, hvor de hang side om side med sirligt tegnede og farvelagte lykønskninger og mindeblade med vers, der fulgte mennesket gennem alle vigtigere begivenheder fra fødsel og bryllup til død. Billedet blev ofte bestilt hos degnen, der kunne skaffe sig en pæn bifortjeneste ved at tegne, skrive og gøre vers.

Væggens tomme pladser blev udfyldt af billige tryk, der efter gammel tradition også blev klistret inden i kistelågene. Når digteren Blichers far, der også var præst, omkring århundredskiftet trådte ind hos sine sognebørn, faldt hans blik på de „Toskillings billeder, toskillings tankesprog, toskillings rimerier og flere toskillings sager, som opklines til stads og morskab både på vægge og møbler“, foruden malede fyrstebilleder, generaler, Struenseer og Brandter, kyske Susanner, himmelfaldne breve, bibelsprog og tankerim, „blå og røde kærtomslag og alskens tobaks kardus-vignetter“. I stedet for dette godtkøbskram foreslog han belærende tavler hængt op.

Af alle danske og udenlandske tryk, nåede de tyske billedark fra Neu-Ruppin den største udbredelse. De kom her til landet fra omkring 1820. To konkurrerende firmaer gjorde hurtigt håndværket til en industri og erobrede et marked her i landet ved at udgive ark af lokal dansk interesse med danske krigsbegivenheder, kendte personer og bygninger, ledsaget af dansk tekst. Både til børn og voksne var der ark for enhver smag. Børnene klippede i deres billedark, legede dukketeater med figurerne og byttede arkene bort med andre.

Når vi kalder bevidst dårlige rim for „Neu-Ruppinere“, stammer navnet fra arkene med versificeret tekst under serier af små billeder, som ligeledes vandt stor yndest i de brede lag. Tyskerne mestrede hverken vort sprogs karakter eller bogstaveringen, så de danske købere kunne more sig over både den tilsigtede og den ufrivillige komik.

Det er lettere at skildre folkekunstens motiver end at fastslå, hvori den folkelige udtryksmåde egentlig bestod, og hvem det var, der frembragte den. Ud-

tryksmåden var dels betinget af smagen hos de mennesker, den blev lavet til – og denne smag vekslede fra egn til egn og i forhold til de økonomiske midler, der var til rådighed – dels var den afhængig af fremstillerens kunstneriske og håndværksmæssige formåen. Folkekunsten omfattede både dekorative ting, som man lavede ved hjemmeflid til eget og familiens brug, og ting, der udførtes af professionelle håndværkere og solgtes på markeder eller blev lavet til hjemmet på bestilling.

Folkekunstneren måtte vælge i den begrænsede billedverden, som hans kunder syntes om, enten han var en professionel håndværker, en omrejsende svend, eller han var en fattig husmand, der sad og snittede i sin fritid og ved lejlighed kørte et læs til marked, eller det var en, der uden at være fagmand, skabte og dekorerede ting til eget brug.

Københavneren malede bondens vægge i Fløng med blomster på grøn baggrund. Samme traditionsbundne sjællandske „bondestil“, benyttede en fordrucken svensk maler, da han i 1817 skulle dekorere en række stuer i Everdrup sogn i Sydsjælland. Det gik ikke an at male på svensk maner, selv om han bevarede en vis egenart. Og købstadens snedker malede bondeblomster på dragkister og skabe. Men var det bondeblomster? Den jævne bybefolknings møbler blev flyttet og skiftet ud, mens bondemøblerne stod på deres plads i generationer, ligesom vægdekorationen blev bevaret eller kun overmalet. Ved de senere års saneringsundersøgelser af lejlighederne i det indre København finder man den gamle bemaling af lofter, døre og vægge gemt bag mange lag maling og tapet. Brogede farver, blomster, fugle og rankeslyng kommer atter frem i lyset. En folkelig dekoration, som man ellers finder i bondens stuer på Bornholm, på Sjælland og i Jylland. Modsat finder man i landets velhavende gårde vægudsmykninger, som synes at være lavet af en købstadmester.

Endnu har undersøgelserne af den jævne befolknings materielle kår i hovedstaden ikke stået på i mange år, og de opnåede resultater er endnu få. Men måske vil de blive flere og med tiden vise, at folkekunsten var kunsten for folket i sin helhed og ikke kun for landbefolkningen.

BØNDERGÅRDE OG HUSE

I den første menneskealder efter landboreformernes lovfæstelse i 1780erne blev der bygget på landet i Danmark som aldrig før. Inden for dette tidsrum blev hovedparten af de danske landsbyer udskiftet, og overalt i de udskiftede landsbyer blev et stort antal gårde flyttet ud fra landsbyen, ud på de ny, samlede jordlodder. Denne byggevirkning varede til 1818, da landbrugskrisen kom og for en tid hæmmede al udvikling inden for landbruget; men i 1828 var krisen forbi, og så gik det atter fremad, omend ganske langsomt i begyndelsen.

De gårde, der blev opført i den første menneskealder efter landboreformerne, afveg ikke meget fra, hvad der var gammel skik og sædvane på pågældende egn. Nok oplevede bønderne i disse år de største omvæltninger, noget slægtled indtil da havde været udsat for, men erfaring for, hvad de ville få brug for af bygninger under de ny driftsforhold, havde de ikke. Derfor holdt de sig til den gamle målestok, og derfor blev mange af de gårde, der opførtes i denne periode, snart for små og måtte ombygges.

Men hertil kom, at det i de fleste tilfælde drejede sig om en bogstavelig udflytning af den gamle gård. Gården inde i landsbyen blev revet ned, og alle materialer, der blot var nogenlunde til at anvende igen, blev ført ud på marken, og her blev gården genrejst. De fleste gårde var af bindingsværk, og det var som skabt til at flyttes på denne måde. Var gården en fæstegård, sparede herremanden herved udgifter til ny materialer, hvad de fleste godsejere nok ville trods byggetilskud fra staten. Og var det en selvejergård, magtede bonden kun i de færreste tilfælde at anskaffe ny materialer i større målestok.

Endelig var det bønderne selv, der udførte det meste af byggearbejdet, og ganske naturligt brugte de gammelkendte metoder. Kun til det vanskeligste arbejde, for eksempel tømmerets rejsning, tog de en håndværker til hjælp, men da altid en landsbyhåndværker, en „hugger“, der troligt vandrede i sin forgængers spor. Ejede en godsejer to landsbyer i samme nabolag, kunne han lade de to byers bønder i fællesskab flytte den ene landsby ud det ene år og den anden det følgende.

Egnens skik og sædvane fik lov til at råde, og derfor blev det også den fir-længede gård, der blev den foretrukne type i de fleste egne af landet; for så-

Landboreformerne i slutningen af 1700 årene spredte bondebyens gårde ud over markerne. Man fik længere kirkevej og længere vej til kro og nabo, og ledvogteren måtte tiere end før ud af sin lille hytte for at åbne og lukke for vejfarende. Men vigtigere var det, at bonden fik kortere vej til sit arbejde og bedre samling på sin jord. Og boligen var så nogenlunde den gamle tilvante, det var bare dens beliggenhed, der var lavet om på. – Ved Søgård i Gentofte, maleri af Jens Juel, slutn. af 1700 årene.

ledes havde det været i forældres, bedsteforældres og oldeforældres tid. Fire længer samlet i en firkant omkring en gårdsplads og midt på denne gårdens mødding. Fra alle fire længer var der døre ud til gårdspladsen og fra gårdspladsen en køreport ud til vejen og ofte også en anden ud til marken.

Således var det almindelige ideal, men der var egne af landet, hvor bønderne foretrak andre former. På Als byggede man således mest gårde med stuer, køkken, bryggers, stald, lo og lade samlet i én eneste, lang længe, og noget tilsvarende har man tilstræbt på et par af de sydfynske øer.

I Thy og i en del af Ringkøbing amt foretrak man gårde med to længer, de såkaldte parallelgårde. Her var der udelukkende bolig i den ene længe, der lå solret, det vil sige i længderetningen øst-vest, medens stalde, loer og lader var samlet i den anden længe, der lå parallelt med stuehuset i en lille afstand fra dette.

Men også inden for den firlængede gård kunne der være afvigelser fra egn til

Firlænget gårdsplan – med undtagelser

Bøndernes gårde var ikke ens landet over, men rettede sig efter klima og gammel sædvane. I Thy og Ringkøbing amt foretrak man sine steder at have stald og lo og lade i en længe for sig og et fritliggende stuehus, godt lunet til øst, vest og nord af det fremspringende udskud, så kun sydvæggen var fri. – Maleri af Hans Smidth, 1872.

egn. På Sydmøen og på Falster havde man ikke boligen samlet i en længe for sig, men den var indrettet i to sammenstødende længer omkring et hjørne, og resten af længerne blev benyttet til udhus.

I Vestslesvig og i den sydlige del af Vestjylland byggede man firlængede gårde, der var orienteret udad. Længerne havde døre på den udvendige side og ikke ind mod gårdspladsen som i det øvrige land. I Vestslesvig kunne man endog finde firlængede, sammenbyggede gårde med en gårdsplads, der ikke var større end et almindeligt stuegulv, og hvortil der hverken førte port eller dør, men kun en lem, så man kunne lukke får eller svin inde på den.

Endelig var der de helt fremmede gårdtyper, som den holstenske gård ved landets sydgrænse. I den var stue og bryggers, stald, lo, lade og gårdsplads samlet under ét tag uden nogen indvendig adskillelse. Bonden kunne fra sin alkove gå lige hen og fodre hestene uden at behøve så meget som at åbne en dør eller skræve over en dørtærskel. Husmoderen kunne holde øje med kælvkoen henne i båsen, medens hun kogte maden over det åbne ildsted. Set udefra lignede den

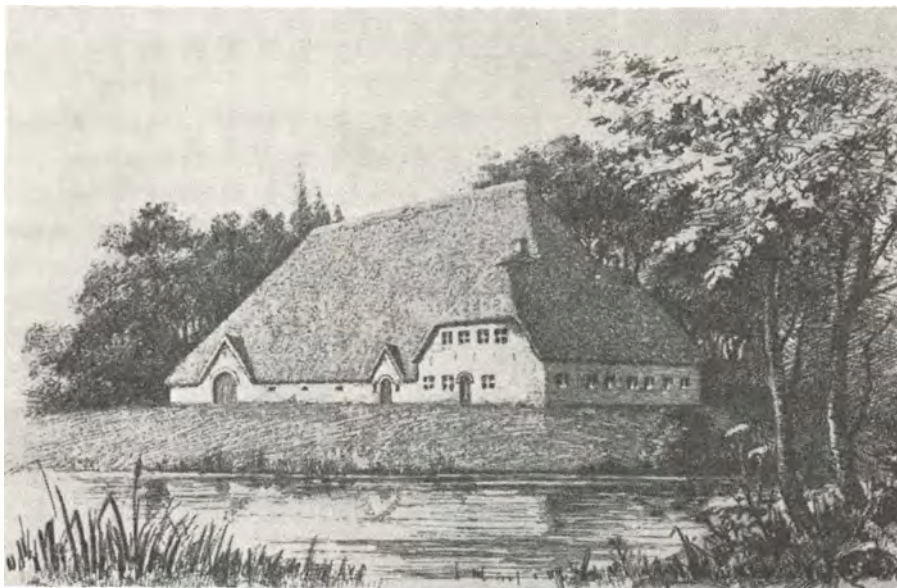
holstenske gård – eller den saksiske gård, som den kaldes efter sit egentlige hjemsted – en høj, bred og massiv ladebygning, som den lå der i landsbyen med gavl og indkørselsport ud mod landsbygaden. Set indefra lignede den en sort hule, for røg fra ildsted og bagerovn trak frit op i husrummet og søgte vej under loftets stænge ud gennem den store port i gavlen. Nogen skorsten havde saksergården ikke. I årenes løb blev træværk og møbler brunet af røg og sod fra ildstedet.

Lige så fremmedartet var „hauberget“ hos den frisiske befolkning i marsken langs Slesvigs vestkyst. Også her var hele gården samlet under ét tag, et kæmpemæssigt, firkantet stråtag, der hvilede på lave, mørkerøde teglmure. Men her var beboelse og avlsrum omhyggeligt skilt fra hinanden ved indvendige vægge, ligesom boligen var delt op i et stort antal rum. Set udefra lignede hauberget en kæmpemæssig lade eller stakhjelm, i hvis ene side der var indkapslet et stuehus. Men var saksergården indvendig skummel og røget, var det frisiske hauberg lyst og rent. Om det så var kostaldens træværk, var det hvidskuret.

Hver egns bønder havde sine skikke, men i størstedelen af Danmark var man ved år 1800 enige om, at den lukkede, firlængede gård med adgang fra husene ud til gårdspladsen og fra gårdspladsen gennem portene ud til gade og mark var den ideelle form. Her på den lukkede gårdsplads var der læ og lunt. Her kunne man stå med udendørs arbejde. Her kunne man have fjerkræ og ungdyr gående i den første tid, de var ude. Lukkede man gadeporten ud til vejen og tofteporten ud til markerne, havde man det næsten som i en fæstning. En glubsk køter, lænket lige inden for gadeporten, kunne ene holde alle fremmede og uvelkomne borte.

At den store mødding midt på gårdspladsen kunne være sundhedsfarlig, var der ingen, der tænkte på i 1800 årene. End ikke hvor den lå side om side med gårdens brønd. Men måske var den det heller ikke i så høj grad dengang, da køernes vinterfoder hovedsagelig bestod af hø og halm, som senere, da fodring med roer blev almindelig og fik møg og ajle til at flyde over alle bredder. Men stor kunne den godt nok blive også i ældre tid. Man påstod, at den nogle steder voksede i den grad ud over al rimelighedens grænse, at kvinderne kunne snakke sammen fra gård til gård hen over hustagene, når de om morgenen sad på møddingerne og forrettede deres nødtørft. Men den slags fandt kun sted i nabobyerne, aldrig hos en selv, hvor man ganske vist heller ikke havde lokum eller retirade, men hvor man dog gik afsides med sådanne gøremål, f. eks. ud i stalden bag køerne.

Den firlængede gård var for gårdmanden, der havde flere tønder hartkorn. Husmanden med de få tønder land kunne nøjes med en enkelt længe med bolig i den ene ende og stald og et fag lade i den anden. Parcellisten, der havde en snes tønder eller mere, lagde to længer i vinkel eller tre i U-form. Lukkede han så den

I Vestslesvigs våde marskegne samler bonden sin gårds mangfoldige rum under ét højt og stort tag. Og bygningen, hauberget kaldes den, må rejses på det høje varf, voldstedet, som er omgivet af brede afvandingsgrave. – Gård ved Garding, Ejdersted, tegning af Alfred Larsen i R. Mejborg: Om Bygningskik i Slesvig, 1891.

fjerde side med et plankeværk eller en klinevæg, havde han en hel firlænget gård. Det så man på Fyn.

Var gårdens plan således bestemt af egnens skik, var det stedets muligheder, der rådede for materialerne, gården blev bygget af. Bonden benyttede altid, hvad der var at få på stedet. Indførte byggematerialer brugtes ved år 1800 kun sjældent. Husene opførtes af bindingsværk fra nærmeste skov. Tavlene mellem væggenes tømmer udfyldtes med lerklining; for ler fandtes overalt i Danmark. Taget tækkedes med halm eller tagrør; men kneb det med halmen, og var tagrør ikke til at skaffe, kunne man tække taget med lyng, som man gjorde i Jyllands hedeegne. Kneb det med brædder til de indvendige døre, kunne man binde dem af halm eller flette dem af vidjer, som fattigfolk gjorde på heden under den store krise i 1818–28.

Kun i Vestslesvig og i det sydvestlige hjørne af Jylland nede i marsken brugte man teglsten til husbygningen, byggede „grundmurede“ huse, som det kaldtes. Men her var der heller ingen skov at hente tømmer i. Alle bjælker og brædder måtte importeres. Teglstenene derimod brændte bønderne selv i simple jordovne, og stenene blev muret op med ler eller klæg, sjældent for ikke at sige aldrig

i kalkmørtel. I løbet af 1800 årene blev grundmuren almindelig i det øvrige land, side om side med bindingsværket, der i Østjylland og på øerne holdt sig helt op til århundredskiftet.

Bindingsværket kunne være forskelligt udformet i landets forskellige egne, men dets vigtigste bestanddele var dog overalt de samme. Et fundament, en „syld“, af kampesten, der var lagt oven på jorden. Ved år 1800 endnu ikke altid vandret, men blot efter terrænet, således at de enkelte gulve inden for samme bygning ofte kunne ligge i forskellig højde. Oven på sylden rejstes væggenes „stolper“ i en indbyrdes afstand af $2\frac{1}{2}$ –3 alen (ca. 160–190 cm). Vægfladen mellem to stolper kaldtes et „fag“. Stolperne i samme væg forbandtes midtpå med et vandret tømmerstykke, et „løsholt“ eller et „sidebånd“, og herved deltes faget i to „tavl“, det ene tavl over og det andet under løsholtet. Enkelte steder havde man to løsholter i hvert fag, et i højde med vindueskarmen og et i højde med vinduets overkant, hvorved faget deltes i tre tavl. Det brugte man f. eks. på Amager, på Samsø og på Als. Stolperne var i almindelighed $3\frac{1}{2}$ alen høje (ca. 220 cm). 3 alen over sylden var stolperne to og to i husets modstående langvægge forbundet med „bjælkerne“. De kunne enten være skaret ind i siden på stolperne eller – mere almindeligt – tappet igennem dem, således at bjælketappen, „bjælkehovedet“, stak en 15–30 cm ud på stolpens yderside, hvor den var fornaglet med et par trænegler på tværs. Opadtil gik stolpen med en tap gennem „tagremmen“ eller „lejden“, den bjælke der afsluttede væggen foroven. Tagets „spær“ stod på tagremmen og støttede mod stolpetappen. Foroven, helt oppe under tagryggen og alt for højt til at have større konstruktiv betydning, var spærene forbundet parvis med „hanebjælker“. Den høje anbringelse gav bedre plads på loftet og på stænet.

Det var bindingsværkets hovedbestanddele, og så enkelt var endnu ved år 1800 det sjællandske bindingsværk, meget lig det, som tyskerne kalder „gotischer ständerbau“, og antagelig en byggemåde, der var kommet til landet over Østersøen engang i middelalderen. På Sjælland endnu anvendt efter år 1900.

På Fyn og i Østjylland anvendte man derimod et langt smukkere udformet og konstruktivt mere solidt bindingsværk, nær beslægtet med det, der i renæssancen byggedes i vore købstæder. Her blev tavlene delt op lodret med små bjælkestykker, „dokker“, ligesom der var skråbjælker til afstivning af hjørnestolperne. Ikke alene gav det en sikrere konstruktion, men også et langt smukkere udseende, når tømmeret, som her var skik, blev trukket op i en anden farve end den, der anvendtes til at kalke tavlene med. På Sjælland hvidtede man blot tømmer og tavl over med samme hvidtekalk.

Skønt væggenes bindingsværk på Fyn således kun synes at gå tilbage til renæssancen, brugte man her inde i husene i bygningens bærende led en konstruktion,

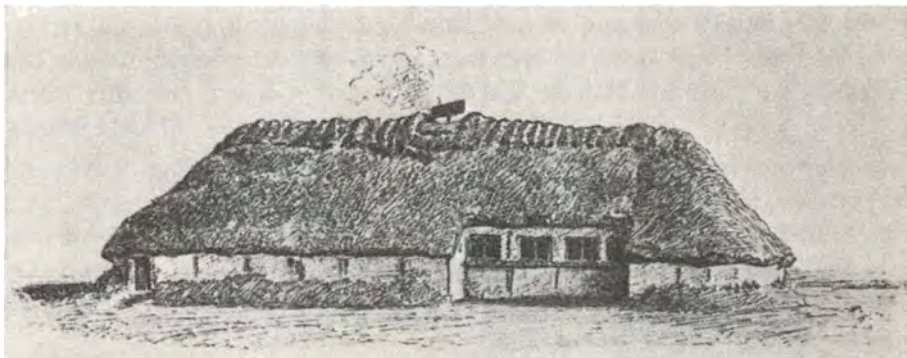
En bindingsværksgård under opførelse

der går bag om både renæssancen og gotikken helt tilbage til oldtiden. Tagene var i disse bygninger ikke spærtage, der stod på tagremme; men taget blev båret af en række træstolper, „suler“, der stod midt ned gennem bygningen, oftest i tværskillerummene. Sulerne bar foroven en vandretliggende bjælke, „rygåsen“, og over denne bjælke hang bygningens spær og videre ned ud over tagremmen.

Sulehuse opførtes efter år 1800 kun to steder i Danmark: på Fyn og i Salling i Nørrejylland. I Salling var husets øvrige byggemåde langt mere gammeldags end på Fyn, mere svarende til det sjællandske bindingsværk.

I Thy, på Mors og i Vendsyssel var en anden gammel byggemåde i brug. Her byggede bønderne de såkaldte „udskudshuse“ eller „højremshuse“. Kort, men hvad byggemåde angår ikke alt for dækkende, kan de beskrives således, at der hele vejen uden om huset, undtagen ud for stuehusets vinduer, var bygget en lav tilbygning, et udskud. Herved kom husets egentlige vægstolper til at stå inde i huset, medens der i udskuddets ydervæg blot stod nogle små, let udskiftelige udskudsstolper. Denne byggemåde havde sin fordel i det barske, træfattige Nordjylland. Husets hovedtømmer stod værnet mod vind og vejr inden døre, kun de små stolper i udskuddet var udsat for vejrliget, og de var både lette og overkommelige at udskifte. Således forklarede man i slutningen af forrige århundrede, at man anvendte denne byggemåde, men hvor man har fået den fra, og når den er taget i brug, ved man ikke noget om. Antagelig går den ligesom sulehuse lang tilbage i tiden bag om det almindelige bindingsværk.

Bindingsværkets hovedbestanddele var spær, hanebjælker og lægter, der tilsammen kaldtes „overtømmeret“, og som gerne udførtes af fyrretræ, og stolper,

Det gamle stuehus på Mors dækker sig næsten hele vejen rundt bag det fremspringende, lavt-hængende udskud, hvis tageskæg kun er et par alen fra jorden. Der er kun fri væglplads med fuld højde til nogle få og små sydvendte vinduer. Skorsten findes ikke, røgen fra det åbne ildsted må søge ud gennem lyren i læ af det bræt, som man inde fra huset ved hjælp af den lodrette stage kan indstille mest praktisk efter vindretningen. – Tegning af Carl Jensen i R. Mejborg: Gamle danske Hjem, 1888.

løsholter, bjælker og tagrem, der kaldtes „undertømmeret“, og som helst skulle være af egetræ, så det kunne stå i hundrede år. Men netop omkring år 1800 blev en ny type bindingsværk taget i anvendelse på landet og blev i løbet af århundredet den almindelige. Stolperne rejstes ikke direkte på sylden, men blev tappet ned i en „fodrem“, et tømmerstykke, der lagdes hen over syldstenene, som nu altid lå vandret. Hjørnestolperne blev støttet af skråstivere. Bjælken tappedes ikke mere gennem stolpen, men lagdes på tagremmen lige over stolpen. Spærene fæstnedes til bjælken og ikke til stolpetappen. Den ny type bar præg af den fagudlærte tømmer.

Når bindingsværket var rejst, skulle taget lægtes. Rejsningen forestod en „hugger“, en landsbytømmer, senere en fagudlært tømmer. Lægtningen kunne bønderne selv klare. Så mødte naboerne op, udstyret med en lægtehammer, et bor og en god forsyning træpinde til at nagle lægterne fast til spærene med. Så længe man kun havde stråtage, gjorde det ikke så nøje, hvad man brugte til lægter. På heden måtte man ofte nøjes med kæppe fra egepurren, der ikke rakte over mere end ét fag, men det gjorde ingen skade. Det var først, da man gik over til tagsten, det blev nødvendigt at bruge rette lægter, der i det mindste var fuldkantede på den ene side. Men forud for de lægtede tage gik en endnu enklere byggemåde. Da blev der blot lagt en enkelt lægte eller „ås“ ved tagryggen og en anden midt nede på spærene, og over disse åse lagdes fra tagrem til tagryg lange kæppe, de såkaldte „rafter“. Over dem blev der lagt et lag kviste, og derefter fulgte tækkematerialet. Raftetagene var endnu omkring år 1800 i brug de fleste steder i landet, men de lægtede tage var de foretrukne.

Oven på lægterne eller rafterne kom tækkematerialet. Det almindelige var, at det blev bundet eller syet på med halmbånd eller tynde pilevidjer. Tækkematerialet blev bredt jævnt ud over taget, og så blev der på dets yderside lagt „tækkækæppe“, der blev bundet fast til de underliggende lægter eller rafter. I Jylland syede man tit taget direkte på lægterne uden brug af tækkækæppe. Inde på heden lavede man løse lyngtage. Kun lyngen ved tagskægget blev syet til lægterne, resten trampedes blot fast mod taget og mod det fastsyede. Derefter kastede man lige så meget jord og sand op på taget, som lyngen kunne optage, og først da blev taget tæt. Lyngen i sig selv var ikke tæt. Andre steder anvendte man at sy skiftevis et lag halm og et lag lyng på taget. Det sparede på halmen, men gav dog et tæt tag.

Tagryggen var det vanskeligste at få tæt. Havde man rigtigt gennemgroede græstørv, dækkede man den med dem, ellers klarede man sig med at dække den med sammenpakket halm eller tang. For at halmen ikke skulle blæse ned, hængte man tunge, parvis sammenbundne træstykker over den, „kragetræer“ kaldtes de.

Når taget var tækket, skulle vægfelterne mellem bindingsværket fyldes ud.

Der var gårde ved år 1800, der fik teglsten i vægtavlene. Der var også de steder, der murede ud med kalksten eller soltørrede lersten, men det almindelige var de lerklinede vægge. Dem kunne bønderne selv lave. Først blev der lagt små bjælkestykker fra stolpe til stolpe over grundstenene. De kaldtes „syldstykker“. Fra syldstykkerne til løsholtet og fra løsholtet til tagremmen indsattes nu lodrette stave, „støjer“ eller „hæler“, i tavlene, og mellem støjlerne flettedes ris eller vidjer, „vendrer“, således at tavlene kom til at ligne en kurvefletning. I stedet for vendrer brugte man til tider også at sno halmbånd ind mellem støjlerne.

Så kunne kliningen begynde, og det var kvindernes arbejde. Det vil sige, først skulle mændene grave ler op og sørge for, at det blev æltet, så det var parat til kliningen. Drejede det sig om at kline en hel gård, mødte alle landsbyens piger og karle op til arbejdet. Fra Samsø beskrives det således. Pigerne kom ved to-tre tiden om morgenen iklædt klinedragt, det vil sige gammelt tøj, hver udstyret med en „strippe“, et trækar med hank, og en sæk til at holde leret vådt med. Karlene havde sørget for gennemæltet ler, og så blev pigerne løftet op på et lad eller stillads for at kunne nå også de øverste tavler, og derefter begyndte kliningen under stor munterhed. Pigerne arbejdede to og to sammen. Den ene stod uden for og den anden inden for væggen, og begge smækkede de på én gang af al deres magt leret ind mod risfletningen i tavlene. Det gjaldt om at få væggen smækket så jævnt op som muligt, selv om den bagefter blev rettet af med en skovl. Karlene bragte ny forsyninger af ler, efterhånden som arbejdet skred frem, og naturligvis skete det så, at pigerne ved et uheld ramte karlene i stedet for væggen. Det forøgede kun munterheden. Hen mod middag kunne gården være klinet, og pigerne kunne gå hjem for at spise og tage pænt tøj på. Efter middagen mødte spillemændene op, og så samledes piger og karle atter. Nu holdt hver karl et tørklæde frem, to piger greb i hver sin ende af det, og så gik dansen til musikken ud over bakkerne på byens marker. Når bakkedansen var forbi, vendte de unge tilbage til den gård, der var blevet klinet, og her fortsatte de dansen, så længe de orkede.

Når den klinede væg var tør, blev den „svommet“, det vil sige oversmurt med en kalkholdig lervælling, således at ujævnheder og revner fra tørringen blev dækket. Så fik den atter lov at tørre helt op, inden den blev kalket. Det var den almindelige måde at kline vægge på, men ikke den eneste. I Salling blev først den nederste tredjedel af væggen „lagt op“. Når den var gennemtør, lagdes den næste tredjedel o.s.v. I en sådan væg var der kun støjler, ikke vendrer, og derfor kunne man ikke slå den op.

De klinede vægge måtte kalkes hvert år. Det var kvindernes arbejde, og det skulle helst gøres inden pinsen. Men trods al omhu og kalkning var klinevæggen skrøbelig. Vinterens væde og frost fik den til at smuldre. Ikke sjældent faldt et

En bindingsværksgård under opførelse

Den lerklinede væg var ikke synderlig solid, og den havde kun ringe modstandskraft mod væde og frost. Det langt fremspringende tagskæg og de skrå vandbrædder under vinduerne værnede mod den værste regn, og et udvendigt påsømmet dække af rør eller halm var i visse egne en almindelig anvendt isoleringsmetode. – Maleri af J. F. Vermehren, 1849.

helt tavl ud i løbet af vinteren, måske stanget ud af et kreatur. Nogen virkelig reparation kunne der ikke blive tale om, før frosten var gået af jorden, og før der var kommet tørre i luften. Derfor søgte man at værne de klinede vægge på alle måder. Stråtagene gik langt ud over væggene. Spærene, der stod på tagremmen, var forlænget med pånaglede eller påsømmede stikspær, „skalke“, hvorpå de to nederste lægter hvilede, og herved fik stråtaget et udhæng, der dækkede de øverste tavl i væggen. På udsatte gavle og under vinduer blev der sømmet skrånstillede brædder, „vandbrædder“, op, der ledte regnvandet ud fra væggene. På øerne var det ikke ualmindeligt at slå et helt dække af rør eller halm på de mest udsatte vægge. Så sparede man både kalkning og eftersyn. I de barske jyske hedeegne brugte man om efteråret at stable tørv op langs væggene til vindueshøjde. Da væggene her var lave, og da taget gik langt ned, så huset ud som en stor tørvestak. Tørvemuren, „trækket“, uden om huset blev først fjernet, når forårsregnen var overstået.

Når væggene var klinede, kom turen til gulve og lofter. Bryggers og stald fik

Kostalden var måske gårdens vigtigste rum, men i hvert fald ikke dens fornemste. Krybber kunne undværes, loft også, og båse, hvor kørerne stod to og to, var det tilstrækkeligt at markere ved nødtørftigt sammentømrede stolper. Og det varede længe, før man indså nytten af at holde stalden ren og ryddelig. – Kostald i Vejby, Nordsjælland, maleri af J. Th. Lundbye, 1843.

stenpikning. Stuer og lo fik lergulv, der blev slået sammen med en trækølle. Under logulvet lagdes ofte en eller to hestepander. Det gav klang, når man tærskede med plejlen på gulvet. Nu kunne man også finde hestepander under stuegulve, så bag nedlægningen lå nok en eller anden gammel overtro, der var gået i glemme. Kun selve handlingen havde holdt sig. På samme måde brugte man et sted at nedsætte en potte med en levende hugorm og tre slags fødevarer under stuegulvet. Mere almindeligt var det at anbringe en „tordenkile“, det vil sige en stenøkse, under tagskægget. Den værnede mod lynnedslag. Under dørtærsklen til stalden nedlagdes et stykke stål. Når kvæget gik over det, blev det værnet mod sygdom. Endnu i den første halvdel af 1800 årene levede bonden i en verden, der var fyldt med overtro.

Lofter i stuehuset lagdes af brædder, over stalden sine steder blot af rafter med tørv over. Det gav et godt staldloft, der opsugede fugtigheden fra dyrene, men det var naturligvis mindre hyggeligt, når det også anvendtes i fattigfolks stuer.

I størstedelen af landet blev staldene indrettet på tværs af længerne og sædvanligvis med kostald og hestestald i adskilte rum. Køerne stod i båse to og to med hovederne ind mod væggen uden krybbe, men med en stembrolagt grebning bag liggepladsen. Hestene stod enkeltvis og havde gerne både krybbe og hæk. Kun på Bornholm brugte man ikke båsinddeling af kostalden. I den sydlige del af Danmark, på Lolland-Falster, på de sydfynske øer og i Sønderjylland havde man almindeligt heste- og kostald i samme rum, der altid lå op til boligen, således at bonden kunne gå fra beboelsen gennem en indvendig dør lige ud i stalden. Og i Sønderjylland gik stalden på langs af staldlængen, således som det i løbet af århundredet også blev almindeligt i det øvrige land. I marsken og på Vesterhavsøerne blev såvel køernes liggeplads som grebningen lavet af brædder, ligesom det var skik sydpå i Friesland.

Laderne, rummene hvor høsten opbevaredes, havde ofte luge eller kvist på gårdens yderside, således at høstlæsset ikke behøvede at køre ind på gårdspladsen til aflæsning. Der kunne være en luge i væggen, en kvist med en luge i taget eller blot en luge ned i tagfladen, som man endnu i mands minde har kunnet finde det på Orø. I Vestjylland, hvor man havde luge i væggen, brugte man ofte at vælte høstlæsset af lige ud for lugen, så var det lettere at forke det ind i de lave længer. Her ved væggen var der gravet hul i jorden, som hjulene i vognens ene side kørte ned i, således at læsset væltede af sig selv. Da kærnen var sparsom i disse egne, brugte man at sprede lagner ud, hvor læsset blev væltet, for at så lidt som muligt skulle gå til spilde.

Tærskeloerne lå mellem laderummene. Ofte havde man en lo og en lade for hver kornsort. En tærskelo bestod af to fag, og bjælken mellem de to fag var gerne fjernet og erstattet med et kraftigt hanebånd, anbragt så tilpas højt, at tærskeplejlen kunne svinges frit under det. For at øge tærskeloens bredde – 8 alen (ca. 5 m) var dengang en pæn bredde for en udlænge – byggedes der ofte et udskud, en lille tilbygning på gårdens yderside ud for de to lofag. I dette udskud var der gerne et rundt eller korsformet hul i væggen, der kunne give lidt lys, når der tærskedes i de korte vinterdage. Vinduer anvendtes dengang aldrig i udlængerne. Gulvet i tærskeloen var af sammenbanket ler. Kun på Vesterhavsøerne kunne man finde logulve lagt af planker.

Endelig var der stuehuset, rammen om familiens liv og om kvindernes arbejde. Ved indretningen af dette gjorde som ved hele gårdens plan de stedlige traditioner sig gældende. Ikke således at forstå, at alle stuehusene i samme egn var ens, hertil var de fra alt for forskellige tidsaldre, thi et stuehus kunne have en levetid på langt over et hundrede år. Men således, at man inden for én tidsperiode ofte

havde ét ganske bestemt stuehusideal på en egn, hvorefter alle ny stuehuse inden for denne periode blev bygget. Dette ideal kunne afvige stærkt fra andre egnes, og påvirkninger mellem de forskellige landsdeles bønder skete overmåde langsomt netop på dette område.

Stort set var det naturligvis de samme krav, man stillede til stuehuset over hele landet. Det skulle indeholde et sted, hvor familien kunne opholde sig, og som kunne opvarmes om vinteren. Der skulle være et sted, hvor de kunne spise, og et sted, hvor de kunne sove. Der skulle være et sted, hvor gårdens kvinder kunne foretage den daglige madlavning, og et sted, hvor de kunne foretage den store madlavning, bage, brygge, slagte og alt hvad dertil hører. Der måtte også være et sted, hvor brød, øl og slagtemad kunne gemmes, indtil det skulle bruges. Endelig et sted, hvor familien kunne opbevare stadstøjet, husets forråd af linned og i øvrigt alt, hvad man ellers havde at lægge på kistebunden.

Og da bonden ikke hørte til de økonomisk ringest stillede, skulle han gerne have plads, så han kunne huse et par liggende gæster, uden at han skulle være nødt til at byde dem familiens egne senge. Plads til et gilde og en dans skulle der også være.

Hertil kom, så vidt man kan skønne, netop i 1800 årene en tiltagende trang til at skille tjenestefolkens sovesteder ud fra familiens, og det var især i de ny gårde, man indrettede pige- og karlekamre. Men mange steder i Jylland sov endnu både piger og karle i den daglige stue, pigerne i den ene alkove, karlene i den anden.

Det enkleste stuehus og vel samtidig det ældste i type var det sjællandske. Det lå i reglen solret som nord- eller sydlænge i den firlængede gård med alle vinduer vendt ud mod gårdspladsen. Kun oppe på Røsnæs foretrak man konsekvent at vende vinduerne ud mod haven. Stuehusets gårdside blev så helt uden vinduer ligesom de øvrige længer, hvorfor en fremmed måtte pejle sig frem efter skorstenen, hvis han ville finde, hvor gårdens beboere havde deres faste tilhold.

Indvendigt indeholdt det sjællandske stuehus fra gavl til gavl et bryggers, et skorstensfag, en stue og en storstue. I nybygninger fra omkring 1800 blev der mange steder bygget et mellemkammer mellem stue og storstue, ligesom der blev indrettet et særskilt pigekammer ved bryggerset.

I bryggerset, der på Sjælland hed „stegers“ (stegehus), foregik den store madlavning. Her – op mod køkkenskorstenen – stod gruekedelen, hvori vandet blev kogt til brygning, slagtning og storvask. Her stod dejtruget, hvori dejen blev æltet til bagning. Her havde smørkærnen sin plads, og her støbtes der lys af fårenes tælle. Her stod også malkøllen, en muret, firkantet ovn, hvorpå malten, den spirede byg, blev brændt til brygningen. Men nogen arne til madlavning var der ikke i det sjællandske bryggers. Der kunne ved år 1800 hverken koges eller

Stuehusets indretning på Sjælland

steges i stegehuset, så navnet må gå tilbage til en tid, da rummet var anderledes udformet, og der var åbent ildsted midt på gulvet.

Gulvet i bryggerset var af stenbro. Der kunne være en rende til spildevandet hen til et hul i væggen, men fra hullet og videre frem måtte vandet selv finde vej. Over bryggerset var der sjældent loft. Man kunne se lige op i taget. Således havde det tidligere været over hele stuehuset; bryggerset var blot det rum, man sidst lagde bræddeloft over. Fra bryggerset kunne der være dør ud både til gård og have. Indvendigt var der altid dør ind til husets næste rum, skorstensfaget.

I det afskildrede skorstensfag var der ud mod gårdspladsen gerne en lille, stenpikket forstue med dør ind til stuen. Bag forstuen lå i samme fag den store, åbne skorsten, der fyldte faget ud i hele dets bredde, og som faktisk udgjorde hele gårdens køkken. Den havde en mandshøj indgang i den side, der vendte ud mod forstuen. Her gik husmoderen ind, når hun skulle lave mad, eller når hun skulle passe et af de mange ildsteder, der fyredes op inde fra skorstenen. I væggen ud mod bryggerset var der fyråbninger og trækhuller til gruekedel og malkølle. I skorstenens bagvæg, modsat indgangen, var der indfyring til bagerovnen, der havde form som et kæmpemæssigt skildpaddeskjold, og som var så stor, at den stak ud gennem husets sidevæg, hvor den dækkedes af et „ovnskjul“, et udhængende stråtag.

Langs skorstenens tredje væg, der vendte ind mod stuen, var „arneskødet“, en lerbænk, hvorpå den ild brændte, som husmoderen lavede mad ved. Der kunne være en fordybning ned i skødet med riste over, hvori ilden brændte, noget i retning af et komfur, men det almindelige var, at gryder og kedler stod på en jerntriefod eller hang i en kedelkrog. Kedelkrogen selv hang ned fra sodstangen, en rund stang af træ, der var muret ind tværs over skorstenen. Oppe i skorstenen var der kroge til at hænge flæsk og pølser på til rygning. Der kunne også være lagt risflager eller gennemhullede brædder til tørring af malt. En sådan indretning kaldtes en „loftskølle“ i modsætning til malkøllen i bryggerset, der kaldtes en „jordkølle“. Til loftskøllen var der adgang gennem en lem i skorstenens side oppe fra loftet, deraf navnet. Loftskøller regnedes for mindre brandfarlige end jordkøller. Lige over arnestedet var der endelig et indfyringshul til bilæggeren inde i stuen. Flere ildsteder var der ikke i huset, og alle kunne de passes inde fra den store skorsten, der var som et røgfang, anbragt over køkkenet.

Efter skorstensfaget fulgte stuen. Den var familiens opholdsrum. Det var her, man spiste, det var her, man sov. Langs vinduesvæggen løb en fast bænk, og langs den stod langbordet. For enden af dette stod den korte bordendebænk, hvor manden i gården, bonden, havde sin faste plads. Pladserne på vinduesbænken var også faste. Øverst – nærmest bonden – sad forkarlen, derefter an-

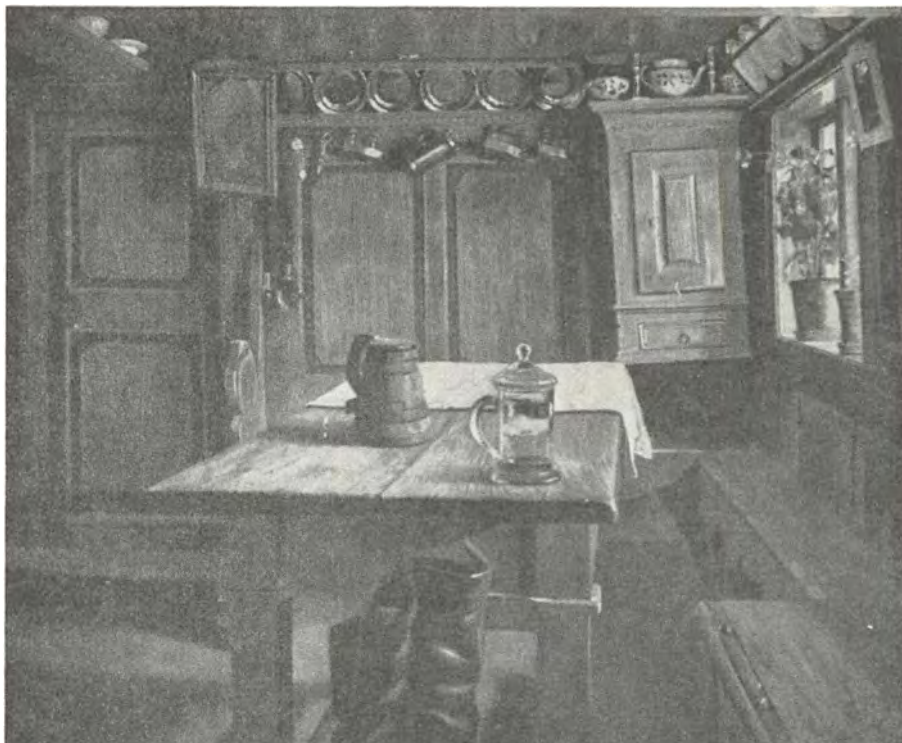

Køkkenets indretning og udstyr afhæng af egnens skik og husets alder. Mange steder klarede man længe madlavningen på arneskødet, hvorfra røgen steg op for at søge ud af den åbne lyre. Samme vej måtte også røgen gå fra den murede bageovn bag ildstedet. Selve fyret kunne være indrettet som en fordybning med rist over til gryder og kar, men de kunne også hænges ned fra den tværgående sodstang. – Køkken i Harboøre, maleri af Wenzel Tornøe, 1884.

denkarlen, nederst drengen og husmanden. Kvinderne sad ikke med ved bordet, men stod op og spiste langs den fri langside. Det samme gjorde børnene. Det var på det nærmeste naturens orden, fandt man. Kun enkelte steder på Sjælland og øerne syd for var man så gammeldags, at man satte langbordet langs tværvæggen modsat bilæggeren.

I krogen mellem bænken var et hjørneskab. Heri opbevaredes gårdens papirer, sølvtøj og kontante penge samt brændevinsflasken. Ikke fordi dette livets vand var særlig kostbart på den tid, tværtimod, men det skulle ikke nydes af hvem som helst i utide. Normalt administrerede manden i huset brændevinsflasken. Øl stod derimod til fri afbenyttelse i en kande midt på bordet. Vinduesvæggen og væggen bag bordendebænken var som regel beklædt med et træpanel.

Stuehusets indretning på Sjælland

Ved måltiderne har husbond fra sin faste plads for bordenden overblik over husets hele menneskelige besætning. På langbænken under vinduet sidder det mandlige tyende efter landets uskrevne, men faste rangforordning; kone, børn og piger spiser stående. Stuen er ikke mageligt møbleret, bænkene er både hårde og smalle, men væggen træpanel, en pyntelig tallerkenrække, en dekorativ opstilling på hjørneskabet, blomster i vindueskarmen vidner om sans for hygge. – Bondestue fra Torped ved Ringsted, maleri af J. F. N. Vermehren, 1847.

Det ikke alene pyntede, men lunde også, hvad der nok kunne være nødvendigt i betragtning af de tynde, klinede vægge.

Langs stuens modsatte langvæg stod familiens senge. Her på Sjælland sov man i omhængssenge, naturligvis med plads til mindst to i hver som i alle andre senge på den tid. Rundt om sengene var der forhæng. De var – synlige som de hang midt i stuen – husmoderens stolthed. I Nordsjælland og på Heden syd for København hængte man ved højtiderne håndklæder op på sengeomhængene. De kaldtes „pyntehåndklæder“, for bønderne brugte ikke meget almindelige håndklæder. De klarede sig med at tørre hænderne i håret, under trøjærmet eller i forklædet. Fyldte sengene ikke hele langvæggen ud, kunne der stå en dragkiste imellem dem eller – i et mere gammeldags hjem – en almindelig kiste.

Stuehusets indretning på Sjælland

På stuens fjerde væg, den som vendte ud mod skorstenen, stod bilæggeren, en firkantet kasse, samlet af svære støbejernsplader, men uden åbning mod stuen. Den fyredes ude fra skorstenen. Ved siden af bilæggeren i stuens luneste krog stod en armbænk eller en slagbænk. Her kunne de gamle i gården sidde eller ligge, hvis da ikke bonden led af „den sjællandske syge“ og selv fordrev tiden på denne plads. Den nordsjællandske præst J. Junge hævdede i 1798, at løjbænken sjældent stod tom, idet de hvilende om vinteren skiftevis kunne lægge deres hoveder eller fødder tæt op til bilæggeren. Bonden kaldte det „at række bænke“.

Under loftet var der hylder langs bjælkerne, hvorpå de flade sættefade stod med mælk, der skulle trække fløde til kærning.

I langbordets fod var ofte indrettet et magasin med låg, hvori man om vinteren opbevarede rodfrugter til husholdningen for at beskytte dem mod frosten. Under bænken var der indelukker med skydedøre. Bag de hjerteformede luft-

Selv i den fattige bondes stue manglede bilæggerovnen ved væggen ud mod skorstenen ikke. Den samlede et par siddepladser om sig, ikke alene anset for de bedste til varme og hvile, men også foretrukne ved udførelsen af forskellige huslige arbejder. – Bondekone som karter uld, maleri af H. Siegmundfeldt, 1860.

Stuehusets indretning på Sjælland

huller rugede her gæssene om foråret. Fremmede, der ikke tog sig i agt, kunne blive bidt i benene af de arrige dyr. Gulvet var af ler, og hele familien gik ud og ind med træsko på. Vinduerne var små, og vinduesrammerne var tæt fastspigrede. Vinduer til at åbne fik bønderne i almindelighed først efter koleraepidemien i 1850erne, men da frygtede de gamle også en øjeblikkelig død af lungebetændelse. Hele denne stue, hvori op til en halv snes personer tilbragte det meste af deres indendørs liv, var sjældent på mere end 5×6 meter.

Efter stuen fulgte i de fleste gårde et mellemkammer, noget mindre end stuen. Det kunne være delt på langs. I den ene halvdel sov da karlene, i den anden halvdel, der ofte henlå i mørke, opbevarede husmoderen ølankre, sulekarret og husets forråd af brød.

Efter mellemkammeret kom storstuen, på Sjælland kaldt „øverstestuen“. Herfra var der udgang til haven, men både dør og vinduer var forsynet med skodder. For vinduerne var der i reglen også jerntræmmer; thi i øverstestuen kom man ikke så meget til daglig, og her lå husets velstand gemt i kister og skabe. Men kom andre koner på besøg i huset, skulle de med herop og se, hvad der her var lagt til side af uldent og linned til husets forsyning og til døtrenes udstyr.

Heroppe stod gæstesengen, som husmoderen også fremviste med stolthed, redt op med så mange dyner, som huset kunne afse til formålet. Skulle den bruges, blev de fleste dyner ganske vist fjernet, indtil kun det normale antal var tilbage. Heroppe gemtes også kisteklæderne, efter år 1800 vel mindre i kister end i skabe. Endelig stod kvindernes rokke og andre spinderedskaber her, når de ikke var i brug. Også stadseletøjet var ofte at finde i øverstestuen.

Var der fest i gården, blev øverstestuen ryddet. Her var der plads til store spisninger og dans bagefter, når der var ryddet af bordene. For i øverstestuen blev der nu hos velstillede bønder lagt bræddegulv. Festligt oplyst syntes de dengang øverstestuen var, når der brændte et tællelys i hvert af dens fire hjørner og så måske et eller to i lysearmen på væggen. Mere end 8×10 alen (ca. $5 \times 6\frac{1}{4}$ meter) var øverstestuen sjældent i areal, og 6–7 fod (1,70–2,00 meter) fra gulv til loftsbjælke regnedes for pænt. Dog godt at stuen ikke var større, i alle tilfælde om vinteren, for nogen mulighed for at opvarme rummet fandtes der ikke. Der var hverken skorsten til mellemkammer eller øverstestue. Ville man holde varmen, måtte man danse, æde og drikke.

Så enkelt var det sjællandske stuehus endnu ved år 1800, og så enkel var boligen på mindre gårde på Lolland-Falster, på Bornholm og i det nordlige Jylland. Men i landets øvrige egne og på alle større gårde uden for Sjælland byggede bønderne på den tid mere komfortable stuehuse. Det var først og fremmest antallet af opvarmelige stuer, der blev forøget. Udadtil let kendeligt ved, at der kom to skorstene på stuehusets tag, en over bryggeret og en over stuen. Skorsten over

storstuen og kakkelovn i samme rum kom der derimod først i slutningen af århundredet.

I det bornholmske stuehus stod der en stor, åben skorsten ude i bryggerset, og til den var knyttet bagerovn, gruekedel og malkkølle. Her foregik den store madlavning, og herude var gerne skilt et mellemkammer af, et rum til at opbevare mel, dejtrug og madvarer i. Pige-kammeret lå som regel også herude i bryggerset. Efter bryggerset kom to fag, skorstensfagene, der var delt ved en væg i husets længderetning. Til den ene side ud mod gårdspladsen lå køkkenet, til den anden side ud mod haven en daglig opholdsstue, på Bornholm kaldt „lillestuen“. I køkkenet var der en åben skorsten, der brugtes ved den daglige madlavning. Ganske som i den sjællandske skorsten stod kvinderne her inde i skorstenen, når de lavede maden. Herinde var også indfyringshuller til bilæggeren i kammeret og til bilæggeren i den stue, der fulgte efter køkken og lillestue. I lillestuen var der bord og bænk under vinduet. Herinde opholdt man sig til hverdag, og her var der til tider en alkove, et „sengehul“ som bornholmerne kaldte det, til børn eller tjenestefolk henne ved skorstensvæggen.

Efter køkken og lillestue fulgte en stue, der gik tværs over huset i hele dets bredde, på bornholmsk kaldt „storstuen“. Den må ikke forveksles med det rum, der svarede til den sjællandske øverstestue, for det hed „salen“ på bornholmsk. Den bornholmske storstue var en pæn stue. Her stod altid gode møbler, og her blev fremmede budt ind. Her stod en himmelseng til husbondfolkene. Og så var stuen som allerede nævnt til at opvarme med en bilægger eller en kakkelovn. Efter storstuen fulgte en forstue med husets pæne indgang – den daglige indgang var i bryggerset – og så fulgte „melsalen“, et rum til blandet brug ligesom det sjællandske mellemkammer. Endelig kom salen, der i udstyr og funktion svarede ganske til den sjællandske øverstestue. Under salen var der ofte en forråds-kælder med nedgang ude fra gårdspladsen.

Medens de sjællandske stuehuse i reglen var lave og uanselige, byggedes der mere prangende og veludstyrede stuehuse på Bornholm. Få steder i landet fandtes så lange og rummelige stuehuse, som på de bornholmske selvejergårde, og få steder inden for bondestanden fandtes et så udsøgt bohove som her.

De større bønder i det nordlige Jylland byggede stuehuse, der i fordelingen og anvendelsen af rummene svarede til de bornholmske, blot var alle rumnavnene her andre. Bryggerset kaldte man de fleste steder for „yderfremmers“. Køkkenet for „inderfremmers“ eller blot „fremmers“. Den lille stue bag køkkenet for „kammeret“, medens den store stue efter køkkenet kaldtes „stuen“, og endelig øverstestuen for „storstuen“. Brugen af rummene svarede stort set til den bornholmske, men naturligvis med talrige småafvigelser fra egn til egn. Denne lighed gjaldt kun rummenes indbyrdes beliggenhed, i udseende var der ikke megen anden lig-

Præstegården var en lidt finere bondegård, stuen, hvor langbord og bilægger står, hedder her folkestue, og her samles familie og tyende til uskyldig munterhed under idylliske patriarkalske forhold, medens krige raser ude i den fremmede verden. Just som det er udtrykt i et lille vers under den naive tegning: Travlt efter Glæde Daaren løber, Med Blod en Voldsmænd Hæder kjøber, Og dog, hvor sjelden, ak! tilfreds! Held den som, langt fra Daarens Glæde, Fra Voldsmænds vilde, bittere Vrede, Er glad i huuslig, stille Kreds! – Folkestuen i Eveldrup præstegård ved Hobro, akvarel, 1812, Viborg Stiftsmuseum.

hed mellem de bornholmske og de nordjyske stuehuse end de to skorstene, dertil var byggeskikken for forskellig i de to landsdele.

På Fyn og i Jylland op til Århusegnen byggedes en helt anden type stuehuse med to skorstene. Bryggeriset var stort set som i det nordlige Jylland og på Bornholm, dog var der altid arneskøde til madlavning i den åbne bryggersskorsten, for herude foregik den daglige madlavning om sommeren. Efter bryggeriset fulgte ikke et eller to skorstensfag, men en hel stue med skorsten midt på den væg, der lå modsat bryggeriset. Denne skorsten brugtes til opvarmning og til madlavning om vinteren. Den var åben, men med skøde i hele bunden, således at kvinderne stod uden for skorstenen, når de kogte eller stegte på den, ikke inde i den som i bryggersskorstenen. Til denne stueskorsten eller kaminskorsten, som den kan kaldes til forskel fra bryggersskorstenen, var der ofte aftræk fra en kakkellovn, en „vindovn“, der stod i husets næste rum, det som i rækkefølgen svarer til det sjællandske mellemkammer; i vindovnen fyrede man direkte gennem en låge i ovnens side. Rummet var indrettet til opholdsstue, og da kakkellovnen varmede bedre end den åbne skorsten, var det gerne her, familien holdt til om vinteren. På Fyn kaldtes denne stue for „mellemstuen“, i Østjylland for „kakelstuen“, men længere syd på i Jylland og i Slesvig, hvor bønderne allerede havde indført denne anden op-

Et rum med navnet dagligstue fandtes ikke hos bonden. Men en stue i præstegården kan hedde sådan. Og den kan opvarmes med en vindovn, så både præsten ved sin skrivepult og præstekonen med børnene kan opholde sig i den i stille familieliv. Under tegningen står et citat på græsk, ikke en hentydning til de stedlige forhold, men til krigene derude, det er fra Jacobs brev, 3,16: Hvor nid og trætte er, der er forvirring og al ond handel. – Dagligstuen i Evedrup præstegård, akvarel, 1812, Viborg Stiftsmuseum.

varmelige stue i 1700 årene, kaldtes den „dørns“ eller „dornsk“, et ord der er af slavisk oprindelse, og som måske kan give et fingerpeg om, hvilken vej denne ny stuemode er kommet. Her i landet nåede denne stuetype mod nord til en linie fra Kaløvig over Herning til Skjern og mod øst til Store Bælt.

Fra Slesvig lærte de danske bønder ved den tid også en anden indretning af stuehuset, nemlig en deling af huset i længderetningen, således at der kom to rum, for hver gang de gamle huse havde ét. I det enkle sjællandske stuehus gik stuerne fra ydervæg til ydervæg. Det var kun tværdelt. I de bornholmske og i de nordjyske huse var køkkenfagene længdedelt i køkken og lillestue. I Syd- og Mellemslesvig, på Als og Ærø havde man midtskallerum i hele husets længde. Det krævede naturligvis bredere huse end de 8 alen (5 meter) der da var normalen på Sjælland, men det byggede man også i de egne.

I Nordslesvig og på Fyn var det kun stuen og mellemstuen, eller dørnset, der blev delt. I Sydvestjylland og i Østjylland delte man stuen, rummet efter bryggerset, i køkken og kammer. De øvrige rum gik som oftest fortsat tværs gennem bygningen. Det gav en stuehustype, der ganske svarede til den nordjyske og den bornholmske i rumfordelingen, men skorstenen i stuen var her en kaminskorsten, ikke som i Nordjylland og på Bornholm af type som en bryggersskorsten.

Skorstenens indretning og anbringelse karakteriserede den ene landsdel i modsætning til den anden. Men endnu efter år 1800 var der enkelte, der byggede boliger helt uden skorsten. Det skete i Vendsyssel, og det skete i Thy. Ildstederne var her blot forsynet med sidevægge op til loftsbjælkerne. Herfra og videre op til „lyren“, et hul i stråtaget, trak røgen frit. Disse skorstensløse huse var dog allerede ved deres opførelse fortidslevninger. Indførelsen af skorstenen og de spredte ildsteders samling omkring denne lå i det store og hele før år 1800. Det ny, der skete, da man i tiden efter landboreformerne udflyttede de mange gårde landet over, var, at man flere og flere steder gik over til at opføre stuehuse med to skorstene, således at man fik mulighed for at opvarme mere end én stue. Denne udvikling fortsattes, da landbrugskrisen var overstået, således at selv de sjællandske efterhånden fik stuehuse med såvel køkken- som bryggersskorsten. Også længdedelingen af stuehuset med flere rum ved siden af hinanden blev mere udbredt, og også dette gav bedre opvarmningsmuligheder.

Sagt på en anden måde: bonden blev ked af at sove, spise og arbejde i det samme rum, som madlavningen foregik i. Han ønskede særskilt køkken, særskilt spise-stue og særskilt sovekammer, et såre borgerligt ideal og et vidnesbyrd om, at bonden i sin daglige tilværelse ikke regnede sig blandt de ringeste i samfundet.

Udspecialiseringen af stuerne brug var omkring 1800 længst fremme i Sønderjylland, mest tilbagestående var de sjællandske bønder. I tiden 1800–1870 kom også Sjælland med i denne henseende.

Møbleringen af stuehusene svarede de fleste steder stort set til den, der er beskrevet under det sjællandske stuehus. Faste vægbænke og langbord under vinduet at sidde ved, omhængssenge eller navnlig i Vest- og Nordjylland alkover at sove i, kister, dragkister (en slags høje kommoder) og skabe at gemme tøj og ting bort i, det hele suppleret med en slagbænk og et par armstole, et bornholmerur og et par indrammede mindetavler, lidt nips og lidt pynt. I udseende og kvalitet vekslende lidt fra sted til sted alt efter egnens skik og bondens formue. Kun i Slesvig og i de nærmest tilgrænsende egne af kongeriget var den gamle, faste møblering blevet erstattet af en mere købstadspræget, løs møblering. Her kunne man i bondens bolig finde sofaer, løse stole og klapborde, anbragt uafhængigt af fortidens skikke, ganske i overensstemmelse med hvad moden var i købstaden.

Et ejendommeligt stykke inventar, „kløpinden“, findes nævnt i et stort antal folkelivsoptegnelser fra det fattige Vest- og Midtjylland. I en tid, hvor det var skralt med renligheden, hvor fnat, utøj og arp prægede den tilbagestående del af befolkningen, havde man i stuens lergulv nedgravet en mandshøj stolpe. „Værsgo' og gå hen og gnuv dig på kløpinden“, sagde man til den indtrædende. Dette fælles forlystelsesredskab blev dog altid stedfæstet til nabosagnet eller mere fjerntliggende steder.

BONDEN I MARK, SKOV OG HEDE

En sjællandsk bonde, Mads Hansen, der blev en meget gammel mand, fortalte omkring 1830, at når bønderne i en by i hans yngre dage blev enige om at tage ny jord ind til dyrkning, fulgtes de ad ud på markerne og gav de nye jordstykker navne.

Før udskiftningen af landsbyernes jord var markerne inddelt i „agerfald“, hvori hver gårdbruger dyrkede én eller flere agre. De enkelte agre var smalle, kun 10–15 meter brede, men ofte flere hundrede meter lange. Af hensyn til vandets afløb pløjede man dem således, at jorden år efter år blev kastet sammen mod midten. Dybe rener, hvori vandet kunne løbe bort, skilte de høje agerrygge ad, og renerne dannede som oftest tillige skel mellem brugernes lodder i agerfaldet eller „åsen“, som dette jordstykke ofte kaldtes. Så man på den tid ud over agrene, forekom det én, som talrige store og tunge hvaler havde lagt sig side om side tværs over bakkerne, idet mellemrummene – renerne – gerne fulgte faldretningen.

Ingen kendte dengang ret grænserne for sin jord. Der fortælles, at ploven stundom såre vanskeligt kom i jorden om foråret, fordi pløjerne spildte tiden med at strides om agerskellene; thi disse var kun markeret af sten, der undertiden blev flyttet om natten. I Skydebjerg sogn havde en bonde engang fået 32 tdr. land jord for meget, mens en anden manglede 16 tdr. land og præstegården det øvrige.

Skete det end af og til, at bønderne flyttede skel eller pløjede hinandens agre for nær fure for fure, uden at det let lod sig konstatere, så vidste dog enhver i byen, hvilke agerfald han havde agre i. Og nogle af de gamle havde i værste tilfælde altid rede på, i hvilken rækkefølge agrene fulgte efter hinanden i de pågældende fald eller jordstykker. Men for at finde rede i virvarret var det nødvendigt, at faldene eller åsene havde navne: Skovsagre, Digesletter, Stenrøgel, Fageragre, Gadagre, Ravnebjergsagre, Krogagre, Vejsagre, Pattevrå og Lærkebjerg for at nævne nogle sjællandske.

Men så skete det i tiden fra omkring 1780 til lidt ind i 1800 årene, at det meste af landsbyjorden blev inddelt på en ny måde, bortset fra Sønderjylland og Bornholm. De gamle skel mellem agerfaldene blev slettet, og hegnene mellem det ældgamle vangebrugs tre „marker“ eller „vange“ – rugvangen, bygvangen og brakvangen – blev nedbrudt.

Gødning og plov

Den enkelte fæstebondes jord, der hidtil havde været spredt i op til hundrede adskilte agre, alt efter hvor mange fald eller åse, der var i landsbymarken, blev nu samlet på ét eller nogle få steder. Derved gik mange af de gamle marknavne i glemme, medens undertiden nye opstod svarende til den omkalfatring af landskabet, der fandt sted. Det eneste, der blev tilbage, efter at den fordums åbne landsbymark var forvandlet til særskilte gårdbrug omgivet af plantede hegn og gærder, var de før nævnte højryggede agre. Thi landinspektørerne indså, at det ville tage mange år at få ryggen jævnet, og det ville være upraktisk ikke at tage hensyn til dem ved afstikningen af de nye gårdes markskel.

Der blev igennem foråret aget møg, pløjet, harvet, sået og tromlet, før man kunne overlade afgrøderne til sig selv.

På trevangsbrugets tid blev jordens gødskning meget ulige fordelt til stor skade for dens ydedygtighed.

Indmarken – den nærmest liggende jord – fik mest. Havrelandet eller udmarksjorderne næsten intet. Og da kreaturerne gødning spredtes i overdrev og skov, kunne den ikke udbringes samlet og til gavn for et nyt stykke hvert år.

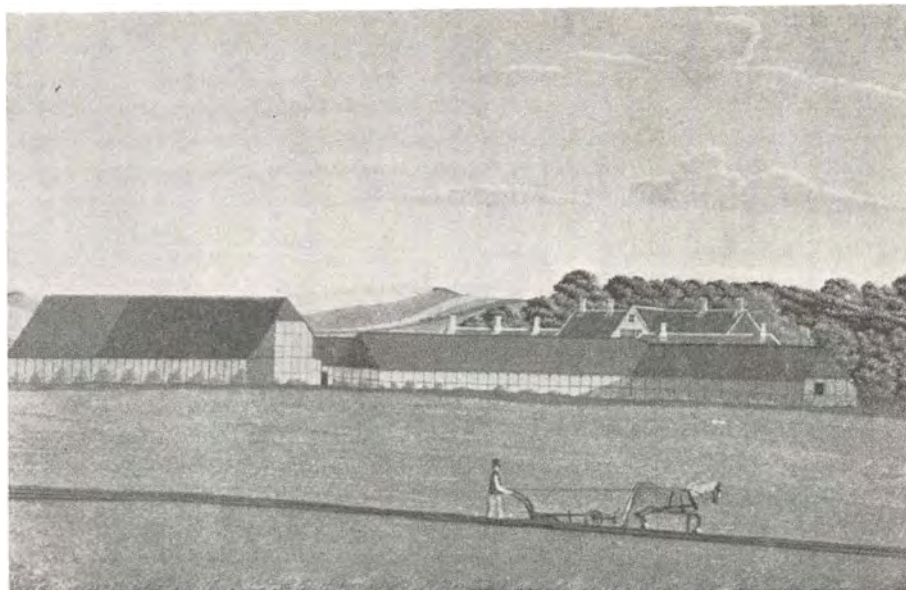
Man søgte fra gammel tid at bøde på mangelen på gødning ved at anvende dynd fra bunden af damme og kær, eller man supplerede den med tusinder af læs tang, som årligt fra stranden kørttes op på markerne eller strøedes under svinene, for dér at blive godt søndertrampet. I nogle egne kunne man derfor finde gammel bændeltang, henliggende i generationer i jorden, behård og uforrådelig. Også almindelig jord, aske af brændte lyngtørv, sodede lersten fra nedrevne skorstene, muld fra ryddede kålgårdsdiger, grønsvær, sand, tørv, fisk, planter og halm blev anvendt.

Når gødningen var blevet kørt i marken og spredt, kunne pløjningen tage sin begyndelse. Den tunge hjulplov holdt sig sine steder langt op i århundredet. Niels Knudsen, Fårup, fortalte, at hans fader var en udmærket pløjemand og havde hjulplov i brug indtil 1857, da den blev for aflægs og erstattedes af svingplov i lighed med, hvad der skete rundt om i nabolaget. Men han kom ikke nogen sinde til at lægge så gode furer med den nye svingplov som med den gamle hjulplov, når den var rigtigt lavet. Dette havde rigtignok sin store vanskelighed, og den snedker blev anset for meget kunstfærdig, der kunne lave en ordentlig plov.

Der var almindeligvis kun en eller to mænd i hver by, der forstod sig på at pløje, da der var meget at tage i agt ved stillingen af de forskellige dele, og tit havde man med dårligt lavede plove at gøre. Kun få havde så gode heste, at de kunne nøjes med ét par for ploven.

Når man drog ud at pløje med hjulploven, måtte man være forsynet med en

Gødning og plov

Hjulploven beskrives af dem, der som unge omkring 1850 deltog i udviklingen fra gammeldags til moderne landbrug, som tung, klodset og langsom at arbejde med. Men de gamle, som havde kendt den fra deres ungdom af, og som forstod at indstille den rigtigt, pløjede bedre og mere lige med den end med den nye, hurtige svingplov. Herregården Nibstrup, gouache af R. H. Kruse i hans Nørre Jyllands Herregaarde, 1833–55, ms. i Kgl. Bibl.

plovøkse og et stykke favntræ at lave kiler af, så man kunne indstille den rigtigt. Var den rigtigt indstillet, styrede den sig selv, undtagen når der skulle vendes. En fynbo, Jens Christensen, fortæller, at man spændte 4 heste for ploven, når der pløjedes grøn jord; det regnedes for at være strengt. Jorden var så sammengroet af senerødder, og så en mængde af de sejge kragerødder, der var så stærke, at man tit måtte holde stille og hugge dem væk med en økse. Hamlerne var ikke beslået med jern, men sat sammen med sejt asketræ, bøjet og stukket igennem svingelen; bøjleens ender var fæstnet til stokken med en nagle af træ. Når de fire heste var sat i gang, blev der en knirken og knagen, så det kunne høres langt bort, at Niels Jensen var ved at pløje med fire heste for. Alle andre havde forlængst ophørt at pløje med fire, de brugte kun tre til grøn jord og to til stubmark.

Lidt efter lidt trængte de nye, lette plove frem, stærkt anbefalet af Landhus-holdnings-selskabet og alle teoretikere. Men for bonden var det ikke bare ren og skær fordel at komme til at pløje med en sådan krabat.

„Medens jeg var på Christiansdal,“ – beretter den gamle Søren P. Sørensen, Egtved, – „blev de gammeldags hjulplove afløst af de såkaldte „engelske plove“. Vi fik to af den slags på gården, men det kneb med at få lært at bruge dem, især

Gødning og plov

Siden Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs plovkørings-prøver i 1770 havde man været klar over, at den lette svingplov var at foretrække for den tunge hjulplov. Men bonden er af naturen konservativ, tiden gik til langt ind i 1800 årene, før svingploven havde sejret overalt i Danmark. – Maleri af Fr. Henningsen, 1880.

i grønjord. Jeg fik det dog lært så nogenlunde. Imidlertid skiftede jeg plads og kom til Tudvad. Manden dér havde også anskaffet sig en engelsk plov, men den var smidt til side igen som ubrugelig, og hjulploven var atter kommet igang. Jeg talte flere gange med ham om, at jeg gerne ville bruge den ny plov, men han gav mig bestandig den besked: „Den plov skal man jo bruge benene efter, som fingrene på en fiol“. En dag tog jeg af mig selv fat med ploven, og den blev så ved at gå, så længe jeg var der.“

Søren P. Sørensen havde magt over svingploven, men slemt var det dog at være „plovkører“ – drengen, der skulle føre hestene – især når husbonden havde ondt ved at tumle den nye plov. Den førnævnte fynbo, Jens Christensen, måtte hos Hans Johansen på Ringe Mark lære det til gavn.

Når de kom hjem om middagen, beklagede husbonden sig over, at han ikke kunne løfte sine arme fra bordet. De var så trætte, fordi han skulle slæbe den store, tunge plov omkring ved enderne!

– „Du skulle hellere køre selv,“ bemærkede konen, Karen. – „Køre selv; det kan du sagtens sige. Det er fandenmåneme ette nemt for mig at styre sådan tre asener, når de er for sådan en plov, der skal holdes fast hele tiden. Trykkes den ned, så løber den oven af, gøres der blot et lille sving til siderne, så løber den

uden af. Var det de gamle hjulplowe, så skulle jeg nok selv køre hæstene.“ For de plowe gik så støt i jorden, at man næsten ikke behøvede at holde ved styret.

Når pløjningen var tilende, var det tiden til at harve. Forhen brugte man kun træharver med trætænder i. Niels Knudsen i Fårup kunne huske dem. De var lavet af to sammenleddede rammer, der hver bestod af seks træstokke „bullene“, hvori tænderne sad. Bullene var forbundne med tyndere gennemstukne lægter, og hele det toleddede apparat med sine tolv harvebulle blev trukket ved en hamle, der var fæstet til rammens ene hjørne, der altså under harvens gang vendte fremad som et hjørne. På grund af denne befæstelsesmåde fik harven en rokkende gang. Hvert år blev harven tandet op, det vil sige, den blev set efter for tænder og forsynet med nye, hvor det behøvedes, inden den toges i brug.

Jerntænder til harverne blev i begyndelsen betragtet med mistro, ja, de blev ligefrem lagt for had af de gamle. De sagde, at sådanne tænder ville blive for hårde ved græsningen, da jorden smuldredes for meget, og der så ikke kunne gro ordentlig græs i stubmarken.

Mistroen mod jerntænderne var hård at overvinde, men endelig blev træ-tænderne dog helt fortrængte. Nævnte Niels Knudsens fader havde også en trætromle sammen med en anden, og den havde han efter sin formand. Det var nok ellers den eneste, der var i sognet.

Men efterhånden som bønderne kom ind på at lægge græsmarker ud for flere år, blev det nødvendigt at tromle grønjordssæden til, for at de mange knolde ikke skulle genere høstningen og sløve leen.

Inden såmanden såede det første kast, slog han kors over sædeløben og mumlede: „I Jøse navn!“

En møller fra Møen fortalte, at han som dreng gik hjemme og svenskharvede, og faderen såede sæd på samme jordstykke. Drengen begyndte så at snakke til faderen, som imidlertid blev vred. Drengen blev klog af, at han ikke måtte snakke, for faderen gik med såsæd i munden. Det var nemlig godt at tage tre kerner under tungen, mens man strøede sæden. Så tog fuglene den ikke. Inden man fik taget hul på sine såsække, var det også klogt at lægge jord over kernerne; det ville styrke grokraften. Uforståeligt for de unge var det, når husbond eller én eller anden gammel husmand huggede en økse i ageren, som siden blev stående til den dag, kornet høstedes. Den slags fattede man ikke som dreng. Men siden, når man skulle til at så, spurgte man alligevel sig selv eller sin husbond: „Hvad er det nu, man skal sige, inden man begynder?“

Der var to måder at strø sæden på. Såede man „for begge ben“, spredtes sædvifterne skiftevis skråt til højre og til venstre, hver gang man flyttede et

ben. De to sædvifter kom til at lappe over hinanden, og mange mente, at man kunne så mest jævnt på denne måde. Armbevægelsernes rytme fulgte benenes, og hver gang hånden vendte tilbage til såkurven eller sækken, der hang på brystet, greb den en ny håndfuld sæd. Såede man kun „for det ene ben“, kastede sædemanden kernerne i en vifte ret frem for sig hver anden gang, han tog et skridt.

Det regnedes for et varsel om ulykke, om man glemte at strø sæden på et enkelt sted. Var man så uheldig at glemme et lille stykke, blev der en sort plet, når kornet kom op og grønnedes; det kaldtes „at lægge en grav af“, og man tog det som varsel om, at én fra gården skulle dø i årets løb.

Tidspunktet for såningens begyndelse anså man for vigtigt. „Hvad som bliver sået udi nyet – når månen er i tiltagende – det vokser i vejret, såsom kål og andre urter, mens hvad som sås udi neden, det vokser i roden, som roer, rød-der, løg“.

Men ellers kunne hver mand have grunde nok til at vælge sit tidspunkt, selv om ikke alle kunne gøre som en gammel mand på Tebbestrup mark, der ikke ville have sin rug sået før St. Søren's dag, for han hed nemlig Søren Knudsen!

Men havde man nu haft en kold januar, en mørk februar med snefog, og en blæsvorn marts, og dertil mild regn i april, dug i maj og varm regn i juni, så kunne man vente sig en rig høst i juli og august!

For en senere tids bonde ville disse marker ikke være skønne at se på – fuldstændig overgroet med ukrudt, som de var. De stod fulde af grønt, sagde man på Stevns, det var ukrudt under ét. I hvedestykket voksede gerne blåkorn og klinte. I magre år kunne det såmænd være bedre end ingenting at have lidt ukrudtsfrø til at drøje på sæden.

Rugen havde de værste slags ukrudt: skrad, hejre, knapurter, blåmænd. Også byggen kunne prale med sine stærke farver: pileurt, agerkål, morgenfrue og tidsler, fremfor alt.

Børnene blev sendt ud for at stikke tidsler i kornmarken, og alligevel kunne deres forbandede, stikkende hærskare dog helt opfylde sæden og gøre det til en pine for høstpigen at binde negene.

I mosen boede ellepiger, lygtemænd og andre overnaturlige skræmsler. Her var brudekareter sunket, ja hele gårde, fortaltes det. Med stive øjne sad børnene og lyttede til de voksnes snak om moserne ved nattetid, om de stakler, der gik i bløden derude.

Mosen kendte de ellers godt nok. Her tilbragte man jo en hel del af dagene mellem såtidens ophør og høsthøstens begyndelse med at skære tørv. Nye og uvante redskaber kom da i brug, det kunne være spændende nok at være med

For den ukyndige var såningen et arbejde som alle andre, men sædemanden selv vidste nok, at der hørte mere til end at strø kornet jævnt over ageren. Det var bedst at gøre som de gamle havde gjort og ikke forsømme at udtale den formel eller at udføre den ritus, som skulle fremme grokraft og afgrøde. – Maleri af L. A. Ring, 1901.

til at skære tørv eller lave æltetørv, som man mere brugte det på øerne, hvor mosehullerne gennemgående var mindre.

En gammel vejmand fortæller, at omkring 1860 var tørvarbejdet i Skørninge mose på Falster en helt festdag. Madkurven blev lavet til aftenen i forvejen. Klokkeren to-tre om morgenen blev der begyndt på arbejdet; man kilede på, lige til vandet brød ind i tørvegraven. Så blev der holdt frokost; for når vandet kom et sted, kom det også til alle de andre steder. Efter at en solid frokost med rigelig snaps og øl var indtaget, tog man fat igen. Det første, arbejderne gjorde, var at „sætte vandbænke“; to og to naboer satte hver det halve skille- rum, og der var ikke noget, der hed hvil eller mad, før de var færdige, eller før vandet væltede vandbænkene og fyldte alle gravene. Det var meget om at gøre at have dygtige folk til det arbejde, så de kunne få en del udrettet, den tid der var. De kunne tit arbejde sig 8–10 alen ned, inden vandet slog op, og det var egentlig livsfarligt arbejde, for det var ligesom et helt jordskælv, når vandet kom væltende op, og den, der da ikke kom op i en fart, blev begravet i dette forfærdelige, sorte tørvemuddervand.

Tørven blev stukket af med skarpe, blanke jern og kastet op på tørrepladsen,

Tørveproduktion på gammeldags vis er besværlig og arbejdskrævende, det våde råmateriale vejer gennemsnitlig 7 gange så meget som det færdige, tørre produkt. Og med primitive midler er det vanskeligt at udnytte en mose rationelt. Alligevel kunne tørveskæring betale sig både med henblik på salg og til hjemmeforbrug. – Tegning af V. Zillen, Ill. Tid. 1859–60.

hvor der var koner, piger eller knøse til at trille dem fra på en bær, først langt bort og siden nærmere. Noget smuld og smat blev der liggende nærmest ved graven. Det æltedes med de bare ben, hvorefter det glattedes jævnt ud med en skovl og ridsedes i terninger med et tørvejern. Når tørvene var halvtørre, blev de stablet, to tørv lidt fra hinanden på kant, ovenpå dem to andre på den modsatte led og en øverst. Siden blev de „tårnet“, når de omtrent var tørre; man stablede dem sammen til et rundt tårn. De, som ikke fik skåret tørv på samme dag som de andre, fik sjældent så meget udbytte af deres part. For det første måtte de af deres eget sætte vandbænk til begge sider, hvilket de andre var to og to om. Det blev ganske vist læst op i konditionerne, at hver skulle skære lodret ned på sin part, men neden under vandlinien kunne der nok stikkes lidt på skrå ind til den nabopart, hvor ingen var til stede, og blev det gjort fra begge sider, blev der kun lidt til den, der kom sidst.

De runde tårne, „tørveskruerne“ eller „røglerne“, stod som geledder af sorte koner på engen, indtil de skulle køres ind. Det måtte ske med varsomhed, at de ikke skulle gå i stykker under kørselen.

Af tørvene kunne der også brændes tørvekul – næsten jævngode med de rigtige trækul – til smedens esse. Det brugte man meget i de store sønderjyske moser.

Tørvene stabledes sammen i en halvkugleformet dyng, og man sørgede for at lade en „skorsten“, et trækul stå åbent i midten. Så antændtes tørvene i absolut vindstille vejr – ellers ville milen gerne brænde skævt igennem. Når det glødede bravt, var tiden inde til at dække til med græstørv. Derefter passede milen sig selv og kunne rives overende, når en passende lejlighed gaves. Det gjorde ikke noget, at et helt år fik lov til at gå hen.

Ildebrændsel fandt man råd for at skaffe, selv om både træ og tørv manglede. Fattigfolk var en vending ude langs hegnene for at sanke tørre „tidselstabber“ (stængler), der tillige med opsamlet halm kunne blusse godt i bagerovnen.

Mikkel Sørensen fra Samsø fortalte om kogødning brugt som brændsel: Der var ikke meget skov eller mose på øen, og i sommertiden kunne man jævnligt se husmandskoner samle kokasser op og bære dem hjem i deres forklæder. I Besser Made så han jævnligt kvinder gå langs Stavns fjord og vende kokasser med et hyppejern, for at de bedre kunne tørres. Røgen fra den slags brændsel overførte en styg smag til maden, og selv kaffe, kogt ved kogødningen, modtog fra røgen en ubehagelig afsmag.

Men for folk nær hedestrækninger var tørv, skåret af lyngskjolden, det mest brugte brændsel. Heden strakte sig milevidt mellem de gamle gårde, der lå langs åerne, så der var nok at tage af. At man på denne måde gradvis ødelagde muligheden for siden at tage gode afgrøder fra de stykker jord, hvor den tynde muld blev skrællet væk, tænkte ingen over.

Karoline Graves huskede fra sin barndom høståen i de store enge ved Halleby Å i Vestsjælland:

Sikken afveksling det var i den ensomme tilværelse, når høståningen af disse enge tog ved. På en bestemt dag blev alle, der havde høstået hø det foregående år, tilsagt til at møde hver med så mange mænd, så hans engstykke kunne slås færdigt på samme dag. Det samme var tilfældet, når høstået skulle vendes; skårene var så tykke, at høstået umuligt kunne gennemtørres, hvis ikke det blev vendt. Rivningen skulle ligeledes udføres på én dag. Om det kunne gennemføres, afhang dog af vejret. Traf vejret og var heldigt, hvilket liv rørte der sig så ikke på disse vidtstrakte moser. Det kunne godt træffe, at der på samme dag høståedes på enge, der hørte til to forskellige herregårde. Man så da folk i arbejde rundt om, så langt øjet rakte, mændene i hvide skjortærmer, kvinderne med hvide forklæder og hovedklæder eller helgolænderne af lyst stof; lyst klædt måtte man være, ellers „skinnede man til marken som en nymøget ager“. På Sæbygårds enge høståede Karoline Graves' forældre i mange år hø.

Her havde man ikke som på de tilstødende enge fra det ene år til det andet

hver sit engstykke, hvor hver mands navn var skrevet på nedrammede pæle. Nej, her tog man sit stykke, efterhånden som man mødte på mosen og henvendte sig til opsynsmanden. Nu kunne der jo nok være en del forskel på græssets værd og mængde på de forskellige stykker. Hendes fader, som boede nær mosen, havde gerne i forvejen udset sig, hvilket engstykke han helst ville have, om han for eksempel ville være fjerde, femte eller sjette mand. Så gjaldt det jo at se efter, hvor mange der var kommet forbi huset, og så give møde, når man var nået til det udsete stykke. Undertiden kunne der alligevel komme en streg i regningen, da der var en sti gennem Hejrebjerg Skov, der stødte lige op til mosen; den var der undertiden nogen, der benyttede, som muligvis har haft samme beregning, og deres ankomst kunne han altså ikke opdage.

Over slåningen var der noget ensformigt i sammenligning med, når høst skulle rives sammen og stakkes, thi her var kvinderne med. Hvem der havde voksne børn, fik gerne af deres husbond lov at få dem til hjælp, så det var jo for en stor del ungdommen, der mødtes på engene, og skønt der måtte arbejdes hårdt, tog man det som en fredag og en festdag.

Mandfolkene begyndte rivningen med at kaste et skår ind fra siden, så kunne kvinderne tage fat på at rive rent. Derpå blev den rigtige inddeling af hver staks område foretaget af husfaderen. Det var kvindernes bestilling at træde stak. Havde man så fået hobet en del sammen i en stak, måtte der en op at træde i den, og hun blev så stående oppe i stakken for at tage mod hver tyvfuld, lige til stakken var spidset af, så hun ikke kunne være der længer. Heroppe havde man bedre overblik over omgivelserne; her kunne man se, om denne eller hin nabo havde godt held med sine stakke. Var der så en af stakkene, der havde hældt op mod landet, hed det: „Den har du nok udset til dig selv, den vil hjemad.“

På Ribegnen var skellene mellem engskifterne ofte usynlige i det lange græs. Man begyndte derfor med at opstille en rive med en tot græs midt i skellet; en mand i hver ende af linien satte et mærke, og var linien bestemt og lige, løb en af karlene med en favnfuld græs i armene langs denne, strøede græstotter ud, og så blev „redeskåret“, der skilte lodderne fra hinanden slået.

Derefter kunne hver mand begynde sit arbejde.

Hurtigt blev det et kapløb mellem slætkarlene, ingen ville give tabt. Den, der i den lange række gik forrest, måtte altid vogte sig for den, der fulgte efter. Der måtte en overmåde stærk og dygtig karl til at føre rækken an, for at hans eftermand ikke skulle slå græsset, således at det faldt ind i formandens skår, foran hans le. Så var han indhentet.

Den, der påtog sig førerskabet, måtte ikke være „vøg mellem knagerne“ – føre leens håndgreb med svage arme.

Højbjergningen kunne være travl nok, for vejrets skyld måtte tiden tages vel i agt. Men der var fest og selskabelighed over arbejdet, og mad skulle man jo heldigvis have ind imellem. – Gissel-feld, koloreret stik af S. L. Lange, 1821.

Blev han alligevel indhentet, havde han øjensynlig påtaget sig et førerskab, han ikke magtede, han havde villet „skræve over mere, end han havde bukser til!“

Fra en gård på Ribegnen kunne der være lang engvej. Der blev kørt med et par heste og to vogne. På gården læssede en af de yngre karle gerne læsset af; en pige og et af børnene, der havde kræfter til det, satte hen.

Selve lægningen af høet på læsset, der undertiden skulle køres milevidt, var en kunst. Som regel blev det gjort af en pige; om læsset skred på hjemvejen – „rejste en vejrmølle“ for kusken, når han væltede –, måtte han finde sig i vit-tigheder og spottegloser.

Folk sagde nok, at det ikke sinkede at vælte, og spurgte man, hvad det da var, der sinkede, fik man svaret: At få vognen rejst og læsset på ny!

Der var altid noget festligt over høstens tid. Karlene trak i søndagstøjet og tog den hvideste skjorte på, når de skulle ud at høste, og pigernes forklæder og høst-ærmer skinnede som sne, når de skulle tage op. På Fyn var de knapt krøbet af fjerene om morgenen, førend man hørte en underlig musik fra hver gård og hus:

Tik, tik, tik, tik . . . folk var ved at „flij jä'n“, og harretøjet brugtes mere end slibestenen; for jernet kunne bedre holde bid, når man med harrehammeren bankede æggen tynd.

På de store høstdage var der gerne seks-syv „jern“, leer, i brug. De andre dage blev der høstet med gårdens egne folk, den husmand, man havde pløjet for – og som tjente pløjelønnen af på den måde – og anden mere tilfældig hjælp. Ingen holdt sig for god til at gøre en høstdag eller to – skrædder, skomager, murer, bødker og snedker, hjulmand og træskomand – både mand og kone; ja, de ville føle sig sat til side, om de ikke fik lov til at være med til en af de store høstdage og høstgildet. Der skulle alle med, som havde hjulpet det allermindste til med høsten, uanset om det var overmåde strengt arbejde at høste – ikke mindst for kvinderne.

En gammel pige fortalte om det trættende dagsværk på marken i hendes ungdom:

„Når vi en tidlig høstmorgen med lys flagrehat og hvidt nyrøget forklæde og høstærmer let på tå fulgte vor mejer til marken, sagde vi muntert og livligt: „Der hopper en frø!“ Men når vi så om aftenen udaset og tilsmudset gik hjem, sagde vi langsomt og træt: „Der . . . kræver . . . en . . . pøjde.“

Davren var spist hjemme i ro og mag, for duggen skulle gå af kornet, førend man begyndte at høste. Der blev en lang række af høstkarle og optagere, næsten fra den ene ende af marken til den anden. Der var altid to sammensættere på de store høstdage, ellers kun en. De skulle sørge for, at de opsatte neg, „skokkene“, stod i snorlige rækker og midt på de lige, brede stykker. Det kunne være vanskeligt nok, når skårene gik på skrå, hvad de næsten altid gjorde; for høstkarlen skulle have vinden på højre side og lidt bagud, at kornet kunne falde lidt fremad og til venstre. Kun når de skulle stryge, fik høstkarlene stunder til at rette ryggen; snakke sammen kunne de ikke; det var der for langt imellem dem til. Råbe til hinanden kunne de jo nok, og det blev heller ikke forsømt, når de havde noget, der kunne more andre. Var kornet svært, eller det lå meget, kunne det være strengt både for høstkarle og optagere, mest endda for optagerne, som tit havde ondt ved at vinde med. Men der var noget festligt ved at være med i rækken, og det gav sig til kende både i jernets klang mod stråene, og når karlene brugte strygen, og i optagernes latter af og til.

Ved klokken ni blev der spist meldmad; lidt før skulle førstepigen hen at rette an, og en karl hjalp hende med at skære brødet. Dugen blev bredt på et nogenlunde jævnt og rent sted, helst i læ og skygge, om det lod sig gøre. Alle ting blev sat frem, og så blev der råbt på folkene, som kom og lagde sig i kreds uden om dugen på venstre albue med benene ud fra.

Den dag man fik ophøstet, var det altid skik at stryge for kålen. Når høstfol-

Høsten, som måtte klares med håndkraft, var hårdt arbejde både for mejerne, der lagde kornet på skår, og for pigerne der fulgte efter og bandt i neg, der senere skulle sættes i hobe. Og der skulle også rives, ikke så tæt, at der hverken var fugls eller fattigmands føde på ageren, men sådan, at man ikke i overflod spildte Guds gaver. Hjemkørslen af sidste læs formede sig som en munter fest. – Maleri af H. J. Hammer, 1845, Statens Museum for Kunst.

kene kom hjem fra marken, stillede de sig op uden for døren, og karlene gav sig til at stryge lærerne. Det skulle betyde, at nu var der ikke mere tilbage at høste end kålen. For at skåne sin kål måtte husmoderen frem med æbleskiver og snapse, som altid blev spist og drukket ude på gårdspladsen, inden høstfolkene hængte mejetøjet til side.

Skulle man til at binde de sidste neg på et stykke sæd, satte de, der bandt, det lange ben foran. Ingen ville gerne binde „kællingen“, sådan kaldtes det sidste neg. – „Her har vi vor moer“, blev der ofte sagt om dette neg, og to eller tre bånd blev bundet om det, for at man kunne kende det fra andre neg, når sæden kørtes hjem.

Når sædstykkerne var afmejede, blev der revet; dette arbejde blev udført med håndrive; særlig slemt var det at rive rugstykket. Det, man samlede sammen med riverne, kaldtes slod. I 5oerne dukkede slæberiven op; det lettede straks lidt på arbejdet. I begyndelsen måtte en mand gå og slæbe den, men det varede ikke længe, førend der spændtes en hest for; så mærkede folk først den store fordel ved brugen af den på stubmarken.

Markfred og gærde

Præsten skal passe sit landbrug, og når de høster, må han selv i marken for at se, at alt går ordentligt til. Og møder han nogen, som sanker de aks, riven har ladet ligge, skal han ikke alene som de andre bønder respektere fattigfolks gamle ret, men må også mindes fortællingen om Ruth og den fromme Boas. – Akssamlere på præstegårdslodden, maleri af P. Raadsig, 1864.

Hjemkørslen af sæden kunne ikke uden videre finde sted. Vejret kunne være ligeså lunefuldt som tiendetælleren, der først skulle komme på bondens bud og udtage hvert tiende neg og lægge til side. Da det ved lov bestemtes, at korntiende, som ydedes i kerne, skulle ansættes til en fast årlig afgift i penge, vakte det glæde hos bønderne.

Et almindeligt billede fra den tid var de mange, som gik og samlede aks på marken, såsnart folk begyndte at køre korn. Alle koner og større børn fra husene, gamle og aftægtsfolk samlede aks. Det var mest hvede og byg, de sankede; hvede kunne de lade male og bruge til hvedebrød, og bygget kunne de fede en gris op med.

Efter høst blev ævret i trevangsbrugets tid opgivet; led og gærder blev åbnet, og dyrene fik lov til frit at drive om på bymarkerne, ja ofte gennem flere sogne, hvor man enedes om det. Når jorden dyrkedes på denne måde, nøjedes bønderne med at lade vokse det græs og ukrudt til næring for kvæget, som naturen selv til-

lod. Derfor skulle der store græsningsarealer til for at føde selv et beskedent antal kreaturer, og opgivelsen af ævret hindrede den enkelte i at forbedre sin jorddrift.

Men selv længe efter, at jorden var blevet udskiftet, var det i visse egne overordentlig vanskeligt at skaffe markfred.

En mand fra Framlev, øst for Århus, fortalte, at man tidligere måtte holde markmænd for at komme markufreden til livs. Markmanden var sidestillet med byhyrden og skulle sørge for, at kvæg fra andre byer ikke blev tyvgræsset på hans egen bys enge. Det var meget nødvendigt, for de Skovby hyrder red over med deres heste i de Borum enge, og så måtte markmanden efter dem og straffe dem.

Men karlene fra Skovby var ikke forknytte. De tog fat på ham og jog en staver først ind ad hans ene ærme og så ud af det andet bag om ryggen. Dernæst satte de en gedde af dem, de ligeledes havde tyvfisket, på hvert øre af ham. Så kunne han gå hjem sådan. Så samlede de deres heste sammen igen og skulle hjemad. Da rendte de på de Borum karle i Herskind lund. De havde været ovre i Skovby enge at stjæle. Og så kan det nok være, at de kom til at slås.

Således stod hele landsbyers befolkninger bag markufreden.

Af markfreden afhang fremskridtet, og der anvendtes både love og forordninger, bøder og mulkter for at få den respekteret. Omkring 1800 skulle kvægets omstrejfning efter loven i det mindste ophøre første maj. Bonden lagde imidlertid gerne hele pløje- og såtiden til, for da måtte hestene jo arbejde og skulle derfor kunne æde på markerne. Før den 25. maj blev marken i hvert fald sjældent ladet i fred, ofte først endnu senere.

Mange fæstebønder mente, at de varige hegn stred mod al fornuft, eftersom man så ikke kunne bruge gærderne til brændsel om vinteren og græsse dyrene frit. Godsejerne havde tvunget deres bønder til at plante de levende hegn. Men kunne bønderne ikke forhindre, at hegnene blev anlagt, søgte de dog mange steder at skade dem, der ville holde hegnene i stand. Undertiden listede genstridige fæstere eller naboer sig til at knække og oprykke de ny planter. Ja, endog nyplantede træer langs vejene blev omhugget, ligesom man ikke undså sig for at hugge topenderne af et æbletræ for lettere at kunne plukke æblerne. Dette hærværk måtte gå mest ud over fremskridtsbønderne og var i mange år en hindring for at opnå markfred.

Men trods modvilje og uforstand hos mange i begyndelsen, blev de forhen brede, åbne bymarker dog i begyndelsen af 1800 årene lidt efter lidt skjult af talrige hegn. Det frie udsyn over landsbymarkerne lukkedes atter af træer og buske, som da skoven endnu havde magt i middelalderen. Stendiger, jorddiger, gærder af tang, levende hegn og smukke flettede hegn mellem piletræer afløste de gamle alenbrede hegn, der ofte var bygget op af sammendynget risfyld mellem to rækker pæle. Og mens de gamle hegn kun fandtes omkring landsbyens tre vange, ja

endog hyppigt savnedes i skellet mellem nabobyer, fordi de havde brakmarken som fælled tilsammen, så havde hver gård i landsbyen nu sine egne gærder og hegn omkring sit samlede jordareal, der lå for sig selv efter udskiftningen.

Hvor man havde piletræer i hegnet, blev de let for høje og skyggefulde, så det korn, der var nærmest hegnet, blev „svangt“ – manglede kærne i aksene – derfor blev pilene hvert fjerde år „stydte“, stynede. Mellem piletræerne brugte man de afhuggede grene til at flette tætte gærder.

Kyndige digebyggere rejste i egne, der var rige på sten, endnu i lang tid stengærder; men også flettehegn tjente til at hegne markerne i mange dele af landet. På en gård på Falster – Klokkergården – var sten sjældne, og man så derfor, at alle gårdens gærder var „vindegærder“. Når man ville sætte gærder, hvor der før intet havde været, sagde man: „Jeg vil sætte et gærde der!“, men ellers brugtes udtrykket „lukke gærde“ altid om det arbejde at sætte et gærde op. Gærdelukning foretoges tidlig om foråret, såsnart frosten tillod det. Forinden var gærdslet kørt sammen, og det gamle gærde var nedtaget for at bruges som brænde. Hvor pilene var blevet „stydte“, satte man altid en helt ny „gærdelænge“, det vil sige, et gærdestykke langs den ene side af en mark. Det første, man havde at gøre, var at efterse „stavrene“. Hvor de gamle ikke kunne bruges, nedrammedes ny, som i den ene ende var blevne „hvæssede“, spidsede med en „stavrøkse“. At nedramme stavre kaldtes at „slå stavre i“. Dertil brugtes en såkaldt „stavrekølle“, et stykke af en svær, stærkt kroget gren på en „stage“. I selve køllehovedet var der en lille fordybning, hvor den skulle ramme stavren, for at køllen ikke skulle glide.

Mellem stavrene flettede man med pileris, der i reglen var så lange, at de kunne nå mellem tre stavre. Dette arbejde kaldtes at „vinde“ og herfra skrev sig navnet „vindegærde“. Man lagde fire lag ris. Hvert lag bestod af så mange ris man kunne „spænde om“, og det kaldtes en „gænge“. De mindste ris „lukkede“ man „neden i gærdet“. Når de fire lag eller gænger var lagt, blev gærdet foroven „færdet af“ – gjort færdigt – med en længere og tykkere pilekæp, en såkaldt „vindetrøde“.

Andetsteds brugte man de såkaldte „stylgærder“, i hvilke toppen af risene vendte opad. De tog ikke nær så meget gærdsel som vindegærder; men de var heller ikke nær så faste og stærke.

Ud til landevejen var et gammelt „ledsted“. Ledstolperne stod der endnu. Rasmus Klokker, gårdens ejer, havde borttaget leddet. Så længe det var der, blev han stadig plaget af omrejsende håndværkssvende. Han satte da en såkaldt „hæk“ i stedet. Det hjalp! Så brød svendene sig ikke om at gå ned til gården, da de tænkte, at der boede nok en fattig mand.

Gærderne medførte talrige led. Det var ofte irriterende for den rejsende, at han ustandselig måtte af vognen for at åbne og lukke et led. Men det hændte, at

Markfred og gærde

Hvor gærde og vej skar hinanden var et led nødvendigt, et dobbelt irritationsmoment for den kørende færdsel, idet hver passage krævede to standsninger, én for at åbne, så vognen kunne køre frem, én for at lukke, så løsgående kreaturer kunne hindres i at gå i kornet. – Maleri af C. W. Eckersberg, 1809.

Hyrden

Det daglige brød er vigtigere end leg og skolegang, og mange velstående bønder børn også, blev holdt til nyttigt arbejde, så snart de bare nogenlunde kunne overkomme det. Og man behøver ikke at være ret gammel eller meget kundskabsrig for at påtage sig ansvaret for en flok gæs eller får. – Litografi efter maleri af Carlo Dalgas, 1843.

en kusk efter et par gode stunder i byen hed i panden gav hestene et vældigt rap af piskan, så heste og vogn brasede lige igennem leddet, og stumperne af det fløj ham om ørerne. Det var derfor ikke uden grund, at man benyttede udtrykket: „At køre klinker af!“

På Bornholm sang hyrderne, når kvæget mod aften skulle samles og drives hjem til gården: „Hå driv jemm! Å hå – å, hå – å, hå!“

Dagen havde været lang, man længtes hjem, og den rytmiske sang fik måske tilføjet: „Hå driv jemm te moer å få fåramilk på grød!“

Men værre var det, når hyrdedrengen eller hyrdepigen havde mistet et dyr og ikke havde fundet det, selv om de på bare ben havde måttet piske rundt i lyng eller underskov hele dagen – så sang man: „Hå driv jemm te får å få kjyramajjatrøg!“

Kjyramajjatrøg var prygl.

Vogterlivet måtte alle prøve som børn. En fynbo, der kom ud i sin nye plads, oplevede det på denne måde: – „Nu var jeg kommet ud til As Jen. Konen viste mig ud i karlekammeret, hvor jeg skulle hænge mit tøj, og bad mig ind at få et stykke mad. Der blev mig forklaret, hvad jeg skulle bestille de følgende dage. – I morgen skal hestene i mosen første gang, da skal Ole med for at vise dig, hvor de skal stå, hvordan du skal bære dig ad med at flytte og vande dem de andre dage. Der er seks køer, dem skal du også flytte og vande, det får du nærmere besked på hvortil. Der er seks får, de skal flyttes tre gange daglig; de har deres bestemte stykker, hvor langt de må komme; er de nået dertil, så flyttes de til „Melleset“ og tilbage igen; når de er nået over igen, flyttes de til „Melleset“ til den anden ende, således bliver du ved hele sommeren. Pas endelig på, at de står bestemt lige og lige langt mellem hver.“ Meningen var, at fårene ikke måtte tøjres så tæt ind til hinanden, at der kunne være fare for, at de filtrede tøjrene sammen. Derfor måtte der være en smal strimmel græs imellem to fårs tøjrsdrag. Efterhånden som fårene flyttedes frem over agrene parallelt med hverandre, opstod der af mellemstykkerne nogle lange ugræssede strimler, som kaldtes „melleset“. Disse strimler blev afræsset i næste omgang.

I fællesskabets tid kunne der være tale om langt større hjerde – til gengæld tog man det ikke så nøje, hvor dyrene gik. Til at passe flokken var en byhyrde ansat, og i den årle morgen drev han under råb igennem byen; nogle steder råbte han: „Får ud, får ud,“ så vidste man, at man skulle slå sine dyr løse. Om aftenen vendte han tilbage, råbende: „Får hjem, får hjem.“ Så gik det lettere – fårene søgte selv deres hjemsted.

Byhyrden var noget af en skælm, i sange og viser skildres han ofte som en stor ven af piger og koner – vel ikke uden grund i virkeligheden.

Fra udskiftningen og indtil de lette ståltrådshegn og forbedrede grønjordskifter slog dem af marken, var hyrdedrengen og hyrdepigen et uundværligt medlem af gårdens tyende. På den jyske hede tvang fattigdom ofte en mor til at følge sin lille femårige dreng eller pige ud til en plads, langt derhjemmefra. Så begyndte man som gåsheyrde, men steg rask i graderne som fårhyrde og kvæghyrde.

Ane Rabes tjente i 1862, tolv år gammel, hos Niels Jørgensen i Kolbensig. De store hedestrækninger, hvorpå fårene skulle gå, var brændt af et par år før, så der var kun lidt græs; men det var ikke rart for den lille, barbenede pige at gå derude; thi de afbrændte lyngpinde stak hende, og hun gik med grimme sår på fødderne og benene. Hun skulle vogte 200 får, og de strejfede vidt om; somme tider drev de over til Isenbjerg, og til andre tider var de helt ovre i Gludsted.

Når Ane om morgenen havde fået muget ved kørerne, og hun havde fået sin davre, drev hun ud med fårene, og hun kom ikke hjem før aften. Hun fik kun to

Skovdagen

meldmader med til hele dagen, og da disse langtfra var tilstrækkelige til at mætte hende en hel dag, så rykkede hun græs op og åd det nederste af disse strå. Bær var der ingen af, da heden nylig var brændt af. Når hun om aftenen kom hjem, fik hun, som skik var i Midtjylland, surgrød; det var grød, kogt af hele byggryn i kærnemælk.

Værst var det, når det var dårligt vejr, thi hun havde kun ét sæt klæder, og hun gik tit og frøs. Store bededag 1862 blev det et frygteligt stormvejr, og da skiltes fåreflokken ad for hende. Det lykkedes hende at få den ene halvdel drevet hjem; men så måtte hun og en knægt bagefter hente de andre ovre i Gludsted Sande, hvor der var et så voldsomt „Sandknåg“, så man næsten ikke kunne færdes der; hendes hår og øjne blev fyldt med sand, og hun fik sår i hovedet af det bagefter.

Der var meget ensomt ude på heden; men hun traf dog undertiden sammen med hyrderne fra Kjærshovedgaard, hvor man havde en gammel mand, en dreng og en pige til at passe fårene og ungkreaturene.

Hyrderne traf man overalt i mark, skov og hede dengang. Langt bort nåede deres råb, når de drev hjemad eller ledte i skovene efter køer, der var løbet bort, som det hørtes i Himlingeøje og Ruderslev skove:

„Hør, I piger i Bimlinge skov,
har I ikke set Ole Jakobes ko,
mæ de fjæl på de høww,
å de plæt på de bøww,
å de krågede horn?
Håw, åw, håw åw, håw åw.“

I Tureby fik bønderne kort efter midten af århundredet udvisning fra en af skovene på Bregentved gods. Det skete byvis, så at alle i byen skovede på en gang. Bønderne måtte fælde et egetræ og et bøgetræ hver; så blev træerne delt i lige så mange bunker, som der var gårdmænd, og hver fik ved lodkastning sin del. Ved den lejlighed blev bysaven brugt. Den var sine tre alen lang, og et uhyre at trække. Engang ved en udvisning fik de en meget tyk, lavstammet bøg. Man prøvede at sprænge den store kævle med krudt; men det kunne ikke slå kævlen itu, og skilles ad skulle den. Så måtte man gå på med bysaven. To mand ved hver ende holdt i håndtaget, men de kunne ikke udholde det ret længe. Så blev et reb bundet i hver ende, og her trak så fire mand; der var ialt otte mand til at skære en kævle over.

Ask købte man ikke i skovene. Hvad der groede dér, var for skørt og duede ikke til slagler eller plejle og de mange andre ting, som ask ellers brugtes til;

Gavntræ måtte man, som regel, købe for penge, brænde kunne fattigfolk nogenlunde skaffe sig gratis, hvis der var skov i nærheden. Thi det var en gammel praksis, at de nedblæste tørre grene var hvermands eje. – Efterår i Dyrehaven, maleri af Otto Haslund, 1883.

men der voksede nok på volde og hegn og omkring gården; de blev skånet, til de var store nok til brug.

Det eneste, som dengang ved auktionerne var lagt i bunke, var el. Når elletræet var kørt hjem, blev det lagt op på stænget, hvor der altid var tørt. Man gjorde gerne vognstænger og læssetræer af det.

Men mange tog det ikke så nøje, hvordan de fik fat på det.

Man fortalte om Anders Nebel i Kragelund, at han bandt sin kappe om stammerne, for at hans natlige øksehug på forbudt område ikke skulle gå så skarpt igennem, og at han nogle gange reddede sig ved hjælp af sine læderbukser. Han lagde sig blot på jorden med enden i vejret og lignede grangivelig en gammel stub, så at bymændene traskede forbi deres bytte. Skovlovringer med brugsret over tilstødende lodder kunne tyvhugge lige inde på naboens område. I al hast måtte man så save en ende af kævlen, når den endelig var nået hjem, for at den ikke skulle kunne passe til nogen stub der i skoven.

Skulle man bruge træ til en plejls slagvol, til rivehoveder eller lignende, rappede man det lige i skoven. Benved og ahorn var eftertragtet til at skære skeer af – det hentedes også lige i skoven. Den ulovlige skovhugst blev ved til 1866, da straffeloven bestemte det som regulært tyveri.

Skovdagen

Ingen havde haft kontrol med hugsten i vore skove, og hvad værre var, ingen skøttede om at plante nyt. Omkring udskiftningen var landets skove noget nær dødsdømte, mange steder var egenes og bøgenes kroner blot som et skæg nederst på stammen, hele kronen var brutalt hugget ned.

Var den ubændige lyst til at hente træ i skoven end hård mod de gamle træer, så var kvægets hærgen næsten værre. Thi den store spredning af landsbyernes kvæg ramte også i fællesskabets tid skovene. Her var egens og bøgens frugter et gratis og godt fodertilskud, kendt fra gammel tid. Man regnede 25 store og mellemstore ege til at føde et svin. Egeolden var den bedste føde, men bøgen gav mere, der skulle blot 10–12 store bøge til.

Tamdyrenes indvirken på skovene kunne synes ensidigt at skade, men nye undersøgelser viser, at svinene i grove træk befordrer og hjælper bøgeskoven frem på bekostning af alle andre træsorter, medens kvæget begunstiger egeblandingsskoven. Virker disse to kræfter imidlertid sammen, er følgen dog absolut ødelæggende – også for store træer, som svinene helt kan dræbe ved at ringbarke dem.

Den nordsjællandske bonde var omkring århundredskiftet indstillet på, at alt plantearbejde ville være skadeligt. Der huggedes efter beregning hvert år en million læs ellebrænde på Sjælland til at vedligeholde de udelige hegn, som den følgende vinter anvendtes til brændsel, fordi de ikke holdt en sommer til. Men desuden begik – som tidligere nævnt – bønderne hærværk mod nyplantninger. Og selv om der bortsolgtes meget ved skovauktionerne, tyvhuggedes der endnu mere.

Skovfogederne, der formelt skulle prøve at komme dette uvæsen til livs, var en torn i øjet på folk, der boede omkring skoven. Det hændte, at nogle gavtyve bandt en skovfoged fast til et træ og lod ham stå der, indtil der kom hjælp. Et sted traf herremanden en ældre kvinde i færd med at sanke brænde. Dette „sankebrænde“ forekom imidlertid herremanden lige godt nok, og han begyndte at advare hende mod at tage det. Men hun overøste ham med en sådan strøm af uhøvisk tale, at han skyndsomst vendte hende ryggen og gik, lod brænde være brænde, blot han kom væk fra hende.

Man anvendte de våben, man nu engang var født med; for skoven, følte man, var allemandseje, selv om den på papiret tilhørte en anden! Trods dette lykkedes det myndighederne i løbet af 1800 årene at få alle til at indse, at skovfredningen måtte respekteres, om man ville landets vel. Dertil bidrog også indførelsen af en rationel græsmarksdrift på de dyrkede jorder og fremkomsten af nye foderplanter.

HUSLIGT ARBEJDE

En kvindes plads var i huset. Og husordenen var gerne sådan på landet, at kvinderne skulle først op, om vinteren kl. 5 eller 6, så skulle de malke og have davren færdig, til mændene kom op. Derefter kunne man ordne huset lidt og gøre formiddagsmeldmaden klar til omkring kl. 9; der skulle laves an til middagsmad til kl. 12, derpå sov karlene. Imens skulle pigerne rydde fra, malke igen, og fik ikke altid fred til selv at lægge sig; for kaffen skulle være klar, når de andre vågnede. Om eftermiddagen kunne kvinderne karte, spinde og strikke, når de ikke skulle hjælpe i marken. Ved 6-tiden skulle meldmaden være parat; så havde man ro til aftensyssel med husflid eller smørkærning indtil nadver og sidste malkning. Da en madmor spurgte en pige med denne almindelige arbejdsplan, om hun ville have fornyet sit fæstemål, svarede pigen: Ja, hvis det kunne være som karl.

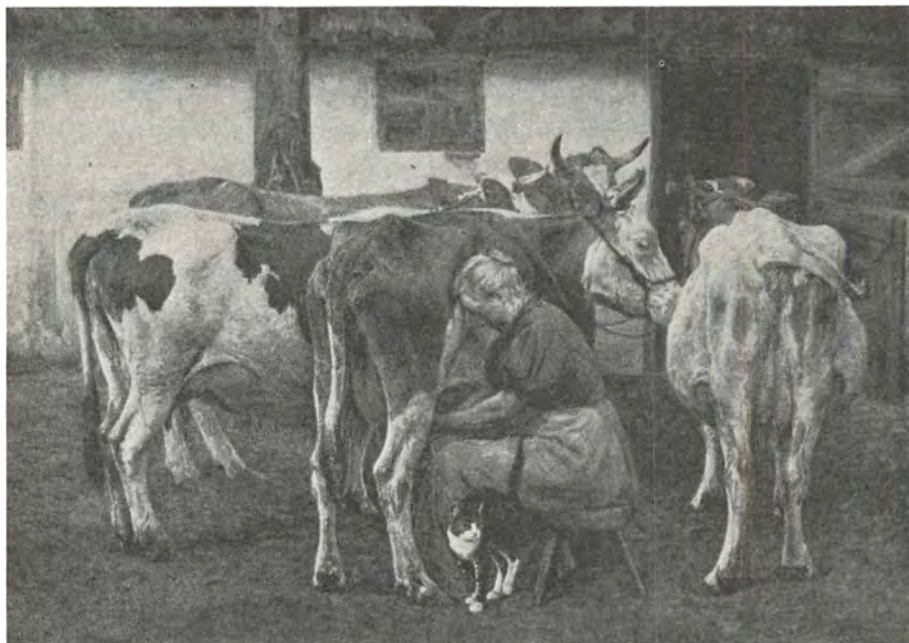
I hoveriets tid gik pigerne også med på hovmarken og i herregårdskøkkenet. Når en pige på landet giftede sig, havde hun som regel lært alt fra madlavning, hjemmehusflid og børnepasning til slagtning af et får eller en kalv, og det større kvæg, som var slagtet af mænd, kunne hun partere og tilberede.

I de højere lag skulle de unge lære engang at føre hus ved tyendets hjælp; andre måtte – mere eller mindre på opfordring – hjælpe moderen med finere arbejde som strygning og indkøb, eller de måtte gøre det grove med, alt efter hjemmets forhold. „At døtrene i et hus bestandig er sysselsatte med nyttige beskæftigelser er en yderst vigtig regel, og lediggang en utilgivelig fejl,“ læser man i „Husmoderen i Middelstanden“ 1801. Gode råd, opfordringer og formaninger gav dog lige dårligt resultat århundredet igennem; mange mødre klagede over, at deres døtre ikke ville hjælpe i huset, ikke kunne stoppe en strømpe og hellere ville sysle med egne ting eller fare omkring i byen. Men huslighed på en eller anden måde kunne man ikke komme uden om, når man var født pige. I pæne borgerhuse stræbte forældrene efter, at datteren i det mindste blev hjemme og sad til stads på forhøjningen ved vinduet med et håndarbejde i håb om at tiltrække sig en passende bejlers opmærksomhed. Alle kvinder stilede efter at blive gift med en mand af god stand. Det næststørste mål var at blive husbestyrerinde, helst hos en enlig mand. Blev man ikke gift, kunne de fleste se frem til

Ledigang, en utilgivelig fejl

at være tyende hele livet. Kun få – for eksempel lærerinder, guvernanter, væver-
sker og kniplepiger – kunne klare andet end husligt arbejde.

Men det huslige var også et stort område, og de, der blev gift under deres
barndomshjems stand, fik under ændrede forhold ofte opgaver, de slet ikke havde
erfaring til. En grossererdatter, der blev præstekone på landet, kunne kun klare
opsynet med malkepigerne ved at stille sig ned i stalden med sit strikkesøj – i
håb om at de så i hendes nærværelse malkede rent. En anden ung pige, som
havde været vant til, at man bestilte sypige, når man skulle have nyt tøj, måtte
i sit ægteskab med en snedkersvend have hjælp fra hans søster til en gang om
året at gå på indkøb efter en rulle stof, der skulle skæres op til chemiser, mame-
lukker, forklæder og hvad den voksende familie nu ellers fik brug for, og det blev
syet under svigerindens anførsel. „Det har du jo slet ikke forstand på,“ sagde
snedkersvenden til sin kone. Hans yngste datter Dagmar huskede altid senere,
at når far kom hjem fra arbejde, sagde han til hende: „Hvad bestiller du?“ Fra
hun var stor nok til at sidde på en skammel, var det bedre at skure kobbertøj
med halmvisk og sand end at lege. Også selv om kedler og kar var strålende
blanke i forvejen.

Kvindernes arbejdsdag på landet var lang nok, og ikke inddelt af hvilepauser, men af malkning
morgen, middag og aften, året rundt. – Maleri af N. P. Mols, 1897, Statens Museum for Kunst.

Alle vil de have mad, både små og store. Og det har altid været en af kvindens huslige pligter at sørge for serveringen. På den ene eller den anden måde. – Maleri af C. Schleisner, 1837.

„Jeg har skrevet en stil om, hvad skadelige følger lediggang har for mennesket“, noterede den attenårige huslærer Severin i sin dagbog i 1832. Oplæsningen af stilen havde behaget både husbond og karlene, men, skrev Severin til sidst, „pigerne forstår sig ikke på sådan noget“.

Det var en god, gammel regel, at man fejede hver morgen. Nogle ville have det overstået, inden man satte davren på bordet, andre syntes sengene skulle pusles først; hvor der ikke var flere piger, måtte det nok udskydes til senere. For om morgenen råbte både børn, husdyr og måske en gris i bryggerset på mad, kørerne skulle malkes, enten skulle folk sættes i sving eller også skulle husmoderen selv gøre så meget, at rengøring af huset var det, der sidst blev tid til.

For pigerne kunne det være rart nok at blive inde ved det huslige arbejde, men så kunne en madmor komme og sige: „Stå ikke der og fej på dørtrinnet, vi skal ud i marken og bestille noget!“ Et andet sted kom en pige i en ny plads til

Strøsand på gulvet

at gøre det alt for grundigt, da hun fejede hele stuegulvet. Hun fik besked på, at de søgne dage måtte kosten ikke komme under sengen, for så blev utøjet hvirvlet rundt. Kun om søndagen skulle hun tage sig tid til at feje i krogene med sin lime eller revlingekest. Hvad kosten var lavet af kom an på, hvad der groede i nærheden, men man var fri for selv at binde koste, hvis en hyrdedreng eller aftægtsmand havde taget opgaven op. I slutningen af århundredet brugte man kun den slags koste i udhusene.

Efter fejningen „gjorde man sand i huset“, både hvor der var ler-, sten- og trægulve, ja endog på trapperne i byhuse og på stenene foran døre og porte, når alt skulle være helt i orden. Man brugte så meget sand, at man helst måtte have en beholdning liggende – i kældre, udhuse eller under en trappe – og denne dyngede kunne samtidig bruges som gemmested for oste og grøntsager. I en mindre kasse tog pigerne så en portion sand med, og det skulle strøs tyndt og fint og regelmæssigt, uden striber. Blev det ikke så godt, som madmor forlangte, fik man nok øvelsen, når man blev sat til at feje sammen igen og igen.

Til gengæld vaskede man sjældent gulvene. Kun i de fåtallige, fine hjem slog man op i „Undervisning for unge Fruentimmer“ fra 1795 og læste, hvordan fjælegulvene kunne blive „hvide som et ben“, hvis man satte pigerne til at skure brædderne med groft sand, gulvskrubbe, varmt vand og en halmvisk, men der måtte luftes godt ud bagefter. Man sov nødig i et værelse med nyvasket gulv, fordi den fugtige luft var usund. I en håndbog for mere almindelige husmødre blev det anbefalet at skrubbe gulvene over hver morgen med fugtigt, groft grus og så – når det var nødvendigt – vaske dem med gammelt ler og koldt vand. Men i det daglige regnede langt de fleste med, at udfejning af gammelt sand og strøning af nyt sand var nok, både på ler- og trægulve. For øvrigt havde man tit begge dele i samme stue på landet – det lusede med et par fjæle, der hvor man sad med spinderokken eller under langbordet, og hvor en vugges gænger skred på lergulvet, kunne man også blive nødt til at stikke et par brædder ind.

Man brugte ikke fernis eller lak; mørke og møre blev trægulvene i alle de hjem, hvor man aldrig havde hørt om hvidskurede brædder, og det kunne hænde, at et stykke rådne helt væk, så manden brugte dette hul til at spytte i, skønt konerne ellers prøvede at beskytte deres gulve ved at sætte spyttebakker frem med udtunget papir og sand i bunden. Det var en fornemhed, der ikke altid blev sat pris på. Gulvet lå for ens fødder som en forlængelse af gårdsplads og gade. Det syntes også konen på en gård, hvor man i evige tider ikke havde fået repareret det lerstampede gulv, så i det dybeste hul slog hun hvert forår en pøs vand ud, og så snart gæslingerne blev taget fra gåsemor under bænken ved vinduet, havde de her en lille dam at svømme i, midt i stuens lunhed.

I løbet af århundredet fik flere og flere på landet dog lagt fjælegulv. Men når

Strøsand på gulvet

- „Lille Petrine, har De ikke seet en Stump Seilgarn, som laae paa mit Bord?“
- „Jag! Seilgarn? Nei, saa lad mig synke i Graven i dette hellige Øieblik! Ikke det Gud har ladt skabe har jeg rørt inde i Herrens Værelse!“

Husmødres fryd og mænds skræk fra arilds tid, genstand for så mange tegners morsomheder, den daglige rengøring og oprydning: „Lille Petrine, har De ikke seet en Stump Seilgarn, som laae paa mit Bord?“ „Jeg! Seilgarn? Nei, saa lad mig synke i Graven i dette hellige Øieblik! Ikke det Gud har ladt skabe har jeg rørt inde i Herrens Værelse!“ – Tegning af Fritz Jürgensen.

selv almuesfolk kunne gå med gungrende træsko på brædder, måtte man i bedre huse gøre forandring. Fine fruere, gode borgerkoner og ansete madammer malede eller ferniserede deres trægulve. Det var besværligt, men fint og nyt. Man kunne få gulvspand af blik, skrubbe på stang og soda eller sæbevand. Pigerne måtte vænne sig til at vaske gulv.

Fra 1880erne havde de fleste opgivet af strø sand. Manden, der havde råbt med sand i byen, kunne ikke mere få kaldt pigerne sammen til indkøb under hyggelig passiar. Og på landet slap mændene for at køre med vogn til den bedste sandgrav eller strand. Kvindernes kyndighed i at vælge sand – hvidt til højtid, men ikke for fint, så det støvede; groft til hverdag, men dog ikke så det kunne knase under træskoene – al deres erfaring og årelange øvelse i at strø sandet fint og stribefrit var intet værd mere.

Da man også på landet fik ferniseret storstuen eller stadsstuen ville mødrene nødtigt holde fester med dans derinde. Og de kunne afskaffe lege-stuerne, fordi der samtidig var kommet kroer og forsamlingshuse, så tjenestefolkene kunne samles dér. Pigerne slap endda for at opvarte karlene hjemme og kunne selv holde fri.

Med mere rengøring fik man nye vaner. Både børn og voksne lærte at tage træskoene af udenfor.

Men hos fine folk og i solide borgerfamiliers hjem kunne der være nok at gøre dagen lang, her var det ikke nok at ordne gulve. Når husmoderen fik en ny, lille tjenestetøs fra landet, måtte som oftest hun selv eller en erfaren pige have besvær med at sætte hende ind i dagens gerning. Pigerne fra småkårshjem i byen var dog vant til, at man skulle skure retiraden om lørdagen og vaske trappen på skift med andre beboere. De skulle nok sørge for ikke at fjerne mere fejeskarn fra gård og gade, end hvad der angik dem efter de gældende regler. De kendte de vandposte i byen, hvor man fik bedst vand. Og når man nåede til dagens indkøbstur, forstod de fleste at holde sig pænt lidt bag ved fruene med store kurve parat til varerne.

Det var næsten altid den ny pige, der blev sat til det kedeligste arbejde. I fine huse skulle der hakkes hvidkål til at strø på tæpperne for siden at blive fejlet sammen med det snavs, der hang ved; mørke tæpper kunne man dog klare efter samme strø-og-fejemetode ved hjælp af brugte, fugtige teblade. Ligesom på landet brugte man en fjervinge til at feje sod ned fra skorstenen. Men mellem de finere ting måtte man bruge støveklud; eller fruene tillod, hvis man var heldig, at man fik støvet viftet videre med en fjerkost på stang. Man skulle lære at vaske vindueskarme med varm lud af bølgeaske, der dog endelig ikke måtte være så varm, at den fine oliemaling tog skade.

Tjenestepigens embede var ikke meget agtet i gamle dage. Men det kunne ellers være ansvarfuldt nok, når hun selv skulle forestå de daglige indkøb til husholdningen, eller måtte påtage sig det lidet estimerede, men såre vigtige hverv at passe børn. – Tjenestepiger gør indkøb hos Skovshoved- og Amagerkone, akvarel af C. W. Eckersberg, 1808.

Hvis fruene omkring 1800 rådførte sig med fruentimmerbøger, blev pigerne sat til at lave blankende klude til at polere maghonimøblerne med, eller de skulle måske finskrabe kridt til at pudse spejle i og opløse sukker i brændevin for at

give malerierne glans igen. I husholdningsbøgerne blev det fremhævet, at bare man hvert år ved mikkelsdagstid vaskede panelerne med svamp og lunkent vand, behøvede man ikke at skade dem med lud og børste. Dette råd har ikke været kendt i den gård, som ved ejerskifte blev gjort så grundigt ren på træværket, at den ny kone fik skrubbet sig frem til malede blomstermotiver på dørene.

Da nips og møbler ved århundredets midte stod tæt, var det mest praktisk at opsætte alle særlige arbejder til hovedrengøringen. Da slæbte man helst alt ud af stuen, og derefter kunne man dænge vådt sand på gulvet, tage vinduerne af – hvor det lod sig gøre – og lade koste svirpe over loft og vægge, så alt støvet bag billeder og spindelvæv i kroge forsvandt. Men i de største husholdninger – på slotte og herregårde – kunne det knibe med at nå til de mindre brugte rum og gange, før spindelvævet igen hang i mønster nedad væggene.

I de almindelige bøndergårde viskede man før højtiderne edderkopperne ned med en fjervinge og skurede alle møbler af umalet træ. Maling af de fleste hverdagsting blev først almindelig senere i århundredet. Stolesæderne af simer krævede ingen rengøring, de måtte bare fornyes, når de var slidt igennem. Der var ingen gardiner at tage ned og vaske, men hos nogle bønderkoner myldrede der et blomsterflor frem bag de små vinduer fra revnede ølkruis og klinkede pletter i vindueskarmen. I den tunge stueluft kunne blomstrende geranier og brændte lavendler eller blade af rødæg lagte på bilæggen give lidt friskhed. Og en kone, der satte pris på at holde huset pænt, kunne ærgre sig, når mændene lige før helligdage satte pigerne til at strø gødning, efterhånden som den blev kørt ud, eller jævne muldvarpeskud. Når konen lige havde regnet med, at de kunne kline vægge ude onsdag og kalke inde lørdag før påske, kan det nok være, hun „blev mørk“. Især hvis man som denne mor Maren holdt omgang med degnekonen, var man opsat på at have det rent og pænt til helligdagene.

Dog undgik meget snavs at blive set. For „glarøjne“, briller, var kun for studerte folk, andre så kun, hvad de havde øjne til. Og dunkelt var der i de fleste huse.

Selv hvor man ikke skøttede stort om rengøring, var der dog for husmoderen altid noget at rydde op om morgenen. Men kom der fremmede, inden hun havde fået syslet færdig, kunne hun udnytte, at døre eller omhæng skjulte sengene; gamle klæder, og hvad der ellers lå og flød, kunne hastigt kastes indenfor!

I visse måder var de lukkede senge upraktiske, en grundig sengeredning var besværlig, og syge mennesker kunne man vanskeligt komme til at hjælpe. Men selv i et koldt og klamt hus kunne alkoverne være lune og hyggelige, når sivmætter eller lignende blev hængt på indervæggen. Og man sov trygt til middag, for fluerne bed ikke i mørket derinde.

Sengene var fyldt op med puder og dyner, for sengeudstyret var husmoderens stolthed. Hun kunne samle på det hele livet, først til eget udstyr, så til vedligeholdelse, til gæster, til døtres udstyr og endelig til overflod, som kunne vises frem, når talen ved gilderne faldt på, hvad der var lavet siden sidst.

At ligge højt på strå og helst på flere underdyner gav en magelighed, man ikke fandt på de hårde træbænke og stole. Med hovedpuder og lændepøller hævede man hovedenden af sengen så højt, at de gamle, der rakte efter sengebåndets håndtag, kun skulle hive sig et lille stykke frem for at komme helt op i siddende stilling.

I „Den erfarne Raadgiverinde“ fra 1796 står, at man „i vore dage“ foretrækker, at hver person har sin seng, men man sparer hos langt de fleste i samfundet ved at lave senge til to eller flere. Til en dobbelt-folkseng skal kun beregnes to hovedpuder, en overdyne, en underdyne og en halmdyne.

Bønder og småkårsfolk måtte mange steder være tilfreds med at sove på et alenhøjt lag rughalm over rå fjæle eller endog lagt direkte på det stenpikkede gulv i alkoven. I hedeegnene satte man lyngknipper på enden i bunden af alko-verne og bredte derover lidt halm; i lyngen kunne der være hugorme og ildere, men så holdt musene sig væk. I disse egne brugte man „hylsklæder“, hvor andre havde grovere eller finere lagener – hvad de var vævet af kom an på velstanden i huset, og hvor det stod bedst til, havde kvinderne tid til at brodere navnetræk og mønstre.

Hadde man gæs, blev de fineste fjer og dun plukket af til familiens egne dyner, mens man til tyendet kunne tage fjer af unge gæs, „thi de er gemenligen de sletteste“, og gåsefjerene kunne blandes med fjer af kalkuner eller vilde fugle. Indtil midten af århundredet brugte selv de fattigste nødigt hønsefjer, fordi man troede, de gav en svær dødskamp. Hønsefjer klumper også og holder på fugtigheden. På et nyanlagt sygehus var dyner leveret i 1816 fyldt med mos, hø eller strå; det var mange småkårsfolk vant til hjemmefra.

By-husmødre, der ikke havde gæs, måtte se sig godt for ved indkøb af gåsefjer for ikke at komme til at betale for sand og skidt samtidig; det var betryggende, hvis man kunne købe direkte fra bekendte på landet. Dyrerne skulle fyl-des godt op, for mange fjer fløj ud ved bankning, hvis man ikke brød sig om at have stive, fjertætte dynevår. Det var en almindelig regel at beregne lige så mange pund fjer til en dyne som alen stof til de sribede, kulørte dynevår med kvaster i hjørnerne.

Velfyldte dyner kunne man med stolthed brede ud til luftning på det sengelad, der hørte til enhver velordnet husholdning. I byen kunne det knibe med plads på det smalle fortov, men i første del af 1800 årene syntes mange, at sengeladet havde større ret til at være der end folk, der gik forbi. Nogle steder

På flyttedagene flød det med kasseret skrammel i gaderne, og folk, der ville skifte sengehalm, tog lejligheden i agt og brugte samme losseplads. Og halmen støvede. Og lugtede. Og så var der lopper i den. – Anonym radering, Københavns Bymuseum.

slæbte man dog hellere sengeklæderne til luftning på kirkegården. I det daglige gjaldt det om at få pigerne til at ryste de tunge dyner så godt, at en husmor som kontrol kunne gribe tilfældige steder i det velordnede sengested og finde alt uden klumper.

Når byboerne skulle skifte halm i madrasserne, var det lettest at vente til en af de faste flyttedage, hvor alt måtte smides på gaden. Så kunne man bare klippe betrækket op og sprede indholdet for alle vinde. På landet behøvede man jo ikke at holde sig til bestemte dage, men skiftede gerne to gange om året – en pige fortæller dog om et sted, hvor hun kom ud at tjene, at man ikke nåede det i de syv år, hun var i pladsen. I alkover, hvor halmen lå løst uden vår om, prikede og stak det på kvindernes ansigt og arme, når de „puslede halmen“, som man sagde; men det var meget forskelligt, om man daglig eller blot med måneders mellemrum sørgede for en sådan sengeredning.

Unge folk indrettede sig i sidste del af 1800 årene med særskilt soveværelse og fritstående senge. De lukkede senge blev brudt ned, visse steder til stor fortræd for mus og skrubbudser, og mange aftægtsfolk måtte forlige sig med en ny husmors omordning af „deres“ gård. Men en gammel bedstefar blev så gal, at han stavrede sognet rundt og fortalte, at sønnekonen ville tage livet af ham ved at

lade ham ligge i sådan en kold „stavel seng“ med træk ind fra alle sider – han fik da lov at beholde sin blåmalede alkove i aftægtsstuen, skønt nye senge, chaiselonger, mahogniborde og stole med klunker blev kørt til gårde. Der blev plads til kanapésæt og nips, da de gamle senge ikke stod i stuen mere. Tilsyneladende blev der mere at fare over ved rengøringen. Men i virkeligheden stod den fine stue kun til pynt, og der skulle ikke støves af til daglig. Døren var lukket, og man hyggede sig i køkkenet, hvor det nye komfur spredte lunhed på kolde dage.

Sengstederne så tilfældige gæster ikke mere, og udstyret tabte man den store interesse for, da alt kunne købes færdigt. Det kunne være nok at sy navnetræk og hække mellemværk til hovedpuder, og i stedet for omhæng fik man brug for sengetæpper.

I slutningen af 1700 årene, da handelen blomstrede og bøndernes stavnsbånd var blevet ophævet, søgte man i de mest velhavende kredse at udvide staben af tjenestefolk, samtidig med at også jævne familier ville begynde at holde pige. Men de, der før havde sendt deres børn ud at tjene, beholdt dem hellere hjemme – og søgte måske endda selv efter en tjenestetøs til hjælp.

I et læserbrev, sendt til et tidsskrift i 1799, udfoldede en husherre sine beklagelser over, at man overhovedet ikke vovede i pæne vendinger at irettesætte sine folk, uden at de sagde op. Det værste for ham var „deres liderlige levnet og her i Fyn rasende hang til utugt“; men man burde hverken have øjne eller øren for aborter og fødsler i dølgsmål, da pigen dog gerne var på fode igen et par dage efter, og det var svært at skaffe en ny. Det var en selvfølge i de finere husholdninger, at familie og folkehold fik forskellig mad, men økonomiske husmødre måtte beklage, at de ikke kunne følge husholdningsbøgernes gode råd at drøje på portionerne til folkene med havevækster, selv den ny „Rumfords suppe“ og majs-budding tør de ikke servere, for tyendet stillede krav om kun at få gammelkendt mad.

Da mangelen på folk var værst, kunne man blive nødt til at tage mennesker, man ellers ikke ville have haft inden sine døre; arbejdet skulle jo gøres. Det blev et problem at holde børn væk fra tjenestefolk, hvis man troede det værste om dem, fordi tyendet jo alligevel skulle være med til at passe på børnene eller opvarte dem, og mange døtre skulle læres op til at holde hus ved selv at kunne sætte folk i arbejde.

Hvad tjenestefolkene mente, gav sig udtryk i, at de stadig skiftede plads.

Forholdene ændredes efter statsbankerotten i 1813. Men alligevel kunne man ikke byde tro tjenestefolk alting. Da Hostrup skrev „Genboerne“ i 1844, skildrede han, hvor „himmelgal“ tjenestepigen Ane blev, da madammen kom ud i køkkenet og tog karkluden op fra gulvet, fordi hun ville have den skyllet. Fatter

måtte ud og dundre for pigen, men det endte med, at den skikkelige og tro Ane hev karkluden ud af madammens hånd og hængte den om halsen på fatter!

Navnlig i provinsen var der huse, hvor herskab og tyende levede sammen som en god familie. Pigerne fordrede kun lidt i den slags familieliv; det var en afmålt fornøjelse at følge husets datter pænt hjem fra selskab, før man dødrætt kunne falde omkuld i en seng, der måske kun var en slagbænk, som om natten blev trukket ud fra sin plads under køkkenbordet.

En pige, som hed Dagmar, var født midt i århundredet; da hun kom ud at tjene, var det fritid at sidde ved vinduet i dagligstuen om eftermiddagen og sy på herskabets tøj; men hvis hun et øjeblik fjernede sig, var fru der snart efter for at mærke, om puden i stolen holdt varmen endnu – ellers havde Dagmar åbenbart været for længe væk og fik at høre for det. Hun vovede omsider at sige op for at nå sit foreløbige mål: at være stuepige på en herregård, for som herskabs-stuepige kunne hun gå med fin, hvid kappe på hovedet. Da hun havde søgt den plads, kom herregårdsfruen uanmeldt på besøg i pigens hjem, hvor faderen, der i Dagmars barneår havde sat hende til at skure kobbertøj i stedet for at lege, ikke havde svært ved at fæste sin datter til en god stilling.

Det kunne som her være fru, der tog af sted for at undersøge pigens hjemlige forhold. Men det kunne også være pigens forældre, der – helst gennem bekendte – søgte et pænt hjem. Man så sammen på de nydelige stuer, som pigen måske aldrig kom til at sidde i. I stedet kunne hun blive vist op i et lille pigekammer efter en lang arbejdsdag igennem at have hyppet kartofler, luget, revet hø, båret brænde og vand – foruden at ordne den husgerning, hun var fæstet til.

Når pigen ville „sælge sit skind“, som man nogle steder sagde, kunne hun også selv gå ud og „fremstille sig“, hvor hun havde hørt, at man manglede tyende; i visse købstæder var der endda fæstemarked ved skiftedagen. Midt mellem kufferter, kommoder og pakker med alt, hvad pigerne ejede, stod de og blev set an af bønder, der var taget til marked for også at få en ny pige eller karl med hjem.

En tjenestepiges vanskelige stilling var i tankerne på den dreng, der skrev i sin dagbog den 25. august 1832: „Den sølle Maren, hun kom hertil tidlig nok. Der går aldrig en dag hen, hun jo bliver udskjeldt både for en down, liderlig, gemeen tøs, og for alt det slemme, som kan optænkes. Det bedste er, hun bryder sig ikke ret meget om det; hun er så glad til at komme ud til karlene og fri for at være inde; hun har virkelig tabt meget af hendes skjønhed i sommer.“

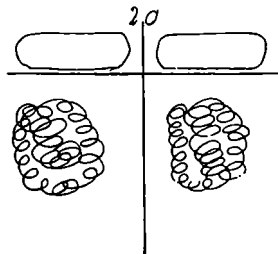
Det var spændende, når den ny kom til huse, om hun kunne andre historier og sange end dem, man kendte i forvejen. Indtil midten af 1800 årene havde man hverken lys eller tid til at læse for underholdningens skyld blandt almu, og mange havde heller ikke øvelse i at skrive. Derfor kneb det for en pige, der hed

Lidt var jo altid vundet både for herskab og tyende, når uheldige hændelser artede sig sådan, at hun ikke blev nødt til at forlade sin plads i utide, men kunne rejse til normal skiftedag. Nu må hun se at liste hjem med sit fattige habengut så ubemærket som muligt. Inden kjolen stumper alt for meget foran. Hjemme på landet kan hun nok finde forståelse hos nogle af hendes egen klasse. – 1. november, maleri af H. A. Brendekilde, 1904.

Else, da hun ville give sine forældre på Jyllands østkyst meddelelse om, at hun nu var havnet i en gård på Jyllands vestkyst og i løn skulle have 20 rigsdaler, et par træsko og to pund uld. Elses brev kom – efter mange grublerier – til at se sådan ud:

Nyttig menneskekundskab kan man erhverve sig, hvis man holder forbindelsen vedlige med tidligere tjenestepiger: „Ja, det har Fruen ved Gud Ret i; saadan et urimeligt Herskab har jeg rigt'nok aldrig havt.“ – „Hvor mange Retter gi'er hun Jer?“ – „Tre, baade de Hellig og de Søgne; for hvad *den* Ting angaaer, *det* forstaaer sig, *Gud* bevare's!“ – „Kommer han, Kammerjunkereren der noget?“ – „Ja, Frue, hver Dag; og naar det kun er een Gang, kan vi gjerne skrive Kors paa Døren.“ – „Uh! men hør min Pige, du skulde ellers ikke løbe om og føre Sladder om din Frue . . . eller Madame er hun da!“ – Tegning af Fritz Jürgensen.

Det blev forældrene glade for. De var ganske vist slet ikke vant til den slags aflønning på østkysten, og derfor tydede de ikke Elses træsko-firkanter og uldkruseduller rigtigt. Faderen mente, at datteren var blevet forlovet med en gårdmand, og så vidt man kunne se, havde han 20 høveder, 2 heste og rigeligt med høns og får!

Selv folk, der kunne sætte bogstaver og ord pænt på papiret, tog helst ikke chancen for at skrive forkert; så hellere slå op i hjemmets brevbog og se, hvad de trykte formularer sagde:

Nærværende pige, Else Cathrine, der har tjent mig fra 1. november 1795, har i alle måder opført sig således som det sømmer et skikkeligt, lydigt og dueligt tyende.

Eller måske var det nødvendigt at afskrive bogens følgende afsnit:

Pigen Else Cathrine, der har tjent mig til undertegnede dato i tvende år, har opført sig således i den senere tid, at jeg med glæde skilles ved hende.

De skiftende tjenestepiger havde kun så få ejendele at flytte med fra plads til plads. Men som usynlig bagage bragte de andre egne sæder og skikke med.

Piger kunne undertiden forekomme storagtige efter at have tjent i fine husholdninger i byerne. De kunne for eksempel finde på at ville vaske op, når de vendte tilbage til landet. Især de ældre derude fandt, at man til daglig ikke behøvede at ofre tid og ulejlighed på sådan noget. Mændene havde hidtil tørret træskeerne i trøjærmet og stukket dem op i stroppen ved vinduet. For kvinderne, som havde stået op og spist ved bordets langside, var det mest praktisk at lægge skeerne ned i bordskuffen, efter at de var gnedet af i forklædet. Knivene blev rene nok, mens man hvæssede dem på et bræt eller det sandede dørrtrin. Gaffler brugte man ikke blandt landalmuen før langt ind i 1800 årene. Man spiste flere af samme fad, og bagefter kunne hunden få det at slikke rent, før det blev skyllet af. Det store ølkrus gik raden rundt ved bordet, så det bare gjaldt om at fylde det op igen. Det rimelige arbejde efter hvert måltid var at skure bordet, for der var gerne fedtpletter eller „mælkevej“, som man sagde, fra det fælles fad og ud til hver plads. Hvor en ung kone på en gård ville indføre finere forhold, kom det for manden til at betyde udgift til flere lerskåle eller tallerkener, spølkummer og fade, som man før kun havde haft brug for til højtid. Det fandt de gamle både besværligt og storagtigt.

I de pladser, hvor pigerne havde lært andre forhold at kende, kunne det være svært nok at gøre fruere og husbestyrerinder tilpas. Nogle forlangte opvask med hedt vand alene, andre ville have askelud eller salt i, hvis porcellænet var blevet meget snavset. Nogle steder skulle man absolut tørre af. Andre steder måtte man endelig ikke gøre det – tingene skulle lægges til afdrypning på trug eller klæde for at dryptørre uden at få striber. Nogle kar kunne man tørre af med høkerens papir.

Man måtte ikke stille tallerkener af fajance eller porcellæn i stabel i opvaskebaljen – af træ –, men skvattede lidt vand i hver enkelt til skylning. Og man huskede at hælde levningerne i svinetønden, før tallerkenerne forsigtigt enkeltvis dyppedes i opvaskevandet. Det vand måtte ikke være varmet i den gryde, man havde kogt mad i, før efter at den var grundigt skyllet af. Det holdt man ellers ikke af at spilde vand på i almindelige hjem. På landet kunne det endda hænde, at man fik små uldtotter i munden sammen med morgen-øllebrøden, hvis konen havde valket hoser i gryden aftenen før; da der ikke var snavs ved nye strømper, havde hun ikke tænkt på at skylle gryden bagefter.

Nogle piger passede godt på, at de ikke blev våde på forklædet ved opvask, for så fik man en fortrukken mand. Efter en anden overtro måtte man passe på, at opvaskevandet ikke kom i kog, for så ville den pige, der havde sat det på, ikke blive gift det år.

Mens man i småkårshjem havde kunnet klare sig med at skure en kobberkedel med sand, måtte piger i velstillede huse pudse ting af både kobber, messing, sølv og tin. Havde man tintallerkener til pynt derhjemme, var de før jul blevet gnedet i en skæppe med havre i, hvis man ikke groft ville skure dem med sand. Fruerne i byen og på herregårde kunne forlange, at kridt først blev finskrabet og derefter gnedet ud i en morter, før man med denne fine masse og vand pudse de nye tinting, mens gammelt tin kunne skures med sand og lud af bølgeaske; så kunne det holde sig blankt nok i 14 dage, bare man efter hver opvask også toede det i varmt hvedeklidvand. Næsten alt vidste fruentimmerbøgerne råd for. Man skulle pudse messing i bærmæ af brændevin eller surt øl eller eddike, og skurede man det med gulvsand, skulle dette både tørres og finsigtes først. De finere kobber- og messingting skulle skures endnu mere varsomt med finstødt og sigtet murstensgrus i høvisken. Eller man skulle smuldre „trippelse“ – en til polering egnet jordart – til pulver og røre det sammen med bomolie for at gnide messingen blank. Til sølv skulle man koge lud af bølgeaske, sæbe og salt, vaske tingene rene og gnide dem blanke. Fælles for alle midler var, at pigerne ikke måtte spare på kræfterne.

Men fruerne havde også bryderier nok i det daglige. De var ofte fortvivlelse nær ved at se et møjsommeligt samlet udstyr blive ødelagt „ved pigers uorden og jaskeri“. I husholdningsbøger skildrede man, hvad der kunne ske: „Hvad er det Ane skraber gryden med, hun holder så fiffig hele hånden nede i gryden under vandet? Jo, det er ganske rigtig en af de gode bordknive –“ Og tallerkenerne kunne hun hurtigt få vasket op, når hun hældte skoldhedt vand over: „Knik, knak, der gik én itu! Nej, Ane er nok så kry – men om 8 dage viser der sig revner i tallerkenen, og det har ingen gjort.“ En ansvarsbevidst frue burde altid have travlt med at se efter pigerne. Glas vaskede hun hellere selv af. I store husholdninger hørte glas, tøj, sølvtøj og brødknive heller ikke med til pigernes almindelige „opvaskning“; de ting var betroet en tjener eller opvarterske og kom slet ikke ud i køkkenet. Man kunne i et anretterværrelse klare sig med en balje vand dertil. „Man holder glasset lidt i den hede damp, før man dypper det i vandet og gnider det tørt, mens det er hedt, med et rent, blødt linklæde“, kunne man læse i „Haandbog for Husmødre af alle Stænder“ fra 1865.

Samtidig med at flere og flere tog ved lære af al denne finhed, kunne en gammelmor på landet godt klare sig med at spytte på en snip af sit snavsede forklæde og tørre spølkummerne, før de blev fyldt med den grumsede kaffe fra kedlen. Selv hvor man vaskede rigtigt op, syntes man ved de større gilder, at det var tilstrækkeligt, når kopperne stod rene på bordet til første hold gæster – det næste hold kunne godt drikke kaffe af de samme kopper. Ved en selskabs-

Opvask

Hver har sine opgaver i et velordnet hus, jomfruen sine repræsentative pligter såvel som fru-
en, og hun kan godt kvittere for køkkengæstens komplimenter med et venligt smil, selv om hun kun
er et tyende og han bare en drager, der er kommet med en drittel smør. – Maleri af F. Ver-
mehren, 1888.

Det kunne give anledning til megen skærmtsom beundring, når den voksne datter, der havde taget en plads hos fornemme folk i byen, aflagde et uventet besøg i hjemmet og præsenterede sig i den klædedragt, der sømmede sig for hendes nye stand. – Litografi efter maleri af J. C. Thørrestrup, 1863.

middag på landet kunne man efter stegen omdele gamle aviser, som alle efterhånden havde læst, for i dem at tørre jerngaffel og kniv, før den linde budding med flydende sauce og æble- eller lagkager kom på bordet.

Flere stationsbyer, mere samfærdsel, voksende velstand og stadigt skiftende pigers skikke fik mod slutningen af 1800 årene efterhånden husholdninger over hele landet til at ligne hinanden. Selv om der endnu fandtes mange køkkenvaske uden afløb, og man skulle hejse vandet op fra en brønd eller slæbe det fra en post på torvet, vandt den grundigere opvask indpas i dagens gerning.

Hvordan er vejret mon i dag – det var hver morgen et spændende spørgsmål for de kvinder, der i timevis skulle arbejde ved ildstedet i den åbne skorsten, fra man lavede davregrød i den tidlige morgen, og til man ordnede nadvergry-

den før sengetid. Bundskoverne i gryden var for nogle en delikatesse, men den hinde, der lagde sig ovenpå grøden – i Vestjylland kaldet „bredskover“ – var der ikke mange, der brød sig om. Røre i gryden skulle man helst. Og hvor man fordrede finere retter, var det endnu mere nødvendigt, at brændet kunne give den rigtige varmegrad i rette tid. Brugte man lyngtørv, skulle man hele tiden sørge for, at de stod på kant omkring trefodens ben, for at disse tørvs svagere varme udnyttedes bedst muligt, og trækket blev samlet som i et rør.

Fra ildstedet på stenbænken kunne man gennem skorstenen se lige op i himlen, og det var da også himlens tilskikkelser i form af al slags vejr, der bestemte hvordan kvindernes arbejde ved ildstedet skulle lykkes. Den ene dag blussede ilden i lette flammer, og gløderne sitrede af varme – den næste dag lå røg tungt over ildsted og køkken, så konen måtte skynde sig at lukke døre op andre steder i huset for at få sus i skorstenen igen. Med sviende øjne stod hun så selv i gennemtræk og prøvede at puste liv i ilden med en fjervinge eller gennem en blæsepipe, lavet af en hyldepind, hvis hun da ikke var så fin på det, at hun brugte en ildpuster.

Der var noget at snakke om, da man opdagede, at de ovre i præstegården fik lagt loft i skorstenen, og et komfur blev opsat derinde. Mange mente dog, at sådan en kogeindretning var skadelig for øjnene og ingenlunde sparsommelig.

Men hvordan skulle man kunne undvære den åbne skorsten? Kedelkroge hang ned fra en tværstang, der ligesom svingstængerne de fleste steder var indmuret i skorstenens vægge. Længere oppe var der plads til røgvarerne. Men det hændte at ilden brændte snoren over, så en flæskeside faldt ned og blev branket. I byen kunne man nok ønske sig røgkamre øverst oppe i huset, nogle sendte også kød og flæsk til røgning hos bødkeren eller – endnu bedre – hos en træskomand, hvis røg af elletræ gav særlig god smag. Men selv om man ikke altid havde brug for den åbne skorsten til røgning, var den mange steder nødvendig for at give lys i køkkenet.

Lidt sippede husmødre holdt på, at karklude ikke måtte hænges på en krog i den sodsværtede skorsten; de prøvede også stadig på at få pigerne til at aftørre den kedel, der fornuftigt hang parat med varmt vand til madlavningen, for ellers ville der fra kedelen drysse støv i maden. For sodens skyld måtte man lægge låg over alt; men ved mad, der helst skulle koge uden låg, stak man et brændestykke ind mellem låget og karrets kant. Dog kunne soden være så drilsk at falde, netop når konen skulle sætte boller på suppen; derfor var det bedst at have en pige stående imens med et stort låg løftet skærmende over suppegryden.

Der kunne lugte af mere end mad i skorstens-køkkenet. Ved det lune ildsted skulle man også have plads til jydepotten med urin – nødvendig til både vask og

farvning, „lødgryden“, som den hed. Den skulle helst være så stor, at den kunne rumme alle de syv alen tøj, der gik til en klædning. For farven kunne ikke blive ens hver gang, og med indigo tog det også sin tid med hvert stykke. En gang imellem rørte man i det og løftede op i stoffet; men den rette blå nuance fik det måske først efter at have ligget i lun, gæret urin i månedsvis sammen med farven fra den omvandrende kræmmers kramkiste. Om sommeren kunne gryden nok stå i rette temperatur i møddingen eller ved kålgårdsdiget. Men ellers var det kun ved bagerovnen og ildstedet „vor mors slemme gryde“ kunne stå lunt og uden fare for at blive slået i stykker.

„Renlige bønderkoner sætter ikke den mælk, hvoraf de agter at tage fløde, i den stue, hvor de opholder sig“, stod der i den „Nye og fuldstændig Huusholdningsbog“ fra år 1800. Men de færreste anede, at sådanne bøger fandtes.

Der var aldrig varmt i køkkenet, så længe man havde fyrsted i skorstenen. Mælk og fløde, øl og brød, mad og kartofler måtte man i den kolde årstid anbringe inde i stuen. Af vane blev meget af det også derinde om sommeren. Mælken havde de fleste steder sin faste plads på de dertil lavede hylder under loftet. Selv om det støvede gennem sprækkerne, når folk gik efter korn eller andet på loftet, var det bedre, end hvor man bare stillede bøtten på gulvet, så høns kunne klatte og mus omkomme i mælken. For en slikmund var det fristende at stikke en finger op i fadet og sutte fløden af bagefter; det hørte sine steder til husbondens særlige rettigheder. Havde man kun en enkelt ko, kunne man nøjes med at have en lille flødepotte med taphul stående på bordet mellem bilægger og seng.

På nogle større gårde havde man dog mælkekamre. I 1872 kom sønnetatteren fra sådan en velstående husholdning tilbage efter at have været på mejeriskole, og så ville hun have lagt stengulv hvor mælken stod; lergulv var ikke renligt nok. En karl, der var gammel i gårde, turde ikke rigtig komme frem med, at der faktisk ikke var gulv af ler i mælkekammeret. Han kunne nemlig huske, at der engang havde været et godt, gult murstengulv. Og det kom frem for dagens lys igen, da de fik skrabet det såkaldte lergulv af tommetykt, sammentrådt skidt væk.

Det kunne være et stort arbejde for pigerne at holde de lave mælkebøtter af træ rene, hvis man kom under en madmor, der forlangte dem skyllet med skoldhedt vand, skrabet i krogene med en kniv og skrubbet med fint sand under en ren høvisk. Så meget kunne man heller ikke gøre ud af det de fleste steder; og fløden blev alligevel snavset fra loftet eller af skidt, der blev hvirvlet til vejrs fra gulvet, når man fejede.

Forsigtigt uden at skulpe løftede man mælkekarrene ned fra hylden, når

fløden var skudt op. Med en kniv eller finger løsnede konen flødelaget langs karrets kant, hvorpå hun kunne puste det over til den ene side, hvor det let kunne samles op med skummeskeen og øses i kernen.

Nogle steder var det pigernes morgenarbejde, andre steder karlenes aften-syssel at kerne smør. Men hvor konen med børn og måske kun en lillepige til hjælp skulle klare det hele, kunne man godt stå med kernen inde i stuen og stampe, mens man samtidig så efter den mindste i vuggen og den større i gangstolen. En skvat varmt vand i fløden kunne hjælpe til, at man hurtigere blev færdig, men det gik ikke an at tage for meget, for så blev smørret sejt som vognsmørelse. En besøgende var altid velkommen til at slå et par slag med „for at kaste fløden af sig“, så kunne man hvile armene imens; men ellers måtte der ikke holdes pauser, mens man kernede.

Selv efter timers slid havde der måske slet ikke vist sig smør. Så var der folk, der mente, at en heks var rendt med det, og man måtte have bud efter den kloge mand eller kone. Med uforståelige ord blev der slået kors over kernen, og man blev sat til at vaske, skolde og skylle karrene helt fri for trolddommen.

Da mælkebøtter af metal blev almindelige i 1860erne, og mere mekaniserede kerner kom i brug, behøvede man ikke mere at hente den kloge mand eller kone på grund af smørret.

Havde man smør til mere end husbehov, skulle det sælges, og så måtte de møjsommeligt samlede smørklumper æltes sammen så fint som muligt, for at man ikke skulle høre for meget kritik på torvedagen eller hos handelsmanden. Mange gange blev klumperne skåret igennem på kryds og tværs, så man kunne hive kohår og de største urenheder væk, før smørret blev klasket i bøtte eller bundet ind i et tørklæde. Skulle man samtidig have æg med til torvs eller købmand, måtte hver enkelt af dem svøbes i hør, hvis man var så heldig at age med vogn, for vejene var hullede og køretøjet uden fjedre. Men det tog rigtignok tid at få talt de indpakkede æg op ved stadens accisebod.

Det kunne være fristende at blande kartoffelmos i smørret for at få det til at fylde mere – til hjemmebrug var det undertiden nødvendigt at drøje det på denne måde, men købmanden ville ikke have det. Og var det saltet for meget, blev det svært at få en rimelig pris hos opkøberen, saltning var på den anden side nødvendig for holdbarheden af de i et småbrug længe samlede klumper, og saltet dækkede over flødens syrlighed og smag af tørverøg eller stuestøv. Af mange grunde kunne det være træls at trave til salgsstedet med bondesmør. Det afhang af tid og lejlighed om lillepigens bedst kunne stikke af sted til den faste opkøber med det, eller konen selv efter endt arbejdsdag travede til den nærmeste by. Misundeligt så man på vejen efter den store vogn fra herregården,

Ostefremstilling

læsset med bøtter af friskkernet, velbehandlet smør, der kunne afsættes til tårnhøje priser.

Andre kvinder stod rede til at tage smørret under ny behandling. Til bagning og en del madlavning „afklarede“ man først smørret, et af de faste småarbejder i et velordnet køkken. Det foregik ved at varme smørret i en pande eller kasserolle over sagte ild, så det smeltede uden at brunes; derefter måtte man ikke så gerne skumme det, men hellere først lade urenhederne synke til bunds under afkølingen og siden forsigtigt stryge det snavsede skum væk. Når dette klare, smeltede smør gennem en sigte var hældt i en tør krukke, så var det „som det skal være til at bage udi“.

Havde man gjort sig umage for at skaffe godt smør gennem forbindelser på landet eller ved særlig gunst fra dygtige købmænd, var det ærgerligt af få en kok eller pige, der havde den uskik at smide en klump smør på ilden for at få kraftigt blus på en nem måde.

Ost lavede man i alle landhusholdninger – nogle steder havde man dog indstillet sig på at lave det på skift med nærboende bønder af den samlede mængde mælk fra køer, får eller geder. Det kunne også hende, at en jordemor tog omkring på gårdene for at hjælpe med ostelavningen. Man lavede „osteløbe“ af et hengemt, tørret stykke mave af en slagtet spædkalv. På denne stump blev der hældt lunkent øl, og når det blev lagt i en balje med lunken sødmælk, kunne mælken under omrøring løbe sammen, så vallen kom øverst og kunne hældes fra. Ostemassen blev æltet med salt og muskat eller kommen, og så presede man den godt sammen i et linned stykke. Disse klumper blev trykket ned i små ostekar af træ, og først stillede man dem oven i lerkar, for at resten af vallen kunne dryppe fra deri, siden kunne man tage de fastere oste op og lægge dem til tørring og lagring i ostehækken, en slags tremmebur, som hang udenfor, nogenlunde højt til vejrs i et træ eller oppe under tagskægget. At fuglene nippede af osten var næsten umuligt at undgå. Og når man lagde oste til lagring i korndyngerne på loftet, måtte man stadig jage kattene væk fra dem. Selv i rigtige ostekamre kunne der komme ubudne gæster, og en husmor troede sig derfor mere sikker, da hun lagde ostene ind i rullestuen, som huslæreren havde til bolig. Til hendes ærgrelse mente han dog ikke, det var hans pligt at holde rotterne af ostene.

Med tre-fire ugers mellemrum bagte man de fleste steder på landet. Selv om det var et stort slid at ælte en „bægt“ på 13–14 store grovbrød, eller hvor meget ovnen nu kunne rumme, var det dog ikke et arbejde, der måtte tage tid fra den daglige gerning. Man lagde som regel til bægt om aftenen. Så kunne dejen løfte

Brødbagning

Det var herregårdsmejeriernes fortjeneste, at der under hygiejniske forhold, bl. a. cementgulv i stedet for stampet lergulv eller brolægning, kunne fremstilles større samlede partier god ost af ensartet kvalitet og lagring. – Ostekælderen på Valbygård, tegning i Ill. Tid. 1859-60.

sig i løbet af natten. Ovnene blev ildet i de tidligste morgentimer, så dejen kunne æltes om, slås op til brød og stikkes i ovnen før davre.

Om vinteren stod man for varmens skyld inde i stuen med det store dejtrug. Men også om sommeren foretrak mange at lave arbejdet derinde i stedet for i et overfyldt bryggers. I Vest- og Midtjylland brugte man af hensyn til brandfaren at bygge et bagehus i nogen afstand fra gården – til stort besvær for kvinderne.

Værst var det, hvis man selv skulle male melet først. Det havde altid været kvindearbejde; kun sjældent fik man en karl til hjælp med at trække i drivstangen, hvis ene ende stak op i et hul under loftet, mens den anden forsynet med en jernpig hvilede i et hul i den tunge kværnsten. Det kostede nok både toldsød og lidt fisk eller sul til mølleren at få kornet malet hos ham, og nogle mænd kunne være temmelig længe om en mølletur. I almindelighed brugte man kun håndkværnen, når det hændte, at man havde „fordejnet sig“ – det vil sige at man var kommet til at hælde mere end to spande vand i dejtruget for hver fire skæpper mel. For så kunne man stå og mangle mel til at ælte videre med næste morgen, hvis man ikke kunne komme til at låne noget af nabokonen.

Selv om man var dygtig til at bage, kunne en bægt mislykkes, når rugen var blevet bjerget fugtig. Og alt det ukrudt, der var vokset op mellem kornet på marken, blev sammen med sand og snavs malet med som mel. Kun til højtid

Brødbagning

og i herskabshusholdninger blev der sigtet, „timset“, mel fra til rugkage og sigtebrød. Til hævning af sigtebrød brugtes helst ølgær, mens man til grovbrød kunne klare sig med surdej fra sidste bagning. Også gamle rester i dejtruget hjalp med til at syrne og hæve dejen.

Men hvis man henad sengetid så, at dejen ikke havde hævet sig tilfredsstillende under bageklædet eller dynen, som var lagt over for lunheds skyld, så vidste man råd derfor ved at trykke et par glohede sten eller en kedel med varmt vand ned i dejmassen. Lykken sikrede man sig ved at slå kors over melet eller i den færdigåltede dej – for „så kan ingenting gøre os noget, så længe vi spiser denne bigt,“ sagde en kone i Stauning.

Tidlig næste morgen skulle husbonden „ilde“ den store ovn. Brændselets art afhæng af, hvad der var lettest tilgængeligt på egnen: kvas, klyne fra mosen, fladtørv fra heden. Det blev stablet eller proppet ind i den lerklinede ovn og antændt med en halmvisk. Mens ilden tog til at buldre, og luen slog ud af ovnsmundingen op i den åbne skorsten, måtte man have en kasse klineler parat, så man i en fart kunne tætte sprækker, hvorigennem røg trængte ud af ovnkappen. Når ovnens sorte indervæg var glohed og klar – når „den sorte mand“ var gennet ud – ragede og fejede man emmer og aske ud i askegruben foran ovnsmundingen. Børnene måtte ikke stå i vejen, skønt netop flammerne og den sorte mands fordrivelse optog dem stærkt.

Når ilden var raget ud, brugte mange at sætte en pind omviklet med en klud fugtet i tælle i det første brød og tænde det som en lille fakkell. For det var vanskeligt i en fart at få brødene anbragt i tætte rækker i den dunkle ovn, og jo hurtigere brødene kom ind, des mindre varme gik der tabt. De opslåede brød blev lagt på en „grissel“ eller „skod“ – en træplade med langt skaft. Den skulle stilles i vand aftenen før, så den bedre kunne tåle heden. Når kvinderne var færdige med at slå grovbrød op, blev resterne til skræbekage eller små figurformede kager til børnene; de skulle stå lige foran i ovnen, så de kunne tages ud inden grovbrødene var bagt færdig. Så snart brødene var i ovnen, blev ovnsmundingen lukket med en trælem, der var klinet på indersiden med et tykt lag ler, og en skråstiver sættes til for at holde lemmen på plads.

I emmerne – den varme aske, der var raget ud – kunne man bage skoldkager; og dem fik man, i modsætning til grovbrødene, lov til at spise, mens de var varme og nybagte. De var formet som pandekager, men blev hurtigt tørre og hårde, hvis man gemte dem.

Ellers skulle bægten gemmes for at drøje på den; en økonomisk husmor bagte i god tid, før den gamle bægt slap op. De nye brød blev anbragt stående på enden i dejtruget eller en brødkiste. Eller man lagde dem på en brødhæk eller i en pose, der hang under loftet eller ved hanebjælken. Her var de beskyttet mod

rotter og mus, men også mod små barnefinger, der gerne ville grave i siderne af de friskbagte, duftende brød. Det kunne knibe med at få bagedagens optælling af brød til at stemme, hvis en pige havde held til at holde et brød tilbage til sin udvalgte karl. Hvor det nybagte lå frit fremme til tørring på tremmerne under langbordet vidste alle, hvor mange brød der var – og til enhver tid skulle være, indtil det gamle brød var spist op. Forinden kunne det undertiden nå at blive så muggent, at det støvede i halsen. En slurk øl kunne klare stemmen, og de voksne hævdede, at man blev stærk af at spise muggent – mulent – brød.

I byen var der brød til købs hos bageren hver dag, og kagekoner gik omkring på gader som på markedspladser. Købebrødet var både for de fattigste, der ikke selv havde ovn, og for de rigeste, der ville have finere ting. Men også bagerbrød købte man ind for en uge eller to ad gangen.

I fine husholdninger kendte man både konditorkager og lækre tærter, hvortil man havde særlige tærtepander af kobber. De havde låg med høje sider, så man også kunne lægge lidt brændsel ovenpå. Men fruentimmerbøger anbefaler tillige at sende den hjemmelagte dej til bagerens ovn, – så må ens pige blot bede ham om ikke at skyde den fine tærte ind i altfor stærk hede.

Med komfuret blev bagningen både i by og på land anderledes. I de fine hjem kunne husmoderen klare mere udviklede opskrifter – men hun ville dog stadig gerne have en pige vant til bagning fra landet. Ude på gårdene blev køkkenerne lavet om næsten samtidig med, at husmoderen ikke mere skulle sørge for de store mængder brød til tjenestefolkene. På Sjælland begyndte man efter midten af århundredet at sende sit mel til landsbybageren og få det bagt der. Især i Jylland blev man nogle steder ved med at bage grovbrød hjemme i den store ovn til ind i 1900 årene.

Finbrød og kager bagtes på plader i komfurovnen. „Goderådsjernene“, dannet af to plader med reliefmønstre indvendig og sakseskæft, blev hængt til side som gammeldags. De sprøde, velmagende goderåds-kager, som Holberg nævner i „Barselstuen“, havde man bagt i åben ild, og man anbragte dem stående på højkant i en kommodeskuffe, lige til at tage frem, når der kom uventede gæster. De holdt sig godt, og man fortalte fra Vestjylland, at konen råbte til pigen, når der kørte fremmede i gården, at hun skulle skynde sig ind og tage goderåd i skuffen „fra æ nar-ænd“ (fra den nordre ende), så de ældste kunne blive brugt først.

Både til bagning og brygning var det i større husholdninger udepigerne, der førte an, og det kunne være svært nok for en madmor at hamle op med dem. „En ny bryggerpige har vi, som også kan værge sig selv,“ skrev en tjenestedreng. „Madammen kom en morgen ned i bryggerset, da hun ildte ovnen; det var ikke

godt nok tilpas; men pigen – – tog ragen, satte efter madammen, og denne måtte pakke sig op i køkkenet.“

Når man bryggede øl gjaldt det – i modsætning til bagningen – at give sig god tid. „Tag det store træsko på,“ sagde man for spøg til pigerne. For så kunne de ikke nå at hente så mange spande vand, at øllet blev tyndt. Skete det alligevel, sagde folkene, at det øl burde hænges op på en væg, så vandet kunne løbe fra.

Der var mange ting at tage i agt, hvis brygningen skulle lykkes vel. Først skulle bygget „støbes“; det skete ved at overhælde det med vand i et stort kar og lade det stå i tre døgn. Hvis der ikke blev viklet godt, rent strå omhyggeligt omkring tappen ved karrets bund, skete det, at for meget korn løb ud sammen med vandet, når tappen lettedes efter udblødningen. Mens bygget stod i karret, skulle man jævnlig huske at røre rundt i massen.

Derefter skulle den udblødte byg bæres op på loftet og bredes ud i et 15 cm tykt lag tæt ved skorstenen på den side, hvor bilæggeren stod. Det hørte de fleste steder til pigernes arbejde stadig at kaste bunkerne omkring og atter sprede dem i tynde lag for at opnå en jævn spiring. Et par dage før brygningen skulle man standse spiringen ved at lave gennemtræk fra åbne luger. For at skaffe den rette kølighed var det bedst at lave malt forår og efterår, og derfor blev der som regel kun gjort malt en eller to gange om året.

Det tog seks uger at tørre malt ved stadig at kaste den om på loftet. I små husholdninger kunne man klare sig med en ramme ovenpå eller en skuffe nederunder bilæggeren. Men mange steder havde man en muret ovn med tremmeværk over, en „malkølle“, og der var nogle, der slog sig sammen om at bygge en fælles malkølle i et særskilt lille hus. Den, der skulle stå derinde, fyre og røre i malten, havde det især strengt, hvis huset var uden skorsten, så røgen hang overalt. Men udenfor var der lystighed med sang og dans; malthuset blev samlingssted, så snart det var i brug. Hvor man bare sendte byggen til maltgører eller købte færdig malt, gik man glip af disse sammenkomster.

På gårdene gemte man malten i kister eller store halmløb på loftet. Den vare, der kom i handelen var ikke altid god; den kunne være blandet med gammelt byg, som lignede den tørrede malt. Det krævede derfor et vist kendskab at købe ind; havde man mistanke til malten, kunne man smide en håndfuld i vand for at se, om den kunne svømme – eller om der var umaltede kærner iblandt, som sank til bunds. Sværere var det at se, om humleprangerne kom med rene varer, for i de tætstampede kasser kunne også gammel, fortørret humle fylde op. Ville man være på den sikre side, skulle helst både malt og humle være af egen avl, og alligevel kunne brygningen slå fejl, for „førend bonden giver 8 skilling for en bog (om ølbrygning), da drikker han heller suurt øl sin hele levetid.“ Man stolede på sin egen metode, slog ikke altid netop fire potter vand på hver tønde malt,

„ Urtekammerens Ferdinand tog mig hen til forhøiet Priis. Jeg saae Marbek – hvor det er deilig, og hvor hun spiller! Jeg kan ikke begribe hvor Nogen gider seet de Stykker, der skal grines af; er det noget at gaae hen for? Man har Griin nok hjemme, naar Fruen slipper Herren ud i Kjøkkenet for at gjøre Qvalm over Ingenting; (hvad der skal til, det skal til, og Tørv er ikke drøiere fordi Lasset koster mer' end mens den forrige Pige var her).“ – Tegning af Fritz Jürgensen.

En streng stovvask kunne give fordel i form af en vaskerkone med villigt øre for alt det, man ikke sådan til daglig kunne give udtryk. Her kunne herskabets skudsmål udfærdiges ved samme lejlighed: „Urtekammerens Ferdinand tog mig hen til forhøiet Priis. Jeg saae Marbek – hvor det er deilig, og hvor hun spiller; Jeg kan ikke begribe hvor Nogen gider seet de Stykker, der skal grines af; er det noget at gaae hen for? Man har Griin nok hjemme, naar Fruen slipper Herren ud i Kjøkkenet for at gjøre Qvalm over Ingenting; (hvad der skal til, det skal til, og Tørv er ikke drøiere fordi Lasset koster mer' end mens den forrige Pige var her).“ – Tegning af Fritz Jürgensen.

men mange steder var man nøjeregnende med kun at stille an til brygning, når månen stod i sidste kvarter.

Mens den groftmalede malt mæskedes med vand, havde man ved bryggerkarret travlt med at lave humleurt, som tappedes af forneden. Siden skulle det mæskede øses i bryggerkar sammen med kogende vand, og efter en timestid kunne man tappe det gode øl, der skulle gemmes og blive til „gammeltøl“; mere vand blev slået på for at lave mellemøl, og blev man ved, kom der både „drikke“ og „efterdrikke“. En kone i Karise endte sin brygning med at sige „Så i Jøsse navn!“ hvorefter hun slog ti spande vand på karret og lod det stå natten igennem, mens det sagde „plimplam“. Den portion øl gav hun tiggerne.

Efter afsvaling satte man gær på. Øllet havde godt af at være „natstående“ med tæpper over, og der blev for en sikkerheds skyld lagt et kors af halmstrå over øltræet.

Næste dag skulle man tage gæren af. Det kunne klares med et kors af træ; man holdt en ske under og vippede op og ned i øllets overflade, til gæren hang på. Men lettere var det, hvis man havde en rigtig gærkrans, sådan en kunne jo „ta’ gær hvert øjeblik“; bagefter hængte man den op til tørring, klar til næste bryg eller bagning eller til låns for en nabo.

I mindre hjem brugte man ikke så mange remedier. Her kunne man nøjes med at skumme gæren af overfladen med hånden, lægge fangsten på flade fade og sætte dem i sol eller vind, til gæren var tør.

Så manglede man bare at tulle øllet på tønder eller flasker og under tylningen blande det med humleurt; den tog man rigeligt af til gemmeøllet, og ved fastelavn skulle man helst brygge en særlig god portion at gemme til høstgildet.

Øl var der næring i. Derfor drak man det med god samvittighed. Og kun på denne måde blev vandet fra uhumske brønde og vandhuller drikkeligt. En husmor burde æres for at kunne sætte godt og rigeligt øl på bordet, skrev højrestående folk, da almuen efterhånden fulgte deres lyst til kaffe og te.

Det var en gammel tradition, at storvasken skulle overstås i løbet af et døgn. Pigerne gik tidligt i seng om aftenen og stod op ved midnat for at begynde på arbejdet. Efterhånden nøjes man dog med at begynde midt om natten eller blot nogle timer, før man ellers skulle begynde dagens arbejde. På landet ville en kone eller pige, der var kaldt til hjælp, sommetider helst komme om aftenen for ikke at skulle gå vejen i nattens mørke.

Selv bedrestillede familiers døtre, som slap for huslighed, blev purret ud, når det var vaskedag. Der skulle tælles op, sorteres, deles sæbe ud – noget af det finere tøj måtte man hellere selv smøre sæbe på.

Hvor man havde udstyr nok og tilstrækkelig plads til at vaske, tørre og blege

Storvask med banketærskel og manglebræt

På den fælles vaskelads kunne der udfolde sig et muntret og højroret selskabsliv, når piger og koner kom for at skylle og traf sammen i større flok. – Vaskeladsen i Sørup ved Fredensborg, maleri af H. O. Brasen, 1875.

på, samlede man sammen til storvask to gange om året. Bedst var det at kunne klare sig med kun at vaske om foråret. Det var en fest, børnene så hen til. I købstadshuse måtte man have besvær med oftere at stille an til vask. Det kunne endda knibe med at få plads til at „forvare“ tøjet ordentligt mellem hver vask – det vil sige at hænge det snavsede tøj til luftning. Helst skulle det groveste snavs skrubbes af og særlige pletter fjernes. Når tøjet hang udspændt på snore, havde husmoderen god lejlighed til at få set det efter og sørget for reparationer.

Vaskemidlet var aske – i finere huse med sæbe til hjælp. Aske burde man selv kunne samle nok af, så det kritiseres, at mange køber indført potaske; giv lillepigen et par skilling i „askepenge“, så samler hun skæppevis, og både bageovn og ildsted vil se renere ud, sagde man.

Man kunne for eksempel vaske ved først at lade den mest betroede pige indsmøre tøjet med sæbe; en anden pige vaskede videre på det og smurte et nyt, tyndt lag sæbe på, og en tredje pige vaskede stykkerne rene. Derefter skulle tøjet „bygges“ eller koges; det sidste var lettest, men regnedes for den dårligste metode. Til „bygning“ lagde man det vaskede tøj pænt sammenlagt i et stort vaskekar, bandt et gammelt klæde – på sønderjysk kaldet en „askeble“ – over karret, så der kunne laves en fordybning midt i tøjbunken, og heri samt langs kanten

Storvask med banketærskel og manglebræt

strøede man finsigtet aske. Baljer med kogende vand blev slæbt hen til bygekarrert, vandet hældt over og senere tappet ud forneden. Denne lud blev kogt op og hældt på igen i flere omgange. Nogle skyllede med frisk aske. En bygning kunne tage 8–10 timer. Man byggede gerne om natten og spiste sin morgenmad, mens tøjet stod og trak.

Der var nogle, der ikke vaskede det skidne tøj, før de byggede det. De blev bare ved med at tappe luden af forneden og hælde den over igen; senere blev tøjet „toet“. Den metode kritiseredes stærkt i en husholdningsbog i 1799, men et par generationer efter havde den stadig tilhængere. Der var også delte meninger om „koldstøbt“ eller „varmstøbt“ lud. Koldstøbt lud kunne man lave ved at komme asken i et kar og fylde det med vand, så det flød over; da det sorte fra asken steg til overfladen, fik man det på den måde let væk. Til varmstøbt lud fyldte man asken i en pose eller hose, lagde den i vand i bryggerkedelen og kogte den efter et par dages forløb. Men det letteste og derfor mest almindelige var at lave luden lige på tøjet under selve bygningen.

Efter bygningen skulle tøjet skylles og bankes med en „banketærskel“, helst i rindende, koldt vand; det mente man gav den hvideste vask. Selv ved vintertid stod kvinderne ude i frost og blæst, både i byens gårde og på landet ved bække, åløb og søer. I H. C. Andersens „Hun duede ikke“ står moderen gennemblødt med tøjet hevet op over „tostolen“ og slår det med banketærskel. Senere i år-

Storvask med banketærskel og manglebræt

Arbejdsbesparende mekanisering af det huslige arbejde forsøgte nu og da, men som regel med liden succes. Et og andet nyt apparat omtaltes vel i bladene, en halvautomatisk vaskemaskine, et gasstrygejern og lignende, men det meste af den slags fik kun en kort levetid. – Illustrationer i Ill. Tid. 1859-60 og 1860-61.

hundredet nøjedes man med at skylle tøjet inde i bryggers eller køkken, og man vred blot sidste skyl, hvor man ikke ville banke.

Men linnedet måtte ikke skylles grundigt, hvis det skulle på bleg. Blegningen virker stærkest, hvis luden ikke er helt ude. April og maj var de bedste blegemåneder; da var græsset endnu kort, solen som regel stærk og insekterne endnu ikke så mange, at man risikerede pletter. Ved forårsblegning huskede man at hente „jordetøjet“ – ligklæderne – frem fra kistegemmerne, så det i påkommende tilfælde var hvidt og i orden.

På landet var det mange steder skik, at ungdommen samledes dér, hvor man passede blegetøj. Det skulle stadig vandes og vendes. Andre steder ordnede man sig med en gammel kone siddende på lur i en kasse som vogter over værdierne. Men blegetøj kunne godt ligge ubevogtet dage og nætter igennem, hvor man regnede med, at ingen var så uærlige, at de ville stjæle en andens tøj. I byerne kunne det knibe med gode blegepladser eller „blegdamme“, men så sendte man tøjet til blegemand eller blegkone – helst efter anbefaling. Det var hver gang spændende, hvordan blegningen blev.

Endelig skulle tøjet „mangles“, rulles eller stryges. Kun i fine husholdninger var der noget at stryge. Man kunne være stolt af at eje et messing-strygejern indrettet til at fylde med trækul eller en glohed strygesten, men massive, tunge jern til at varme på ildstedet gjorde endnu tjeneste i mange hjem. Nogle steder stod

Storvask med banketærskel og manglebræt

strygejernene bare til pynt. Hvad man havde af pyntebånd, som kunne stryges, forstod man ikke altid at vaske, så de kunne blive fine nok til festligt brug igen. Og silkebåndsjøden og den omvandrede kræmmer havde jo nyt nok at friste med. Det almindelige linned klarede man med manglestokken. På landet stod man gerne og „manglede tøjet“ ved langbordet i stuen. Stoffet skulle vikles pænt og stramt om rullen, og med et klask af manglebrættet trillede stokken frem og tilbage over bordet. I bedrestillede hjem havde man rullestuer, i endnu finere hjem strygestuer. Og hvor man krævede allermest, stod pigerne og skruede på mægtige servietpresser, gerne opstillet i gangen foran spisestuen.

Udover storvasken havde man i fine huse jævnlig vask af flor, kniplinger, handsker og lignende fine småting. Silkestrømper skulle – tillige med andre ting, som man ønskede at få hvide uden almindelig blegning – hænges i en særlig svovlkiste eller svovlkurv i nogle timer.

Nogle steder kunne man undgå vask i årevis ved engang imellem at lægge sit tøj ind i bageovnen, når den lige havde været i brug. Det blev det ikke renere af, men „det levende“ forsvandt i hvert fald. Uldtøjet kunne vaskes i urin, og arbejdstøjet i det vand, man havde vasket får i.

Da sæbe blev mere almindelig og man oven i købet – fra omkring 1870 – kunne købe det som sæbespåner i stedet for selv at skulle rive det, var det lettere med jævne mellemrum at stille an til klatvask og storvask. Vaskekoner havde deres bestemte kundekreds, som de nåede igennem med en eller to måneders mellemrum. I byerne stod de i fugtige, dampende kældre og fik varm kaffe med brød bragt ned, mens man oppe i køkkenerne så vidt muligt kogte særlig god og kraftig mad den dag, man havde vaskekone – hun kom jo også rundt til andre og kunne sammenligne traktementet.

HUSFLIDEN

Midt i november måned var bønderne færdige med markarbejdet; så gik de i „vinterhi“ til hen i april. Mændene stod i den første tid i tærskeloen, og først hen ad jul, når tærskningen og kornrensningen var forbi, tog både husmænd og gårdmænd fat på at fremstille ting til brug i hjemmet. Ofte kunne denne aften-syssel blive en vigtig indtægtskilde, men i modsætning til de egentlige håndværkere var det landbruget, man i det væsentlige levede af.

I vintertiden stod husbonden og tjenestekarlene på mange gårde i huggehuset om dagen, så længe de kunne se, bortset fra den tid, der gik med at røgte og skære hakkelse. Her gjorde de af træ alle de redskaber, der var brug for i løbet af året: træskovle, grebe, river, mejetøj og plejle. Det var godt at have et lager af forskellige træting, så man hurtig kunne udskifte et knækket riveskaft i den travle høsttid.

Noget af træet samlede bonden sammen ved tilfældigheder. Opdagede han i et hegn et træ eller en gren, der kunne bruges til et eller andet redskab, skar han straks stykket af og gemte det, indtil han fik brug for det. I årevis kunne der på gårdens loft ligge et lager af „tvejer“ (grene, der deler sig i to som en fork), for eksempel til riveskafter. Desuden krogede og lige stykker træ, for eksempel til „plovhandler“. Ofte fik man ikke brug for træet, inden det var blevet for gammelt og ormstukket.

I huggehuset havde gårdmanden foruden sine redskaber – knive, økser, save og bor – en snittebænk også kaldet et „skærelad“. Bonden satte sig overskrævs på snittebænkens ene ende, og med en klemme, som han støttede fødderne på, holdt han tøjrpæle, hamler og lignende fast, medens han skar det til med en båndkniv. Nogle huggehuse var så veludstyrede, at der endog fandtes et drejelad, sådanne steder var det ikke nødvendigt at besøge landsbyhåndværkere. Men mange steder uden for skovområderne, især på Sjælland blev alt træarbejde overladt til hjulmanden eller huggeren. Nogle steder i nærheden af København kunne en karl omkring 1840 næppe sætte en tand i en rive eller hugge en tøjrpæl hjemme.

Hos drejeren købte man spinderokke, garnvinder og hasper. Havde en bonde et godt stykke knastfrit bøgetræ til overs fra sin skov, bragte han det oftest til træskomanden, som fremstillede træskoene efter mål. Mange af de husmænd i

landsbyen, der lavede træting, beskæftigede sig kun om vinteren med disse arbejder. De tog ligesom vævere og væverpiger høsttjeneste om sommeren eller arbejdede som tækkemænd og murere.

Om aftenen sad gårdmanden og karlene i stuen med deres husflidsarbejder. En stor del af vinteren snoede de af havrelanghalm de simer, som brugtes til tækkereb eller bånd til at binde om kornnegene. Det var et arbejde, som især gamle mænd kunne lide, men det ansås dog også for en stor ære, når man sagde om en karl: „Han kan sno et bånd for alvor.“

Nogle mænd bandt riskoste, kurve eller løb. De tog alle materialer, ris, hasselkæppe, pilevidjer, halm eller siv med ind i stuen. Manglede en ske, tog man et stykke træ helst af benved og skar sig en. Var en karl dygtig til det, kunne han skaffe sig lidt fortjeneste ved at sælge til folk i omegnen.

Mange gårdmænd spandt og snoede selv det reb, de skulle bruge på gården, af hjemmedyrket hamp. Bonden såede hampen på et stykke af den bedste jord i nærheden af huset, den groede særlig godt på et gammelt møddingsted. Den rå hamp blev behandlet på samme måde som hørren, men gårdmanden spandt den selv på håndten. Senere blev den slået til reb på en åben plads. For det meste snoede man først tre tråde sammen og så igen tre, så rebet blev nislået. I kystegnene brugte fiskerne hampen til fiskegarn, og enkelte steder vævede man groft sækkelærred af den.

Karlene var ikke alle steder lige interesserede i at gøre husflid om aftenen. Mange steder på de større gårde, præstegårde og herregårde var deres aftenbeskæftigelse at tærse i kortene, ryge pipe eller strække bænke. Det var dog ikke altid dovenskab, der gjorde at karlene ikke syntes om husflid. En mand fra Nordfyn skriver om sin karletid i 1844. Vi kunde være færdig med at tærse længe før jul, men Niels sagde: det skal vare til hen i vinteren, for at vi ikke skal fryse fordærvet ved at stryge simer, når det bliver koldt.

Fingernemme folk reparerede om aftenen nogle af de forskellige ting, der var gået itu. En mand kunne klinke tallerkener, en anden lodde tin- og bliktøjet. En husmand kunne sy trådknapper eller støbe knapper af tin. En anden kunne smøre ottedagsværket eller endog reparere det. Det siges at urmageriet på Bornholm begyndte, da en del ure for godt 200 år siden blev bjerget i land fra nogle strandede engelske skibe. Rokkedrejere og andre fingernemme folk blev sat til at tørre og rense dem. De tog modeller af delene og gav sig selv til at fremstille ure som husflid. Om beretningen er sand, ved man ikke; men den fortæller noget om folks alsidighed. Urmageriet gik imidlertid hurtigt over til at blive håndværk.

Fattigfolk søgte ad skovene til. Syd for Slagelse havde „Sorte Jonas“ indrettet sin bolig i en hule i et skovgærde. Han brændte lidt trækul, som han solgte til byens smede, for at kunne købe lidt brændevin, i øvrigt sagde man, at han

Fremstilling og reparation af daglige fornødenheder

Ledige timer behøver ikke at gå til spilde, de kan udfyldes med nyttig husflid. Nogle specialiserede sig på ét, andre på et andet felt, løbbinding var ikke vanskelig, og en flittig husmand kunne nemt fremstille flere halmløb og kurve, end hans egen husholdning behøvede, så der tilmed kunne påregnes nogen fortjeneste ved salg. – Maleri af N. P. Mols, 1883.

drev tiden hen. Hans kone hed „Hugger Karen“. Hun var en lille trivelig, skeløjet, laset og beskidt kvinde. Det var egentlig hende, der drev deres hovednæringsvej. Hun skar bøgeris i skoven, hvoraf hun bandt koste og karskrubber, som hun solgte til omegnens folk for et par skilling stykket. Når hun kom vandrende med sit oplag på ryggen, lignede hun et læs risbrænde, der kom anstigende.

„Sliberen“ var en mand, der også drev noget „skovbrug“ ved siden af sin egentlige forretning, han solgte tækkekæppe, som man brugte til at holde på stråene i taget. Stod man og manglede sådanne kæppe, behøvede man blot at lade et ord falde til „sliberen“, så kom han en aften i mørkningen med dem. Det var en forretning, der ikke tålte for stærkt dagslys, selv om folk aldeles ikke betragtede den som uhæderlig.

På Øerne og i Østjylland blev mændenes husflidsfrembringelser udelukkende solgt i omegnen, kun den fynske humle solgtes over hele landet. Overalt på Fyn, hvor der kunne skaffes læ, plantede bønder og husmænd humlehaver. Humlehøsten faldt i september. Gårdmændene i Ore og Brenderup sogn måtte leje folk fra de omliggende sogne, overalt havde man travlt med at skære humleranker af stokkene. Om aftenen samledes ungdommen i stuen, og karle og piger kappedes om, hvem der først kunne få plukket humlekopperne af sin bunke ranker, alt imens der blev fortalt „humlehistorier“ og „bysens nyt“ eller sunget viser.

Konen og pigerne begyndte allerede i slutningen af september at sidde aften-sæde og bearbejde uld og hør.

På de fleste gårde på Øerne og i Østjylland såede gårdmændene en eller to skæpper hørfrø. Mange steder fik tjenestefolk lov til at så lidt hør og få den bearbejdet som en del af deres løn. På Als fik den ældste tjenestekarl og tjenestepige hver sået en halv skæppe (3: 1/16 tønde eller knapt 9 liter) og de yngre tjenestefolk hver en kvart skæppe. For det meste havde husmændene også lov til at benytte noget af bondens jord til at dyrke lidt hør mod at hjælpe til i høsten. Husmanden holdt ofte et par får, og det kunne også ske, at særlig betroede tjenestefolk fik græsning til et enkelt får på gårdens mark.

Når den værste høsttravthed var overstået, skulle hørren „ruskes“. Høstfolkene samledes og fik tildelt hver en strimmel hørager. Karle og piger gik i række ned gennem hørageren, rykkede hørplanterne op med rod og lagde bundterne i lange striber. Hørren skulle helst ruskes før frøene var helt modne, det gav de fineste taver. Men for at få gode frø til næste års udsæd lod bønderne ofte et lille stykke stå og blive modent.

Når hørren havde ligget spredt på marken et par dage, blev den bundet i små neg, kørt hjem og ribbet af karlene. De trak hørbundterne gennem tænderne på

Hør og blå

en jernrive, hvis træskæft var kilet fast i en stolpe i bindingsværket i loen. Derved blev hørren befriet for frøhusene, „knevlerne“, så var den klar til at blive „rødet“.

Hørren blev nu lagt på en græsmark udsat for sol og regn. Den blev hentet hjem efter at have ligget i en måneds tid. Ville man have hørren rødet hurtigere, blev den vandrødet. Den blev da samlet i knipper og sænket i en tørvegrav, hvorefter man lagde græstørv eller sten ovenpå for at holde den under vand. Hørren blev taget op, når den var begyndt at lugte stærkt. Hørtaverne var blevet blødere og skæverne havde løsnet sig. Så tørredes hørren igen på marken, og der blev indbudt til „brødegilde“.

Et sted i læ, i et hjørne af stykket, gravede man en lang smal brødegrav, heri blev tændt brænde-ild. I en mindre nedgravning langs siden kunne folkene gå. Hørren blev ristet på nogle jernstænger, der blev lagt på langs over graven. Et par øvede kvinder skulle vende og dreje hørren. De skulle passe godt på; ilden fik meget let fat i nedhængende hørstrå. Der var flere brødere ved hver grav; de stod gerne parvis. Hver gang et bundt varmt hør blev smidt hen til dem, sprang de to, hvis tur det var, til, delte hørren og hakkede den så et par gange frem og tilbage mellem hørbrødernes trækæber. Brødedagen var en festdag, karle og piger fra de gårde man var i „brødelag“ med hjælp til, og børnene „løb med hør“. Med brødningen holdt mændenes andel i hørtilberedningen op. Kvinderne gav sig nu til at skætte og hegle den.

Man skættede i en port eller i et udhus. Til arbejdet måtte pigerne ikke have for fint tøj på; de der skættede blev helt lådne; det røg somme tider helt op under taget af fnug og støv. Der blev indbudt så mange piger, som der kunne skaffes plads til. Hver pige fik sit hørknippe at behandle. Pigen holdt et bundt hør i hakket i „skættefoden“ og bearbejdede den nedhængende ende med „skættehånden“, så hun til sidst fik en pæn hørlok, som var befriet for alle skæver. Pigerne blev godt beværtet, det var ikke rart, hvis de bagefter skulle fortælle, at de var blevet dårligt bispist. Den sidste aften kom spillemændene og karlene, så dansede de til klokken elleve.

Første gang man skættede en hørlok, fik man værdiløst affald, men anden gang lavede man skættefald, grovt blå, hvoraf der senere blev spundet og vævet blårlærred og sækkelærred. Til sidst skulle hørren hegles. Hørlokken blev trukket gennem tænderne på et bræt med opstående pigge. Blårene blev hængende mellem jernpiggen, medens man beholdt den rene hørlok i hånden. De fine, glatte lokker blev bundet i knuder, „dukker“, som blev gemt, indtil hørren skulle spindes.

Gud mildner luften for de klippede får, – det kunne være bitterlig koldt endnu, og inden løvspring, når forårsklipningen fandt sted. – Fåreklipping på Lolland, litografi efter maleri af Joakim Skovgaard, 1879.

Fårene blev klippet to gange, første gang om foråret, det skulle helst ske inden majmarked. Fårene blev gerne vasket, da deres uld efter vinterens forløb var meget snavset. En solskinsdag blev fårene trukket hjem og et efter et skrubbet godt igennem i en balje vand eller drevet gennem et vandløb. Vandet fra baljen blev bagefter brugt til at vaske uldtøj i; så gik der ikke møl i det. Konen skulle varetage det vigtige hverv at klippe ulden af, børnene blev sat til at holde på dyret. Hvis fåret gjorde for stor modstand, bandt hun benene på det, men hun måtte dog løsne båndene igen, for at kunne klippe fåret over det hele. Om foråret var den nye uld ofte begyndt at gro frem under den gamle. Det hed sig så at fåret var „undergroet“. Konen kunne da klippe ulden af, så det hele hang sammen som et tæppe. Lammene blev klippet om sommeren, inden de blev solgt, og ved mikkelsdagstid (29. september) blev alle fårene klippet anden gang.

I klippetiden gik småfolk fra gård til gård i sognet for at bede om lidt uld. Det nægtede man dem sjældent, men de fik for det meste „lod“ (forårsuld). Det var den dårligste, den var vanskeligere at behandle end efterårsulden.

Inden ulden blev kartet, brugte man især i Sønderjylland at kæmme den. De lange uldhår kom til at ligge parallelt, når ulden blev behandlet med to store

jernkamme. Kæmmeulden blev derfor til en meget stærk tråd, når den senere blev spundet.

Ulden blev kartet for at blive rensset, blandet og ordnet. Til arbejdet brugtes to karter, to brædder, der var besat med indadbøjede ståltænder og forsynet med håndtag. Kartningen blev udført siddende, kartepigen holdt nederkarten i venstre hånd, støttet på underarmen og med håndtaget vendt udefter. Hun lagde en smule uld på og trak så med overkarten ulden indefter. Hun gentog denne bevægelse hurtigt. En gang i mellem drejede hun overkarten og skubbede ulden af på nederkarten. Når ulden var færdigkartet, sørgede hun for, at den blev jævnt fordelt på begge karter. Så kunne hun let med kanten af overkarten rulle en uld-pølse, en „tøje“ af. I Jylland blev ulden først grovkartet af karlene, derefter blandet og til sidst af pigerne finkartet til „spindetøjer“. På Sjælland hjalp karlene sjældent med.

Kartning var et stille og kedeligt arbejde for de unge piger, derfor gik de af og til sammen til kartegilde. Det kunne også være, at en af landsbyens koner var blevet lidt tilbage med arbejdet og gerne ville have det fra hånden i en fart.

Hvor kartegilde skulle stå, blev der gjort anstalter til at tage imod de mange fremmede. Om dagen hængte man i med arbejdet, medens man drøftede byens og egnens nyheder, eller man skæmte med gårdens karle; først om aftenen begyndte morskaben rigtig. Så meldte karlene fra de andre gårde i byen deres ankomst ved at fyre bøsser af uden for vinduerne, slå potter på døren, gnide på strået i en „rumlepotte“ eller komme forklædt ind i stuen. Når karlene var bænket så godt som lejligheden tillod, gik det løs med at fortælle historier, synge og skæmte. Når pigerne holdt op med arbejdet klokken et-to om natten, fik de et stykke ost-og-brød og somme tider en kop hyldete uden sukker. Og når karlene fulgte dem hjem, kunne der blive anledning til at snakke sammen to og to.

Kvinderne brugte i vintertiden hvert ledigt øjeblik til at spinde garn. Inden jul spandt de alt det uldgarn, der skulle bruges til vadmél. I juletiden blev ikke spundet garn, da måtte intet gå rundt. Som advarsel fortæltes historien om en gerrig kone, som spandt hver aften både hellig og søgn til langt ud på natten. En juleaften, da hun havde travlt som sædvanlig, kom der en kone og rakte en blodig hånd op foran vinduet, idet hun sagde: „Her kan du se hvad jeg vandt, fordi jeg juleaften spandt.“ Efter jul tog kvinderne fat på hør, blå og skættefald, så de kunne have lærred og hvergarn (tøj hvor rendingen var hørgarn og islætten uld) færdig til majdag, der var lønningsdag. Over det meste af landet var det skik og brug at betale tjenestefolkene delvis med færdigt tøj. Karlene fik lærred til arbejdstøj, og pigerne fik lærred og hvergarn til kjoler.

Når en ten var spundet fuld af garn blev den „afhaspet“, tråden blev viklet

Spinderokken kom i gang, så snart andet nødvendigt arbejde ikke var for hånden, den blev som et symbol på den gode kones hjemmeflid og var mange gamles stilfærdigt mumlende selskab gennem de sidste lange og ofte ensomme år. – Maleri af Otto Haslund, 1880.

af. I reglen blev tenen sat i en tenstol, og garnet blev vundet på en „haspe“, en firearmet mølle. Nogle fed garn blev bundet sammen til en „klause“ og derefter vundet til nøgler.

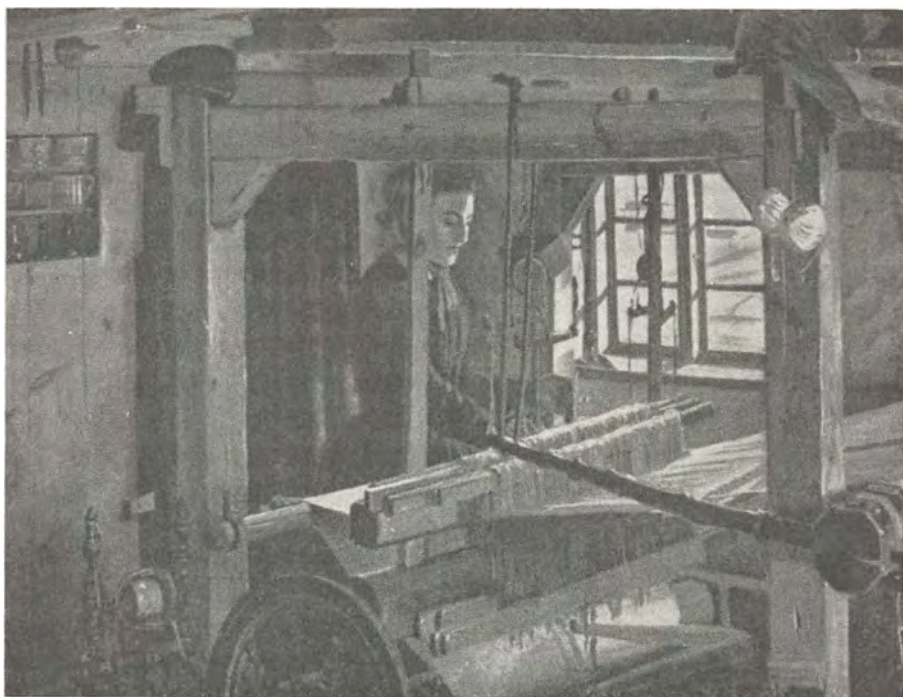
Til sidst skulle garnet snos, „tvindes“. Garnet blev for det meste tosnoet, men skulle der bruges ekstra stærkt garn, som det brugtes i strømpehæle, blev tre tråde snoet sammen.

Vævning – hørlærred og vadmæl

På Sjælland var det almindeligt, at bønderne bragte garnet til landsbyvæveren, men i Østjylland og frem for alt på den del af Nordfyn, der kaldes Sletten, fremstillede man meget tøj i hjemmene.

Her hængte kvinderne ved påsketid hørgarnet ud for at bleges. Det blev gjort forsvarligt fast på stænger lige uden for vinduerne. Så kunne man roligt lade det hænge ude både nat og dag, så det blev bleget af dug og sol. I juli kunne konerne begynde at væve. Hele husmandsfamilien hjalp til ved arbejdet. Konen vævede, børnene vandt garn, spoledede, redte væven op og bestrøg rendegarnet med melklister for at gøre hørlærredene glatte. Midt i juli var hørlærredet færdigt, det blev nu hver morgen tidligt lagt ud på græsset for at bleges. Da det ikke kunne gøres fast, måtte konen tage det ind hver aften, for ikke at risikere, at det var væk om morgenen.

I juletiden besøgte konerne hinanden for at bedømme garnet og snakke om mønstrene. Man skiftede gerne mønster fra det ene år til det andet. De uldne dyner var oftest hvide i kanterne og sribede på midten. Man måtte passe på

Det var ikke alle, der kunne væve, men var husmoderen flink til det, gav det ikke alene besparelse i udgifterne til hjemmets tekstilforbrug, men kunne også betyde en god indtægt ved salg på markedet. – Maleri af Hans Smidth, 1870.

Hosebinding på heden

ikke at bruge for meget farvet garn, da det var dyrt at få farvet ude. Men da det var lettere at sælge dyner med stærke farver, hjemmefarvede konerne en del garn med en billig rød farve. Dynerne var ikke „ægte“; men det gjorde ikke noget, de „tyske prangere“ købte dem alligevel.

Det var et strengt arbejde at væve de tætte dynevår. Der skulle bankes mange slag på hver tråd, så man kunne ikke væve mange alene om dagen. Når dynerne var færdige skulle de „læses“; det var et langsommeligt arbejde. Pigen og konen fjernede grundigt alle løse tråde og fnug og rullede til sidst tøjet stramt om en stok. Lærred og vadmél var nemmest at væve. Vadmél kunne konen væve uden ophold, fordi det ikke skulle „slædes“, det vil sige bestryges med melklister.

Om aftenen stampede karlene vadmél. De hældte varmt vand i et stort kar sammen med uldtøjet, og stampe de så indtil uldtrådene var filtret fast sammen og uldtøjet var blevet tilstrækkelig tykt og tæt. Arbejdet tog lang tid, men man sparede bekostningen ved at lade det behandle i stampemøllen.

Så var markedstøjet klart, og det var ikke sjældent, at en husmandskone i 1840erne kunne bringe 100–200 alen tøj til Odense. Efter markedet snakkede konerne længe om, hvormeget hver enkelt havde solgt, og hvilken pris hun havde fået.

På de større gårde vævede konen og pigerne også en del tøj. Mange kunne med stolthed fremvise skjorter og særke i dusinvis, ja endog ligskjorten lå tit færdig i mange år. Desuden lagener og pudevår og andet tøj til mands- og kvindeklæder, som var bestemt til en søns eller datters udstyr.

Også i købstæderne og hos finere folk på landet vævede kvinderne, og mange steder kappedes madammer og fruer lige så vel som husmands- og bønderkoner, om hvem der kunne fremstille det smukkeste tøj.

I Midt- og Vestjyllands magre egne kunne bønderne vanskeligt klare sig med indtægterne fra landbruget alene. Endnu længe efter, at man for alvor var begyndt at dyrke hede op og skaffe sig større indtægt ved bedre driftsmetoder, skaffede de fleste sig en ekstra indtægt ved husflidsarbejde. Mange klarede simpelt hen alle pengeafgifter med indtægterne fra husfliden, og i misvækstår var den grundlaget for deres eksistens. Bønderne havde gennem århundreder udnyttet alle hedens muligheder til nødvendige ting i husholdningen. Bebyggelsen var for spredt og afstandene for store til, at der ret mange steder fandtes håndværkere, sådan som på Øerne og i Østjylland. Men en og anden bonde havde en smedje ved gården, hvor han selv og naboerne kunne bruge esse og ambolt. Korn blev ofte malet hjemme på håndkværn. Halmløb og jydepotter kunne erstatte beholdere af træ. I stedet for linnedlagener brugte hedens beboere „hyls-

Hosebinding på heden

Hosekræmmeren tjente gode penge ved at aftage de hjemmestrikkede hoser, uldtrøjer og underbukser til videre forhandling. Men producenten kunne også stå sig ved det, thi fremstillingen kunne foregå i alle ledige øjeblikke, og når et arbejde ikke krævede fuld opmærksomhed og hænder brug. – Fårehyrde på heden, tegning af F. Vermehren, 1854, Kunstmuseet i Sorø.

Hosebinding på heden

klæder“ vævet af fårenes uld, og lyngtørv tjente til brændsel og bygningsmaterialer.

Beboerne i Hammerum og Lysgård herred sydvest for Viborg var især berømt for deres uldbinderi, og de bedste strikkede strømper hed i København „Lysgårds“. Mænd og kvinder var lige ivrige med strikketøjet, unge og gamle benyttede hvert øjeblik, de havde tilovers fra andre arbejder, til at binde hoser og andre uldvarer som nattøjer, underbukser, huer, vanter og uldklokker. Børnene lærte allerede i fire-fem årsalderen at håndtere de fem bindepinde. Senere blev de sat til at binde, straks når de kom hjem fra skole. Blev barnet træt i fingrene og tøvde med arbejdet, lød det bebrejdende: „A tøv's et', du bender?“ Karlene bandt også. En mand, der tjente på en gård nær ved Herning, fortæller at han om vinteren stod i laden den halve dag og tarsk, og om eftermiddagen kom han ind at strikke strømper. Alle gårdens folk sad da og bandt til sengetid, og enhver havde sit bestemte antal hoser at gøre færdig.

Ungdommen samledes efter tur på en af gårdene til „bindestue“ for at spare på lys og brændsel. Når karle og piger var samlede, begyndte de med at måle garn af deres garnnøgler, at „snese“. Hver rinkede et bestemt antal favne op, som blev afmålt, ved at man bandt en lille løkke på tråden. Garnet blev lagt i en bunke på bordet, og garnenderne blev samlet lagt over en krog, „bindekrogen“, der var fastgjort til en loftsbjælke. Derefter kappedes piger og karle med deres bindetøj til hen ad midnat. Af og til bandt de „byen rundt“. Binderne bandt fire pinde for hver gård, og den der på den måde først kom byen rundt var den „villeste“.

St. St. Blicher skrev i 1839: Det er helt forunderligt at se, hvor rivende og dog tillige med hvilken nøjagtighed denne idræt går fra hånden – ganske mekanisk, så at fingrene ligesom bevæger sig af sig selv med utrolig hurtighed, uden at øjnene følger arbejdet, medens den ene pind afløser den anden med mellemrum af få sekunder. Det er altså ikke at undre over, at binderne på een gang kan bruge både hænderne og munden lige færdigt.

Karle og piger underholdt hinanden med eventyr, viser, gåder og sanglege. Men fra omkring 1870 gik bindestuerne mere og mere over til at blive danseaftner. Karle og piger begyndte at pynte sig til disse sammenkomster, og de blev også beværtet. Der blev kun bundet et lille stykke for syns skyld, bindehosen var blevet et skalkeskjul for at more sig.

Den største fortjeneste gik til hosekræmmerne. De betalte sjældent hoserne med rede penge, men med ny uld, farvestof, sæbe og tobak. På Sjælland kunne man træffe de midtjyske bønderkarle med to store uldpakker i en bærerem over skulderen og en spanskørstok i hånden til at holde hundene på afstand. Foruden sine synlige pakker havde kræmmeren ofte et skjult lager af ting, der ikke

Træskomagerne ved Ry

For selskabeligheds skyld og for at spare på lys og varme samlede man på skift til bindestue i sognets forskellige hjem. Et hus i Lysgaard var rammen om Blichers novelle *E Bindstouw*, og blev derved berømt. Men forresten var da Lysgaard-strømperne, rent bortset fra den litterære berømmelse, kendt for deres gode kvalitet. – „*E Bindstouw*“ i Lysgaard by ved Hald, tegning af Gottlieb Christensen, Ill. Tid. 1873–74.

var lavet som husflid, og som han derfor ikke havde ret til at sælge. Inden i en af uldpakkerne eller skjult inden for vesten havde hosekræmmeren i et tørklæde hosebånd med spænder, silketørklæder, bændler, tråd, knapper og nåle. Disse ting gav en bedre fortjeneste i forhold til vægten end uldtøjet, og karlene ville gerne købe dem som foræring til deres piger. Men også uldtøjet kunne kræmmerne let sælge, ikke blot til folk i afsides egne, hvor man sjældent kom til staden, men også uden for byens porte, fordi man troede de kunne gøre bedre køb hos „uldjyderne“ end i købstadens butikker.

De folk, der boede i de skovrige sogne omkring Silkeborg, blev af vestjyderne kaldt „skovlovringer“, fordi de kom fra Lover syssel. Lovringerne forsynede de vestlige egne med alle slags markredskaber og husgeråd af træ lige fra dele af plove og vogne, stole, stolper og brædder til tøjrpæle, river og rivetænder. Næsten alle skovlovringer beskæftigede sig med træskomageri, og deres træsko blev solgt over hele landet. Men mest kendt var Ry sogn; her ejede bønderne hver sin

skovpart, hvorfra de hentede bøgetræ til træskoarbejdet. Men ofte købte de også træ på skovauktionerne; de blev gerne rigeligt beskænket, og de kolde snapse og varme kaffepunche gjorde, at træerne så større ud. Man sagde derfor om træ, der var købt for dyrt: „Det er vist købt efter frokost.“

Husmænd, der ikke havde part i skovene, skaffede sig træ ved at stjæle det om natten, og de der havde andel i skov stjal indbyrdes de bedste stykker fra hinanden. Det blev af de fleste betragtet som noget ganske naturligt. En skovlovring, der blev spurgt, om han havde befattet sig med skovtyveri, svarede: „Nej, stjæle det har jeg aldrig befattet mig med, men jeg har været god til at bjerge i skoven.“

Redskaberne til træskotilvirkningen var få og simple. Træskomanden målte ved hjælp af hånden, hvor mange træsko der kunne blive af hver kævle. Derefter savede han kævlen i stykker på to træskos længde og firkløvede disse stykker. Af hvert stykke tildannede han et par træsko. Først huggede han træskoene til udvendigt, „blokkede“. Så adskilte han træskoparret, der sad sammen i et stykke med næserne vendt mod hinanden, og huggede „klamperne“. Derefter spændte han en træsko i „hulstolen“ og gav sig nu til at bore den ud. Træskomanden stod under dette arbejde og „duvede“ eller svajede frem og tilbage, dels for at give „naveret“, det hule bor, de drejninger, det måtte have for at skære de rigtige steder og i den passende tykkelse, men også for at lægge mere kraft i raspet. Han havde intet andet at rette sig efter end sit øjemål, og dog måtte han passe på, at træskoene fik den rette hældning, at hulningen blev nøjagtig af fodens form og måske endog af en bestemt form, hvis han vidste, at dens bærer havde ligtorne. Han måtte passe på, at han ikke skar for meget træ bort, så der blev svage steder, men at den tykkeste træskal var der, hvor også det hårdeste slid skete, og dog skulle træskoene blive så let som mulig. Det var ved dette arbejde man kunne kende den dygtige træskokarl.

Medens træskomanden for lysets skyld måtte hule om dagen, gemte han den ind- og udvendige afpuddning til aftenarbejde i stuen. En mand fra Tåstrup ved Århus fortæller, at børnene hos hans nabo om aftenen holdt lysepinden i den ene hånd og lektiebogen i den anden, medens deres fader pudsede træsko. Skoene blev til sidst røgede på nogle stænger i ovnen og bundet sammen med simer, en halv snes par, et „reb“, i bundtet; de var så parat til at sælges.

Lerarbejdet i „pottelandet“, Horne- og Vardekanten, var udelukkende kvindearbejde. Gårdmændene fæstede grydepiger ligesom man i træskoegnen fæstede „træskokarle“. De afgav halvdelen af indtægten mod at få kost, logi og materialer: ler, sand og hedetørv.

Pottearbejdet begyndte allerede i slutningen af marts. En potteskone fortalte,

Formningen af jydepotterne var for det meste kvindearbejde, en dygtig pottokone kunne være drivkraften i en virksomhed, der nærmede sig industri, og som var familiens hovederhverv. Salget af de færdige potter og pander, gryder og fæde tog mændene sig som regel af, – men der skulle køres varligt til marked med det skøre kram. – Tegning af Hans Smidth i Galschiøt: Danmark I, 1887.

at de fleste til at begynde med var hæse og forkølede, men det fortog sig, når de kom længere hen på året. Pottekonene æltede leret på stuegulvet med bare fødder. Hun blandede fint sand i leret, for at det bedre kunne tåle ilden, og sørgede for at alle sten og strå blev fjernet. Kom der den mindste urenhed i leret, ville karret blive ødelagt ved brændingen. Leret blev æltet omhyggeligt mange gange omtrent som brøddej og blev til sidst slået op i kompakte „stokke“, der af ydre form lignede urtepotter.

Formningen gik for sig på en „grydefjæl“, et bræt, som pottekonene havde lagt på skødet. Hun anbragte lerstokken på fjælen, som hun i forvejen havde fugtet kraftigt med vand. Så gav hun sig til at dreje stokken rundt, så først den brede ende blev glat; derefter vendte hun den og drejede også den tynde ende glat. Nu begyndte hun at bore den ud ovenfra med højre hånd, medens hun stadig drejede den rundt med venstre. Når stokken var tilpas udvidet for oven, og hulningen tilstrækkelig stor, blev randen dannet færdig. Hun trak den tyndt ud med „grydelappen“, en lille våd klud, der var syet sammen af en ulden klud med lærred omkring, idet hun stadig drejede potten rundt med venstre hånd på det slimede bræt. Så forsynede hun den med ører, et par små lerpølser, som hun trykkede fast under randen. Nu var potten „gjort op“; så skulle den formes færdig, „tånes“.

Kniplepiger

Pottekonen tog nu gryden og lagde den på siden i sit skød, mens hun bankede dens vægge ud indefra med en knytnævestor sten, „tånstenen“, indtil lerkarrets væg havde fået den rigtige tykkelse og form. Derefter blev potten for en tid stillet til tørring med bunden i vejret, og snart gik pottekonen i gang med den sidste afpudsning. Hun skrabe de ujævnhederne af lerkarret med en kniv både ind- og udvendig, og efter at have fugtet det med en tynd lervælling gav hun sig til at „glåse“ det. Med en silkeglat slidt flintsten gned og glattede hun lerets overflade, dels indvendig, hvis det var et mælkefad, dels på randen, og endelig tegnede hun med stenen streger og kruseduller på lerkarrets side til pynt. Efter brændingen viste de glåsede partier sig som pæne blanke striber, kruseduller og zig-zagbånd, der kunne minde om glasur. Når man især glåsede mælkefade indvendig, var det, for at de lettere kunne holdes rene.

Inden den rigtige brænding blev potterne tørret og røget i „bråndhuset“. Man stablede dem i det lave jordhus på stænger i husets øverste del, og tændte en ulmende tørveild på gulvet. Når potterne var helt tørre, blev de afkølede, og når man kunne tage på dem med hænderne, blev de båret ud og stablet i milen, „ildpøtten“.

En aften når vejret var stille, brændte pottekonen sine potter. Hun satte dem på et lag flade lyngtørv dækket af sengehalm; det var milens bund. De små potter blev lagt inden i de store. Det hele blev dækket til med lyngtørv, og uden om bunkens fod tætnede hun med en vold af aske. Så tændte hun milen, „ildpøtten“. Under brændingen måtte hun hele tiden sørge for at alle potterne var dækket af tørv. Blev der klar ild, kunne de revne eller blive rødlig og utætte, eller de kunne blive skæve. Blæste det op, eller kom der en byge, blev varmen også uens, og hele arbejdet var spildt. Potterne lå i „ildpøtten“, til de var helt kolde. Og var brændingen lykkedes, kunne konen næste dag tage de sorte smukke kar ud af asken.

Pottearbejdet bredte sig med grydepigerne. Blev en pige gift og kom et nyt sted hen, fortsatte hun det vante arbejde. Der blev også lavet jydepotter andre steder, for eksempel på Holstebroegnen, ved Randers og i Brønderslev. En pige kunne på en sommer fremstille henved 3000 potter; det udgjorde i penge et halvt hundrede rigsdaler. Pottepigerne var derfor eftertragtede af karlene, i potteegnen var det afgørende spørgsmål: „Er hun gue i æ lier?“, hvis det var tilfældet, kunne karlen godt overse mangler ved udseendet.

I den vestlige og midterste del af Sønderjylland, i hedeegnene mellem Ribe og Tønder lå knipleområdet. Her kniplede et par tusinde unge og gamle piger for kniplingshandlerne, og denne husflid lagde beslag på så mange unge piger, at man ofte måtte have tjenestepiger fra Nørrejylland.

Pigerne begyndte på samme tid at gå i skole og få undervisning i at kniple. Det sidste lærte de ofte en halv snes børn i flok hos en gammel kniplerske. De begyndte med smalle mønstre og få kniplepinde. Når pigerne blev ældre, samlede de ofte fire sammen om en lampe, de sad korsvis med en „skomagerkugle“ hver til at samle lyset. Pigerne skiftedes til at være „snippecone“, den der skulle sørge for at lyset brændte kraftigt hele tiden; for det var et pillearbejde med de tynde hørtråde.

De fleste kniplepiger arbejdede med det samme mønster hele deres liv. Men der var dog nogle, der kunne lave „prikkebreve“ til de mønstre, som kræmmeren udleverede. Fandt en kniplepige en sjælden gang selv på et mønster, fik det nye mønster navn efter hende: „Ane“, „Ellen“, „Ingeborg“ og „Marens hægte“. Nogle var særdeles dygtige. Om en kniplepige i Daler gik det rygte, at hun kunne høre de fejl, der blev gjort på et knipleskrin i naboværelset, alene på pindenes klang.

Mændene duede hverken til at lave potter eller kniple. Men når en bonde i Vestjylland ville bygge et hus, begyndte han selv med at fremstille de nødvendige mursten. Han lavede først en ovn, som han gerne for nemheds skyld gravede ind i en bakke. Den blev bygget af kampesten og indvendig foret med halvbrændte sten. Udvendig blev den beklædt med græstørv, og foran blev der lavet et lille halvtag til læ og brændsel. Når bonden havde strøget og tørret mursten til en ovnfuld, blev der sendt bud efter en teglbrænder, der skulle lede brændingen.

H. F. Feilberg beskrev fra sin ungdom de folk, der en sådan aften samledes foran ovnen i Vester Vedsted: „Det var satte gamle bønder, der var lystige piger og karle; og de allesteds nærværende drenge med kartofler i lommen for at stege dem i de udragede glødende emmer. Røggangen var blevet stoppet; der blev hentet en bøsse med et godt skud krudt i, og så skød en af karlene ind ad det ene fyrhul, så gnister og funker i den sorte nat røg op af ovnen; det var det sædvanlige middel mod forstoppelse, og det hjalp.“ Det var dog ikke alle mursten, der blev brændt; til indvendige skillerum og udmuring af bindingsværkstavl brugte man oftest soltørrede lersten.

Omkring Davbjerg og Mønsted vest for Viborg tjente nogle bønder lidt ved at brænde kalk. De brød nøjsommeligt kalken i underjordiske gange, „kover“ og brændte den i ovne, der lignede teglovnene. Ved Skanderborg sø brugtes kildekalk og flere steder langs vestkysten strandkaller, der gav en fortræffelig mørtel.

Nogle få steder langs vestkysten udvandedes salt ved at brænde tang fra strandkanten. Bønderne opløste asken i vand og inddampede salt i store kedler. Varen

Binding af halmlob

var imidlertid af meget dårlig kvalitet, den brugtes mest hjemme til saltning af kød, flæsk og fisk.

Enkelte former for „erhvervshusflid“ var begrænset til områder på nogle få landsbyer. Mange husmænd i Hostrup sogn øst for Tønder støbte tinknapper, og i nogle få sogne ved Nissum fjord fremstillede befolkningen skeer af oksehorn. I søområder flettede bønder gulvmåtter, fodskamler og sivsko af dunhammer og siv. Om sommeren skar hedebonden lyng- og revlingris på heden. De blev tørret og gemt til vinterens aftensædearbejder. Risene blev brugt til „limer“ og kar-skrubber og af revlingerne lavede man reb.

En vigtig vinteraftensbeskæftigelse over hele landet var fletningen af halm-beholdere, „løb“. Til dette arbejde brugte mændene rughalm, men mange steder også græs og klitplanter. Som bindemiddel brugte de tynde skinner af flækkede hassel eller pileskud, halmsimer eller rødder. Stråvulsten blev holdt sammen med en binding under syningen. Nogle løbbindere var så dygtige, at de kunne holde stråene samlede alene med fingrene. Til at føre bindemidlet igennem halmvulsterne brugtes en benpren. Løbbinderen begyndte midt i kurvens bund og syede i spiral ret om fra venstre til højre, idet han hele tiden hæftede den nye vulst til den foregående.

Løb kunne bruges til en mængde forskellige formål. Hedebønderne brugte dem til opbevaring af korn, gryn, mel, humle, brød, kød og flæsk og som købmandskurve, sykurve og lignende. Små børn blev sat i et løb; der blev lagt en kampesten og noget halm i bunden, så kunne barnet passe sig selv. Fattige folk brugte løbbundne flager til døre og lofter, og under englænderkrigen blev af-lange løb endog nogle steder brugt som ligkister.

Så længe bønderne endnu havde lergulv, kunne mænd og kvinder selv lave husflidsarbejder inde i opholdsstuen eller de tilstødende rum. Men da den økonomiske opgang for landbruget i slutningen af århundredet for alvor satte ind, fik folk råd til at købe de småting, de skulle bruge i husholdningen. Fremstillingen overlod man til specialister, håndværkere og fabrikanter. Lergulvene blev erstattet af bræddegulve og tæpper, og husmødrene henviste de sidste rester af den grovere husflid til huggehus og lo.

HAVE OG PARK

Sansen for naturens skønhed var omkring 1800 mere udviklet hos byens folk, der til daglig havde få muligheder for at nyde den, end hos bønderne. Th. Overskou fortæller fra sin barndom omkring 1810, at bogholderen i det sukkerraffinaderi, hvor hans fader arbejdede „vidste ypperligt at interessere sine omgivelser for naturskønheder“, og han glemte ikke drengen, når han havde fundet noget at gøre opmærksom på, „en slående lysvirkning på en trægruppe, en dejlig udsigt, havets forskellige farve- og genstrålingspartier, en prægtig solnedgang.“

Dengang gik en københavners skovtur sjældent videre end til Charlottenlund eller Dyrehaven, og selv velhavende familier, der ikke holdt heste og vogn, plejede at tage derud til fods. Den lille Thomas Overskou betalte for den fornøjelse, det var at spadserere derud og hjem igen afbrudt af Dyrehavsbakkens fornøjelser, med en umådelig træthed på hjemvejen. Skolens eneste fridag var „at komme ud at mæje“ i det grønne; men da han var mindre og boede på Christianshavn, bestod hans friluftsliv blot i, at moderen, når hun kunne få tid om sommeren, spadserede med ham fra Amagerport til Nyholm (ved batteriet Sixtus). Her kunne drengen more sig med at se de mange badende, der vadede langt ud i vand til knæene, spøjte, sloges og stødte hinanden om i vandet. Han fik lov til at løbe rundt i græsset, boltre sig, plukke blomster, som hans moder bandt sammen til krans, og klatre på den høje bjælkefod til flagstangen. Og når faderen kom fra arbejde, bredte moderen en dug ud til deres fattige måltid under flagstangens fod. Senere fulgte ture til Frederiksberg med aftensmad ved et af bordene i havens ensomme allé ved Fasangården.

Men også de velhavende københavnere tog turen til Frederiksberg have – i karet vel at mærke. En købmand skriver i sine erindringer fra 1790erne, at man på en sådan tur først holdt ind ved en restauration på Værnedamsvejen. Den lå midt i store haver, og her drak man kaffe med hamburgerkager til, mens hestene bedede en times tid. Så kørte man videre til Alleenberg, hvor man bestilte aftensmad til kl. 8. Familien begav sig derpå ind i haven, der dengang deltes af mange store, stive alleer og rummede flere større og mindre søer. De fleste spadserende samledes på terrasserne neden for slottet, hvorfra man kunne høre tafelmusikken fra Christian 7.s hof.

Til ture i Nordsjælland kunne man leje de såkaldte „kaffemøller“, vogne med fem sæder. Rundt om i provinsbyernes nærhed fandtes traktørsteder, hvor borgervæbningen musicerede under træernes kroner. Men man kunne også i romantisk stemning søge skovensomheden og „ryge sin cigar i selskab med den store Pan“. Forekom det jævne danske landskab ikke inspirerende nok, kunne man finde „schweitziske prospekter“ på Søllerødkanten eller et storslået udsyn fra Himmelbjerget.

For provinsboerne var sejlture på sø og å meget tillokkende. Fra Odense gik færden til „Fruens Bøge“, og ad Århus å sejlede man til traktørstedet „Fiskerhuset“, hvis man da ikke fortsatte helt op til Brabrand sø for at fiske gedder eller aborrer. For borgerskabet i Helsingør var roture, ikke på Sundet, men på Esrom sø en traditionel udflugtsnydelse i forbindelse med den årlige skovtur. Var båden som i Liselunds have en gondol, følte færden spændende og fremmedartet, og en lille færge i samme have fik vandene til at illudere større, end de var. Også til Andebakkeøen gik der færgefart. Havde man fantasi nok, kunne man, som Baggesen gjorde det i „Labyrinten“, sejle lige til verdens ende, eller som drenge hos Fritz Jürgensen spørge, om det var verdenshavet, da de stod ved Frederiksholms kanal. Sjældnere fristede de salte vande. Dog nød Flensborgs ungdom i 1840erne ro- og sejlture på fjorden. Adskillige landskabelige herligheder var lettere at nå ad søvejen. De tog sig også bedre ud fra vandet, og samtidig kunne man efter behov fornøje sig med lidt fiskefangst i stilhed eller lade livsglæden få udtryk i sang over de stille vande, en nordisk barcarole-stemming.

En mere rutepræget turisttrafik forsøgte man med kutteren „Neptun“ på Århusbugten, således at man uden de støvede veje kunne nå frem til Riis skov. Fartplanen måtte nødvendigvis rette sig efter vinden, og forsøget blev hurtigt opgivet. Derimod blev dampskibet „Hjejlen“s farter på Silkeborgsøerne siden 1861 efterhånden en succes.

Det pæne borgerskab gik søndagstur, og af og til en aftentur, ikke langt, og lige så meget for at se kendte folk og selv blive set som for at nyde årets og vejrets vekslende gang. Helst gik man på de exclusive steder, at sige når man hørte til der. Man kunne gå tur på Københavns volde, der var tilmed bænke til hvile og overblik; men en soldat på post passede på, at kun folk med særlige adgangskort fik adgang til „Smedelinien“ og „Kirsebærgangen“, hvis træer ikke måtte plyndres af uvedkommende. Så længe voldene stod, værnede de også en naturidyl, og Store Bededagsaftenturen kom ligefrem til at indgå i hovedstadens festkalender.

Modsat Frederiksberg have, der stedse havde været åben, var Søndermarken indtil 1852 lukket område, hvortil kun enkelte begunstigede havde adgang, og

Spadseretur på volden eller i byens parker

Det var altid byboere, som opdagede den landlige skønhed. Og ordnende menneskehånd gjorde naturen endnu smukkere, end den forelå fra skaberen. I hvert fald mere bekvem, med anlagte spadserestier, der gennem smukke partier førte til udsigtspunkter, hvorfra det omliggende landskab præsenterede sig særlig fordelagtigt. – Udsigt fra Marienlyst, maleri (udsnit) af Jens Juel, omkr. 1790, Göteborgs konstmuseum.

hvor Frederik 6. gik på rævejagt. I årene efter 1798 skiftede Frederiksberg have karakter, lagdes om fra et regelret fransk anlæg med klippede hække og snorlige alleer til den engelske havestils slyngede gange og de tilsyneladende lunefuldt efter terrænet vekslende græssletter og uhæmmede bevoksninger. Den blev moderne og mondæn. Det var derimod den gamle park inden for voldene, Kongens have, ikke. Indtil 1827 beholdt den sin gamle form for derefter at undergå en lettere modernisering i engelsk romantisk retning. Det var et mere blandet publikum, der holdt til her. Der var børn med barnepiger, lommetyve og dagtve og unge lapsede, der røg tobak. Der var dem, der mente, at sligt burde forbydes, og alt imens gjorde den nye tid sig endnu mere ubehageligt gældende ved unge menneskers løb med „draisiner“, cyklernes mere morskabsbetonede forløbere. Men man kunne også på vaudevillevis opleve eventyr i Rosenborg have.

Der var ikke mange udflugtsmål i passende nærhed for hovedstadens spad-

serende. Et af dem var Assistenskirkegården, hvor folk ikke blot gik tur i gangene, men også spiste af deres medbragte madkurv, der ugenert og med tilhørende punch dækkedes op på gravstenene. Denne særegne skik blev forbudt i 1805. Uden om hovedstaden lå fællederne, hvor et festligt liv udfoldedes, når borgervæbningen holdt revue med påfølgende familiespisning i græsset, som Kùchler fornøjeligt har malet det.

Som man i København havde Langelinie, gik man i søkøbstæderne tur på mole og skibsbro. I Århus havde man meget bekvemt fået indrettet lysthus med udsigt oven på havnens lodshus. Langs Flensborg fjord var der en lukket spadseregang „Hofenden“. Det var en særlig begunstigelse at få nøgle hertil og forbeholdt byens vise fædre, højere embedsmænd og velhavende købmænd. I mange småbyer fandtes „stien bag om haverne“ som en yndet spadseregang.

Helsingør havde sin gamle slotspark ved Marienlyst, Odense havde Kongens have og Fredericia sin palæhave. Andre købstæder, der ikke på samme måde var begunstiget af offentlige parker, skabte sig sine egne enten helt private eller ved privat initiativ, mens magistrat og bystyre endnu holdt sig forsigtigt tilbage. De fleste byer fik derved større eller mindre blomsterfyldte rammer om naturlæden, borgermusikken, fyrværkeriet og andre forlystelser. Efter treårskrigen fejrede man også her mindedagene for Fredericia og Isted, og enkelte steder var der tilløb til at omplante det københavnske Tivolis særlige præg. Naturens egne vækster på stedet forøgedes med sjældne træer og buske og suppleredes yderligere med stemningsvækkende kulisser som træstorke i kunstige reder, falske borgruiner og stensatte kildegrotter.

Der var i København ikke mange muligheder for at komme i det grønne. Arealet inden for voldene var tæt bebygget; men enkelte haver holdt dog endnu stand, selv om mange havde måttet vige for det voksende byggeris krav. Enkelte grønne træer, som Holbergs i Fiolstræde, mindede stadig ved udspring, blomstring og løvfald om naturens vekslen mellem dvale, grotid og høst. Bag Nyboders gule længer var der ganske små jordstykker med et par blomster og lidt persille, og der var til Bredgadekvarteret mere rigeligt tilmålte grønne pletter, som i sommertiden gav mulighed for hjemliv i det fri.

Den anden side af havelivet, hverdagens og nyttens, mødte københavnernes på torvedagene, når amagerkonerne falbød det flade og fede lands produkter af grøntsager, det som endnu lever i børnerimet om amagermor og guleroden, for ganske vist var vitaminlæren endnu ikke opfundet, og man var stærkt i tvivl om salat var nyttig eller skadelig; men et behov var til stede, som for hovedstaden gennem århundreder var blevet dækket af de oprindelig hollandske have dyrkende amagerbønder.

Et nært mål for københavnernes udflugter med madkurv var Assistenskirkegård på Nørrebro. Men selskabet, som man traf sammen med der, kunne være temmelig simpelt. Stilfuldere ture gik til fælleden, når borgervæbningen havde holdt eksercits og revue, så familiens mandlige medlemmer nok kunne trænge til at styrke sig efter de militære præstationer. – Maleri af A. Küchler, 1830.

En virkelig forening af de følelsesmæssige og de mere køkkenbetonede nydelser af egen have var alene forbeholdt dem, der havde egne lyststeder uden for voldene. Navnet Solitudevej på Nørrebro røber, at man her engang har kunnet søge ensomhed. Pastor Münster havde sit lyststed ved Peblingsøen. I havehuset boede gartneren i underste etage, og for at kunne arbejde uforstyrret hav-

de præsten ladet opføre en lille pavillon i et hjørne af haven, en yndig idyl som tillige med mange andre måtte falde ved krigens udbrud i 1807 for at sikre den frie skudvidde fra kastellet og voldene. Længere borte lå Bakkehuset med den af Kamma Rahbek skabte og ofte omtalte have. Efter Rahbeks død boede både Grundtvig og Heiberg om sommeren på Bakkehuset og kunne glæde sig over haven, for havde man ikke selv landsted, kunne man leje sig ind. Blive i København sommeren igennem gjorde det dannede borgerskab kun nødtvungent.

Om der ellers kunne skaffes plads bag boder, pakhuse og udhuse, havde købmandsgårdene i provinsbyerne en have med blomster, frugttræer, nøddegang og lysthus. Det var kærkomment, om det kunne give udsigt over havn og hav, som agent Voigts i Fåborg, eller til gadens færdsel som rektors i Viborg. Gerne drak familien eftermiddagstheet i lindelysthuset, og undertiden havde man også et lille drivhus med nerier og nelliker. Bag beskedne lejevåninger kunne der vel altid blive plads til en enkelt stikkelsbærbusk eller det absolutte mindstemål, som H. C. Andersen fortæller om: en kasse jord med purløg og persille, den have der blomstrer i eventyret „Snedronningen“. Enkelte steder som i Fredericia og Sønderjylland fandtes uden for byens husrækker småhaver til leje.

Rundt om landets herresæder bredte sig vidtstrakte parker. Mange var gamle og prydet med mindetempler, statuer, kinesiske, schweitziske og norske lysthuse. Åndslivet markeredes af Thorvaldsens værksted i Nysøs park og Grundtvigs studiehus i Rønnebæksholms. Liselunds park på Møen var typisk for tidens romantiske stemningshaver, men som den prægtigste privathave i første halvdel af 1800 årene nævnes Bregentveds. Her var der særlige drivhuse for blomster, vindruer, ananas og andre sjældne frugter. Parken, som kostede grev Moltke meget betydelige summer til den årlige drift, var åben for besøgende. Det samme var tilfældet med adskillige herregårdsparker som Glorups på Fyn, en af denne landsdels særlige tillokkelser, hvortil folk valfartede langvejs fra. Ofte kunne ejeren selv være mester for nyanlæg og ændringer som hos Johan Bülow på Sanderumgård, for hvem have og park var en væsentlig del af hans hele levevis. Man komponerede parkens stemningsværdier efter bestemte regler. Således ansås en kilde for længelsvækkende og et billede på livets strøm, mens det rolige åløb glædede sindet, søen stemte til mildhed og skoven til højtid og alvor. Ofte havde godsejerne de dygtigste gartnere til hjælp som betroede og vellønnede medarbejdere. Man skaffede sig sjældne vækster, og et rigt blomsterflor omgav såvel herskabets daglige færd som dets festlige sammenkomster. I reglen var der i de store parker også plads til folkets gilder og dans. En særlig glans står om den fest i Glorups park, som H. C. Andersen arrangerede til ære

Heller ikke i provinsbyen kan hver familie få sin egen have. Så må man se at enes med andre om nærmeste grønne område, måske den gamle kirkegård, til leg og rekreation. – Klosterkirkegården i Horsens, maleri af Wenzel Tornøe, 1878.

for de fra treårskrigen hjemvendte soldater. De større landsteders haver adskilte sig ikke væsentlig fra herregårdenes, men spillede en næsten endnu større rolle for beboerne, der her om sommeren søgte det samliv med naturen, som ikke var dem forundt i byen om vinteren. Til Dronninggårds meget beundrede have kunne man få adgang ved at hente et særligt kort hos ejeren, de Coninck. Det kostede ikke noget.

Adskillige præstegårdshaver blev omkring 1800 lagt om i den engelske stil som små herregårdshaver, og hvor der var plads og midler, som i Astrup syd for Århus, skabtes der på én gang storartede og idylliske rammer om guldaldertidens præstegårdsliv. Altid var der vel et lysthus med syrener om aftentoddyen og røgen fra den lange pipe. Enkelte steder var der også mere. I Tønning gik pastor Bynch og frydede sig over „vårens fortryllelse, sommerens herlighed og høstens tusindfoldige overflod“ samtidig med, at han funderede over havekunstens oprindelse fra Edens have, over Bibelens have- og planteberetninger, som han sammenstillede til en havekunstens udvikling fra Adam og Eva. I Moseby

på Falster havde magister Biering anlagt volde og grave og placeret vagthuse og små kanoner, mens efterfølgeren, J. H. Schmidt, plantede ædle og sjældne træer som blodbøg, ædelgran og kanadisk poppel og i 1823 udsendte et smukt værk „Danske Haver“. Samtidig var der i andre egne præstegårdshaver, hvis rigdom bestod i to upodede æbletræer, og hvor man slog sig til tåls med, at kål og bønner lykkedes ganske godt. Kun en udsigtshøj, lidt læplantning og et fyrretræsbord med græsbænke, hvor man undertiden spiste tykmælk om sommeren, adskilte haven fra bøndernes forblæste kålgårde.

Bønderne kom gerne til de seværdige herregårde for at spadserere i parken „med største høviskhed“; men de søgte ikke inspiration for deres eget havebrug. I store dele af landet var bondehaver helt ukendte. Bedst stod det til på Fyn og i hertugdømmerne. Tåsinges haver bugnede af frugt; men det skyldtes, at herren til Valdemars slot med hård hånd havde gennemtvunget, at bønderne skulle plante frugttræer. I Sydjylland søgte man i 1793 med list og lempe at få bønderne til at plante frugttræer eller pode. Det var helt forgæves. Længe nøjedes man i Jyllands fattige egne med en kålgård, der indenfor det hegnende jorddige rummede en forblæst hyld, nogle kål og løg samt nogle gulerødder. Men ofte var bøndernes haver tumleplads for både børn og husdyr, og „hvor svin er rode-mestre og høns podemestre, der vender jeg øjet bort“ skrev i 1842 S. A. Fjelstrup til Sindinggård. Mange bønder købte hellere deres beskedne forbrug af gulerødder, kål, timian og løg, end de forsøgte selv at avle det, og blomster plantede man først hen i midten af århundredet. Bornholmerskipperne tog gerne hvidkål med hjem fra Amager. Det kunne ske, at man fra en præstegård fik en frugtbusk foræret, men sligt regnedes for luksus. Man kunne jo klare sig med „krusbær“, tyttebær. Godsejere og præster opmuntrede bønderne til have dyrkning, men ofte blev de snydt ved frøkøb. Landhusholdningsselskabet og siden 1833 det da oprettede Haveselskab virkede for, at hver gård og hus skulle omgives af en have. Frugttræer solgtes af staten til små priser, og der blev udsat præmier for veldyrkede haver. Uheldigvis kom man en tid til at plante Berberis, der kunne gøre gavn både som læge- og nytteplante, bærrerne kunne bruges for citroner, men i 1813 opdagedes det, at Berberis dannede rust på rugen, hvad der gav anledning til en kampagne for at få Berberis udryddet og forbudt. Det skete dog først i 1903. Man eksperimenterede en del med nye planter på grænsen mellem havebrug og egentligt landbrug såsom kommen, hamp, pil, valmue og krap. Mere held havde man med at overføre den fynske specialitet, humlen, til jyske egne. I 1826 melder en planter således at have plantet 8856 planter ved tre herregårde og 64 bondegårde i Randers amt. Det lovede forjættende for det hjemmebryggede øl. Af mere speciel karakter var tobaksdyrkingen, som især

Megen skønhed og naturlig ynde kan opstå, hvor ejeren ikke har tid, kræfter eller tålmod til at holde sin have alt for sirlig, og når han vil lade sig nøje med den frugt, som et par gamle træer i plænen giver ham. – Maleri af Jørgen Roed, 1850, Statens Museum for Kunst.

var knyttet til de reformerte i Fredericia. Det var en avl, der var let at gå i gang med. Den krævede kun få redskaber samt en tørrelade, men desværre – foruden arbejde og påpasselighed – også et gunstigere klima og en bedre jordbund, end der fandtes her, for at resultatet skulle blive godt.

I 1784 satte besidderen af Løvenborg gods en mindesten for slottets gartner, Johan Georg Scherg. Mindre håndgribeligt, men mere underfundigt har H. C. Andersen gjort noget lignende i fortællingen „Gartneren og Herskabet“. Til en gartner på et stort gods stilledes betydelige krav. Den regulære uddannelse med lærebrev, et meget pompøst dokument, kunne man kun få ved de kgl. haver, og i 1811 anordnedes en omfattende eksamen, som skulle tages ved Rosenborg

have. I 1833 skete en deling for „almindelige“ og for „kunstgartnere“. I 1844 grundlagde generalkrigskommissær Riegels en havebrugsskole ved Snoghøj. Her kunne man efter tre års læretid blive gartner, men man kunne også nøjes med to og blive havekarl. Der søgtes også her at skabe interesse for nye planter som tomater på friland; men dem var der endnu ikke rigtig smag for. Hverken skolen eller den tilknyttede planteskole bestod længe. Et vist kendskab til havebrug som bisyssel kunne man nok få ved forskellige læreanstalter. På nogle seminarier undervistes i faget. Et og andet er vel ad denne vej fra degnen nået ud til bønderne, som selv, hvor viljen var til stede, savnede let adgang til planteskoler, frugtræer og frø.

Egentligt handelsgartneri af nogen betydning fandtes i 1800 årenes begyndelse især i hovedstadens nærhed. Traditionen havde her skabt den ordning, at amagerbønderne leverede de almindelige køkkenurter som grønkål, salat, kørvel og spinat, mens gartnerierne leverede rødkål, rosen- og spidskål, ærter, blomkål, asparges og jordbær, samt fra midten af århundredet rabarber, der på denne tid kom i brug til grød. En af hovedstadens kendte gartnere var Svend Hansen, som ikke nøjedes med at producere og sælge. Det lykkedes ham at fremdrive den berømte store åkande, „Victoria Regia“, som han i 1854 byggede et helt hus til, og folk strømmede til for at se den, som de også gjorde til hans forskellige udstillinger. I 1839 udstillede han georginer, mens roser ellers havde været den afgjort foretrukne blomst. Kamma Rahbek bandt buketter til sine veninders festdage. De var bundet med smag og gjorde lykke. Dengang fandtes der endnu ikke noget blomsterudsalg i København. Det kom først i 1834.

Kamma Rahbek syslede, så vidt hendes kræfter tillod, med at plante og vande i Bakkehusets have og tilrådede andre for sundhedens skyld at gøre det samme. Folk af stand kunne gerne give sig af med havearbejde, helst af det lettere og morsommere og iført lyst sommertøj. Det grovere tog lugekoner og havekarle sig af. Lønæssigt var de placeret på bunden af gartneriets rangstige. Til gengæld var arbejdstiden lang. Og det var sikkert kun på Bakkehuset, havekarlen trakteredes med the og kager af samme prima sort, som profesoren og fru'en fik.

FÆRDSEL OG FÆRDSELSVEJE

I året 1769 kom den opdagelsesrejsende Carsten Niebuhr hjem fra lange rejser i den nære Orient. Under en audiens spurgte arveprins Frederik ham ud om, hvorledes vejene have været at køre på. „Ja, Deres kongelige højhed,“ svarede Niebuhr, „fra Arabien til Roskilde kunne de gå an; men fra Roskilde til København var de ganske nederdrægtige.“ – Muligvis er historien kun et udslag af tidens københavnervid. Roskildevej var ikke ringere, end den altid havde været – og næppe dårligere end hovedparten af rigets landeveje. Det nye var, at man vidste, den kunne blive bedre.

Tiden 1770 til 1870 stod i vejforbedringens tegn; men det gik ikke lige stærkt overalt. Endnu omkring 1850, da man kørte fra København til Korsør ad en moderne „kunstvej“ (chaussé), var en rejse i Vestjylland stadig lige så primitiv og besværlig, som den havde været i Christian 4.s dage – ja endnu før.

Fra gammel tid måtte bønderne gøre vejarbejde som tvungent hoveri. Det bestod hovedsageligt i, at man én gang om året opfyldte huller og ryddede forhindringer bort. Man „rensede grøfterne på højre og venstre side af vejen og kastede skarnet og den våde jord midt på vejen, og da vejen allerede var fuld af skarnpøle, blev den derved endnu dårligere, og regnvandet kunne ikke få afløb, men gjorde vejene ganske ufarbare og farlige for hestene. Ovenpå spredte bønderne nogle læs sand, som møjsommeligt kørtes til langvejs fra; men dette sand æltes sammen med skarnet og kunne derfor ikke ses mere end nogle få dage efter.“ Således var det indtryk, den franske vejingeniør Jean Marmillod modtog, da han i 1760erne kom til Danmark for at lede anlæggelsen af de første moderne veje, og endnu langt hen i 1800 årene var dette stadig reglen i Vestjylland. Her fyldte man huller op med bundter af lyng; men derefter blev grøfternes indhold henkastet i store klumper på kørebanen, for selvfølgelig gjorde ingen mere end højst nødvendigt ud af de sure pligter. Ved første givne lejlighed trak bønderne mellemstaden frem, sendte en mand af sted efter en pægl brændevin, og så kunne resten af dagen godt betragtes som spildt. I pauserne mellem de årlige vedligeholdelser groede vejene til i pløre og affald – herunder også styrtede selvdøde kreaturer og heste.

De fleste veje bestod af hjulspor, som mange slægtleds vognkørsel havde skåret i terrænet. Hvor hjulsporene førte op gennem bakkedrag, havde de slidt

sig ned i dybe kløfter – hulveje, hvis skrænter stod så tæt, at to vogne undertiden ikke kunne passere hinanden. På de flade jyske hedesletter, hvor bebyggelsen ikke tvang vejen ind i én bestemt bane, var hjulsporene derimod tilbøjelige til at brede sig vifteformet „uden mål og grænse, så at vel sneve af vogne kunne køre jævnsides.“ Først ved vadesteder, broer eller andre snævre passager søgte sporene atter ind mod hinanden og samledes i én enkelt vej.

Visse steder fandtes der overhovedet ikke veje i egentlig forstand. Rejste man til Skagen, måtte man således for det meste færdes på den åbne strandbred, og selv en del af den korte tur fra København til Klampenborg tilbagelagde man omkring 1800 langs kysten. „Hulvejen mod havet nedluder så brat,“ skriver Oehlenschläger – og fortsætter: „Så langsomt i sandet – vi glide af sted, – imens ruller vandet – ved hestenes fjed.“ Den, der rejste langs Limfjorden, skød gerne genvej gennem „vejlerne“ – det vil sige vige med så lav vandstand, at de under gunstige vindforhold kunne ligge helt tørre. Herude var „kørebanen“ afmærket med tønder på stænger. Det skete, at vinden sprang om, når man var midt ude i vejen, og så gjaldt det om at nå land, inden suget trak vognen med sig, eller vandet slog alt for voldsomt op omkring hjulene.

Selv om man kørte på en ellers velafmærket og nogenlunde regulær vej, måtte man, hvis rejsen ikke fulgte en af de store hovedruter, ofte krydse vandløb og smalle fjorde, der endnu ikke var forsynet med broer. Når forholdene tillod det, og når trafikken var tilstrækkelig livlig, blev der oprettet „færgerier“, hvor en færgemand – ofte den lokale krovært eller hans karl – for betaling roede, stagede eller trak båden over i et reb. De fleste færger var meget små og medtog derfor kun nogle få passagerer; men på de vigtigste overfartssteder var fartøjerne dog store nok til at rumme heste og vogne. Alligevel var pladsen om bord både for kneben og for kostbar til, at man kunne medtage kvægflokke. Ved midten af 1800 årene var det stadig almindeligt, at kvægdrifter svømmede over Limfjordens snævringer i færgens kølvand.

Hvor vandstanden var lav og antallet af rejsende for lille til, at det kunne betale sig med færgefart eller bro, måtte man klare sig med vadesteder. At passere dem var ikke altid helt ufarligt, og i begyndelsen af 1840erne efterlyste man ironisk et søkort til Knasborg å i Vendsyssel, hvor man sjældent nåede over, uden at vognen stod halvt fuld af vand. Kort efter fik åen dog en bro.

Tøbruddet var de vejfarendes rædselstid. Da færdedes man i „navhøjt ælte“. Om sommeren var lidelserne mindre; men tørke og blæst fremkaldte store støvskyer, som næsten blindede de rejsende, – og vinterens frost gjorde vejene hårde og knoldede, så vognene sitrede. Der var kort sagt vanskeligheder året rundt, og hjulet, der brød sammen, og vognstangen, der knækkede, kendte de fleste kuske af smertelig erfaring. Det sikreste var at rejse i karavane, så man kunne

Vejenes tilstand

Hvor jorden endnu intet er værd som agerland, løber vejen frit og uhindret uden om hedens tuer og huller og lægger det ene brede hjulspor ved siden af det andet i sandet. – Seis hede ved Silkeborg, maleri af Godfred Christensen, 1866.

komme hinanden til hjælp. En præst, der i 1830erne kørte fra Nørre Sundby til Hjørring, fortæller, at man ved indkørselen til en hulvej sendte en mand i forvejen for at advare modgående trafik. Da der blev meldt fri bane „kørtes atter, indtil en vogn væltede. Man havde for det tilfælde en stærk sele med; et par heste spændtes fra og kørte vognen op. Så holdtes et langt råd om, hvor man skulle køre, til højre eller venstre . . . Så omsider kom karavanen i gang. Kørte så en vogn fast, spændtes fire heste for for at drage den op af sølen. Vi passagerer havde den fornøjelse at spadsere næsten hele vejen.“

Nord- og Vestjyllands vejnet virkede dobbelt forældet, når man sammenlignede det med de moderne chaussées. Meningen med dem var imidlertid i første række, at de skulle sætte residensstaden i forbindelse med kontinentet, så jo længere man kom bort fra København, jo længere varede det, før vejforbedringen for alvor slog igennem.

Ansvaret for chausséerne påhvilede ikke bønderne alene. De skulle køre materiale til byggepladserne; men selve anlægget blev udført af lønnede arbejdere – i begyndelsen af soldater, der sled og slæbte med militær præcision. Fundamentet, som de gamle veje helt eller delvis manglede, kom til at bestå af store sten, hvoraf mange hentedes fra oldtidens stendysser. Derover bredte man et lag min-

dre sten og endelig en jævn belægning af grus. Hvor vejene hidtil havde snoet og vredet sig uden om bakker og andre forhindringer, skar chausséen sig gennem landskabet – rank som en lineal, plan som et stuegulv, og langs grøfterne kom chausséens drabantkorps af knejsende vejtræer. Med mellemrum blev der opsat spærrebomme, hvor de vejfarende standsede og betalte afgifter til vejenes vedligeholdelse. Først når pengene var indkasseret, blev bommen hævet, så man kunne køre videre. På chausséerne måtte vognene ikke lave hjulspor; tværtimod skulle de hjælpe til med at planere vejen. Derfor plejede man, når der var spredt nyt grus, at udlægge grene, for derved at tvinge kuskene til at køre i S-slyngninger, indtil vejen var jævn igen.

Der var almindelig tilfredshed med chausseerne. Da Carsten Niebuhr stred sig frem ad Roskildevej, måtte man anse en fart af 5–6 kilometer i timen for pænt. En lille menneskealder senere var dette tal fordoblet. Mange undrede sig over, at veje virkelig kunne blive så gode, og man fortalte en lun anekdote om en bonde, der havde kørt nede i grøften ved siden af chausséen, for det var nu den slags veje, han var vant til.

Det almindeligste befordringsmiddel var ganske enkelt „apostlenes heste“. At gå flere mil i højklampede træsko for at komme til torvs i den nærmeste købstad var noget, de fleste husmænd og landarbejdere var fortrolige med. Undertiden bar man sin byrde, om det så var en levende pattegris, på ryggen; men en trillebør kunne de fleste dog nok få råd til. Hvis man som skærslipperne ligefrem levede sit liv på landevejen, spændte man gerne en hund for børen og lod den hjælpe med til at trække. En timelang spadseretur til og fra arbejdspladsen var ikke ualmindelig, og da København voksede og fik vidtstrakte forstæder, var der en hel folkevandring morgen og aften fra brokvartererne ind mod byen og tilbage igen.

En af de ejendommeligste former for rejse til fods foretog man endnu omkring 1850 i al sin middelalderlige enkelhed. Det var stuedrivningen. Under råb og stokkeslag fra de ledsagende vogtere vandrede store flokke af opfedede stude ad de jyske „drivveje“ ned til markederne i Slesvig og Nordtyskland. En drift brugte gennemgående tolv dage om at komme fra Holstebro til Husum ved Ejdersted og tre uger på vejen fra Skive til Hamburg. Det varierede dog noget efter årstiden. Om natten lå flokke på flere hundrede dyr og tyggede sindigt drøv uden for kroerne, hvis ikke et uvejr skabte panik imellem dem. Stuedrivernes erhverv var ikke velanskrevet, og vé den kro-vært, der satte en ærlig hestetrækker ved samme bord som stuedrivere. Han skulle nok blive belært om, at der var forskel på folk. Men når driverne havde

Køretøjerne

Tæt og travl færdsel kunne man få at se på de lange jyske okseveje, når stuedriverne kom vandre nordfra med store flokke af kvæg, som skulle afsættes på markederne i Slesvig og Holsten. – Usign. tegning i Ill. Tid. 1859–60.

afleveret flokken, tog de træskoene i hænderne, og så kunne de løbe hjem på to-tre dage.

Blandt de egentlige befordringsmidler var vognen afgjort det vigtigste. Langt de fleste vogne tilhørte bønderne. De var lange, stive – d. v. s. uden fjedre – og næsten helt igennem bygget af træ. Dette gjaldt også akslerne, som selvfølgelig krævede hyppig smøring. En pøs med „tjæresmørelse“ hang altid parat under bagvognen, og glemte man at smøre, eller kørte man for hurtigt, skete det, at akslerne løb varme og begyndte at udsende ildevarslende røgskyer. Havde man ingen tjærepøs med, kunne man smøre med sorte skovsnegle, som også fandtes i de midtjyske egekrat. Bondevognen kunne nemt skilles ad og hurtigt ombygges til det brug, man agtede at gøre af den. Skulle man til torvs med varer, blev den forsynet med et par pæne sidefjæle, „vognhaver“, og et stort træskrin, „vognskrinet“, der tjente et dobbelt formål som bagage-

Køretøjerne

rum og sæde. Når man om søndagen kørte til kirke, eller når hele familien skulle til marked, blev der lagt tværsæder hen over fadingen, og de hårde brædder blev dækket med broderede hynder.

Vognfjedre, der kunne give en blødere kørsel, kendte man omkring 1800 kun fra godsejernes og storborgernes kareter. Selv de køretøjer, hvormed postvæsenet besørgede hovedparten af persontrafikken, var stive, åbne vogne, hvor passagererne sad to og to bag hinanden. Bortset fra at de var større, og at sæderne var faste, adskilte de sig egentlig ikke væsentligt fra bondevogne. Når man hentede doktoren til en syg, havde han sin egen polstrede stol, som blev hængt op i læderremme på bondevognens fading.

Forbedringen af landevejene ledsagedes af forbedringer på vognene. Hjulenes træfælge, der havde været tilstrækkelige så længe, man kørte i bløde hjulspor, måtte beskyttes af jernringe på de grus- og skærvebelagte chausséer, og mange anskaffede fjedervogne efterhånden som vejbelægningen blev så jævn, at man ikke ved hvert andet skridt dumpede ned i huller, der ville belaste en vognfjeder over evne. Samtidigt afløste man de tunge, klodsede trækonstruktioner i undervognen med spinklere, men stærkere smedjern.

Fra 1830erne kunne en rejsende, der begav sig med posten fra København over Fyn til Hamburg mærke betydelige fremskridt. Da indsatte man nemlig den store lukkede, gule diligence på ruten. „Det ydre skue var imponerende,“ fortæller en samtidig, „og gjorde man dernæst bekendtskab med vognens indre, fandt man utallige bekvemmeligheder, som man ikke tidligere havde haft anelse om: tæpper på bunden, remme til at hvile armene i og et net under loftet til småsager.“ Også de åbne eller kalechedækkede vogne forsynedes nu med fjedre og polstrede sæder; men i Vestjylland brugte man endnu længe den gamle stive postvogn, der lignede en pram på hjul. I 1850erne skumplede den stadig over hedevejene trukket af fire heste med en forrider foran og en kusk på bukken.

Bønderne bibeholdt den stive vogn til det grove arbejde i mark og mose; men desuden begyndte de at anskaffe sig brede, kraftige fjedervogne til bykørsel og anden transport. Ved at skrue et par polstrede agestole fast til fadingen omdannede de den til stadskørsel. – Egentlige stadsvogne – d. v. s. vogne, der alene var beregnet til personkørsel, slog først for alvor igennem hen imod slutningen af 1800 årene.

Den almindelige persontransport gennem landet påhvilede postvæsenet. I virkeligheden blev den varetaget af private vognmænd; men de kørte på ruter med tidstabeller og i overensstemmelse med regler, der var fastsat ovenfra. Deres arbejde var altså en entreprise, som de havde akkorderet med postvæ-

På langfærd med postvognen

Landevejen var for alle, men brevene *skulle* frem, og postkuskene havde forkørselsret. Og kravet om fart og præcision i det kongelige postvæsen markeres på forskellige måder, f. eks. ved den kuriøse kuglepost, der var indrettet på *ikke* at medtage passagerer, hverken betalende eller blinde. – Horsens, koloreret stik af S. L. Lange, 1823.

senet om at udføre, og længe indtog forsendelserne af pakker og brevpost en begunstiget stilling i forhold til passagererne, der, medens de ventede på vognens afgang, følte sig „henkastet som skident tøj blandt en mængde kufferter, pakker etc.“, indtil postføreren begyndte at råbe navne op og fordele pladserne. Der var som oftest flere rejsende, end hovedvognen kunne rumme; men så sendte man bud efter bivoget i fornødent antal.

Ønskede man at rejse særlig bekvemt, bestilte man „ekstrapost“. Vognen holdt for døren på den rejsendes bopæl eller ved hans herberg, når han ønskede det; han var herre over fartplanen og fik kun det rejseselskab, han selv valgte. Ekstraposten var selvfølgelig ret kostbar; men først da diligencerne kom til, blev også en rejse med den ordinære postvogn mere behagelig.

Selv en kortere rejse var helt utænkelig, uden at man stiftede bekendtskab med kroerne undervejs. Kørte man en aften med diligencen fra København, „bedede“ man første gang allerede i Taastrup. „Kromandens karle kom med deres tændte staldlygter, deres træsko genlød mod stenbroen, medens de vekslede tilråb og korte sætninger med postkarlene og hjalp dem med at spænde

På langfærd med postvognen

De gamle dagvogne forsvandt først fra landevejene et godt stykke ind i 1900 årene, erstattet af de endnu bekvemmere, hurtigere og længere kørende rutebiler. – Maleri af Hans Smidth, 1883, Aalborg Museum.

skaglerne fra vognene. Vandet plaskede i spandene, medens jernhankene slog mod staverne, hestene slukkede deres tørst med en klukkende lyd og blev trakterede med brød, og når køresvendene så havde trampet lidt med deres jernbeslagne støvler, hægtes heste og vogne sammen, og af sted gik det.“ Ved kroer, hvor posten kun bedede, var der en halv times ophold; men på „stationerne“, hvor man for hver 30 kilometer skiftede forspand, måtte man beregne en ventetid på ca. 1 time. Oftest var der kun lejlighed til at indtage en kop te eller et kort måltid på kroen, og havde man hastværk, fik man ingen anden hvile end den, man hentede ved at døse i vognen eller hænge på en stol i et gæstgiveri, for posten kørte uafhængigt af nat og dag. – Rejste man omkring 1820 i ét stræk fra Odense til Kiel, steg man på vognen f. eks. mandag nat kl. 3 og stod først af i Kiel onsdag formiddag kl. 11.

Gæstgiverierne langs de vigtigste ruter havde gennemgående godt besøg og kunne yde god mad og udsøgt betjening, når man vel at mærke tilhørte den ret begrænsede kreds af velstillede rejsende. Selv i en kro ved landevejen til Korsør kunne man imidlertid også finde bønder, der tilbragte natten

Manden på bukken

på gulvet i skænkestuen, og kom man til afsides egne af landet, var bekvemmelighederne under alle omstændigheder meget små. Kroen i Trust i Midtjylland, der endda ikke hørte til de ringeste, havde en stor lavloftet skænkestue, hvis belysning udgjordes af et par søvnige tællelys. De malede møbler bar spor af mange års slid, og i gæsteværelserne fandt man gulvet brolagt med små runde sten. Ved vintertid gnistrede de kalkede vægge af rimfrost, og lå man endelig under et bjerg af dyner, fik man selskab af mus, der ganske ugenert pilede frem og tilbage over mave og ansigt. Selvfølgelig havde disse kroer altid en „bid brød og en dram“ i huset; men det var undertiden også alt, hvad de havde. Kom der mere fordringsfulde gæster, måtte folkene fange en fisk i den nærmeste å.

Der var mindst lige så mange forskellige slags kuske, som der nu findes chauffører. De fleste landmænd og mange handlende kørte selv. Af folk, der alene beskæftigede sig med køretøjer, var der imidlertid kun to slags. Det var vognmands- og herskabskuske. Mange af dem var allerede som børn blevet fortrolige med heste og vogne; men den egentlige afrunding af uddannelsen fik de, når de lå inde ved militæret. Havde de som „trænkonstabler“ lært at køre en slingrende kanon med seksspand hen over marker og grøfter, kunne de klare selv de hårdeste opgaver. Mange underofficerer tjente desuden en ekstra skilling ved at undervise soldaterne i civil kørsel. Når læretiden var forbi, udstedte de et „kørebrev“. Det var at opfatte som en anbefaling, de vordende kuske kunne fremlægge for deres arbejdsgivere. Politiet spurgte aldrig efter skriftlige beviser på kørefærdighed.

Den røde postillon med det krumme horn, der for eftertiden er blevet lidt af et symbol på „gamle dage“, var egentlig en vognmandskusk i postvæsenets uniform. „Sådan en deligencekusk følte sig som en stor mand i sin stilling,“ fortæller en rejsende fra omkring 1860. „Han var højt hævet over de småfolk i de lave vogne, vi passerede, regerede som en matador over staldkarlene i kroerne, gjorde kur til skænkepigerne og var så nådig og venlig at drikke en punsch med den unge herre, der havde plads hos ham på bukken.“ Postkuskene var også vant til, at man viste dem opmærksomhed. De havde forkørselsret, veg kun for kongens vogn og fejede den øvrige trafik til side ved at blæse lange signaler på hornet. Bønderne lettede ærbødigt på hatten, når den „kongelige post“ for forbi, og i købstæderne kaldte ankomsten altid et helt opløb af nysgerrige sammen. Postkuskene skåned heller ikke borgernes nattesøvn, men skramlede i fuld fart ind over brolagte gader under voldsomme fanfarer.

Undertiden skete det dog, at postkuskene blev de små – navnlig over for de holstenske fragtmænd, der kørte fra Hamburg op i Jylland. Deres sejldugs-

Manden på bukken

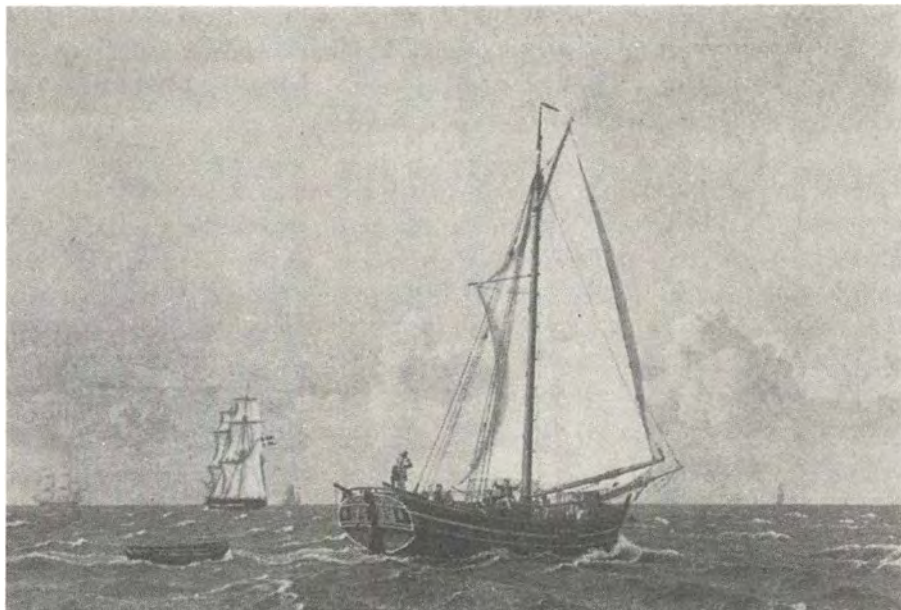
overdækkede vogne, som var tungt lastede med kramvarer, var så enorme, at en voksen mand næppe kunne række til overkanten af hjulene. Op til ti heste trak disse „mægtige maskiner“ i jernlænker, og fragtmændene var sig deres betydning fuldt bevidst. De kunne godt finde på at standse og bytte forspand med modgående postvogne, hvis heste forekom dem mere udhvilede. En brysk bemærkning gjorde straks en ende på postkuskers protester.

Fornemst var det dog at blive herskabskusk hos en godsejer eller en velhavende borger. Den fine lakerede ekvipage med våbenskjolde på døren, de blanke køreheste og seletøjet, der strålede af sværte og nysølvbeslag, bidrog alt sammen til at give kusken selvrespekt og værdighed. Stiv og strunk sad han på bukken; ansigtet var ubevægeligt, og øjnene opfattede intet andet end hestene og vejen foran. Samtale med passagerer på bukken blev indskrænket til det mindstemål, den gode tone krævede. Så længe, vognen var forspændt, veg han ikke sit sæde. Først når herskabet var steget ud, klatrede han ned og aflagde stivheden i samværet med kammeraterne, medens piben blev trukket frem og kortene givet om.

Det var en kendt sag, at den virkelig dygtige kusk skulle være „født med det“. Han skulle i den grad leve sig ind i sit arbejde, at han og hestene tænkte næsten i de samme baner. Det var flovt, hvis han mærkede at forspandet uden ydre anledning „gik med ham“, så han måtte styre ind i en hæk, inden han kørte helt løbsk. Hans dygtighed kunne man udlæse alene af hans brug af pishen. Når hestene først var kørt til, var den mere et værdighedstegn end et strafferedskab. Han knaldede ud over hestens øren for at opmuntre dem, og når han kørte ind i en gård, slog han et knald for at melde sin ankomst. Ellers styrede man kørselen alene gennem tilråb og stramning af linerne. Et andet kendetegn på en god kusk var, om han forstod at spænde seletøj på. Når en vognmand ansatte en ny kusk, kunne han modtage ham i porten med et par sække fyldt med seletøj – skilt i alle remme og bestanddele: „Nu kan du spænde det på og så kalde på mig.“ Tyve minutter senere vendte han tilbage og behøvede kun at kaste et blik på hestene for at se, om den nye mand svarede til forventningerne. Det var ingen ringe kunst at få selen til at sidde så fast, at den ikke gnavede, og så løst, at den ikke strammede.

Kusken havde mange vanskeligheder at kæmpe med. Før vognbremsen blev almindelige kunne det således på stejle bakker være nødvendigt at surre hjulene fast og lade vognen kure ned, og om vinteren måtte han forsyne hesteskoene med høje søm (brodder), for at dyrene ikke skulle skride i glat føre. Alligevel faldt hestene ofte, og så måtte kusken hjælpe dem op igen. På den blankslidte brolægning i byerne hørte den styrtede hest næsten med til gadebilledet.

Manden på bukken

Før dampskibenes og de store broers tid måtte den indenrigske passagertrafik over bæltet og sundet og langs kysten afvikles ved smækker og pakkebåde, hvis afgang og ankomst dog var afhængige af vind og vejr. – Bæltsmakken mellem Korsør og Nyborg, maleri af C. W. Eckersberg, 1831.

Der var ikke mange egentlige færdselsregler, og de få, man kendte, fandt næsten kun anvendelse i købstæderne. I almindelighed gjaldt det – i hvert fald siden 1793, at man skulle vige til højre for modgående køretøjer; men reglen trængte kun langsomt ind i folks bevidsthed. Post- og herskabskuske kørte altid midt på vejen og lod andre om at vige. De første var i deres gode ret, de andre ventede, at bondebefordringerne uden videre kørte til side for en herskabsvogn.

Selv de enkleste regler for god køreskik blev hyppigt stillet på en meget hård prøve. Havde en ellers skikkelig mand først tømme i hånden, blev han meget nemt grebet af en uimodståelig lyst til at hævde sig og vise sine medtrafikanter, hvad vogn og hestekræfter duede til. Man kørte om kap med halsbrækkende overhalinger på de elendige jyske hedeveje, man kørte om kap med toplæssede vogne, når man skulle til torvs i en købstad, og helt galt blev det under hjemturen fra marked. Hestene „vejrede stalden“, og bønderne, der gerne havde drukket for meget, jog fulde og gale ud og ind mellem kvægtrækkere og andre, der var for hjemadgående. Den vilde fart kunne slutte med braget af en splintret gadeport, som karlene havde glemt at lukke op. Det var næsten helt betryggende, når kuskene blev så fulde, at de gled ned bag i

Indenrigsfærdsel på vandet

vognen og lod hestene om resten. – Også mange post- og herskabskuske drak tæt. „Er Gustav meget fuld i aften,“ spurgte en kendt baronesse uvilkårligt tjeneren, der holdt døren. „Nej nej, det er han ikke,“ svarede tjeneren, skønt han i reglen havde måttet „stable“ Gustav op på bukken.

Ingen kom selvfølgelig fra København til Jylland eller omvendt uden at have været til søs undervejs. Man kunne rejse med „paketbådene“, d. v. s. små sejlskibe, der gik i fast fart mellem de jyske byer og hovedstaden. Var man heldig, nåede man fra København til Århus på mindre end et døgn; men i modsat fald tog turen mere end den dobbelte tid, og man blev ikke sparet for søsygens kvaler. Sejladsen var lidt af et lotteri, som man delvis sparede sig selv for ved at betro sig til landevejen, men også kun delvis, for Storebælt kunne godt have en overraskelse i baghånden. Her blev overfarten besørget af „smakker“, der endnu i 1790erne var ret små og ret dårlige. En smakke, der sent en søndag aften 1792 gik ud fra Nyborg, vandt kun langsomt frem på grund af tåge og modvind. Hele mandagen gik med formålsløs krydsen. Den dyrebare postsæk blev sendt i forvejen med en robåd; men de skræmte passagerer var vidner til, at smakken gik på grund – ingen anede hvor, at sejlet kom i ulave, og at skipperen i hysteri „kastede sig på en bænk og befalede sig Gud.“ Tirsdag morgen kom der endelig undsætning, og først efter fem og tredive timers sejlads nåede man Korsør.

Har isen lagt sig tæt i Storebælt, så normal færgefart ikke kan gennemføres, og *skal* man, eller *vil* man absolut over vandet, må man pr. isbåd begive sig ud på en kombineret slæde-, sejl-, ro- og vandretur, med udsigt til eventuel overnatning på Sprogø. – Tegning af C. Neumann, Ill. Tid. 1860-61.

Indenrigsfærdsel på vandet

Den nye dampfærge mellem Tåsinge og Svendborg rostes ved sin indsætning på ruten omkring 1870 absolut ikke for skønhed, men så meget mere for praktisk indretning, der selv på Svendborgs markeds- og torvedage var tilstrækkelig for den travle trafik af vogne, kvæg og mennesker. – Tegning af L. Tuxen, Ill. Tid. 1872–73.

Netop på denne tid blev der dog sat nye store smækker ind på overfarten. „Herlige commoditeter (bekvemmeligheder) og en prægtig kahyt,“ jubler en rejsende, „et fartøj så propret, som jeg ej har fundet det på dette farvand før, og en skipper, som går i rød kjol og lader sig kalde hr. kaptajn.“ – Den selkabelige side af rejselivet blomstrede stærkt på Storebælt. På dækket var der fastsurret private vogne, hvor damerne hyggede sig med madkurvene, medens mandfolkene entrede op på bukken og konverserede på livet løs. En flok landsoldater kunne istemme en sang: „Når krigstrompeten kalder os“, og i det almindelige samvær, hvor alle syntes at kende alle, overhørte man næsten de eder og forbandelser, som søfolkene øsede ud over de genstridige sejl.

Selv om man slap nådigt, varede en Storebæltsoverfart dog mindst nogle timer, og en dagstid var ikke ualmindeligt. – Når frosten bandt farvandet, kom isbådtransporterne i brug. Dage igennem kunne isgang hindre ethvert forsøg på overgang, og de rejsende hobede sig op i gæstgivergårdene i Korsør og Nyborg, indtil man endelig fik signal fra Knudshoved eller Halsskov, hvor-

Indenrigsfærdsel på vandet

fra transporterne udgik. Hver båd havde fem mands besætning og tog et lignende antal passagerer; men alle ombordværende skulle ubetinget adlyde skipperens ordre. En hel flotille af både lagde ud på én gang. Var der åbent vand, roede man eller satte sejl; men stødte man på fast is, sprang alle mænd ud af båden for at trække eller skubbe den videre, medens kvinderne, der kun udgjorde et meget lille mindretal af de vinterrejsende, blev siddende. Lagde tågen sig tæt, blæste søfolkene i kohorn og lod sig lede af trommehvirvler, tuden i konkylier og kanonskud inde fra land. I heldigste tilfælde slap man over på én dag; men det skete ofte, at man blev tvunget til at gøre et længere ophold i gæstgivergården på Sprogø. Ventetiden iberegnet kunne man godt komme til at bruge mere end en uge på overfarten.

I 1819 blev det første dampskib – „Caledonia“ – sat i indenrigsfart mellem København og Kiel, og med ét slag havde søtransporten lagt sig adskillige hestelængder foran landevejstrafikken. Ikke alene kunne skibene nu som før konkurrere den kørende trafik sønder og sammen, hvad lasteevne angik. Uafhængige af vind og strøm var dampskibet både hurtigere og sikrere end vognene. Med „Caledonia“ tog rejsen mindre end et døgn, og i den følgende tid kom den ene indenlandske dampskibsroute efter den anden. Om det så var Isefjorden, fik den en linje mellem Roskilde og Nykøbing Sjælland. I 1828 tog postvæsenet et dampskib i brug på Storebæltsoverfarten. De fine diligencepassagerer blev her forkælet af en gammel sømand, der fór rundt som en flue i en flaske, stillede stole op i læsiden og pakkede de rejsende ind i tæpper og puder. På kolde vinterdage kunne man også finde en flok vandrende svende lejrret omkring den lune skorsten, medens „brøsigte korn- og studeprangere med kendelig foragt i deres tykke skindpelse så ned på de stakkels bluseklædte håndværkere.“

Hvad enten man hørte til kahytpassagererne eller nøjedes med en dæksplads, var overfartstiden dog den samme, nemlig 1 time og 50 minutter. Det var også blevet billigere og mere eftertragtet at rejse, og landevejen med dens postvogne, dens bedesteder og andre besværligheder forekom atter håbløst gammeldags. Men jernbanerne rykkede frem. År for år åd de stadig bidder af de gamle diligenceruter, og ved 1870 nærmede man sig den tid, da hele landet skulle blive ompsændt af et jernbanenet, som ville gøre længere rejser til hvermands sag.

TIL SØS OG I HAVN

Et af de mest betagende syner i forrige århundrede havde man, når man stod ved Øresunds kyst og så en flok sejlskibe på flere hundrede ligge og krydse under hvide sejl. Der er næppe mange, som ikke føler sig tiltrukket af den skønhed og romantik, der lå i de smukke sejlskibe, og kunne ønske sig som sømanden at flyve frit og sorgløst over hele verden og se al jordens herlighed.

Og dog er sandheden den, at livet om bord på havets stolte svaner var hårdt, brutalt, usundt, fuldt af savn, sult og tørst, monotont og dødsens farligt. Var dagligdagen i land hård for den jævne mand, var den endnu værre for sømanden. Han nærrede tilvisse ingen romantiske tanker om sit hårde og nådesløse job. Det er alligevel et spørgsmål, om han trods alt ville undvære søen. Han følte sig højt hævet over landkrabberne, var mere ubunden, havde en videre horisont, var proper og smart. Pigerne kiggede mildt til ham, og han førte et pust af eventyret med sig.

Næst efter alle kønne piger elskede sømanden sit skib. Han holdt det smukt i stand og kunne kærtegne det og tale om det som et levende væsen, en kvinde, legemliggjort i den udskårne gallionsfigur i forstævnen. Det var ligegyldigt, om det var et mindre skib, der gik i indenrigsfart eller på Nord- og Østersøen, eller et af de store skibe, som fo'r på kulden eller på varmen. Siden Christian 4's tid gik danske skibe på langfart, og netop i tiden før og efter Napoleonskrigene sværmede en skare af private skibe ud over verdenshavene og viste dannebrog i fjerne havne.

Bestemte egne og byer i landet følte sig særlig knyttet til søen. På Ærø, Tåsinge, Fanø, Bornholm og så videre var søfarten i den grad gået folk i blodet, at alle, der havde en smule penge, måtte sætte dem i skibe, selv de ringeste tjenstepiger. Hvert skib var sat på aktier, skibsparter, og den hjemmehørende bondebefolkning gik til søs om sommeren og lod kvinder og børn skotte bedriften, til mændene om vinteren, når skibene lagde op, kom hjem. De unge stak selvfølgelig også til søs, når de blev 10-12 år, eller i hvert fald når de blev konfirmerede. Mange mødre fældte bitre tårer, når de små fyre glade drog af med skibskiste og køjesæk. Mange af dem vendte aldrig hjem. Bittert var det også for de gifte folk at tage afsked. Ofte kunne rejserne tage flere år. Kaptaj-

nerne tog undertiden deres koner med ombord, og en del børn er da også født på fjerne have, men mandskabet måtte efterlade konen derhjemme.

Efter vore forhold var sejlskibene meget små, og der var dårlig plads om bord til den store besætning, som var nødvendig, selv om de som oftest var underbemandede. Træskibene var aldrig helt tørre; trods den omhyggeligste kalfaring trængte der altid vand ind gennem nådderne (fugerne), og i hårdt vejr overskyldes dækket af styrtsoer, som trængte ind i kahyt og lukaf, så tøjet altid var klamt og vådt, og køjetøjet ligeså.

Apteringen (indretningen) var traditionelt bestemt. Agter lå kahytten med kamre for kaptajn, styrmænd og eventuelle passagerer. Kamrene var små og spartansk udstyrede med bord, stol, skab og fast køje. Lyset kom ind gennem et skylight i dækket. Over kahytten lå agterdækket, skibets allerhelligste, som mandskabet kun nærmede sig med hatten i hånden. Besætningens plads var „foran masten“ (stormasten) i lukafet, enten under dæk eller i dækshus. Det var meget lille i forhold til beboerne; langs siderne var smalle køjer indbygget, to over hinanden, og siddepladserne var mandskabets skibskister rundt om det opklappelige bord. Ofte måtte folkene sove to og to i samme køje, hvis man ikke brugte hængeskøjer, der kunne staves af vejen. Luften blev tyk, når nedgangskappen måtte være lukket i kulde og hård sø.

Kabyssen var oftest i et dækshus mellem fokke- og stormast, et lille hul med jernkomfur og køkkengrejene på kroge. Røgen trak ud gennem et skorstensrør. Provianten var stuvet væk i kahytten, i skabe eller under dørken (kahyts-gulvet) i en „kælder“.

De sanitære forhold var ikke gode. På de ældre skibe var latinerne i gallionen, forbygningen foran stævnen. Her var siddebrætter luftigt anbragt over søen og skærmet med et stykke sejldug. I søgang blev bagen dyppet, når man sad dér, ja man kunne risikere at blive skyllet over bord. Til officererne var der priveter i gallerierne ved agterspejlet. Senere indrettede man små, primitive klosetter i kamre på dæk.

Opvarmningen om bord så man i reglen bort fra. Trods frost og vådt tøj var der kun sjældent en lille ovn i lukafet. Belysningen var også slet. Der nævnes tran- og senere petroleumslamper, men tildelingen af olie var ringe, så mandskabet samledes tit om en konserverdåse fyldt med kabysfedt. For brandfarens skyld var man meget bange for åben ild om bord. I nathuset med kompasset skulle der være lys om natten, for at rorgængereren kunne se at styre, men lanterner var sjældent brugt. Først 1867 blev lanterneføring påbudt ved lov.

På småskibene var besætningen i reglen fra skibets hjemegn, på større skibe fra forskellige egne af Danmark. Efterhånden som søfarten blev international,

Vestkystens befolkning blev vidne til så mange tragedier i sejskibenes dage. Og det er ikke let at mildne døden for fremmedartede mennesker, hvis sprog man ikke kender og hvis religions form man knap kan have sikker viden om. – En døendes sidste øjeblik, maleri af Niels Simonsen, 1864.

kunne der om bord – bortset fra officererne, der i reglen var danske – være samlet en broget skare fra alverdens søfartslande, ikke altid Vorherres bedste børn. På mange fremmede skibe var der til gengæld danske søfolk forhyrede.

De små fartøjer, der var beskæftiget i den hjemlige og nære fart, nøjedes i reglen med en fåtallig besætning. På jagterne skipper, en bedstemand og en skibsdreng, der samtidig var kok. På skonnerter var der både kaptajn, styrmand, matros, letmatros, ungmand og skibsdreng (kok). Fuld- og barkskibene kunne have 10–20 mands besætning, blandt andet havde de gerne to styrmænd, en tømmermand, en sejlmager, en særlig kok og fem–seks matroser, foruden flere letmatroser og drenge.

Om bord herskede absolut enevælde. Den øverste var kaptajnen eller skipperen, der havde næsten ubegrænset magt, næst efter Vorherre og rederen derhjemme. „Den gamle“ deltog ikke i det almindelige skibsarbejde, men havde til gengæld ansvaret for skib, besætning og ladning. Sammen med styrmændene foretog han nautiske observationer og beregninger og førte skibsjournalen. I land havde han alle forhandlinger med myndigheder, købmænd, befragtere og

Set fra land var skibsdrenge unge, kønne, velplejede gutter, der gik til tops for at råbe et muntert hurra for gamle mor Danmark. Skipperen delte ikke altid denne poetiske opfattelse af sømandslivet. – Usign. træsnit, Ill. Tid. 1872–73.

konsuler. Da han ikke kunne telegrafere hjem efter instrukser, måtte han oftest handle pr. konduite og selv søge fragt. Han var derfor ret selvstændig, men havde også et stort ansvar.

Mens der på mindre skibe kunne herske en patriarkalsk tone, var det anderledes på større skibe, hvor kaptajnen sjældent talte med folkene, men lod sine befalinger gå gennem 1. styrmand, hans højre hånd. Styrmanden var den, der havde mest travlt om bord. Han gik vagt, deltog i navigationen og klarede alle små og store ting om bord. Før skibets afgang ordnede han reparationer, proviantering og klargøring, og i bestemmelsehavnen førte han tally (register) ved udlosning og indladning og overvågede stuvningen. Han satte mandskabet i arbejde om bord, udleverede materiale og proviant og sørgede for disciplinen, hvad der kunne være et problem, når der var mange rå børster om bord. Han skulle gerne være så stærk, at han kunne slå en mand i dækket.

2. styrmand indtog ikke altid nogen misundelsesværdig stilling. Han udførte ofte almindeligt arbejde, men regnedes ikke som hørende til mandskabet, og selv om han spiste i kahytten, var han ikke rigtig officer.

Rangfølgen til søs

Når man startede sin løbebane til søs, begyndte man som skibsdreng. Overgangen fra barndomshjemmet til det brutale liv om bord var forfærdelig; der er eksempler på, at rå officerer og skånselsløse besætningsmedlemmer har plaget drengene til døde. På mindre skibe herskede den uskik, at skibsdrengene forhyredes som kokke og måtte sørge for madlavningen. Det var selvfølgelig ganske meningsløst at lade et uerfarent barn, lidende af søsyge og uvant med sømandslivet, have ansvaret for en så vigtig del af tilværelsen om bord, og selv om madlavningen ikke var kompliceret, ødelagdes der dog en del proviant og vankede der en masse øretæver, før den lille kok fik lært sit job. Tilmed måtte han efter evne deltage i alt andet arbejde om bord, både med vagt, rengøring, sejlmanøvrer, rortørn, ladning og losning og så videre. Han skulle, når de lå i havn, ro kaptajnen i land og tilbage igen om aftenen, så hans arbejdstid var ofte på 18–20 timer, – ja faktisk hele døgnet, og utak fik han for det. Det han led mest af, var dog næppe så meget skældsord, prygl og overmenneskelige arbejdskrav, som simpelt hen mangel på søvn. Han blev hundset og hånet og sparket uden medlidenhed. Kun sjældent hører man om varmhjertede matroser, som tog sig af ham, lærte ham at stå til rors og at hitte rede i den indviklede takkelage.

Havde han klaret den første tur, var han i sandhed blevet så hårdet, at han kun kunne regne med at få det bedre. Næste år kunne han gå ud som ungmand, allerede med en del erfaring og nu med en ny skibsdreng under sig, som han selv kunne plage lidt. Næste trin på stigen var letmatros (halvbefaren), en underlig mellemting mellem dreng og matros; han gjorde en voksens arbejde, men fik en ringe løn derfor. Han var kort sagt billig arbejdskraft.

De fuldbefarne matroser udgjorde den faste kerne om bord. Deres kunnen, arbejdsevne, frygtløshed og erfaring var stor. De kunne tage rortørn, brase ræer (dreje dem ved sejlmanøvrer), beslå og rebe sejl, splejse og reparere, male og „lapsalve“ (tjære), spule og skure, ro, stå ved spillet og slæbe under ladning og losning, og så videre. Der fordredes ikke så lidt fagkundskab og mange muskelkræfter af dem.

På større skibe var der en speciel kok til at klare madlavningen. Han deltog ikke i det rutinemæssige arbejde om bord, bortset fra at han efter gammel tradition passede fokkeskødet. Kokken var ikke altid lige proper; der fandtes tit uvedkommende sager i maden, og det var en yndet spøg at tvinge „Fedtøre“, som han kaldtes, til at æde tilgiften selv.

Tømmermanden var ofte en udlært skibstømmer, og han havde en betroet stilling om bord. Der var altid kalfatrings- og reparationsarbejder, især efter hårdt vejr. Tømmermanden stod ved spillet, når ankeret skulle gå, for at overvåge, at der ikke skete skade. Han havde ofte ansvaret for fyldning af drikke-

vand og for fadeværket til dette, og det var også tit ham, der var slagter om bord. Også for sejlmagere var der altid nok at gøre med vedligeholdelsen af de mange store sejl. Stormen skørnede og flængede dem, og han måtte gerne have et par matroser til at hjælpe sig.

Det var ikke på alle skibe, der var en bådsmand. Han var den øverste af matroserne og virkede som deres tillidsmand, havde opsyn med arbejdet og en vis befalingsmyndighed.

Af og til kunne skibene medføre enkelte passagerer. Det var mandskabet forbudt at samtale og have samkvem med dem; de gik som kaptajnens gæster. Uønskede var derimod de blinde passagerer, som usete listede sig om bord. Kaptajnen var personlig nødt til at betale kost og hjemtransport for dem, og det klogeste, han kunne gøre, var simpelthen at forhyre dem som ordinære medlemmer af besætningen. Der var altid brug for dem, og de fleste af dem var deserterede sømænd, som kunne deres job.

Hyren kunne beregnes for en enkelt rejse, men gaves dog oftest pr. måned. De små skibsdrenge forhyredes gerne for et år ad gangen for 15–20 rigsdaler. Matroser fik omkring 10–15 rigsdaler pr. måned, en styrmand 20–30 rigsdaler og en kaptajn 30–40 rigsdaler (omkring 1850). For kaptajnens vedkommende kom dog hertil 2–3 pct. kaplak (bonus) af fragten.

Kaptajnerne forhyrede selv deres mandskab ved hjælp af en „hyrebasse“. På mønstringen skete hos myndighederne, i København på „vaterskoutens“ (mønstringschefens) kontor i skippers lavshus. Måneden begyndte i reglen at dreje, som det hed, når mandskabet mødte om bord før afsejlingen. Da mange hverken ejede varmt tøj eller sødstyr, fik de gerne et forskud på 2 måneders hyre, så de kunne anskaffe sig det nødvendige. Om bord kunne de forøvrigt hos kaptajnen købe, hvad de fik brug for; i hans „slopkiste“ fandtes tøj, undertøj, søstøvler, sæbe, kamme, brevpapir, tobak og så videre, som han solgte for en rimelig pris, hvis han da ikke udnyttede situationen og tog overpris – til stor harme for mandskabet. Pengene blev trukket fra hyren, som først blev udbetalt ved afmønstringen, bortset fra en allernådigst tildeling af en sum ved landlov i fremmede byer. Hyren fortabtes, hvis man undervejs rømte, og det var der mange, der gjorde, skønt det straffedes med dødsstraf tidligere og efter loven 1866 med fængsel. Behandlingen om bord kunne være uudholdelig, eller man kunne i udlandet lokkes af højere hyrer. I 1850–60erne rømte ofte hele skibsbesætninger, kaptajnen inklusive, i San Francisco eller Melbourne, for at drage til guldfelterne.

Fra meget gammel tid var arbejdet om bord inddelt efter et effektivt system, nemlig i to vagter. Så snart mandskabet var kommet om bord, blev det møn-

Forhyring og arbejde – opsange

stret, og 1. og 2. styrmand valgte skiftevis hver en mand ud, indtil de alle var opdelt. 1. styrmands vagt kaldtes „bagbords vagt“ og 2. styrmands „styrbords vagt“; styrbords side var altid anset for den fineste på skibet, og 2. styrmand optrådte som stedfortræder for kaptajnen. Fritaget for vagt var kun kaptajn, kok, tømmermand og sejlmager, samt passagerer. I højeste nød kunne dog også de kaldes op til „alle mands tørn“.

Etmålet (døgnet) var delt i 6 vagter à 4 timer: formiddagsvagt (kl. 8–12), eftermiddagsvagt (12–16), platfoden (16–20), natvagt (20–24), hundevagt (0–4) og dagvagt (4–8). De to vagthold skiftede vekselvis, så det ene havde vagt og det andet frivagt. For at samme hold ikke altid skulle have samme vaggtime, slog man gerne eftermiddagsvagten og platfoden sammen til en otte-timers vagt, eller man delte platfoden i to to-timers vagter.

Efter dette var arbejdstiden da 12 timer om bord („vagt om vagt“), men dermed nøjedes man ikke, for på de fleste danske skibe var der desuden en „arbejdsvagt“, i hvilken frivagten ikke fik lov til at hvile ud, men blev holdt på dækket og beskæftiget, ofte med ganske unyttigt arbejde. Man hyldede princippet, at al fritid var af det onde. Arbejdstiden var da ofte 14–14½ time i døgnet. Mandskabet hadede disse arbejdsvagter, som gjorde dem sure og trætte. – Når der skulle foretages ekstra manøvrer, blev frivagten udpurret til at hjælpe vagten. De fik dog ingen erstatningsfritid herfor. I storm eller modvind, hvor der ustandselig skulle rebes sejl og vendes, resulterede det i, at mandskabet i mange døgn måtte klare sig med meget lidt søvn, skønt de var våde og forkomne i forvejen.

I hver vagt slås der „glas“ på skibsklokken for hver halve time; i ældre tid vendtes halvtimeglasset, samtidig med at rorgængereren slog ét slag for første halvtime, to for første time, tre for første 1½ time og så videre. Ved 8 glas „drejede“ vagten; frivagten var blevet purret ud 10 minutter forinden med det gamle råb:

„Op sømand kæk og brav, – kvarterslag atter lyder,
løs trætte broder af, – som pligt og kald dig byder,
vor vagt nu gangen er!“

Frivagten overtog derpå vagten, rorgængereren meldte kursen til sin afløser, og udkikken tog plads forskibs på bakken eller fokkeråen.

Betaling for overarbejde var et ukendt begreb, ja det var ikke altid, mandskabet fik lidt fritid om søndagen. Der var nok af arbejde om bord foruden rorstørn og arbejde „i vejret“. Takkelagen krævede stadig opsyn med stramning og splejsning, sejlene skulle repareres eller skiftes, i hver vagt skulle der

pumpes, så skibet kunne afleveres læns til afløsningen; der var altid kalfatringsarbejde, og om ikke andet, kunne mandskabet sættes til at oplysse (pille) gammelt tovværk, spinde garn og lave andre skibmandsarbejder. Det var dem ofte forbudt at snakke sammen under arbejdet.

Om bord på et sejlskib var der altid propert, dækket var skinnende hvidt og alle messingbeslag pudsede. Dette var resultatet af en trættende arbejdsindsats, idet dækket ikke alene blev spulet hver dag, men også skuret med sand, mursten og sejldug. Særlig forhadet var den såkaldte „holystone“, en tung sandsten, som matroserne i timevis lå på knæ og skurede med, til dækket var snehvidt og de selv havde sår på knæ og hænder. Skurearbejdet blev ofte brugt af de overordnede som et middel til at plage dem og tage deres knappe fritid. Når skibet var for hjemgående, blev det malet, harpikset, lakeret, poleret og pyntet, masterne blev lapsalvede og ankrene blev banket for rust og maledede. Det kostede mange sure timer, men resultatet var flot.

Man måtte ordentlig lægge kræfterne i, når de store ankre blev hevet hjem eller ræer og sejl blev halet op. For at lette arbejdet brugte man opsange. En forsanger sang for, og de andre sang med på omkvædet, mens de i fællesskab lagde alle kræfter i: „Hi op, hi op! Anne, Susanne, Marianne! Timian og merian og baldrian, vogelsang og haneklang!“ Man brugte også populære sange som „Mallebrok“, „Fatter Nagel“ og lignende, mange af dem ikke for høviske øren. Langt mere bekendte er de engelske og amerikanske opsange, shanties, som efterhånden bredte sig over hele verden, takket være deres enkle melodier, morsomme tekster og glimrende refræner. Nogle af dem var specielle gangspilsshanties, andre merssejlschanties, afpasset efter arbejdets art og rytme. Der kom ekstra fart over arbejdet, når kaptajnen ved særlige lejligheder opfordrede mandskabet til at råbe hurra for en snaps eller kommanderede „meksanskødet hales!“ hvilket betød udskænking af en ekstra snaps eller et glas rom. Det var et af de få lyspunkter i sømandslivet.

Disciplinen om bord var streng. Mandskabet måtte kues for at gøre sit arbejde, mente man. Kaptajn og styrmænd uddelte spark, næveslag, lussinger og brugte hån og hårde ord. Derved opnåede de i hvert fald, at folkene nærede hadefulde følelser over for dem. Selvfølgelig traf man undtagelser, officerer som forstod, at de med venlighed, human behandling og god kost kunne opnå en langt større arbejdsindsats og en langt bedre tone om bord. Sejladser var afhængig af, at enhver gjorde sin pligt, og det vidste folkene udmærket. De var ikke på nogen måde arbejdsu villige, når de blot behandledes som mennesker. Men de fleste steder gik det med råheder, eder og forbandelser fra officerernes side.

Kaptajnen havde så godt som hals- og håndsret over sine folk. Han kunne

idømme dem straffe, degradere dem, forfremme dem. Tilfælde af tamping forekom vel sjældent på koffardiskibene, og straffe som at udsætte opsætsige folk på øde øer, lade dem springe fra råen eller hænge dem i rånokken var selvfølgelig afskaffede. Efter loven 1866 var det skipperen forbudt at tildele korporlige straffe, derimod kunne han idømme dem bøder for forskellige forseelser, hvad han tit udnyttede på det groveste, så de praktisk talt i måneder eller år kom til at arbejde gratis. I alvorligere tilfælde kunne han sætte folkene i bøjlen (arrest) og aflevere dem til den danske konsul i næste havn. Myndighederne stod som oftest på kaptajnens side. Mandskabet havde ikke mange rettigheder. Ville man henvende sig til de overordnede og klage, var det oftest bådsmanden, der optrådte som deres talsmand, men det var ikke altid, at en galhovedet kaptajn var til sinds at forhandle med dem. Undertiden greb de til at arbejde langsomt som protest; de turde ikke helt nedlægge arbejdet, idet enhver strejke regnedes som mytteri. Kaptajnen kunne afknappe deres rationer, men kun til en vis grad, da skibsarbejdet jo skulle gøres. Åbent mytteri var den værste forbrydelse om bord, idet både skib, ladning og menneskeliv sattes på spil. For dette var der strenge straffe, og selv om mandskabet kunne være drevet dertil af fortvivlelse, dømte domstolen dem altid hårdt; straffen var fængsel eller strafarbejde. Kaptajnen havde i mytteritilfælde tilladelse til at bruge ethvert middel for at tilvejebringe lydighed og orden.

Selvfølgelig var ikke alle skibe „slaveskibe“, ej heller alle officerer brutale sadister. Der er talrige vidnesbyrd om det modsatte, hvor folkene blev behandlet godt og arbejdede med glæde.

Fritiden om bord var knapt tilmålt, men blev udnyttet. I lukafet blev der i frivagten sludret og fortalt skrøner om usandsynlige oplevelser; om aftenen kunne mandskabet spille og synge på dækket med officerernes bifald. Sømændene var kunstnere til at lave alle slags husflidsarbejder, tovværksarbejder som plattinger, matter, knobarbejder, flaskeskibe og skibsmodeller, spadserestokke af hajribben, tobakspunge af albatrossens svømmehud, udskårne pibehoveder, syæsker til kæresten; skibskisterne blev pyntede med malerier af flotte fuldskibe på lågets inderside og med frynsede kistepresenninger. Derimod var de boglige interesser om bord noget forsømte.

Af og til, for eksempel lørdag eftermiddag, fik mandskabet fri til „kistefornøjelse“. Så blev tøjet i skibskisten efterset og repareret, luftet og vasket; brevene hjemmefra blev atter læst, og medførte erindringsstykker betragtet, hvorefter det hele lagdes pænt ned igen.

Sømændenes klædedragt var kendetegnet ved deres lange vide bukser af hvidt lærred eller sejldug om sommeren, og af mørkeblåt klæde om vinteren. De

De fleste billeder af sømænd viser dem i deres fineste landgangstøj, hvorimod arbejdstøjet var gammelt og laset. Her ses en flot Kinafarer med stråhat, blå jakke, sribet vest og lange, gule nankingsbukser. – Farvelagt stik af J. Rieter i Danske nationale Klædedragter (o. 1805).

gik i reglen med brogede skjorter og en halsklud i sløjfe; om livet en buksere med skedekniv. Pjækkerten eller stortrøjen var mørkeblå med blanke knapper. På hovedet bar de, før kasketterne kom frem, en „blank“ hat med bred skygge rundt om den lave puld af voksduk. Hattene blev tjærede, ligesom arbejdstøjet blev imprægneret med ferneris eller tjære. Olietøj, sydvest og lange søstøvler kendtes fra gammel tid, ligesom islandske vanter med to tommelfingre. Festdragten bestod af sorte bukser, hvid skjorte, rødt skærf om livet og blanke hatte.

Fritid og „kistefornøjelse“ – liniedåb og sømandstro

Mange søfolk bar en lille guldring i øret, og hår og skæg blev klippet på en bestemt måde („skipperskæg“).

Som noget for sømandsstanden særegent kan nævnes de yndede tatoveringer, som formentlig engang i fortiden er overtaget fra indfødte, som søfolkene har mødt, især i Stillehavet. Motiverne for tatoveringerne er ret stereotype: symboler for søfart, kærlighed, venskab, moderkærlighed og sønedito, død, hævn og lignende, stukket i huden i blå omridstegning og udfyldt med stærke farver, især rødt.

Årets højtider blev i reglen ikke fejret på særlig måde, udover at man fik lidt ekstramad til jul.

En særlig fest om bord fejredes når linjen (ækvator) passeredes. I reglen fik mandskabet lov til at holde linjedåb her. De unge søfolk, som for første gang passerede dette markante sted, skulle døbes, og de gamle, der havde været her

De muntre festligheder om bord, der afholdtes, når man passerede Ækvator, kunne naturligvis antage langt større former på en orlogsmænd med talrig besætning end på de svagere bemandede koffardiskibe. – Skrueregatten „Sjælland“ under Linien den 15de december 1860, tegning i Ill. Tid. 1860-61.

før, stod for skuespillet. Dette kunne udformes hovedsagelig på to måder. Indtil omkring 1825 foregik dåben på danske skibe efter fransk tradition: en sort mand i fåreskindspels, „den gamle fra linjen“, kom ned fra mersset, fulgt af sorte engle, sendebud, bjørnetrækker med bjørn, præst og andre følgesvende, og døbte de nye i en balje søvand på dækket. Bagefter måtte de døbte „hønse“, det vil sige betale en afgift til et fælles drikkegilde. Senere vandt den engelske tradition indpas: Neptun med dronning, astronom, sekretær, læge, barber, politi, og eventuelt flere andre personer kom ombord over boven; novicen førtes frem for Neptun, anklagedes for uhyrlige synder, som han skulle betale bøder for (til drikkevarer), blev hårdhændet undersøgt af lægen, blev indsæbet i modbydelige ting og barberet med en ru trækniv, hvorefter han styrtedes baglæns over i baljen og døbt. Linjedåbsattesten er af yngre dato.

Også ved nordlige vendekreds, ved polarcirklen og ved iøjnefaldende steder langs de europæiske kyster døbttes langt op mod vor tid, for eksempel ved Kullen, Pointe du Raz (Bretagne) og Berlengøerne (ud for Lissabon). Ved at drikke sammen med de ældre kammerater blev novicerne på tydelig måde optaget i deres fællesskab.

Sømand var tilsyneladende ikke meget religiøse, men bag den rå skal var der ofte et blødt sind. En række votivgaver til kirker vidner om, at der i hvert fald i farens stund har været slået en handel af med Vorherre om at blive reddet, mod til gengæld at give en gave til kirken.

Var troen ikke særlig stærk blandt søfolkene, var overtroen det imidlertid. Troen på en venligsindet, omend drillesyg skibsnisse (efter tysk også kaldet „klabautermand“) var vidt udbredt. Uheldigt var det at begynde en rejse mandag eller fredag. For at få vind kunne man fløjte om bord eller kradse i masten; man kunne besværge søen ved at kaste penge eller klædningsstykker i den, eller true ad den. Varsler om forlis var det for eksempel, når rotterne forlod skibet, eller når man mødte dødssejleren (den flyvende hollænder). Varsler om drukneulykker og død toges i drømme, af fuglenes skrig, ved møde med de døde søfolk som gengangere og så videre. Man var overbevist om, at nogle skipper havde forskrevet sig til fanden og derfor altid havde medvind. Meget udbredt var troen på, at der om bord kunne være en „Jonas“, som bragte ulykke og helst måtte kastes overbord. Uheldigt var det ligeledes at have kvinder, præster og katte om bord. Havfruer, havmænd, søslanger og andre søuhyrer spøgede i folkenes fantasi.

Det var umuligt at holde medført fersk proviant som kød og grøntsager friske ret længe. Man var derfor henvist til saltede, røgede og tørrede provisioner (kød, flæsk, fisk, ærter, gryn, ris) og til hårdtbagt brød (beskøjter eller skon-

rogger, kiks). Undertiden medførtes mel til bagning af blødt brød. Konserves kom først frem efter 1850.

Samvittighedsløse leverandører snød tit ved at levere dårlig proviant. Bedre kontrol havde man, når man fik den stedlige bager til at levere brød og bønderne derhjemme til at brygge øl og levere flæsk og kød. Flere kaptajner provianterede knapt for selv at stryge de sparede penge. Dette kunne være risikabelt, for ofte forsinkede modvind og vindstille rejsen, så provianten måtte rationeres og mandskabet led sult.

Selv den bedste proviant fordærvedes efterhånden. Beskøjterne måtte man banke hårdt mod bordet før man spiste dem for at ryste deres indhold af fede orm ud. Ærterne blev skimlede, klipfisken muggen og fyldt med mider, kødet blev råddent, og smørret ildelugtende og harskt. Efter spisereglementet kunne mandskabet få lidt olivenolie i stedet, men det var ikke elsket. Rotterne om bord gnavede lystigt af beskøjter, ris og andet spiseligt.

Folkene fik deres „ranson“ efter et spisereglement, som gennem århundreder holdt sig næsten uændret på alle nationers skibe. Det var ikke overdådigt, da søen gav appetit og arbejdet krævede stærke muskler. Ifølge spisetaksten 1827 tilkom der hver mand pr. uge:

- 5 pund hårdt (eller 8 pund blødt) brød.
- 1½ pund råt saltet flæsk (fordelt på 2 dage).
- 3 pund råt, saltet kød (3 dage).
- 1½ pund tørfisk (2 dage).
- 1 pund smør.
- 1¼ otting byggryn eller risengryn (à ¼ td. Ialt ca. 2,7 l).
- ¾ otting ærter eller bønner.
- ⅓ pot eddike.

Hvor fersk kød kunne fås, for eksempel i havn, skulle dette gives lejlighedsvis.

De fleste skibe på langfart havde husdyr med om bord, grise, ænder, høns. Fjerkræet spistes dog i kahytten, hvor man i forvejen fik langt bedre forplejning. Af grisene fik mandskabet kun en smagsprøve. Der var dog, som sagt, kaptajner, der forstod, hvilken betydning det havde at give mandskabet rigelig og god kost, dels for arbejdsglædens, dels for sundhedens skyld, men de fleste holdt mandskabet på eksistensminimumet.

Drikkevarer blev der også sparet på. Til første del af rejsen blev medtaget en tønde øl pr. mand. Det blev hurtigt dovent og surt. Når det var drukket, gik man over til at drikke ferskvand. For tønden var der en hængelås, og rationen blev udleveret under kontrol. Daglig fik hver tre-fire liter, men ¾ deraf

aflleveredes til kokken til madlavning. Vandet opbevaredes på træfade og rådnede hurtigt, ligesom det blev fyldt med lange orme, fluelarver, bænkebidere og lignende. Man troede, at når man stak en glødende jernstang i det, klarede det og blev godt igen.

Først efter 1850 fortrængte te og kaffe øl og brændevin. Den varme kop kaffe, så tynd den end var, blev mandskabets trøst i alle forhold.

Vandet kunne ikke undværes, selv om det var nok så uappetitligt. Blev rejserne unormalt langvarige, måtte rationerne nedsættes, og folkene plagedes af en ulidelig tørst, der kunne gøre dem vanvittige. En ordentlig troperegn kunne redde situationen; man samlede regnvandet i gammelt sejdug, skjorter, duge og så videre og fyldte fadene op.

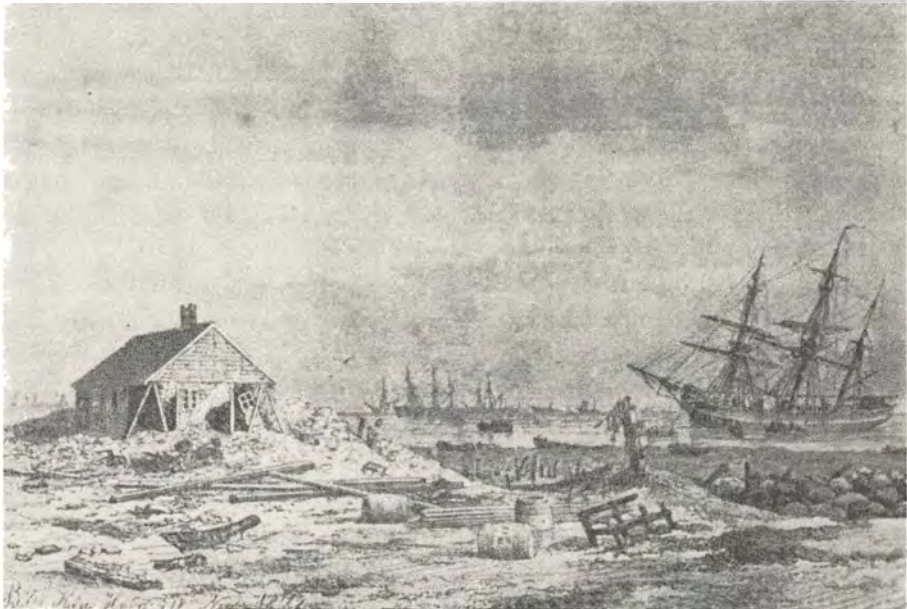
Vitaminer, bakterier og effektive lægemidler var ukendte, derfor var søfolkene i særlig grad udsatte for farlige sygdomme. Selv om sømandslivet i sin hårdhed straks udskilte svæklinge, så de tiloversblevne var kernesunde og bomstærke folk, kunne sygdomme dog få bugt med dem. Det er klart, at den vitaminfattige kost med saltmad og uden grøntsager måtte medføre skørbug og beri-beri på særlig lange rejser. Tænderne blev løse, tandkødet blodigt, lemmerne lamme og fyldt med vand (vattersot), indtil patienten til sidst døde. I århundreder havde man vidst, at citronsaft og frisk grønt var et godt middel herimod. På danske skibe fik hver mand pr. dag en snaps brændevin som medicin, og han skulle tage den. Dens værdi var tvivlsom, men den smagte godt.

Den ensformige kost var også skyld i mange fordøjelsessygdomme: kolik, diarré, dysenteri og blodgang, ofte med dødelig udgang.

I fremmede havne kunne man blive smittet af tyfus, kolera, pest. Trods karantæner og lægeforskrifter kunne sådanne sygdomme ikke holdes i ave. Meget frygtede var de mange slags febersygdomme, man fik i sydamerikanske havne (gul feber), i Kina (kinafeber) og andre steder. I Santos kunne der ligge flere danske skibe, hvis hele besætning var død af den gule feber.

Kuriøst nok nævnes der næsten aldrig tilfælde af kønssygdomme hos søfolkene. Men gigt og reumatisme var naturlige følger af kulden og det våde tøj, man gik og sov i gennem uger. Søsygen var også en slags sygdom, som mange sømænd kunne lide af hele livet; de fleste klarede den dog én gang for alle i løbet af et par dage.

Den personlige hygiejne om bord var ikke stor. Tandbørstning var ukendt, og der var ikke ferskvand til at vaske sig i. Lukafet var inficeret med væggetøj, og lus og lopper plagede folkene. I godt vejr blev køjetøjet beordret på dæk til udluftning og tørring, og man desinficerede skibets ildelugtende kamre ved at ryge med svovl og stænke med eddike.

„Herren være med dem, der er på søen,“ sagde man i ondt vejr, og den ærlige sømand, som tænkte på væltede træer og afblæste tage, bad tilsvarende for dem i land, og begge kunne have ret. I hvert fald kan en voldsom orkan anrette ulykker nok både til lands og til vands. – Køge Bugt efter orkanen 13. november 1872, tegning af Carl Baagøe, Ill. Tid. 1872-73.

Sejlskibet var uden tvivl den farligste arbejdsplads, man kunne have. Procentvis var dødeligheden meget stor. Der skete mange uheld, som ofte havde døden til følge. Den hyppigste dødsårsag var den, at en mand faldt udenbords, for eksempel ved fald fra ræerne, eller ved at han blev skyllet med af en brådsø. Lå han først i søen, var han så godt som redningsløst fortabt, da skibet ikke kunne dreje bi i en fart, lige som redningskranse var ukendt før senere. Sømændene kunne i reglen ikke svømme, så de fleste gik hurtigt under. Lige så slemt var et fald ned på dækket, idet man ofte blev livsfarligt kvæstet. I storm og søgang blev folkene slynget rundt eller faldt ned ad lejdere og gennem luger. Oppefra kunne blokke eller løse rundholter komme ned og ramme folk i hovedet, og det svære ankertov har klippet benet af mange sømænd, når det rusede ud. Der var ofte brækkede arme og ben, og ikke altid kunne skipperen eller styrmanden sætte dem rigtig sammen. De syge var ingen nytte til; de raske måtte gøre deres arbejde, så der var ringe medlidenhed at vente fra kammeraterne.

En begravelse til søs foregik på den måde, at den døde svøbtes i sit køjetøj, indsyedes i sejldug eller lagdes i en kiste; en tung vægt blev lagt i, og så blev han

Mod fjerne kyster

skudt i søen, mens kaptajnen sagde et par ord, og mandskabet forsøgte at synge en salme. Flaget var sat på halv.

Et stadigt faremoment var havari og forlis. En ildebrand om bord på træskibene, forårsaget ved åben ild eller selvantændelse i lasten, var katastrofal. Forholdsvis ofte skete der kollisioner, især da dampskibene blev hyppige, og før lanterner indførtes ved lov (1867). I mørke og tåge kunne man let blive sejlet ned. Ankerligere kunne komme i drift, når kættingen sprang, og drive ind på andre ankerligere eller grundstøde.

I storm og orkan kunne sejlene blæses i stykker og rigningen gå over bord, ligesom skibet ofte kæntrede og lasten forskubbete sig; selv om masterne blev kappede, lod det sig ikke altid rette op igen. De vældige brådsøer, der slog ind over skibet, raserede undertiden dækket og skyllede alt væk; roret kunne knuses af en sø, og under skibets arbejden i søen opstod der nemt alvorlige lækager. Så blev det nødvendigt at forlade skibet i storjollen, som måske stod på lugen og var blevet læk. At sætte den ud i den frådende sø var ofte umuligt. Kom den godt i vandet, kunne den nemt fyldes af en styrt sø. Det hævdes almindeligt, at kaptajnen skal gå ned med sit skib eller i hvert fald forlade det som sidste mand. I loven står der dog intet herom.

Selv om man kom godt i jollen, var man ikke dermed reddet; der kunne være langt til nærmeste kyst, og det var et tilfælde, om man blev optaget af et andet skib. Provianten kunne slippe op, og de reddede blive så lidende af tørst, at de drak saltvand, hvad der var meget farligt. Tilfælde af kannibalisme er også forekommet.

Strandinger var dengang hyppigere end nu; sejskibene havde ved pålandsvind ofte svært ved at klare kysten. Før redningsvæsenet organiseredes i de forskellige lande, var der ikke altid mulighed for redning. Ganske vist var den tid fjern, da kystboerne slog de skibbrudne ihjel for at rane skibet; til gengæld blev skipperen, som skulle akkordere med bjergene om hjælp, ofte udplyndret økonomisk.

Undervejs fik søfolkene mange mærkelige ting at se i søen, ikke mindst i pas-saten gennem de varme have. Skildpadderne drev sovende rundt på overfladen, hajerne luskede bag skibet med deres lods fisk og sugefisk, flyvefisken hævede sig op i luften, når den blev jaget af bonitter, og faldt med et klask ned på dækket, hvaler kom nysgerrigt og gnubbede sig op ad skibets sider, springere tumlede sig for boven. Det blev en yndet sport at fange nogle af disse dyr og at fiske for at få lidt kostforandring. Særlig efterstræbt var hajen, sømandens fjende nr. ét. Den blev taget med en svær jernkrog og fik halen kappet af, inden den kom

på dæk, hvor alle i raseri huggede løs på den. Halespidsen anbragtes på klyverbommens nok for at få god vind.

Mange havfugle satte sig i ræerne, albatrosser, kapsduer, stormfugle og så videre. Også dem forsøgte man at fange. De kedeligste dyr var de langhalse og skaller, som satte sig fast på skibets bund og bevirkede, at farten blev betydelig nedsat. Mod dem og mod pæleormene, der åd skibets bund op, hjalp kun kobberforhudning.

Undertiden fik morilden havet til at lyse som fosfor, og ildpølserne brændte. Når luften var ladet med elektricitet, viste St. Elmsilden sig på master og rå-nokker, et godt tegn for farten.

Efter måneders ensomhed på søen var det en stor oplevelse at møde et andet skib. Man tonede flag og viste sit nummer- eller kendingsflag, i det håb at man blev rapporteret i næste havn. Kom man hinanden nær, skrev man skibets navn og den „gissede“ (antagne) position med kridt på et bræt. Var man på prajehold, udveksledes efter et fast system en kort række vigtige spørgsmål og svar i råberen: hvorfra? hvorhen? hvor mange dage i søen? position? alt vel?

Knap så morsomt var et møde med sørøvere. Det kunne man for eksempel risikere i Kinasøen, hvor kinesiske eller malajiske sørøvere smed stinkpotter på dækket, så besætningen måtte klatre op i rigningen, hvorefter skibet plyndredes.

Landkending fik man ved landfugle, der satte sig i rigningen, ved drivtømmer, og ved duften fra land. På større skibe lovede kaptajnen gerne en mindre belønning til den, der først kunne melde: Land forude!

Man sejlede i havn med vajende flag og med salut. Så snart man havde kastet anker, sværmede „kadrejerbådene“ ud med frisk proviant, kuriositeter, tøj, aber og andre mærkelige og tillokkende ting. Mens kaptajnen tog i land for at ordne alt med myndigheder og mægler, og for at sende breve hjem, gik mandskabet i gang med at gøre klar til losning og lastning. Deres forhyring gjaldt nemlig også dette arbejde, bortset fra særlig varme pladser, hvor indfødte havnearbejdere skulle bruges for at skåne besætningen for hedeslag.

Mange kaptajner frygtede for at give mandskabet landlov, ikke blot fordi de nødvendig ville give dem rede penge, men fordi de mest af alt var bange for, at de ville rømme. Så selv om sømændene kom jorden rundt, var det såre lidt af de fremmede lande, de virkelig fik at se. En enkelt gang eller to fik de dog gerne landlov. I deres fineste puds drog de af sted for at se på de fremmedartede steder. Ofte gik udflugten dog op til nærmeste havnekejpe, hvor de tilbragte nogle hyggelige timer, til pengene var væk og de selv beduggede. Man har altid påstået, at søfolk var særlig fordrukne; i virkeligheden så de sjældent spiritus, og når de endelig efter måneders slid kom i land, fulde af glæde og livslyst, ville de rigtig slå sig løs, hvad der ofte resulterede i fuldskab og slagsmål. Undertiden

vågnede de op i den lokale „calaboos“ (kachot), hvor kaptajnen måtte hente dem næste dag og betale en bøde, der blev fradraget i hyren. Søfolkene var naive sjæle, der stolede på deres medmennesker, så både knejpeværter og tøsebørn havde let spil med at udplyndre dem. Man har også talt meget om sømændenes umoralitet, men sandheden er den, at de var langt mindre vant til omgang med kvinder end folk normalt på land. Når de så længe ikke havde set et skørt, havde mange af dem selvfølgelig en opsøret, kraftig appetit på kvindeligt selskab, som måtte tilfredsstilles.

Lå skibene ved mindre civiliserede kyster, kunne mandskabet ofte foretage fordelagtige byttehandler med de indfødte. For en kniv, et spejl, et par gamle bukser kunne de tiltuske sig frugter, kuriosa og souvenirs, våben og lignende, som senere blev beundret derhjemme.

Når skibet var sejlkjært, efter at der måske var gået måneder med at få det tillastet, og efter at begroningen var skrabet af bunden og skibet kølhalet og repareret, gik det hjemad igen. Mandskabet hev ankeret ind under opsang, de andre skibsbesætninger, som de havde stiftet bekendtskab med, hjalp dem dermed, og så gik det ud af havnen med flag og salut, mens mandskabet hilste de andre skibe med hurraråb fra vantet.

Selv om sømændene ikke var sentimentale i det ydre og ikke havde hjemve, var de dog glade ved tanken om, at det gik hjem til familie og kæreste. Ofte forløb hjemkomsten dog sådan, at de kom i havn med det gode forsæt at spare hyren op, men blev lokket ind til et afskedsbæger med kammeraterne, og efter nogle dages turen omkring, mens de på det groveste blev udplyndret af samvittighedsløse værter og griske havnetøse, var den så surt tjente hyre borte og måske det gode tøj med. Så var der ikke noget at komme hjem efter, og de var tvunget til at lade sig forhyre til en ny rejse, der måske gik rundt Kap Horn – det værste en sømand vidste – eller til Santos, hvor feberens rasede. Var de ikke selv villige, var der sikkert „Seelenverkopere“ eller „runnere“, „landhajer“ eller hvad man nu kaldte hyrebasserne og logisværterne, der fik dem shanghaiet, så de bevidstløse blev bragt om bord, drukne eller „dopede“.

Sandelig var sømandens liv stormfuldt, og tørnen i land var ofte værre end i den værste „piber“ på søen.

Mange steder i Danmark kan vi studere den gamle sømandskultur. På Rømø, på Fanø, i Marstal, i Troense, i Dragør, i mange småkøbstæders skipperkvarterer finder vi sømændenes huse velbevarede, små, men lige så nette som skibet, de sejlede med. Over dem alle ligger et præg af jævn velstand; skibsfarten betalte sig hæderligt, om man forstod at spare hyren op. Husene bar præg af søen; der var ofte en vindfløj – vinden var det første, sømanden spejdede efter om

„Stokken“ i Hornbæk, den berømte sladrebænk, hvor fiskere og søfolk samledes for at „spinde en ende“. – Maleri af P. S. Krøyer, 1875.

morgenen og det sidste om aftenen; der manglede sjældent en flagmast. Mes-singtøjet på døren skinnede af pudsning. I de små stuer, hvis vægge mange steder var isolerede med kønne hollandske fliser, var der mange minder om sømandslivet: indrammede „kadrejerbilleder“ af de skibe, indehaveren havde sejlet med, en oktant over døren, en lang søkikkert, måske et sladrekompas under loftet, et gammelt skibsbarometer i kardansk ophængning, et kamfertræsskrive-skrin fra Kina, en syæske med koraller og snegleskaller, og en hel del kuriosa, hjembragt fra fjerne lande: et udpustet strudseæg under loftet, konkylier, ud-skårne kokosnødder, et savrokkeblad, en udstoppet fugl eller en „vejr-fisk“, kine-siske porcellænsfigurer og laksager, engelsk sømandsfajance („Sailors' gifts“), og så selvfølgelig det karakteristiske par porcellænspuddelhunde, som onde tun-ger påstår blev købt af de uartige piger på bordellerne i England, fordi de ikke måtte tage betaling for deres kærlighed, men nok måtte sælge hundene til en pris, der indbefattede det hele.

I kaptajnshjem kunne man også se de såkaldte „kaptajnsgaver“, som skippe-ren fik foræret af forretningsforbindelser: puncheboller med indskrift og billede af skibet, sølvskeer, de såkaldte „Rigaskeer“ og lignende. Ofte så man „skilderi-

Der eksisterer nok i virkeligheden slet ikke så mange skipperløgne, det ser ud til at være det samme lille udvalg, der afleveres år efter år, så længe nogen gider forstyrre tænksomme søfolk med dumme spørgsmål. – Tegning i Flinchs Almanak, 1870.

modeller“ af skibe, halvt plastisk fremstillet i en dyb ramme med glas for, et par flaskeskibe, en rigtig tiltaklet skibsmodel. Selvfølgelig også „fancy-arbejder“: matter, „plattinger“ og andet tovværksarbejde. I skabet kunne man være sikker på at finde en række slidte nautiske håndbøger, et par andagtsbøger og en flaske god gammel skipperrom.

For de gamle, der havde lagt op – og det måtte sømændene ofte ret tidligt, da de simpelt hen ikke kunne holde til sliddet, når den første manddom var ovre – kunne det være svært at få tiden til at gå. De måtte hver dag en tur ned til havnen og se på skibene; på sladrebenken fandt de deres gamle venner, og så gik snakken ivrigt om oplevelser på sø og i land i de gode gamle dage, – fortællinger der havde en vis tilbøjelighed til at blive bedre og bedre, jo oftere de blev fortalt. Det er måske ikke uden grund, at man kalder en overdrevent usandsynlig historie for en gammel skipperløgn.

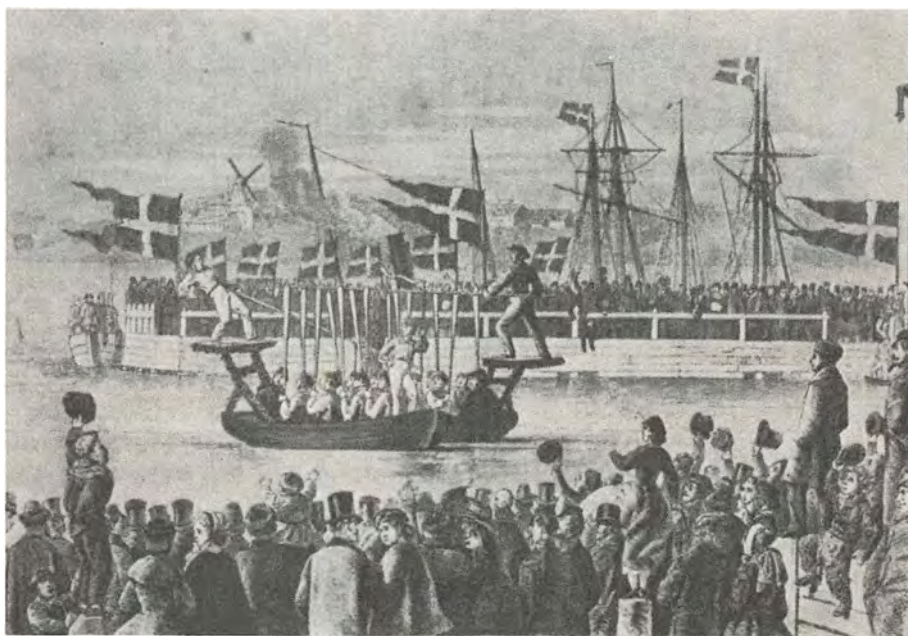
Sømanden i land – ungdommens vinterforøjelser

De aktive skipper, der tvunget af klimaet måtte lægge op om vinteren, biede utålmodigt på vårens komme. Også de måtte hver dag ned til havnen, hvor de sammen med kollegerne holdt deres private skipperbørs. Op- og nedgående fragter, sommerens rejser, vejr og vind og lignende drøftedes indgående.

Skipperne og søfolk havde mange steder dannet skipperlav og sømandsforeninger, som skulle tage sig af faglige spørgsmål, men også ofte samtidig var begravelseskasser og velgørende foreninger, hvis formål var at understøtte ældre søfolk eller forliste søfolks efterladte. Deres vigtigste formål var dog af selskabelig art. Møderne fandt sted om vinteren, da ingen medlemmer var hjemme om sommeren, og bestod i reglen af spisning med tilhørende våde varer, og derpå skipperbal, hvortil familie, børn og venner var indbudt.

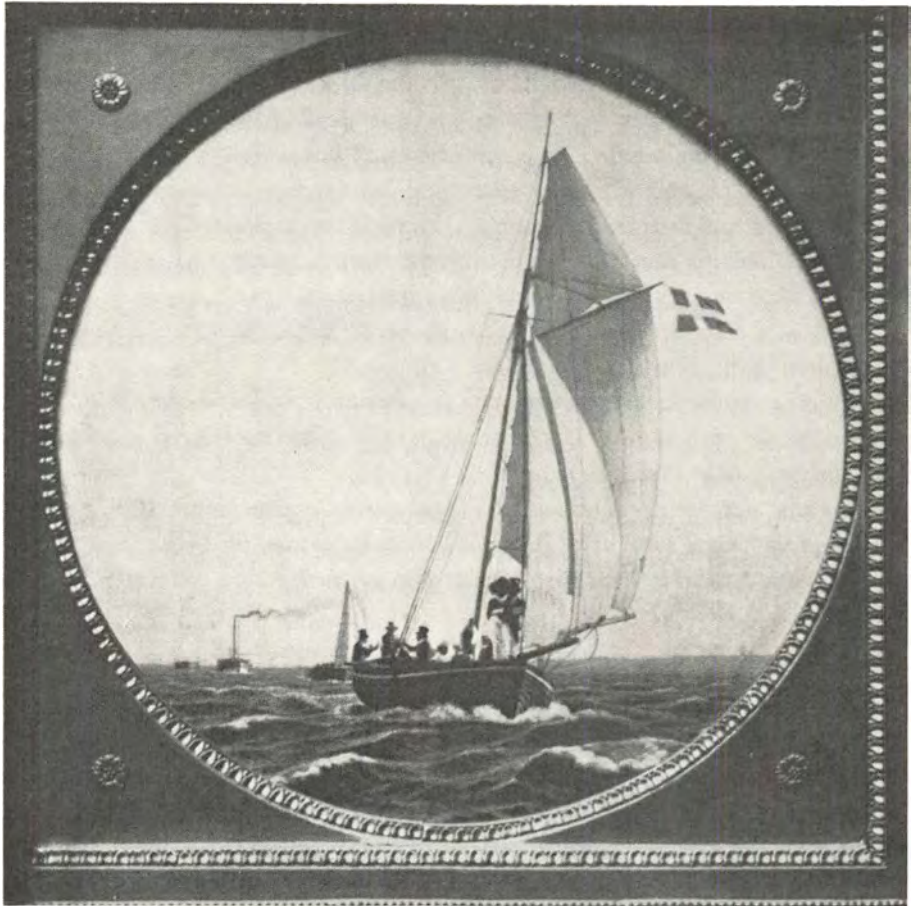
De unge sømænd kedede sig ofte, når de om vinteren opholdt sig hjemme. Om aftenen gik de på besøg hos bekendte og pralede med deres farter eller spillede kort; ikke sjældent samledes de med de unge piger til legestue, hvor der dansedes. Pigerne nød, at de flotte sømænd sværmede for dem, forærede dem silke-tørklæder og bragte et pust fra den store, brogede verden med sig.

Hen mod forårstide kom fastelavnen som en dejlig slut på vinteropholdet.

Vinterens ofte lange ventetid blev oplivet ved en og anden fastelavnsfest, et bådeoptog gennem havnebyen som indledning til gildet. – Tegning af K. Gamborg, visende det berømte dystløb med lansebevæbnede matroser i Nyborg 1866. Træsnit i Ill. Tid. 1865–66.

Dampskibene, især de første af dem, var ikke nær så kønne som sejlerne, men viste sig jo snart, trods ægte sømænds mistro og foragt, at være både hurtigere og bekvemmere. – En fart til Charlottenlund (i baggrunden ses „Caledonia“, Danmarks første damper), maleri af C. W. Eckersberg, 1824.

I talrige skipperbyer arrangerede de unge søfolk flotte fastelavnsfester med maritimt præg, først og fremmest med „fastelavnsbåd“ og „dystløb“. Fastelavnsbåden var en jolle sat på en vogn og bemanded med sluproere i festdragt, en lodhiver, musikanter og en fint udhalet, skægget admiral i uniform og med dragen sabel. Undertiden var Neptun med sin trefork også med. Til toget sluttede sig fanebærere, raslere med raslebøsser og mange morsomme figurer: klovner, politi, dansebjørn med fører, „vildmand“ og „tyrkere“, „stodder og kælling“. Ledet af en lods drog det brogede optog gennem byens gader og også ud på

landet, mens lodhivener under muntre bemærkninger hev sit lod; under raslen med bøsserne indsamlede man penge, mad og drikkevarer og bagefter råbte man hurra for de ædle givere. Det indsamlede gik til et livligt sømandsbal om aftenen.

Dystløbet var en turnering til søs fra to joller, hver forsynet med en udbygget platform agter, hvorpå dystløberne stod, bevæbnet med lange lanser med en skindbeklædt plade i enden. Løbet foregik i havnen, hvor man ofte måtte hugge en rende i isen. Under et højtideligt ceremoniel, efter hvilket jollerne taktfast roede en præsentations- og hilserundtur, begyndte kampen; jollerne roede mod hinanden, sluproerne rejste årerne i vejret, når de passerede hinanden, og de dystende forsøgte at puffe hinanden i vandet. Undertiden dumpede begge til tilskuernes jubel i havnen samtidig. Man blev ved med at kæmpe, til én af dystløberne blev vinder. Han sprang så til slut efter æresrunden selv i ballen for at vise sit mod. De unge piger fulgte ham med øjnene, og på vej til toldboden, hvor han blev omklædt, havde han, drivvåd som han var, ret til at kysse de unge piger, han mødte. Bagefter fik han en krans om skulderen og drog så i optog gennem den flagsmykkede by som dagens helt. Det var fester, man sent glemte.

Lige som hjem og by bar præg af søens verden, således også kirken. På kirkegården lå de gamle søfolk, som ikke var blevet derude; på deres gravsten kunne der være udhugget skibe, som man ser det på Rømø. I et hjørne af kirkegården lå strandvaskernes anonyme skare. I kirkerummet havde de levende søfolk deres pladser, med korslagte dannebrog malet på stoleryggen, som kendt fra Nyborg. Mange genstande i kirken var givet af søens folk, en del af dem simpelt hen som offergaver efter løfter, givet i havsnød. Tydeligst af alt viste de ophængte kirkeskibe det nære tilhørsforhold til søen, idet de alle sammen var bygget og givet af søens folk, som taknemlighedsgaver eller mindegaver, eller måske som symbolske gaver. Der kunne tit hænges både fire og fem, ja flere sådanne skibsmødder i kirkerne, alle pegende hen mod alteret, med indskrifter og årstal, sejl, flag og ankre.

Flere steder i Danmark blev kirkeskibene højtideligt ført til kirke, når de blev skænket eller havde været nedtaget til reparation. Kirkeskibsprocessionen ledes af en lods, der gav de rette kommandoer: Hårdt styrbord! Klar ved anker! Lad gå anker! Stryg topsejlet! og så videre. Bag ham kom faner og orkester, derpå skibet, båret på en speciel stol over skuldrene af fire festklædte søfolk, så den stolte giver og i en lang række bagefter stedets søfolk. Ved kirkedøren strøg lodsens kommando og afleverede skibet til kirken, „fri for skrammer og skår“, som det hed, og præsten lovede at værne det „mod ildsvåde og anden skade“.

For de gamle søfolk, der ikke havde samlet lidt penge til deres gamle dage, kunne livet være ganske hårdt, når de udslidte og plagede af gigt måtte lægge op. Heldigvis var sammenholdet ret godt blandt søfolk; på forhyringskontoret,

De første dampskibe

ved havnebroen, på skibene var der ofte bøsser, som man kunne lægge penge i til velgørende formål. I søfartsbyer som København, Ålborg, Randers, Løgstør og flere andre var der „bombebøsser“, understøttelsesforeninger, hvis indsamlingsbøsser var lavet af gamle bomber. Flere af de omtalte sømandsforeninger underholdt stiftelser, hvor veltjente søfolk kunne nyde en rolig livsaften.

I sejskibstiden var skibene af træ og mændene af jern, påstod gamle sejskibsfolk; senere blev skibene af jern og mændene af træ.

Da det første dampskib, H/S „Caledonia“, 1819 kom til Danmark, vakte det afsky og harme hos søfolkene, der fromt ønskede, at denne „Pjaskemalene“ måtte eksplodere. De folk, der lod sig forhyre på dampskibene, blev foragtede dybt. Det varede mange år, inden de nymodens skibe blev almindelige. Der er ikke tvivl om, at dampskibene gav søfolkene langt bedre kår, hurtigere rejser, kortere og behageligere arbejdstid, undertiden bedre boligforhold, sundere mad, færre risikomomenter og mindre sygdom, men der gik alligevel mange år, inden en rigtig „begsnude“ nedværdigede sig til at sejle med dem.

I den første tid sejlede dampskibene næsten kun i indenrigs trafik og den nærmere fart. Over verdenshavene fløj endnu sejskibene og viste dannebrog i fremmede havne, pyntelige og fine, et stykke Danmark, som søfolkene holdt af og var stolte over.

Målt med vor tids alen var forholdene om bord elendige, ja umenneskelige, men målt med datidens målestok var sømandslivet dog frit og næppe forfærdelig meget ringere end livet i land, omend farligere. Eventyret lå foran de unge søfolk, og de fjerne lande og den vide horisont tiltrak dem, som den havde lokket deres forfædre fra arilds tid.

FISKERE

En fisker ønsker tre ting: mange fisk i havet, gode redskaber at fange dem med og mulighed for at få dem afsat til rimelig pris. Tag motorkutteren fra vor tids fisker og giv ham en robåd eller en åben sejlbåd. Stryg alle kølebiler og iskølede jernbanevogne og sæt i stedet en bærekurv, en trillebør eller en hestevogn. Slet alle fiskerihavne af landkortet. Glem alt hvad der hedder telefon og radio, vejrmelding og stormvarsler, så har man nogenlunde de forhold, hvorunder Danmarks fiskere virkede fra år 1800 til 1870.

Kun på ét område var de bedre stillet end nutidens fiskere: fiskemængden var langt større dengang. Derfor kunne man også opleve, da det intensive fiskeri satte ind sidst i århundredet, at udtyndingen i fiskebestanden fik de tilbageværende fisk til at vokse som aldrig før. Det virkede, som når man udtynder en række roer eller et radisebed. Men hvad hjalp al denne rigelighed fiskeren først i århundredet, når han hverken havde redskaber eller afsætningsmuligheder til at udnytte den.

Fortjenesten ved fiskeriet var ringe, så det var kun de små i samfundet, der søgte deres næring ad den vej. Og de blev i bunden, økonomisk set. Den velbærgede fisker er et langt senere fænomen. Hvem har hørt om en rig fisker fra tiden 1800–70? Måske om en rig fiskehandler, men det er en anden historie.

Og dog blev perioden en opgangstid for fiskeriet. Årtierne omkring og lige efter 1800 havde været en bølgedal. Hvor mange der da levede af fiskeriet her i landet bliver næppe nogen sinde opklaret, for enhver, der blot havde den ringeste mulighed for at opgive andet erhverv, benyttede sig heraf. Havde man fiskeri til erhverv, blev man nemlig udtaget til flåden, og det kunne ikke alene betyde års fravær fra hjemmet, men også tjeneste under forhold som man i dag vil betegne som umenneskelige. Flådens tab i 1807 og den følgende kaperkrig gavnede heller ikke fiskeriet. Ikke alene gav det usikre arbejdsforhold, men driftige fiskere lod sig vel også lokke af de muligheder for hurtigt erhvervet rigdom, som kaperiet bød.

Men da først krigen og dens økonomiske følger var overstået, bar det fremad for fiskeriet. Bybefolkningens tiltagende vækst, de ny transportmidlers fremkomst, fiskeredskabernes udvikling, det gavnede alt sammen. Samfundet fik øjnene op for fiskeriets økonomiske betydning. Der stiftedes selskaber til fiske-

Strandfiskeri i Vadehavet

Fiskerne blev sjældent velhavende, de fleste måtte klare sig, som de kunne bedst, nogle helt usselt. Og når det er nødvendigt, kan der godt bo mennesker i et hus, som er tømret sammen af gamle vragdele. – Hus ved Fælsted Odde i Nissum Fjord, tegning af Carl Baagøe, Ill. Tid. 1872–73.

riets fremme, der ydedes offentlig støtte. Resultaterne heraf viste sig vel først rigtigt i århundredets sidste fjerdedel, men allerede omkring midten af århundredet kunne de spores.

Fisk kunne fanges på mange måder. På Nordslesvigs vestkyst, hvor der før sejlløbenes tilsanding havde været et rigt fiskeri med Ribe som centrum, drev man i 1800 årene et primitivt bondefiskeri. Ved ebbe på den tid af året, hvor flynderne gik længst ind under land, krøb man rundt i vandet på alle fire og greb de flyndere, der lå i sandet. Det kaldtes at grabbe skuller. Mere bekvent var det at vade ud med en „piglyster“, en slags togrenet forkl, som man systematisk stødte ned i sandbunden foran sig. Før eller siden hang der en skuller på. Eller man kunne bruge en „prek“, et riveligende instrument med tænder i skaftets forlængelse, som man tilsvarende gennemsøgte havbunden med. Endelig var der også dem, der tog skullerne med „et fag hus“, et poseformet net, spændt op på en trekantet træramme, som man skød foran sig på bunden. Gik en skuller i nettet, gjaldt det om hurtigt at vippe det op over havoverfladen, så skulleren ikke undslap.

Mere professionelt, men ikke mindre gammeldags var brugen af skullergårde,

Bådelagene ved Nymindegab

indelukker sat op på fladvandet af ris og grene, så tæt at skullerne ikke kunne bryde igennem. Til indelukket var der tragtformede indgange, hvor igennem skullerne blev ført ved ebbetid, men hvor igennem de ikke kunne komme ud.

Hele dette fiskeri, også tømningen af skullergårde, foregik vadende. Længere ude, fra båd, foregik krogfiskeriet. Stort set ens fra Fanø til Skagen, men med uendelig mange, små variationer fra sted til sted.

Ejendommeligt og med aner langt tilbage gennem tiden var det krogfiskeri, der hvert forår fandt sted fra Nymindegab, hvor Ringkøbing fjord havde udløb i Vesterhavet. Her i „æ gaf“, som fiskerne kaldte udløbet, var en naturhavn, der kunne besejles selv i hårdt vejr, og hvor bådene lå i sikkerhed selv i brandstorm. Her behøvede man ikke at drage dem på land, som tilfældet ellers var fra Blåvandshuk og til Skagen. Men udløbet lå i de nøgne klitter. Her var ikke muligheder for at ernære sig uden for fiskesæsonen. Derfor opstod her ingen fast bebyggelse. Her lå blot en samling af boder, der kun var beboet, mens fiskeriet stod på.

Fiskerne var smålandbrugere og husmænd fra de nærmeste sogne, mest fra Holmsland Klit, den smalle landtange, der skyder sig ned mellem Ringkøbing fjord og Vesterhavet. Når de ved St. Hanstid var færdige ved „æ gaf“, vendte de gifte hjem til deres landbrug, mens de ugifte drog ind i landet eller sydpå og tog plads som daglejere og sletkarle. Kun nogle få fortsatte med fiskeri på fjorden eller sejlede fragt fra indløbet til Ringkøbing og havde således en helårs-beskæftigelse ud af havbruget.

Fem-seks fiskere og en fører udgjorde et bådelag, og til hvert bådelag hørte lige så mange esepiger, som der var fiskere. Pigerne satte madding på krogene, det kaldtes at „ese“ dem, og til madding brugte man indtil århundredets midte sandorm, som pigerne gravede inde på fjorden. Dengang kaldtes de gravere. Ormen forsvandt, og så gik man over til at anvende sild til madding. Den blev fanget af drejerlag på tre mand, der drejede silden, tog den med vod i udløbet. Et drejerlag kunne holde to bådelag med sild.

Fiskere, esepiger og drejere levede i boder ved „æ gaf“. Til hvert bådelag hørte tre beboelsesboder, der lå side om side med indgangen imod syd, og en redskabsbod. En bod bestod af et stort stråtag, der var rejst direkte på sandet. Ved siden af indgangsdøren i gavlen var muret en åben skorsten, som maden blev lavet på, ved husets bageste gavl var to sengesteder, et til fiskerne og et til pigerne, desuden var der et spisebord, nogle skamler og måske endnu et senge-sted i siden inde under stråtaget. I hver bod boede to-tre fiskere og to piger. Her lavede pigerne mad, her spiste man, her sov man, og her ordnedes krogene, når vejret var for slet til, at det kunne ske udendørs.

Bådene var åbne med høj stævn, spidse for og agter, hvorfor de ofte kaldtes „hornjævere“, hornfisk. De var fladbundede, så de kunne løbe over revlerne og op på stranden, hvis vejret hindrede dem i at sejle gennem „æ gaf“. De største var 10 m lange og 3 m brede. Masten var 10 m høj og førte storsejl, fok og klyver, sjældent topsejl. Derudover var de udstyret med fire svære årer, 7–8 m lange, hvoraf de 2½ m var indenbords, når der blev roet. For resten kaldtes båden „æ skif“ eller „æ haus kif“, skib eller havskib, aldrig en båd.

Når et bådela gik ud med fuld es, havde det 24 „bakker“ med (en „bakke“ var oprindeligt det bræt, linerne lå på). Hver „bakke“ bestod af tre liner på til sammen 500 m længde. På hver line var 200 torskekroge anbragt med passende mellemrum. Bådela get medbragte således 14.400 kroge og 12 km line.

Bådene gik ud et par timer før midnat, så de kunne begynde udsætningen på fiskepladsen lige før solopgang. Det var ofte tre-fire mil ude. Bakkerne blev forankret med sten og mærket med små bøjer, den ene line knyttet til den anden, først 6 bakker hen, så 6 bakker tilbage, atter 6 bakker hen og 6 bakker tilbage. I løbet af et par timer kunne bakkerne være sat, hvis vejret ellers var gunstigt, så det kunne ske under sejl. Ellers måtte der roes.

Når det var sket, kunne fiskerne spise og hvile et par timer. Hen på formiddagen skulle bakkerne så „drejes“, tages ind. Ligesom sætningen skulle ske med omhu, at de 14.400 kroge og 12 km line ikke kom i urede, måtte også drejningen ske omhyggeligt. Drejningen varede til ved totiden om eftermiddagen, og var vinden ikke alt for kontrær, kunne man være tilbage i „æ gaf“ ved sekstiden. Under gode forhold varede en havtur således 20 timer, under ugunstige mange flere.

Ved „æ gaf“ stod esepigerne for at tage mod bakkerne, der skulle tørres og eses. Mens fiskerne havde været på havet, havde pigerne ordnet andre 24 bakker, der nu stod parat. Var vejret godt, kunne fiskerne derfor efter at have spist og sovet et par timer atter gå ud ved titiden samme aften.

Ved „æ gaf“ holdt også bøndernes vogne, når fiskerne kom ind. Var det fiskevejr, sendtes om morgenen løbere ud, ofte mange mil ind i landet, for at sige til bønderne, at nu kunne de hente fisk. Bønderne medbragte brændevin, sigtekage, æg, ost og flæsk. Det kunne betale sig at være god ved fiskerne, mente de. Og det var ikke helt galt, for fiskerne talte til gengæld mere end 20 kullere på snesen, og knurhaner, skuller og tunger fulgte i tilgift. Priserne var ellers beskedne nok. Endnu i 70erne var kullere kun kommet op på 70 øre snesen, mens torsk betaltes med 50 øre stykket, hvis de da var på over 8 pund stykket. Vejede de mindre, taltes 25 på snesen.

Hvad fiskerne ikke kunne afsætte direkte ved landingen, saltede de selv. Senere opstod særlige salterier ved Nymindegab, der ganske vist ikke gav så meget som

Harboørefiskeri på hav og fjord

Småbønder og andre fra Holmslands Klit blev fiskere i sæsonen og slog sig ned i boderne ved Nymindegab for indtil midsommer flittigt at supplere deres indtægter af landbruget med hvad havet kunne give dem. – Boder ved Nymindegab, litografi efter maleri af L. Tuxen, 1883.

bønderne for fisken, men som til gengæld aftog alt, hvad fiskerne fangede. Torsk og kuller blev rensat og flækket, lå i saltlage i fire døgn, blev soltørret i lyngen og endelig bundet i knipper à 1 lispund = 8 kg. I 1870 gav man 2 kr. for et lispund tørrede kuller og 3 for et lispund torsk. Det var de „tørrede jyder“, der betød så uendelig meget for bønderne i Vesterboegnen. Man sagde, at vesterboerne åd fisk tre gange om dagen. Det sparede på landbrugsprodukterne, der helst ikke skulle ædes, men sælges til købmændene, fordi de gav flere penge, end torskene kostede.

Fiskeriet ved Nymindegab ophørte ved St. Hans, så drog fiskere, esepiger og drejere bort, og lejet lå øde til næste sæson. Andre steder på vestkysten, hvor der var mulighed for fiskeri også til andre årstider, opstod der fast fiskeribebyggelse, således på Holmsland Klit, ved Thorsmindegab og på Harboøretangen mellem Limfjorden og Vesterhavet. Når til eksempel forårsfiskeriet fra Harboøre var slut, tog de unge mænd og karle på ålefiskeri i Limfjorden. De havde faste logier, hvor de tingede sig ind år efter år, på Jegindø, i Salling, på Mors, i Thy og andre steder.

Ålefiskeriet skete fra „kåge“, fladbundede, spidsgattede pramme med lodrette sider. Redskaberne var puls- og bøttevod. Begge bestod af store poseformede net

Harboørefiskeri på hav og fjord

med arme ud til siderne fra munden. Mundingens ene kant blev tynget ned mod bunden af vægte, den anden holdt oppe i vandet af flåd, påbundne træ- eller korkstykker. De to netarme endte i lange trækliner.

Pulsvoddet sattes ud af to kåge, hver med to mands besætning. Ved udsætningen lå den ene kåg fast med den ene line, mens den anden sejlede ud og satte voddet i en bue. Så sejlede den tilbage, medbringende den anden line. Fiskerne fra begge kåge halede sig nu langs linerne hen mod voddet, idet de samtidig stødte i vandet med kegleformede køller, de „pulsede“. Det gav en dump og gennemtrængende lyd, som skræmte ålene ind i voddet. Når bådene var helt henne over voddet, blev det trukket op og tømt.

Bøtvoddet var mindre end pulsvoddet, men ganske tilsvarende. Det sattes ud fra én kåg, der havde tre-fire fiskere om bord. Den ene line fastgjordes til en flydende tønde eller et kar, en bøtte, mens fiskerne satte voddet ud i en bue. Når voddet var sat, roede de tilbage med den anden line til bøtten og trak så kågen frem mod voddet med begge liner, idet de samtidig pulsede.

Pulsvoddet sattes på op til 25 m dybde, mens det mindre bøtvod ikke anvendtes dybere end 5–6 m. Selve pulsvoddet var i Limfjorden 50–60 m langt, målt over munding og arme. Hertil kom linerne. Pulsvod anvendtes ikke alene på Limfjorden, men også på østkystens fjorde og i de syddanske farvande, men i 1870erne ophørte brugen af dem. På Limfjorden blev snurrevoddet eneherkende, i de syddanske farvande åledrivvoddet.

Når ålefiskeriet på fjorden var overstået, og fangsten var solgt til omegnens bønder eller til „krejlerne“, fiskehandlerne, vendte Harboørefiskerne hjem. Det skete til Mikkelsdag, den 29. september. Familiefædrene havde æbler med, som de efter gammel skik delte ud til de børn, der ventede ved landingen, det vil sige hovedparten af lejets børn, for frugttræer kendtes ikke i det barske Harboøre. Konerne havde forberedt mændenes hjemkomst, brygget øl og bagt. Enhver gæst blev Mikkelsdag trakteret med mjød og kommenskringler. De unge fandt et sted, hvor de kunne fejre Mikkelsdag med dans. De købte mjød hos købmanden, og konerne gav kringler til gildet.

Efter Mikkelsdag genoptoges fiskeriet på havet. Efterårsfiskeriet var strengt, og der var flere liggedage end havdage. Fangsten blev saltet og tørret, meget byttedes på liggedagene bort i Thy og på Mors med korn, kartofler og kål til vinterføde.

På Harboøre anvendtes havskibe som ved Nymindesgab, blot større og med ti mands besætning. Skibene ejedes af storbønder og handelsmænd, som også sørgede for deres vedligeholdelse. Fiskerne betalte for brugen med del i årets fangst, svarende til hvad en fisker fik. Var der ti fiskere i et bådelaag, deltes fangsten altså i elleve lige store dele. Bådejeren gav en flaske brændevin, hver gang

Fiskergilder

Ved den tid vestkystfiskerne kunne ventes til land, samledes familierne på forstranden for at modtage dem og deres fangst. Men ængstelse og uro kunne brede sig, når det samtidig trak op til uvejr. – Maleri af Carl Bloch, 1858, Hirschsprungske Samling.

fiskerne gik ud. Til gengæld fik han den største fisk, der fangedes den dag, uden om det almindelige regnskab. Endelig gav bådejeren „skibbåjl“, årets største gilde.

Det blev holdt 4. juledag. Om eftermiddagen kl. 3 mødte fiskerne med koner og børn op hos bådejeren. Ved døren fik de en snaps, „at de ikke skulle blive forkølede“. Indenfor stod der smurt hvedekage og varmt, sødt øl på bordene. En time senere gik man til bords. Først læstes en bordbøn, derpå sang man en bordsalme og en julesalme, og så kom maden. Første ret var letsaltet torsk med sennepssovs. Anden ret risengrød med smør, sirup og kanel. Tredje ret var stege: oksesteg, flæskesteg, stegte høns, ænder og gæs, alt med tilhørende sovse og rød-beder. Fjerde ret var hvid langkål, kogt i sødmælk og smør, serveret med sirup og kanel. Når den var sunket, blev der bedt en takkebøn, sunget en bordsalme, en julesalme og en sømandssalme, og så kunne dansen begynde. For at ingen skulle sulte, stod der pebernødder og æbler på alle borde, ligesom der hele tiden stod en bakke med smørrebrød, pålæg og en kande øl parat. Hver time blev der budt på vin og småkager, hvis man da ikke allerede var i færd med at spise.

Ved 9-10 tiden fik man kaffe med julekage, søsterkage, sandkage, lagkage, butterdejkskager og småkager til. Efter midnat sattes sulefadene frem sammen

Ulykkerne var mange, havet tog den ene efter den anden. Og romantiske malere fik lejlighed til at skabe rigtige billeder af folkelivet, hvori de kunne gengive sorgens og fortvivlelsens reglementerede attituder. – En hjemkommen fisker bringer efterretning om en kammerats forlis, maleri af J. Friedländer, 1837.

med ost og smør og brød, hertil varmt, sødt øl. Kl. 3 fik man frokost. Det var resterne af det stegte fjerkræ fra middagen, varmet op i sovsen. Herefter sattes der brød, afskåret pålæg og te på bordet. Hen mod morgenen begyndte de gamle at snakke om, de skulle hjem. Men det kunne der ikke være tale om, før man havde fået davre: opstuvet fisk og kartofler samt kold risengrød med varm mælk. Så gik de gamle og børnene. De sidste med lommerne fulde af småkager og pebernødder og med et æble i hver hånd. De unge holdt ud lidt endnu, fik så kaffe og julekage samt endnu en dans, men så var det også slut. En skibsbesætning var ti mand, og sammen med koner og børn kunne de nok sætte en del til livs sådan en aften. Nogle bådejere havde flere både.

Der blev øde ved Agger, havet var det stærkeste, plagede med vandflod og sandstorm, tog kirken i 1838, jog menneskene i læ i de milde egne langs Limfjorden. Men nogle blev tilbage, en særpræget stærk race af fiskere og søfolk: „De holde sig afsondrede fra alle andre, saa at ingen af dem ved Giftermaal enten gaaer uden for Sognet, eller fører Fremmede ind i Sognet“ (Knud Aagaard: Beskrivelse over Thy, 1802, s. 208). – Fra Vesterhavet ved Agger, maleri af A. Dorph, 1869.

Mellem jul og fastelavn trak fiskene så langt ud i havet, at fiskerne ikke kunne følge dem. Så sluttede fiskeriet, bådene blev trukket op i klitterne og vendt, hvælvet. Den dag det skete, gav bådejeren „hvælbåjl“ til fiskerne. Her blev også spist og drukket til rigelighed, men ikke danset, for koner og børn var ikke med. I stedet spillede man kort og delte udbyttet fra årets sidste fiskesalg.

Fiskerne kunne både æde, danse og more sig i gamle dage, også på Harboøre. Det var først efter 1870, at missionen fik sat en stopper for lystigheden. At fiskeren faldt for missionens alvorlige forkyndelse var forståeligt. Ingen vidste, om fiskeren ville vende levende hjem, når båden sejlede ud. Ingen vidste, om dagen ville give fisk blot til føden, når bakkerne sattes i vandet. Derfor havde befolkningens daglige liv, allerede før missionen kom, været religiøst præget. Fiskeren gik hjemmefra i Guds navn, båden sattes ud med en bøn og et fadervor. Bakkerne blev sat i Herrens navn, og før de blev taget op, bad fiskerne en bøn for god fangst. Når båden kom i land, takkede de Gud. Dette var ikke kun i Harboøre, men over hele vestkysten.

I fjordenes fladvande kan man se mænd og kvinder vade sindigt i vand til livet: ålefiskere, der går med glib, to og to eller flere par sammen, den ene jager fisken fra bunden, den anden fører gliben frem og løfter den i rette øjeblik. – Glibfiskere i Limfjorden, tegning af Hans Smidth, Hirschsprungske Samling.

På kyststrækningen fra Agger til Hirtshals fandtes også en stor bofast fiskerbefolkning, men her var forudsætningerne andre end sydpå. Fra denne kyst var der blevet drevet skudehandel med Norge, hvilket ikke alene havde indbragt store penge, men også sømandskundskab. Det havde blandt andet ført til bedre bådtyper, dæksbåde efter norsk mønster, der først langt senere slog an i andre danske fiskerlejer. Omkring 1850 havde lejerne Klitmøller, Hansted og Febbersted ikke mindre end 27 dæksbåde på havet, hvormed der ikke blot handledes på Norge, men fiskedes på Jyske Rev. Men netop da forsvandt fisken fra Jyske Rev, og Norgeshandelen ophørte, hvorfor fiskerne på kysten her gik over til mindre og lettere, åbne både. Netop på samme tid, som den norske dæksbåd blev taget til eksempel på Bornholm, på Skagen og i Esbjerg. Velstanden på kysten var forbi. Skipperen i Klitmøller kunne sætte sin sammenrullede paraply bort, som han hidtil troligt havde båret under armen i sol og regn som tegn på sin velstand. Nu måtte indtægt søges andre steder.

Mange småfiskere søgte i sommertiden ind til bække og søer og til Limfjordens flader og vejler. Her var gedder, suder, skaller og aborrer, der var ål og atter ål. Alle disse fisk kunne tages med lyster, lettest med blus efter mørkets frembrud. Så tog en fisker en kurv lyng på ryggen, mens hans makker fulgte efter med en blussepande. Vadede de så ud og brændte lidt lyng af, kom gedderne og stirrede og var lette at hugge ned på. Var det vinter, blussede man på isen. Når gedderne så kom og gloede nedefra, slog man på isen med en økse, så fiskene

dånedede. Så var det blot om at få hul på isen og fat i fangsten, inden den kom til bevidsthed og forsvandt.

Ål hentede man i de lavvandede fjorde og vejlere. To fiskere gik ud i en båd, den ene roede, og den anden gennemstødte bunden med sin lyster. Ålen kunne også tages med „glib“, et posenet med firkantet munding, der førtes hen over fjordbunden af en vadende fisker. Imod ham vadede en anden fisker med en „krøjer“, en træstang med en tværstang forneden, hvormed ålen blev jaget op fra bunden og ind i gliben. Når ålen ramte nettet i gliben, var det blot om at få det løftet, før fangsten smuttede ud.

Med sådanne primitive fangstmetoder kunne en husmand og fisker klare dagen og vejen. Men udbyttet af den slags fiskeri nåede næppe frem til den officielle statistik eller andre af historiens pålidelige kilder. Det gik snarere med dem, som det gik, da Lild fiskere fik skrivelse med spørgsmålet, om de havde nytte og indtægt af fjorden. Naturligvis lød svaret nej. De skulle ikke risikere at betale skat eller afgift af alle de rare ål, de trak op af fjorden. Og så var det blot en englænder, der havde fået tilladelse til at inddæmme Bygholm vejle mod at erstatte fiskerne deres indtægtstab. Hvem kunne også vide det på forhånd.

I havet ud for Thy var der torsk, makrel og hummer foruden mange andre gode fisk. Torsken blev taget med håndline og pilk, makrellen blev „dørget“, fisket på krog, der slæbte efter en båd under sejl. Hummeren blev taget med „kranje“, en jernring med diameter på 1 m, hvorover der var spændt et stor-masket net. Midt på nettet fastgjordes et stykke fisk, og kranjen sænkede ned på havbunden med en line, der havde korkflåd foroven. Det kunne kun ske i godt vejr, men så måtte samme båd også sætte en hel række kranjer ud, og fiskerne måtte stadig ro frem og tilbage og hæve kranjerne for at se, om en hummer havde bidt sig fast i maddingen. Til hummerne var der faste aftagere i Thisted. Det var en prima handelsvare. Blev de lidt matte under transporten dertil, fik de en pøs vand eller en skvat øl. Det friskede, sagde fiskerne.

Fiskerens klædedragt var dengang som den øvrige fattige landbefolknings, hjemmegjort og af uld fra yderst til inderst. Måske noget sværere, for der var koldt på havet. Derfor brugte fiskeren også vanter i højere grad end bønderne gjorde, svære, uldne bælgtvanter med to tommelfingre. Helst skulle de være strikket af tråd, spundet af afredt kvindehår. Det gav slidstyrke og varme. De kunne gøre en og anden fisker så kuldsvær om hænderne, at han en varm sommerdag mødte op barbenet, men med store vanter på hænderne.

Foruden Nibe var Skagen vor eneste fiskerkøbstad på den tid. Allerede i 1413 under Erik af Pommern fik Skagen købstadsrettigheder og må da have været en

Fiskerikøbstaden Skagen

Skagen var købstad fra Erik af Pommerns dage, men siden sandflugt og stormflod lagde det i forvejen ringe opland øde, og indtil naturbejstrede kunstnere og turister gjorde byen mondæn i sidste halvdel af 1800 årene, var dens beboere henvist til at ernære sig af fiskeri og vrag. – Anders Kruse, fisker på Skagen, tegning af M. Rørbye, 1823, Statens Museum for Kunst.

blomstrende by, men siden havde krige, pest, sandflugt og andre ulykker bragt den i tilbagegang. Endnu ved år 1600 skal der have været 1500–2000 indbyggere i byen, men så gik det rivende nedad. I 1768 angives indbyggertallet til 650. Først efter englænderkrigene bar det atter frem. Vel var byens jorder sandet til, men havet lå stadig uden for døren, rigt på fisk som få andre farvande i Europa. Skagerak til den ene side, Kattegat til den anden. Og skagboen forstod at udnytte havets rigdomme med kroge, garn og vod.

Krogene var enten pilke eller bakker, afpasset efter de fisk der skulle fanges. Der var torskebakker, borrebakker, storebakker og natsætbakker, alle beregnet på torsk, men også langer og røkker, „skader“, som de kaldtes, kunne bide på. Alle fisk, der blev saltet, tørret og solgt. Men også kullerbakker, hornfiskebakker og ålebakker var i brug på Skagen. De to første var der ikke så stor forskel på. Det var nærmest højden, de blev sat i, der var afgørende. Kullerne gik gerne og rodede nede i havbunden, mens hornfiskene svømmede helt oppe i havoverfladen.

Garn brugte man til at fange flynder, rødspætter, med. Efter skagboernes redegørelse har de snart været i brug, snart lagt væk gennem de sidste 200 år. De forsvandt efter englænderkrigene, og blev først taget i brug igen efter den første slesvigske krig. Så holdt de sig til omkring år 1900. Et flyndergarn var firkantet, på Skagen 180–190 m langt og en 1½ m højt. Når benævnelserne højt bruges, skyldes det, at garnene stod lodret på havbunden med underkanten tynget ned af sten og overkanten holdt oppe i vandet af træ- eller korkflåd. Ved århundredets midte turde man ikke lade garnene stå ude natten over, da de var knyttet af meget spinkel tråd. De blev derfor sat hver morgen, bedst på nordsiden, det vil sige i Skagerak. Hertil havde fiskerne en travetur på en halv mil med garnet på nakken og så tilbage samme dag med det våde garn. Senere brugte de trillebør til transporten, men da de helst ville skjule for hinanden, når de drog ud, blev i den tidlige morgen først trillebør, så garn båret lydlost på nakken til byens udkant. Først her turde man begynde at trille. Senere fik man garnhuse ved stranden.

Meget brugt på Skagen var de store strandvod, der blev roet ud fra stranden i en bue, og som så blev hevet ind af to hold fiskere, der gik og trak på stranden. Strandvoddet var stort set indrettet som ålepulsvoddet. Bredden var, armene medregnet, 90–100 m, men hertil kom de to liner, der tilsammen kunne udgøre 3½–4 km.

Næsten alle fiskernes redskaber var hjemmegjorte. Hør, hamp og blå købte man, og så spandt kvinder og børn det til tråde, som på håndten blev tvundet til den tykkelse, der skulle bruges. Mændene kunne både knytte net, binde vod og slå line. Ved det sidste arbejde hjalp ofte hele bådelaget hinanden, og så sluttede arbejdet med et lille gilde, som også koner og børn tog del i. En tid

Varsler, vejr og vind ved Skagen

lavedes krogene på stedet af fiskere, der havde godt håndelag for dette arbejde, krogmagere, men senere gik man over til at bruge indførte kroge.

Som fiskerne var selvforsynende med redskaber, måtte de også selv klare vejrudsigterne. I fisketiden kunne man om aftenen se dem samles på høje bakker ud mod havet, ofte allerede klædt til natten i blå vadmelskjorter, ditto underbukser og spids nathue. De skulle lige have det sidste blik over havet og stille vejrudsigten for den kommende dag.

Er der store stjerner blanke,
der en nordenvind vil vanke.
Er der mange, funklende stjerner små,
da søndenvind vi sikkert få.

Denne vejrregel blev regnet for særlig fin, nok fordi den var på vers. Andre var på prosa, men derfor ikke mindre påagtede: Samledes mågerne i store flokke, varslede det storm. Var der kattehaler (lange, hvide skyer) på himlen, varslede det uro. Kunne man se Hirsholmene og bakkerne ved Frederikshavn klart, varslede det østenvind. Alle varsler, der byggede på slægtleds erfaringer.

Vejrvarslerne kan man i dag forstå. Andre regler fra fiskerbefolkningens dagligliv har man i dag vanskeligere ved at forstå. Mødte fiskeren en gammel kone på vej til stranden, kunne han lige så godt vende om. Dagen ville alligevel ikke give udbytte. Ønskede nogen ham god fangst, når han sejlede ud, blev resultatet lige så negativt. Kom katten løbende, når fiskeren rensede garn, måtte han ikke sige kat. På Skagen tiltaltes derfor katten med Mads Hald, og det fandt den sig i. På søen måtte skagboen ikke nævne præsten, men sagde Lodne Anders („løen Aijes“ på skagbomål). Heller ikke byens tre møller måtte nævnes, skønt de ofte blev brugt som „med“, sigtelinier for at finde frem til fiskepladserne. Her sagde man „trindel“.

Når et trug ny bakker første gang skulle i havet, satte man et stykke sigtebrød på sidste krog. Ellers ville de ikke komme til at fiske godt. Når et nyt rødspættegarn var bundet, var det ikke enhver, der kunne binde det til nederste line, som stenvægtene blev fæstnet til. Det skulle der særligt udvalgte til, som gjorde det i enrum og bagefter blev trakteret med æggekage. Endnu vanskeligere var det at fuldende et nyt vod. Også her måtte udvalgte tilkaldes, som førte et tændt lys gennem voddet, inden det blev lukket i enden. Efter den bedrift fik han middag, næsten lige så fin som ved et bryllup. Det var sødsuppe og kogt torsk med klar dram til. Også voddet fik skænket en dram op, der blev stænket ud over det. Nogle steder fik det flere glas. Det afhang lidt af de tilstedeværende, der naturligvis måtte have en dram med, hver gang voddet drak.

Silden i bælteerne og fjorden

De fleste strandinger fandt sted om efteråret, når jævndøgnstormene satte ind, så kunne det gælde livet for både skibets og redningsbådens mandskab. Men tæt tåge kunne på alle tider af året også i stille vejr bringe velstand til landet, uden risiko for egne eller andres liv. Til gengæld med den risiko, at skuden ikke stod fast nok, men kom flot ved egen hjælp. – En stranding på Skagen, tegning af C. Neumann, Ill. Tid. 1860–61.

Enkelte regler synes at gå tilbage til en fjern fortid. Var skagboerne på havet, når solen stod op, blev årerne lagt ind, straks det første af solen lod sig se over havet. Stille og med blottede hoveder ventede de, til solens nederste kant gled fri af horisonten, så blev årerne atter stukket ud, og arbejdet fortsattes.

Inden for Skagen, i Kattegat, Bælteerne og Sundet og i alle fjordene fiskedes der fra så at sige alle kyster. Her var der ikke alene rigdom på fisk, her var også en stor landbefolkning og mange købstæder. Det gav fiskerne gode muligheder for at komme af med deres fangst.

Størst betydning havde silden, der her i det østlige Danmark fast indgik på dagens spisekort. Spegesild og øllebrød var et lige så kendt som yndet morgenmåltid.

Silden fangedes forår og efterår med faste garn, drivgarn og sildebundgarn. De sidstnævnte, der anvendtes i fjordene, var så kostbare i anskaffelse, at kun de færreste fiskere magtede det alene. I enkelte tilfælde gik de flere sammen i et bundgarnsselskab, men det almindelige var, at bundgarnet ejedes af en købmand eller anden velhaver uden for fiskernes kreds, der lejede fiskere til at røgte det for sig.

Silden i bælteerne og fjorden

Mest kendt i den periode, der her behandles, var de store sildefiskerier i den østlige Limfjord ved Aalborg og Nibe. Sidstnævnte købstads fremkomst skyldes ene og alene silden, og byens velstand forsvandt sammen med silden. Sildefiskeriet fra Nibe blev drevet med bundgarn på matrikulerede stader; det var afgrænsede felter af fjordbunden, hvoraf der betaltes skat. Med staderne blev der drevet handel ganske som med agerjord. 1830 lå der ud for Nibe i Nørlå 750 sådanne stader, på Ølands grunde 433 stader, på Østerland 120 stader og i Sebberlå, 3 km SV for Nibe 200 stader. Tilsammen repræsenterede de en formue, når silden blot kom.

Men silden var uberegnelig. Der var år, hvor den udeblev eller kun kom i små mængder, og så var der smalhals i Nibe. Det gælder, så langt der er oplysninger tilbage i tiden, og det vil sige helt tilbage til 1500. I den periode, der her er tale om, havde Nibe for eksempel i 1817 en indtægt på 300.000 rdlr. af silden. 5 år efter var den sunket til 40.000 rdlr., så bedredes den betydeligt i nogle år, men i 1830 blev det helt galt, og siden blev det aldrig godt. Ganske vist kom der atter sild i fjorden, men aldrig i store mængder. Ændringer i naturforholdene, herunder løbenes tilsanding, Aggertangens gennembrud og den påfølgende stigning af fjordens saltholdighed fik skyld for den katastrofale nedgang.

Sildefiskeriet ved Nibe var som alt Limfjordsfiskeri reguleret ved lov. Der var lovregler for, når fiskeriet måtte finde sted, hvilke redskaber der måtte anvendes, og hvordan disse redskaber skulle indrettes. Der var bestemmelser for, hvem der måtte fiske i fjorden. Ikke af hensyn til fiskebestanden og ikke af hensyn til fiskerne, men for at beskytte ejerne af fiskepladserne, som betalte afgift til kronen. Limfjorden var i ældre tid det eneste farvand, hvor fiskeriet var reguleret ved lov.

I Kattegat, i Bælteerne og Sundet, det vil sige i de åbne vande, fangedes silden i drivgarn. I de mørke efterårsnætter drev båd ved båd med lange kæder af garn efter sig. I dagningen blev garnene hevet op, og så sad sildene tæt i garnenes masker. Et drivgarn i Kattegat kunne være op til 40 m langt og 3-4 m dybt. Det stod lodret i vandet med overlinen båret oppe af korkflåd, underlinen trukket ned af påbundne sten. Bådene kunne hver især have 50-70 garn om bord, der sattes ud i én lang række, det ene bundet efter det andet, mens båden drev ad læ til. Såvel garn som båd førte lanterner, men alligevel skete det, at et sejlskib i nattens løb sejlede ind over fiskerens garnrække og forsvandt med en stor del af den. Var nætterne månelyse, blev garnene ofte bundsat. Der fæstedes så mange sten til underlinen, at garnet sank helt ned og stod på bunden. Det samme kunne være nødvendigt i farvande, der var så opfyldt af grunde og sten, at fri drivning var umulig.

Kadrejere og ankerfiskere i Øresund

Sildefiskeri med drivgarn fandt i Sundet kun sted fra Sletten og sydefter. Nordpå drejede alt sig om ålene. I de mørke efterårsnætter vandrede tusinder og atter tusinder af disse fisk gennem Sundet på deres vej mod Atlanterhavet, og her lige syd for Helsingør, hvor Sundet snævredes ind, var der en ufattelig rig fangstplads. Helt ud i sejllobet lå fiskernes åluser, men her af en særlig konstruktion, de såkaldte dybvandsruser, der tillod selv store skibe at passere hen over dem, uden at der skete dem skade. Sejllobet måtte ikke spærres, men ålene skulle jo fanges.

Den store sejlads gennem Sundet gav i sejskibstiden fiskerne mulighed for ikke så lidt ekstrafortjeneste. Skibene kunne komme langvejs fra. Det kunne være både uger og måneder siden, besætningerne havde smagt fersk kost. Her var altid mulighed for at komme af med friskfanget fisk. Men der var megen anden proviant, sejskibene var villige til at købe på Sundet, blot de kunne blive fri for at søge havn. Derfor havde mange fiskere en bifortjeneste som „kadrejere“, en hollandsk benævnelse på dem, der sejlede ud med deres båd fyldt med varer, som de tilbød de forbisejlende skibe. Betalingen blev ikke kun modtaget i kontanter, men også i gamle sejl og slidt tovværk, som sejskibe på langfart altid havde en velsignelse af om bord. Det kunne gøres i penge, når kadrejeren kom i land.

En anden indtægt, som sejskibene også skaffede fiskerne i Sundet, var ankerfiskeriet. Tabte et sejskib et anker eller måtte lade det i stikken for at kunne udnytte en brise, sejlede fiskerne ud i to både med et reb imellem og strøg ankeret op. Det kunne give gode penge, når det blev solgt i Helsingør. Faktisk var det ikke få ankere, der i sundtoldens tid blev fisket i Sundet.

Men med dampskibenes fremkomst tabte både ankerfiskeri og kadrejeri sin betydning. Dampskibene kunne let søge havn for at proviantere om nødvendigt, og dampskibene kunne selv blive liggende og fiske et tabt anker. Men ikke nok med det, dampskibene skræmte fiskene bort med deres prusten og larmen. Dampskibene ødelagde fiskenes sandgrunde ved at tømme aske- og slaggekasser ud over dem. Det hævdede fiskerne i det mindste, da de konstaterede, at deres fangst aftog. Den rigtige forklaring var vel nok, at antallet af fiskere på Sundet steg på denne tid, hvorfor der blev færre fisk til hver enkelt.

Sundfiskernes bedste afsætningsmarked var den stadig voksende hovedstad. Hovedleverandører var fiskerne fra Skovshoved og Tårnbæk nord for København. Hver morgen udgik herfra vogne fyldt med fiskerkoner og deres kurve, som bragtes ind på Gammel Strand, hvor fisketorvet var. Københavnerne krævede frisk fisk og kom derfor tidligt om morgenen på torvet for at købe den. Følgelig måtte konerne endnu tidligere af sted ude fra fiskerlejerne, så tidligt, at fiskerne endnu ikke var kommet ind med nattens fangst. Det var altså fang-

sten fra den foregående nat, der bragtes til torvs. Men Skovserkonerne forstod at dække den med grønne blade om dagen, så den så nogenlunde bevarede sin friskhed til den følgende morgen. Og så havde Skovserkonerne i øvrigt et vel-smurt mundtøj, der kunne forklare kunderne både det ene og det andet.

Ålefiskeriet indskrænkede sig ikke til Sundets nordlige del og til Limfjorden. Overalt i de danske indvande fiskedes på kraft med lystre, glib, kroge, ruser og vod efter ål. Blandt ruseredskaberne var ålegårdene påfaldende gammeldags i deres indretning, og de var også underkastet retsregler, afvigende fra det øvrige fiskeris. Mens havet ellers var frit, og fiskeren kunne sætte sit garn og sine ruser, hvor han ønskede, tilhørte retten til at sætte ålegården den, der ejede jorden, ålegården sattes ud for. Til gengæld skulle ålegården være fast forbundet med land. Den bestod oftest af en lang risfletning, der løb ud vinkelret på kysten. Når ålen under sin vandring stødte på risspærringen, søgte den altid langs denne ud mod dybere vand, og løb så lige ind i en ruse, der lå her ved risfletningens ende. Oven på risfletningen løb en smal bro, så man kunne komme ud og hejse rusen op og tømme den uden at anvende båd. Ålegårdene var lidet fiskermæssige, og det var da oftest bønder, der satte dem ud og røgtede dem.

Fiskeriet fra Bornholm afveg på mange måder fra det øvrige lands. For det første var øens fiskerbefolkning usædvanlig stor. Ved år 1800 skal Bornholm have haft 400 fiskere. 1815 var antallet steget til 500, og hertil kom 200 personer der – som statistikken siger – delvis ernærede sig ved fiskeri. På den tid var hele øens befolkning 20.000 mennesker. Regner man nu fire personer til en fiskerfamilie, vil det sige, at mere end 10 pct. af øens befolkning levede af fiskeriet. Så høj var procenten ikke i noget andet amt.

Men farvandene omkring Bornholm vrimlede også med fisk: sild, laks, torsk og pigvar. Sildefiskeriet blev drevet fra store, åbne både, „eger“, endnu mere primitive end vestjydernes havskibe og med en meget gammeldags sejlføring, der bestod af sprydsejl, papegøjesejl og et 6 m højt råsejl på stormasten. Fra sådanne både drev bornholmerne sildefiskeri med drivgarn 3–4 mil fra øen i sildesæsonen, der varede fra juni til september. „Vrage sild“, kaldte bornholmerne det. Resten af året anvendtes faststående garn nærmere øen. Fangsten blev dels saltet, dels røget. Den saltede sild blev anvendt på øen. Det var ikke nogen handelsvare, fordi bornholmerne „mengede“ silden, det vil sige fjernede hoved, mælk og rogn, før de saltede silden, og udvandede den midt under saltningen. Det gav den et så mislykket udseende, at den ikke var til at afsætte på fremmede markeder. En bornholmerskipper, der forsøgte at sælge en last sild i Königsberg, blev anklaget for forsøg på at sælge fordærvede varer, men de var altså blot „mengede“. Langt større held havde fiskerne i Gudhjem med at

På Gammelstrand kunne fisketorvet, hvor øresundsfiskernes koner drev deres forretninger, ikke brede sig længere end til værtshusholder Hansens hus med det ejendommelige tilbyggede skur, som indtil 1857 spærrede helt ned til bolværket. Så snart det var nedrevet, blev pladsen occuperet af de fiskerkoner, der hidtil havde måttet holde stude over ad Fortunstræde til. – Maleri af David Jacobsen, 1857.

ryge sildene og sælge dem til København. Gennem det meste af den periode, der her er tale om, var de ene om røgningen. Først hen mod 1870 gik det op for øens øvrige fiskere, hvilken guldgrube Gudhjemfiskerne havde fundet. Nogle tal vil give et lille indtryk af denne virksomhed: 1851 udførtes 8 tons røgede sild fra øen, 1853 11 tons, 1860 17 tons og 1871 110 tons.

Laksefiskeriet foregik fra september til maj. Bornholmerne anvendte „lakselænker“, 50–60 meter lange liner, forsynet med 3–5 kroge. 60–90 liner var ikke ualmindeligt i en enkelt båd. Lænkerne sattes i indtil 40 km afstand fra øen og skulle daglig tilses, ellers røgtede sælhundene dem. Det gjorde de endda alligevel. Fiskerne regnede med, at $\frac{1}{3}$ af de laks, der gik på krogene, blev ædt af sælhundene. De påstod, at enkelte gamle sælhunde endog var så durkdrevne, at de fulgte med røgtebådene ud. Vel ankommet til lakselænkerne, svømmede de foran og åd fiskene på krogene, mens fiskerne så afmægtige til.

Ved år 1800 havde laksefiskeriet ikke større betydning for øens eksport. Størstedelen blev fortæret på øen, hvor landboerne efter sigende fik laks tre gange om dagen. Først i 1836 fik købmand Th. Rønne organiseret en eksport af fersk

laks til Berlin, hvorfra den videresendtes til Wien og Paris med damptog. Før hans død 1864 nåede han op på en årlig eksport af 16.000 laks. Andre af øens købmænd fulgte i hans spor. I 1853 havde lakseeksporten således en værdi af 37.000 rdlr.

Endnu i 1860erne foregik laksefiskeriet med åbne både, men på den tid anskaffedes med regeringens støtte den første dæksbåd. Bornholmerne indså hurtigt disse bådes overlegenhed i vinterfiskeriet, og inden 1875 var der en hel lille flåde af dæksbåde på øen.

Bornholmerne har i det hele taget aldrig været bange for at tage ny metoder op inden for fiskeriet. Det var således også bornholmerne, der begyndte kvasehandelen med fisk herhjemme, og den forblev gennem mange år et bornholmsk speciale. Begyndelsen ligger helt tilbage til midten af 1700 årene, da de skipper, der sejlede sandsten fra Nexø til København, tog friskfanget fisk med og opnåede gode priser for den i hovedstaden, vel at mærke når de nåede frem, inden den var fordærvet. Det gav inspektøren for Det kgl. Frederiks Stenbrud ved Nexø den idé, at han ville levere frisk fisk til Majestætens taffel. Han lod 30 snese torsk slæbe i et hyttefad efter et skib til København. Torskene ankom i live, men Majestæten havde forlagt sit taffel til Fredensborg. Så blev de sat i vandtønder og agtet mod Fredensborg, men mens kuskene undervejs forfriskede sig i Rungsted kro, afgik torskene stille ved døden. De var dog friske nok til at sætte på Majestætens bord, da de ankom til Fredensborg. Eksperimentet vakte opmærksomhed. Skipperne fortsatte med at slæbe hyttefade, og i 1757 lod nogle bornholmere i Nordtyskland bygge en „kvase“, det vil sige et skib, hvis lastrum var vandfyldt, og hvori vandet under sejladsen fornyedes gennem huller i skibssiden. Kvasehandelen, der straks fik Majestætens højeste bevågenhed, blev en økonomisk succes. Der byggedes flere kvaser, allerede i 1780 måtte de udstrække fiskeopkøbene til Bælterne og Kattegat, ved år 1800 kom bornholmerne til Frederikshavn, og efter englænderkrigen begyndte opkøbet ned langs Vestkysten. Langt op i 1800 årene var bornholmerne de eneste, der drev denne indbringende form for fiskehandel herhjemme, og de bidrog væsentligt til, at København var bedre forsynet med frisk fisk end nogen anden europæisk storby.

Tiden fra 1800 til 1870 var som helhed en opgangstid for landets fiskere. Bedre afsætningsmuligheder, bedre redskaber prægede billedet. Fiskeren var stadig en fattig mand, men han begyndte at kunne leve af sit fiskeri alene, og offentligheden fik øjnene op for fiskeriets betydning og muligheder.

DAGLIGLIVET OG SAMFUNDET

I de foregående afsnit er dagliglivet skildret håndgribeligt, sådan som tidens mennesker oplevede det i årene mellem 1790 og 1870. Folk fra forskellige samfundslag har fået mæle. Deres tilværelse er beskrevet fra fødsel til død, under årets og dagens omskiftelser, deres åndelige og timelige tilværelse, fattig og rig, bonde, håndværker og købmand, kvinder ved husets arbejde, søens folk og landevejens rejsende. Men hvordan så disse hverdagsmennesker på den ramme, der var lagt omkring deres tilværelse af de ledende i samfundet? Fandtes der noget, der med en senere tids sprogbrug kunne kaldes „den offentlige mening“ i forhold til samfundet?

Udtrykket „den offentlige mening“ er i al sin almindelighed af statistisk natur og derfor uhåndgribelig. Den enkelte borger kunne nok finde, at dette eller hint i samfundets indretning var forkert og burde være anderledes, især når han stødte an mod skrevne og uskrevne love og regler. Men man kan først tale om en offentlig mening, når folk samlet i større tal udtrykker fælles mål og søger at virkeliggøre dem gennem organisationer, presse, politiske forsamlinger eller hvilke udtryksformer, der har stået til rådighed under skiftende tider.

Den politiske udvikling i form af politisk historie ligger udenfor dette værks rammer. Men en skildring af dagliglivet ville ikke gøre fyldest, om den ikke blev afrundet med et kapitel om folks forhold til og mening om det samfund, de til daglig var aktører i.

Gennem det meste af 200 år levede den danske befolkning ikke blot juridisk set – gennem kongeloven, der lagde al myndighed i samfundet i hænderne på den enevældige monark – men også i tænkemåde og daglig praksis i den mest fuldkomne undersåtstilling. Deltagelse i lovgivning, retspleje og lokal administration var indbyggerne nægtet, og de accepterede tilsyneladende denne passive rolle. Almuen – bønder, husmænd og tjenestefolk – bøjede sig for præstens, godsejerens og embedsmandens autoritet. En mindre gruppe af kromænd, forpagtere, håndværksmestre og skrivere hengav sig på værtshuse til kandestøberier over avisens beretninger om europæiske krige og stormagtskonflikter. Men kun som tidsfordriv. En egentlig offentlig mening, en selvstændig opfattelse af, hvorledes det danske samfund skulle ordne sine forhold,

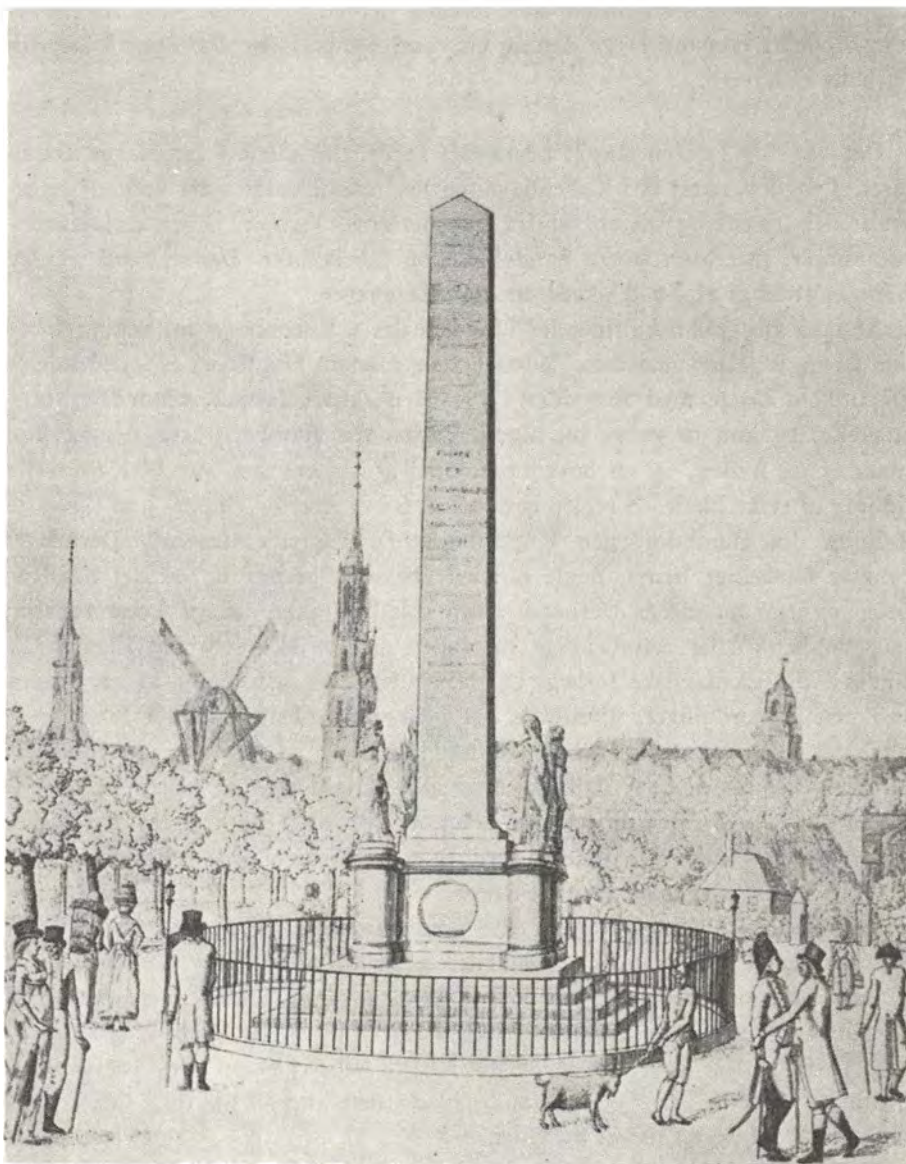
kunne man højst møde i kollegierne, ved hoffet og i den snævre gruppe af jord- og pengestormænd, der omgav dem. Og selv her var diskussionen overvejende teknisk. Den nedarvede ordnings principper tog man for uforanderlige.

I 1700 årenes sidste tredjedel begyndte der en langsom ændring af denne tilstand. Det retslige grundlag, den uindskrænkede enevælde, bestod vel uændret, men gradvis trængte den opfattelse igennem, både i regeringen og hos de regerede, at landets indbyggere ikke blot var undersåtter, men statsborgere. Staten var til for deres skyld og skulle sikre deres grundlæggende rettigheder. Til gengæld påhvilede der den „patriotiske“ borger et ansvar, idet helhedens trivsel afhang af hans driftighed og moral. I stedet for den passive lydighed var det nu det loyale, aktive borgersind, som blev idealet. I sin stigende velstand og med den blomstrende oversøiske handel fandt borgerskabet grundlag for større selvagtelse.

Der opstod en række almenyttige selskaber, som havde til formål at højne borgernes moral og oplysning. Et godt eksempel er „Selskabet for Borgerdyd“ (oprettet 1785); for at fremme tarvelighed i befolkningens levemåde afstod medlemmerne her efter frit valg fra forskellig luksus – således ville nogle højst indtage tre varme retter til middag, andre højst bære to ure. Et andet og varigere udslag af selskabets samfundsnyttige bestræbelser var oprettelsen af Borgerdydsskolen.

Ved siden af selskaberne fandtes der også de mere eksklusive klubber som den berømte Drejers Klub, hvis hovedformål var læsning og selskabeligt samvær. Når de brave borgermænd her jævnlig mødtes, blev perspektiverne forlænget til det politiske; en offentlig mening var undervejs.

Det mærkedes tydeligt under kampen om landboreformerne (1784–90). Som en modvægt mod den energiske modstand fra indflydelsesrige kredse gennemførte regeringen en faktisk pressefrihed og stor offentlighed om kommissionernes forhandlinger. Stridsskrifter og artikler vældede frem i et hidtil ganske ukendt omfang. Borgerskabet tog klart ledelsen i debatten. Ved aften-sammenkomsterne i de københavnske klubber var stemningen helt overvejende på regeringens side – de toneangivende medlemmer var i øvrigt ofte embedsmænd fra kollegierne; og de tidsskrifter, som udgik fra disse kredse, argumenterede utrætteligt og overbevisende for nødvendigheden af dybtgående reformer i stat og samfund. Det hjalp ikke, at en gruppe godsejere tog til orde imod de „københavnske klubbe-statsmænd og agerdykere“. Regeringen kunne trygt føre sit program igennem. På længere sigt skabte reformerne grundlag for en fuldstændig ændring af meningsdannelsen i landet. Men også umiddelbart fik de politisk betydning: modsætningerne indenfor de regerende kredse var blevet så store, at de ikke kunne ordnes bag lukkede døre. De blev derfor så at sige

Det var ikke alle kredse, der så med sympati på bondefrigørelsen. Heller ikke på dens symboler. Om Frihedsstøtten skrev Antoine Calmette, Liselund, i sin Dagbog: Man ser uden for byens port en pyramide, rejst af nogle entusiastere, da den lov, der syntes at skulle give bønderne mere frihed, blev udstedt. Den er af slet smag, ligner snarere en milepæl end et monument, og skal dog have kostet over 10.000 rdl. Bønderne gøre sig lystige over den, og de fornuftige folk opfatter den, som den en skønne dag kunne blive et signal til en folkerejsning; da vil kronprinsen angre, at han har haft den svaghed, selv at nedlægge grundstenen. – Usign. stik, beg. af 1800 årene.

„appelleret“ til offentligheden, hvis mening herved for første gang fik betydning. I første omgang rejste der sig en varm sympati om den unge kronprins og hans rådgivere.

Det var dog kun en stærkt begrænset kreds, der således var blevet aktiveret. Tyngdepunktet lå i København, og her udelukkende i det højere borgerskab: deputerede og sekretærer fra ministerierne, jurister, læger, universitetsprofessorer, litterater, større handelsfolk og fabrikanter. Denne kendsgerning fremgår tydeligt af, hvad vi ved om folks læsevaner.

Af såkaldte „politiske tidender“ fandtes der i København to, nemlig familien Berlings „Kjøbenhavnske Tidender“ og madam Høpfners „Posttidender“. De udkom begge med fire sider i beskeden kvart format, almindelig bogstørrelse, og kun to gange om ugen. Posten fra Hamborg kom nemlig kun mandag og fredag, og en hovedbestanddel af avisens stof var blot oversatte uddrag af tyske blade – i reglen endog kun fra et enkelt, „Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen Unpartheyischen Correspondenten“. Derudover bragtes forskelligt bynyt, nogle officielle bekendtgørelser og en del handelslister og småannoncer. Derimod måtte bladene ikke bringe kommentarer, baggrundsstof eller selvstændige meninger, heller ikke selv om sligt skulle findes i de udenlandske forlæg, og da bladene var afhængige af regeringen ved privilegieordninger, gjorde de det heller ikke. Dansk politik fandt man altså slet ikke i avisen og den udenlandske kun i form af nøgne og ofte tilfældigt udvalgte kendsgerninger. Politiske drøftelser på grundlag af avisen fik derved uhjælpelig karakter af dilettanters ørkesløse optræden i roller som diplomater og strateger – uden forbindelse med egne problemer eller erfaringer, uden overblik og følgelig uden større anseelse.

Det sted, hvor borgerskabets elite fandt sin åndelige næring og gav sine synspunkter udtryk, var de „blandede“ månedsskrifter, hvor den sociale og politiske meningsdannelse gik hånd i hånd med anmeldelser og omtale af skønlitteratur, teater og lignende. Vigtigst var C. Prams og Rahbeks „Minerva“ (1785–1808), der i det første år nåede 450 abonnenter. Der var desuden „Morgen-Posten“, „Iris“ og flere andre blade, men alt i alt har disse tidsskrifters læserkreds dog været meget beskeden.

Københavns jævne befolkning læste foruden „Adresseavisen“, der næsten udelukkende indeholdt annoncer, det folkelige ugeblad „Kjøbenhavns Aftenpost“ (1772–1810). Dette sammenkog af anekdoter, gode råd, sludrende småstykker om vind og vejr, „byrygter“ om familiebegivenheder, ulykker, tyverier og lignende, nød stor yndest endog hos de allermest uoplyste, nemlig tjenestepigerne. Egentlig meningsdannelse fandtes naturligvis ikke her; men karakter-

ristisk for tidsånden er den stærkt moraliserende tendens, som lægges i det ligegyldige stof. Bladet vil, som det selv skriver, være „gode sæders talsmand, dårlighedens forhåner og revser“, og samfundsnyttens sættes som målestok for enhver handling.

I provinsbyerne var det åndelige røre mindre end i hovedstaden, men man mærkede dog tydeligt den øgede statsborgerlige bevidsthed. Således oprettedes i disse år de første varige provinsblade, de senere stiftstidender, i Aalborg 1767, Odense 1772 og 1780, Viborg 1773 og Århus 1794. Fredericia fik sin avis i 1786. Ret snart tog de hovedstadsbladene som mønster – og lånte en stor del af deres stof fra disse. Også de fik post- og annonceprivilegier, således at de politisk set måtte være helt farveløse og i bedste fald kun refererende. Alligevel var det et stort fremskridt, særlig når udgiveren i et tillæg eller ved specielle småskrifter sørgede for at holde byens borgere i kontakt med nye tanker og nye bøger.

På landet nåede aviserne ud til præster, proprietærer og enkelte andre. Landalmuen kendte derimod, bortset fra almanakken, sjældent anden lektüre end bibelen og opbyggelsesskrifter; det skulle vare længe førend nogen form for samfundsdrøftelse fandt plads her. Dog var der hist og her vidnesbyrd om, at bonden ikke mere viste den vante føjelighed overfor sin overmand, når fæstekontrakten eller hoveriafløsningen skulle udformes i praksis.

I det sidste tiår af 1700 årene fik avisens udlandsnyheder pludselig nyt perspektiv, da den franske revolution blev hovedemnet. I stedet for skaktrækkene i det traditionelle stormagtsspil læste man nu om, hvorledes borgerstanden tog magten fra konge og adel og byggede et samfund op på nye principper. Det måtte gribe ind i vore hjemlige forhold. I borgerlige hjem og klubber slugte man efterretningerne, diskuterede dem ivrigt og sang iblandt revolutionens sange eller hjemmegjorte politiske viser af samme tendens omend forsigtigere i formen. På gaderne så man kvinder og børn bære tricolorens farver. At sjællandske bønder gerådede i uenighed om fransk politik var måske nok en sjælden undtagelse; men ti år før havde det været utænkeligt.

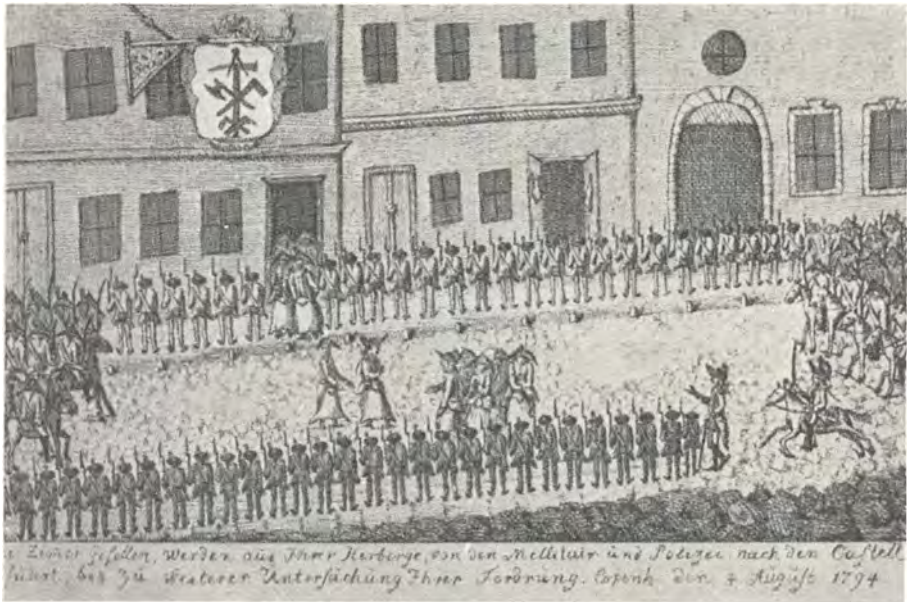
I det hele var stemningen sympatisk overfor den bevægelse, der knæsatte de store friheds- og lighedsideer. Men man opfattede i begyndelsen ændringerne på linje med de vidtgående samfundsreformer, der samtidig fandt sted herhjemme, og glæden over den uduelige og tyranniske franske absolutismes fald ændrede intet i den danske enevoldsregerings dybtgående popularitet. Et par år senere blev modsætninger dog uundgåelige, da revolutionen fik en voldsommere og klart antimonarkisk karakter og begyndte at eksportere sine principper med våbenmagt, mens samtidig den hjemlige reformlovgivning ebbede ud. En

del af den danske offentlighed vendte sig med rædsel imod det blodige pøbelregimente i Paris, således som det (dog vistnok tilfældigt) fandt udtryk i den Berlingske Avis, der 2. februar 1793 skrev: „Den skrækkelige og bedrøvelige scene, som må opfylde hele Europa med mishag, afskye og forfærdelse er desværre nu virkelig fuldført. Ludvig, som forsynet havde sat på en af de første throner, er idag morges klokken 10 død martyrdøden på skafottet“.

Andre flammede op i revolutionær kampiver. Småskrifter som P. A. Heibergs „Rigsdalersedlens Hændelser“ eller Malthé Conrad Bruuns „Vækkeren“ fik direkte brod mod det bestående samfunds ulighed og ufrihed. Svage dønninger fra dramaet sydpå kunne fornemmes også i Københavns brede befolkning – i hvert fald opfattede myndighederne det på den måde. Netop da nyheden om Ludvig 16.s henrettelse nåede København, kom det, som så ofte før, til et sammenstød mellem „de røde“ – militærpersoner – og „de sorte“ – studenterne – der fik hjælp fra matroser fra Holmen; men denne gang blev der tumulter, og myndighederne blev opskræmt, skønt gemytterne hurtigt faldt til ro.

Når engelskmandens bombardement af København diskuteres, er alle af samme mening, men den giver sig ikke samme udtryk. Medens den dybsindige lærde nøjes med at sørge filosofisk over ulykken, kræver den hidsige søofficer handling, og den nervøse handelsmand er dybt bekymret over den økonomiske situation. Kun bonden, der formentes at være afstumpet og uden forståelse, synes ret upåvirket. – De fire Temperamenter, satirisk stik, Lahde, 1808.

De 200 københavnske tømrersvende, der strejkede i 1794, blev arresteret i deres laugshus i Adelgade, ført til Kastellet og idømt strenge straffe, der omgående formildedes eller bortfaldt. Regeringen kunne indse, at det var klogest at fare med lempe over for så manges samlede optræden. – „Die Zimmer Gesellen werden aus Ihrer Herberge von den Millitair und Polizei nach dem Castell geführt“, anonym radering, 1794.

I sommeren 1794, da 3–400 tømrersvende strejkede for at få mere i løn, lod regeringen dem arrestere på Tømrerkroen, hvor de havde forsamlet sig. De påtænkte strenge straffe blev imidlertid eftergivet, da to tusind andre håndværkssvende gik i sympatistrejke. Begivenhedens forløb havde vist, at der vel ikke var tale om revolutionsstemning, men at Københavns befolkning dog kunne sættes i bevægelse. Og regeringen var synligt nervøs overfor enhver nok så svag demonstration af „jakobinske“ sympatier, der jo samtidig betød franskenlighed og altså var en belastning af forholdet til England og Rusland.

Der blev derfor givet et par små domme for presseforsæelser. Men det hjalp ikke; Heiberg, Bruun og andre fortsatte deres angreb mod enevælden, ja selv religionen. Selv om den stemning, der måtte have være bag dem, i de følgende år syntes at smuldre, blev det til sidst regeringen for meget. Den såkaldte trykkekafrihedsforordning (1799) fastsatte strenge straffe for angreb på regering og autoriteter; Bruun og Heiberg blev dømt til livsvarig landsforvisning som folk, der „laster, forhåner eller søger at udbrede had og misnøie mod disse vore rigers constitution eller imod kongens regering“. Som med et slag var „skriblerne“

Intet er mere end en fælles fjende velegnet til at stabilisere en offentlig mening. Englands overfald i 1807 fremkaldte mange naive flyveblade, som med bitter satire og spot holdt hadet til de britiske røvere levende, indtil den offentlige mening fandt andre genstande for sin interesse. – Anonym, koloreret radering, 1807.

bragt til tavshed, og den radikalisme, der endnu måtte være tilbage efter Napoleons statskup (1799), kom aldrig til orde. Tidsskrifterne gled tilbage i skønåndsgenren. Diskussionen i klubberne blev stiltfærdig og nåede ikke udenfor de lukkede døre.

Mens således debatten om samfundsideerne døde brat, kastede man sig med fornyet interesse over selve det storpolitiske nyhedsstof, der med Napoleon fik et fængslende personligt aspekt og dramatiske dimensioner. De københavnske aviser havde allerede fra sommeren 1789 fremskyndet efterretningerne fra

Under de store Krige

Paris – der normalt havde været 19–20 dage om at nå de københavnske læsere – og skaffet sig direkte kilder. Afhængigheden af Hamborgbladene var herefter mindre end før, og man anstrengte sig mere for at skaffe fyldige og hurtige nyheder. Som et kuriosum kan det nævnes, at Berlingske i 1801 fik tilladelse til at benytte postvæsenets „optiske telegraf“ – et system af signalmaster fra grænsen til København, som dog ikke fik varig betydning. Fra 1803 udkom en ny avis, „Dagen“ fire gange ugentligt, snart endog seks gange; og begge københavnske blade gik over til folioformat, der var dobbelt så stort som det hidtidige. Også provinsbladene begyndte at udkomme hyppigere end før, de fleste 2–3 gange ugentligt, og yderligere et par købstæder fik egen avis: Helsingør (1798), Maribo (1806), Randers (1810) og Slagelse (1815). Oplagstallene synes at have været stigende. Familien Berlings Kjøbenhavnske Tidender havde i 1798 omkring 4.100, i 1808 omkring 6.500 abonnenter, hvoraf 1581 i Norge og 1578 i den øvrige provins. Viborger Samler havde 1810 361, Aarhus Stifts Adresse-Contoires Tidender ca. 400. Tilsammen havde de politiske blade måske 10.000 abonnenter, det vil sige at der gik omkring 15 husstande på hver avis, på landet dog langt flere. Fortsat var der altså tale om yderst beskedne tal, og de ikke-politiske aviser havde fuldt så stor udbredelse, Adresseavisen alene omkring 5.000 abonnenter, overvejende i København; men at pressen her en kort tid var i stærk udvikling er tydeligt.

Læste man ikke selv avis, så hørte man dog på anden eller tredie hånd om de virkelig store begivenheder. Med levende interesse fulgte man korsikanerens kometbane. For et drengesind var her stof til endeløse lege og fantasier, og hos mangen stille almuesmand vågnede store syner, ja enkelte søgte at indhente drømmen ved at melde sig under erobrerens fane. Også i den hjemlige hverdag trådte eventyret ind med Slaget på Rheden 1801 og Kaperkrigen efter 1807. Her fandtes anderledes stærke farver end i den foregående generations „florisante“ handelsliv og dens spidsborgerlige foretagsomhed. En ungdom voksede op i konflikt med de ældres uheroiske nyttemoral og fandt udtryk for følelsens, begejstringens og improvisationens ret i den nye romantiske litteratur. I betagelsen over de store nederlag og de små sejre dæmrede en bevidsthed om nationalt fællesskab. Fædrelandssangene fik deres første blomstring, nordiske og dansk-nationale temaer vandt for alvor frem i lyrik og på teatret. Nationalfølelsens gennembrud skulle senere få vidtgående følger for den offentlige mening i Danmark, og eftertiden kan spore, at der allerede her i de første år efter 1800 begynder en ændring i holdningen til andre nationer: Trods Norges overgang fra den danske til den svenske krone mærkes ingen bitterhed, men snarere en gryende sympati over for de skandinaviske brødrefolk. Og skønt de antityske stemninger, der havde været mærkbare i 1700 årenes slutning, ikke mere fik ud-

tryk, voksede afstanden tydeligt, idet dansk sprog og særlige danske kulturtræk bevidst droges i forgrunden. Foreløbig lå de fulde virkninger heraf dog i svøb. Den afgørende ændring af orienteringen overskyggedes i øjeblikket helt af det situationsbestemte had mod engelskmanden som holdt sig gennem årtier ikke mindst i jævne lag. Overhovedet virkede romantikken i Danmark, som i Tyskland, foreløbig i retning af at bortlede opmærksomheden fra det politiske felt. Styrkede den romantiske indstilling måske troskaben mod konge og folk, så svækkede den trangen til aktiv medindflydelse.

I så henseende virkede den nye indstilling på linje med rent materielle faktorer. Krigens hårdhed og dens ulykkelige udgang tærede stærkt på de materielle og åndelige kræfter. Bagefter blev det tydeligt, at storhandelen og skibsfarten havde fået et varigt knæk, mens samtidig en ondartet og langvarig landbrugskrise satte ind. Bedre så at vende blikket indad mod æstetikens evige værdier.

Tilmed strammede regeringen omkring 1810 grebet om pressen yderligere. Der blev indført regulær censur for de politiske aviser, og den største af dem, Berlingske, udgik 1808–32 som en halvofficiel „Statstidende“, hvor en udenrigsministeriel embedsmand stod som medudgiver. „Dagen“ overtog dens plads som førende blad, men uden at nå væsentligt højere journalistisk set og uden at hverve de fire tusind læsere, Statstidende hurtigt fik skræmt fra sig. Som helhed stagnerede pressen både hvad indhold og udbredelse angår. I provinsen standede oprettelsen af nye aviser.

I årene mellem 1810 og 1830 nåede vor offentlige mening da omtrent nulpunktet. „En hysterisk kongekærlighed var så omtrent den eneste gennemgående og stærke politiske følelse“ (Lehmann). Klubberne sygnede hen. Under private sammenkomster kunne det her og der hænde sig, at man efter et par glas kom til at synge et par af de gamle klubviser, for eksempel „Vi skabtes til frihed af Gud ! fornuftige love at lyde / men ingen vilkårlige bud“. Men da var man også klar over, at man havde været over sømmelighedens grænse; turen kom derefter til fædrelandssangene, og ved linjerne „Velsignede Danmark, din lykke er stor / gid længe kong Fredrik må styre dit ror“ rejste man sig spontant og drak ud.

I en sådan atmosfære var der kun ringe plads for offentlig diskussion. Ganske vist var den litterære debat livlig – netop i årene 1813–19 faldt „pennefejden“, hvor Baggesen på det svundne århundredes vegne udkæmpede en bagpostfæstning mod den ungdom, der begejstret fylkedes om romantikken og dens danske høvding, Oehlenschläger. Debatten om kunst og bøger trængte ind i næsten alle blade og tidsskrifter, ja der blev endog udgivet litterære aviser som

J. L. Heibergs „Kjøbenhavns Flyvende Post“, der i tre år (1827–30) kom flere gange om ugen. Men romantikerne dyrkede kunsten for ideens skyld, og det var æstetiske spørgsmål som form og smag, der beherskede debatten.

På det borgerlige felt var stilstanden komplet. „Statstidende“ og „Dagen“ forholdt sig som sagt næsten udelukkende refererende til omverdenen. I den normale stoffordeling indgik tilfældigt udplukkede udenrigsnyheder fra „Børsenhalle“ og „Hamburger Correspondent“ med en tredjedel, forordninger, udnævnelser og lignende med en anden tredjedel, mens resten af bladet optoges af småannoncer, skibslistor, lidt bynyt og en anekdote. „Papiersaxen var redaktør“ (Lehmann). Visse af provinsbladene var knap så fåmælte, men horisonten begrænsedes her af lokale småtvister. Det polemiske højdepunkt nåedes med de personlige skænderier på skoledrengeplan, som særlig redaktørerne i tobladsbyerne, Odense og Ålborg, vedligeholdte i årevis. Det tilsvarende „stofområde“ dækkedes i København af de såkaldte upolitiske aviser, „Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn“ og „Politievennen“, der begge nærmest videreførte traditionen fra Aftenposten. Politievennen så det som sin opgave at fremkalde forbedringer af bestemte rækværk og fortove, påtale uordenen i Filosofgangen, bidske hundes og fulde mænds forulempning af forbipasserende og så videre. På et lavere plan vidner „Den galende Hane“, „Raketten“ og flere lignende blade, som særlinge fyldte med personforfølgelse og sindssygt kværulanteri, om polemikkens afspejling. Der er ingen tvivl om, at pressen afspejlede befolkningens holdning eller rettere mangel på samme. I skillingsviserne, som på denne tid spredtes i langt videre kredse end nogen avis, spiller det politiske moment ingen rolle, omend tildragelser som Napoleons død og den græske frihedskrig stundom måtte afgive emner til denne blodtørstige genre. Karakteristisk er det også, at disse års eneste fysiske massemanifestation, „jødefejden“ (1819–20), her i landet ganske savnede den politiske underlægningsmusik, som kort forinden havde ledsaget lignende pøbeloptøjer i Tyskland. For de håndværkersvende, der tilsyneladende udgjorde hobens grundelement, synes brødnid og uindfriede pantelån at have været fuldt tilstrækkelig anledning til at aktivere det århundredgamle had.

Henimod 1820ernes slutning, da den økonomiske krise lettede, sporede så småt de første varsler om en frodigere udvikling. Interessen for tidens virkelighed og troen på dens muligheder tog til. I litteraturen begyndte der med Blicher, P. M. Møller og andre en forskydning af synsfeltet fra den idealiserede fortid til den levende samtid; både som emne og som læserkreds blev en socialt set langt større gruppe taget i betragtning. Forbilledet var nu ikke længere Tyskland, men de mere dynamiske vesteuropæiske nationer. – På det mere kon-

krete plan bemærker man, at økonomiske forhold blev taget op til principiell diskussion, og at der omkring 1828 atter kom i gang i oprettelsen af nye aviser.

Den franske julirevolution i 1830, der fremkaldte bevægelse i hele Mellem-europa, mærkedes også her. Af demonstrationer så man ganske vist kun nye antisemitiske optøjer; men under samtalerne i læseforeningen „Athenæum“ og den nyoprettede studenteforening samt i private breve gav den akademisk dannede offentlighed udtryk for glæde over revolutionen. Stemningsbølgen havde aldeles ikke en sådan styrke, at myndighederne kom under pres. Men de skønnede selv „at ønskerne om at landet måtte i sine institutioner skride frem med tiderne . . . virkelig eksisterer“. Og da Holsten nu skulle have en rådgivende stænderforsamling, anså man det for rigtigt, at ikke blot Slesvig, men også kongeriget fik en sådan. Da reskriptet herom blev bekendtgjort i „Stats-tidende“, februar 1831, gik studenterne i optog til kongen med en taksigelse for denne velgerning; også ved illumination og lignende ytrede der i hovedstaden rørstrømsk taknemlighed. I provinsen var man derimod tilsyneladende betænkelig over et så vidtgående skridt, og allerede hen på foråret 1831 synes begejstringen forsvundet også i København. Da den fuldt færdige stænderordning omsider blev offentliggjort i 1834, modtoges den med almindelig ligegyldighed. Kronprinsen og ministrene havde gjort forberedelse til at deltage i en almindelig illumination af København, men denne udeblev. Til gengæld var der nu lidt større interesse i provinsen.

Nogen politisk vækkelse over bred front var der således ikke tale om. Dette første forsigtige skridt til enevældens ophævelse blev taget af enevoldsregeringen selv. Dog lå der også heri vidnesbyrd om en vigtig opinionsændring; embedsmændene lod sig mere eller mindre bevidst påvirke af den liberale understrøm i borgerskabet, som de ved afstamning og omgangskreds var så nært knyttet til. Ti år tidligere, i 1821, havde den stakkels dr. Dampes skæbne vist, at regeringen var parat til at bruge sin magt brutalt for at bevare den. Men den yngre generation, der nu voksede frem i kollegier og lokaladministration – folk som A. S. Ørsted og Jonas Collin – var selv så påvirkede af liberal tankegang, at de i deres kamp mod den politiske liberalisme meget dårligt kunne anvende skarpere våben end bøder og økonomisk forskelsbehandling.

I de sidste måneder af 1834 blev der så for første gang holdt valg i Danmark. I betragtning af de foregående årtiers politiske sløvhed fik det et ret overraskende forløb. Egentlige valgmøder afholdtes ikke, men i pressen fremkom der en række artikler om stændernes fremtidige opgaver, og der udfoldedes visse bestræbelser for at samle stemmer om bestemte kandidater. I hovedstaden viste dagbladet „Kjøbenhavnsposten“ og det nye ugeblad „Fædrelandet“ umiskendelig liberal tendens, særlig med kravet om sparsommelighed og offentlighed

Klublivet med sine politiske kandestøberier var sygnet hen. Men med udgangspunkt i „Kjøbenhavnsposten“ eller „Fædrelandet“ fortsattes drøftelserne af vigtige samfundsspørgsmål nu på kaffehuset. – Litografi efter maleri af C. A. Schleisner, 1830'erne.

i statshusholdningen. Den samme lille spire til en liberal oppositionsgruppe lod gennem „Selskabet stiftet 28. Maj“ afholde et prøvevalg, hvor 118 vælgere anbefalede københavnernes at stemme på syv navngivne mænd, hvoraf de seks blev valgt. Dette har sikkert stimuleret interessen og bortvejret mistanken om at det hele var en optakt til nye skattepålæg. Men i provinsen spillede det politiske moment ingen rolle, og alligevel var valgdeltagelsen her større end i København. Forklaringen må søges dels i nysgerrighed og dels i at mange opfattede stemmeretten som en stemmepligt – adskillige vælgere sendte afbud på grund af sygdom.

Ialt var det kun 32.500 eller en tiendedel af landets voksne mænd, som havde tilstrækkelig grundbesiddelse til at få valgret. Men heraf var henvend 25.000 bønder, og netop i denne „klasse“ var valgdeltagelsen særlig høj – 84,6 pct. mod 77 pct. i byerne og 72 pct. hos godsejerne. Godt var det da, at kun 42 af de 108 deputerede skulle vælges af bønderne, thi disse havde i hele ni tilfælde været ubeskedne nok til at foretrække folk af deres egen stand!

Fra 1835 havde Danmark således et „parlament“ – eller rettere tre: Øernes, Jyllands og Slesvigs. Skønt forsamlingerne kun var rådgivende, var det naturlig-

vis en afgørende ændring, at finanser og lovgivning nu diskuteredes åbent af folkevalgte deputerede, hvis synspunkter alle bagefter kunne læse i „Stænder-tidende“. Den gamle tilstand – „hvor statslivet så at sige er gået under i familie-livet, hvor der på den ene side findes en vis frygt for at træde offentligt frem, og på den anden side en vis mistænkelighed mod dem, der ukaldet træder blot en fodbred uden for huslivets grænser“ – afløstes gradvis af en bevidst stilling-tagen til enkeltheder og hovedtræk i samfundets forhold. Men det skete lang-somt og med forskellig kraft i de forskellige befolkningslag.

I den yngre generation af akademikerklassen og det københavnske borger-skab vandt liberalismen forholdsvis hurtigt overhånd, særlig efter at dens tals-mænd omkring 1840 havde sammenkædet ønsket om en friere forfatning og økonomisk liberalisme med ejerdanskhed og skandinavisme. Kravet om, at det dansk-tyske fællesmonarki skulle vige for en dansk nationalstat, der førte Sles-vig tilbage til kongeriget og erstattede det tyske indslag med et vidtgående nor-disk samarbejde, gav nationalliberalismen agitatorisk bredde. Den stærke ind-flydelse, romantikken stadig øvede i de dannede klasser, mobiliseredes herved politisk. En hel menneskealders dyrkelse af oldnordisk heltemod, Valdemar Sejr og søhelten Willemoes flød her sammen med det solide borgerskabs ønsker om at se sin førerstilling styrket og anerkendt ad politisk vej, sådan som det var sket i det øvrige Vesteuropa. Videnskabsmænd, embedsmænd, sagførere, stor-handlende og enkelte fabrikanter udgjorde bevægelsens eksklusive inderkreds, studenterne en begejstret avantgarde. Iklædt national fyrighed var en vis af-glans af gallisk barrikadeidealisme ikke uklædelig hos et ungt menneske . . .

Synderlig risiko var der jo heller ikke ved at være „konstitutionel“, at holde på en fri forfatning. Først og fremmest læste man de liberale blade. „Fædre-landet“ udkom fra 1839 hver dag, når da ikke den lille komiske censor Reiersen „lagde det under beslag“. Her kunne man ganske vist ikke læse det udenlandske nyhedsstof, der var forbeholdt de privilegerede blade, men man fik udførlige redegørelser for statsregnskabet, tilstanden i Slesvig og lignende samt ledere, hvor Ploug eller Lehmann med vredladen patos eller bidende ironi nedgjorde deres „bestjernede modstandere“ (∴: regeringspressen). Der var også andre op-positionblade. Det lidt mystiske ugeblad „Corsaren“ boltrede sig i respektløse karikaturer, sketcher og bons mots, så at alle autoriteter måtte bøje nakken under det veloplagte drilleri.

Corsaren havde henved 3.000 abonnenter, alle i de højere klasser, mens Fæd-relandets oplag ikke oversteg 1.500. Talmæssigt betød dette vel ikke meget overfor den snes tusind holdere, der købte de „servile“ aviser, hvortil de omkring 20 provinsblade med 2–3 undtagelser hørte. Men det var meget få af regerings-bladene, der ydede nogen virkelig gengæld for de betydelige fordele, som kund-

gørelsesmonopoler, postforsendelsesret og andre privilegier bød dem. „Berlingske Tidende“ – hvilken titel 1833 havde afløst „Statstidende“ – og stiftstidenderne arbejdede sig vel frem i folkeyndest, men det skete ved upolitisk nyheds- og petitstof. Og de få, der som „Dagen“ tog kraftigt til genmæle mod oppositionen, gjorde en ynkelig figur. På denne måde kom oppositionsbladene trods deres talmæssige underlegenhed til at beherske pressede-batten. En vis konservativ modvægt fremkom derimod ved at adskillige digtere lejlighedsvis tog til orde imod partiånd og fremskridtsiver.

Pressen var nationalliberalismens hovedagitationsmiddel. Men også en vis foreningsaktivitet opretholdtes gennem det ovenfor nævnte „Selskabet stiftet 28. Maj“, „Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug“, der en tid talte 4–5.000 medlemmer, „Studenterforeningen“ og „Regensens Læseforening“. Store møder var ikke almindelige, dog arrangerede de store foreninger undertiden „banketter“, hvor et par hundrede mennesker samledes til spisning og derunder udbragte skåler for trykkefriheden, sparsommelighed i statshusholdningen og lignende og hørte højstemte taler af nationens ypperste. Undertiden var et større antal jævne borgere til stede uden for teltet, hvor de påhørte talerne; men det eksklusive præg svækkedes jo ikke herved. Egentlige valgmoder eller forud arrangerede diskussioner var meget sjældne.

I årene 1830–48 skete der da det afgørende, at der opstod en bevidst offentlig mening, som ved sin klare målsætning næsten havde partipolitisk karakter. Men dette fænomen var begrænset til dannelsens og erhvervslivets elite. At det ikke trængte dybt ned i befolkningen kan ses af, at deltagelsen i stændervalgene faldt fra 83,8 pct. i 1834–35, til 70,4 pct. i 1840–41 og 57,8 pct. i 1846–47. Væksten i politisk interesse var åbenbar, men den var ikke stor nok til at opveje nysgerrighedens og mødepligtfølelsens bortfald.

Alligevel fik disse år stor betydning for udviklingen af den offentlige mening i almuen og de bredere lag. Blot fulgte denne foreløbig bredere nationale, religiøse og sociale linjer, ikke specielt politiske.

For det første fik borgerskabets politiske nationalliberalisme et modstykke i en folkelig nationalitetsbevægelse. Fra 1839 holdtes de årlige Himmelsbjergfester, hvor hundredevis af jævne mennesker samledes til nogle dages legemsøvelser, sang og foredrag – alt med karakter af en national demonstration. Og da studenter fra de tre nordiske lande i 1845 samledes i København, gav skandinavismen genklang i vide kredse. Men det virkelige grundlag var her bredt nationalt, ikke nationalliberal. Sprogpatentet 1844, der begrænsede brugen af dansk tale i de Slesvigske stænder til dem der ikke var det tyske sprog mægtige,

Gamle tanker om et enigt, engang i fremtiden måske forenet, Norden, fik nyt liv i slutningen af 1700 årene, gammelt arvehad til svenskerne blev efterhånden glemt, skandinavismen overlevede mærkeligt nok 1814 og voksede sig politisk stærk. Selv små, helt folkelige blade glædede deres læsere med et portræt af svenskernes danskvenlige Oskar 1. Illusionerne brast i 1864.

kunne samle 26.000 underskrifter på en protestadresse, mens kun omkring 8.000 havde underskrevet adresserne om friere forfatningsforhold i 1840.

Disse kongerigske stemninger voksede frem i vekselvirkning og nært samarbejde med den danske bevægelse i Nordslesvig. Efter århundreders national ligegyldighed havde den lokale befolkning her i årene 1838–42 helt uventet rejst krav om et dansk sprog i kirke, skole og administration og var begyndt at interessere sig for dansk kultur og historie. Mens pressen hidtil havde været rent tysk, oprettedes der nu tre danske aviser. Den vigtigste blev Haderslevavisen „Dannevirke“, der i 1842 nåede et så anseligt abonnenttal som 705; heraf faldt halvdelen i byens landdistrikter, således at bladet – modsat de kongerigske – må have haft en vis udbredelse blandt bønderne. Ligeledes oprettedes der en

slesvigsk forening (1843), en dansk højskole og talrige danske folkebiblioteker. Ved det andet af de årlige Skamlingsbankemøder kunne man i 1844 samle 12.000 mennesker, hvoraf de 2.000 kom fra kongeriget, mens 6–8.000 var slesvigske bønder.

Det, som gav bevægelsen i Slesvig særlig social dybde, var dens karakter af en dansk almues oprør mod tysk bureaukrati og overklasse. Herved frembyder den lighedspunkter med 1840ernes bondebevægelse på øerne.

Som tidligere nævnt bestod almuen først og fremmest af bønder, husmænd og andre landsbyfolk; almue var de ikke blot socialt, men endnu mere mentalt ved deres træghed overfor nye tanker. Ved århundredskiftet havde imidlertid reguleringen af rets- og arbejdsforholdene, udskiftningen af landsbyjorden og den obligatoriske skolegang lagt grunden til en ændring heri, og dette begyndte så småt at mærkes i enevældens sidste år. Fra 1820erne bredte de såkaldte „gude-lige vækkelser“ sig ud over landet. Politisk var disse strenge pietistiske sekter ikke aktive, og slet ikke fremskridtsvenlige. Men de satte skel som den første bevægelse, der blev båret frem af menigmand i strid med alle verdslige og gejstlige autoriteter. Og kort efter 1840 opstod der en social bondebevægelse, der ville fjerne resterne af gamle tiders ulighed. Gennem omrejsende agitatorer og „Almuevennen“s artikler rejstes der en stemning, som kunne få voldsomme udtryk. Nogle steder gik fæsterne i sluttet trop til herremanden og krævede, at deres gårde skulle overgå til selveje. Særlig kraftig var stemningen i Holbæk amt, hvor der også var flest fæstere tilbage; ved et af møderne på Ulkestrup mark samledes her engang 8.000 mennesker. Oprindeligt havde bevægelsen rent socialt sigte, og mange af bøndernes ledere holdt på enevælden, som man siden 1780ernes store reformer anså for bondevenlig. Men da kongen vendte det døve øre til adresserne, ja i november 1845 endog forbød møder om bøndernes retsforhold, vandt forfatningskravet frem, ikke mindst da bønderne så, at de nationalliberale støttede *deres* krav.

Det var ganske vist langt fra, at bønderne endnu kunne spille nogen afgørende rolle i den store politik – selv da Bondevennernes Selskab oprettedes 1846, valgtes der ingen bønder ind i bestyrelsen. Derimod blev de nu for alvor inddraget i det lokale styre. Siden århundredskiftet var seks-syv bønder i hvert sogn blevet udpeget af myndighederne til at bestride offentlige hverv, nemlig som sognefogeder og medlemmer af skole- og fattigvæsenkommissionerne. Interessen for og kendskabet til sognets fælles anliggender var herved blevet styrket. Men endnu langt mere blev dette tilfældet, da der i 1841 indførtes sogneforstandskaber, hvor der ved siden af præst, herredsfoged og proprietær skulle sidde nogle valgte repræsentanter for bønderne. Ikke blot blev herved mange hundrede bønder direkte inddraget i „sognerådet“, hvorfra de eventuelt kunne væl-

ges ind i amtsrådet. Men som vælgere blev praktisk talt alle bønder – derimod ikke husmændene – sat som dommere i forhold, de havde betingelser for at overskue. Et vidnesbyrd om den interesse, der herved blev vakt, er det, at der rundt om oprettedes talrige landkommunalforeninger, landboforeninger og lignende, som skulle drøfte sognets anliggender, men hvor naturligvis også bøndernes almindelige sociale forhold blev berørt. Med rette kan man her tale om en forskole til demokrati.

Også byboerne fik lokalt selvstyre (1837 og 1840), men for den videre udvikling fik dette mindre betydning; blandt andet fordi valgretten var stærkt begrænset – i København endog til kun én af hver tyve voksne mænd – tog det højere borgerskab her afgjort føringen, og denne klasse var som omtalt allerede politisk aktiviseret. Også i byalmuen mærkedes der dog en vis bevægelse i enevældens allersidste år, da jævne københavnere grupperet om „Håndværkerdannelsesforeningen“ – som fik 900 medlemmer – og støttet af „Kjøbenhavnsposten“ skabte en slags venstredemokratisk bevægelse, som i modsætning til de nationalliberale lagde hovedvægten på den almindelige valgret og sociale forbedringer.

Fra januar 1848 bevægede både forfatningssagen og det nationale spørgsmål sig pludselig mod den udløsning, der kom i marts. Allerede efter kongens død mærkedes en hurtig glidning af den offentlige mening i liberal retning, og revolutionerne i Frankrig og Mellemeuropa satte den politiske temperatur yderligere i vejret. Bondeadresser med mange tusind underskrifter blev indbragt til kongen – på få uger var udviklingen drejet flere år frem, som „Almuevennen“ skrev. Den 11. marts fastslog de nationalliberale deres nationale og forfatningspolitiske krav på et folkemøde i Kasinoteatret, hvortil over 2.000 mennesker havde løst billet. Dagen efter samledes den demokratiske håndværkerbevægelse ved et møde på væddeløbsbanen, Hippodromen, om et lignende program. Ved meddelelsen om det slesvigholstenske ultimatum til kongen afholdtes om aftenen den 20. nye store møder i Kasino, Hippodromen og Universitetets festsal, hvor der vedtoges resolutioner, som i truende vendinger krævede en ny regering, „opretholdelse“ af Danmarks og Slesvigs enhed og en forfatning bygget på demokratisk valgret. Næste morgen mødte et efter forholdene uhyre folketog på angiveligt 15.000 mennesker op foran Rådhuset og ledsagede borgerrepræsentationen fra Gammeltorv gennem Vimmelskaftet over Højbro til Slottet. Toget var ubevæbnet, og man sang fædrelandssange. Men „der var noget uhyggeligt i at møde disse næsten fremmede horder . . . det var som om en helt anden slægt trådte frem. Flere venner af ro og orden sluttede sig derfor til folkestimlen og ledte den fra afveje . . . Der behøvedes

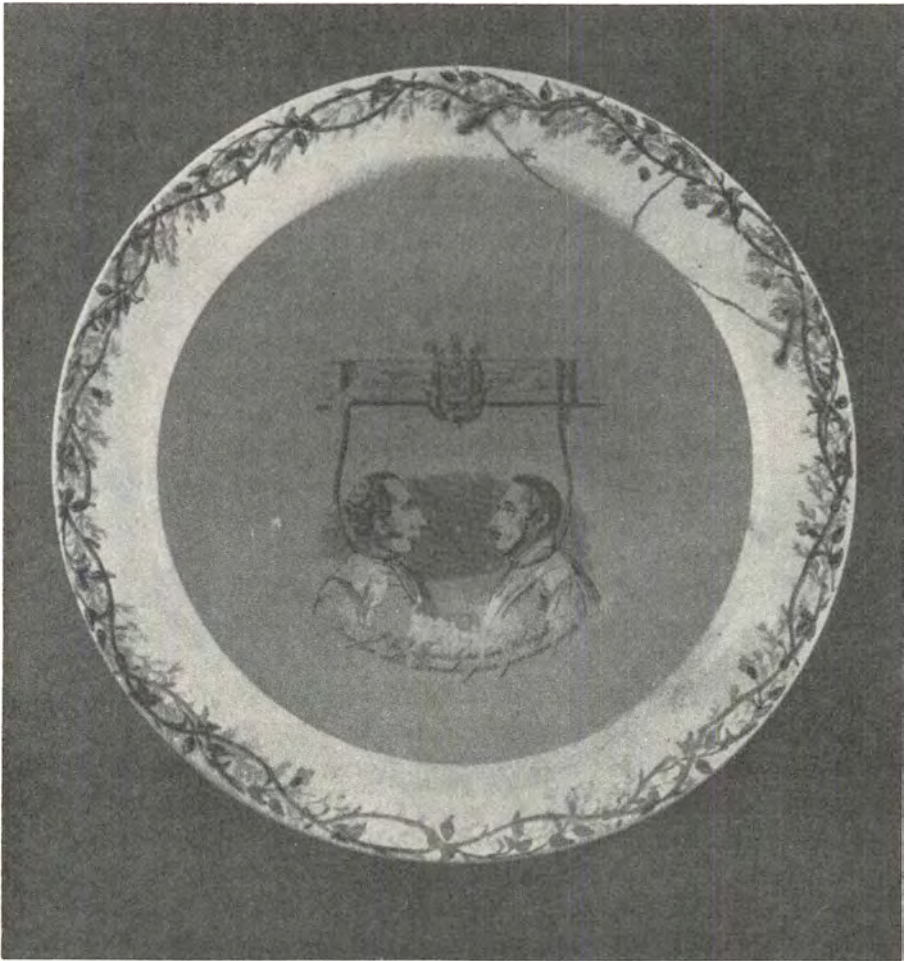

Oprøret i Slesvig-Holsten kaldte den offentlige mening frem til nationale demonstrationstog og møder både i hovedstad og provins. Foran d'Angleterre, hvor den slesvig-holstenske deputation var indlogeret, samlede der sig i martsdagene en ophidset menneskemængde, besjælet af et fælles tyskerhad. – Usign. (senere?) tegning i Kgl. Bibl.

kun når hoben råbte navnet på et sted, hvor den måske ville have skejet ud, at en enkelt gentog „lige frem“ og så gik hele stimlen lige frem!“ Kongen bøjede sig – også han var påvirket af stemningen – og mængden jublede, men undlod ikke derfor fortsat at øve pres på udviklingen. Da forhandlingerne om en ny regering trak ud et helt døgn, kom to udsendinge fra de demokratiske håndværkere op „for at sige de herrer, at de måtte gøre noget, ellers var der andre, der ville“. Endnu engang gjorde hoffets føjelighed det muligt at lade udladningen ske ved glædesdemonstrationer. Også i de nærmest følgende døgn var dog bevæbnede studenter udkommanderet til vagttjeneste på Hotel d'Angleterre, hvor de slesvig-holstenske udsendinge boede, ved Toldbodvagten og ved Nationalbanken, mens man om natten hørte råbene fra de „tætte ophidsede folkesværme“ i gaderne.

I en ugestid havde der således i København hersket en revolutionsagtig stemning. Også i provinsen havde der været uro og folkemøder, som krævede

En offentlig stemning rejste sig mod oprørets førere, et satirisk kobberstik afbildede hertugen af Augustenborg og prinsen af Nør som forrædere under galgen, med løkke om halsen. Og samme billede, ledsaget af en smagfuld underskrift, overførtes yderligere til bunden af en serie natpotter: „I To! Forrædere ere tilvisse / Derfor alle Danske paa jer maa pisse.“ – Fot. Dansk Folkemuseum.

fri forfatning og Danmark til Ejderen – desværre led bevægelsen her af en revolutionært set skæbnesvanger forsinkelse. I Viborg strømmede ungdom således med kokarder gennem gaderne, sang fædrelandssange, afskød fyrværkeri og knaldede politimesterens vinduer. Sejrrig ved systemskiftet og stillet overfor krigen i Slesvig kanaliseredes imidlertid hele denne kraftige stemning til en aktiv følelse af national solidaritet og offervilje, hvor „hverdagslivets småligheder forsvinder for store ædle træk“, mens pengebidrag og frivillige strømmede

ind til krigsførelsen. I de følgende to-tre år var det de vekslende sejre og nederlag sydpå, der diskuteredes mand og mand imellem, og som fyldte aviser, flyveblade og løbesedler. Tapperhed og tyskerhad var i alle sind.

Helt forsvandt de sociale underklange i martsdagene dog ikke straks. I foråret 1848 mødte bønder og husmænd talrigt op på flere sjællandske godser. Påskuddet var ganske vist ofte „nationalt“, at Hertugen af Augustenborg var skjult derinde, eller at forvalteren var tysker, men undertiden stillede der også krav om sociale forbedringer, og i alle tilfælde var den egentlige hensigt vel nok at demonstrere de ændrede magtforhold. I København gik håndværker-radikalismen videre i foreningerne – her sang man Arentzens radikale viser, og småskrifter med socialistisk tendens dukkede op. Ved nytår 1849 var der strejker både blandt typograferne og bygningshåndværkerne. Men efter et par års forløb svækkedes denne bevægelse, og kun i et enkelt tilfælde lykkedes det den at gøre sig gældende ved valgene.

Allerede ud på sommeren 1848 begyndte martsdagens hektiske stemning at lægge sig noget, og hverdagen begyndte så småt igen. Men ikke helt den samme hverdag som før. Den offentlige mening kunne nu frit træde frem befriet for alle juridiske bånd og gøre det i følelsen af, at det var den, som nu var den egentlige magt i samfundet. Myndighedsalderens indtræden blev fastslået, da hovedparten af landets voksne mandlige befolkning den 6. juli 1848 indkaldtes til at vælge medlemmerne af en i virkeligheden suveræn grundlovgivende forsamling. Men selve valget den 5. oktober viste, at myndighedsalder og modenhed ikke faldt sammen. Det var kun ca. 42 pct. af de valgberettigede, der lod sig indskrive som vælgere og endnu færre – 33 pct., – der faktisk stemte. På samme måde blev selve grundloven, der sikrede befolkningen den reelle lovgivningsmagt og den til udøvelse heraf fornødne presse- og forsamlingsfrihed, modtaget i forbavsende stilfærdighed den 5. juni 1849.

Selve befolkningens holdning kunne nemlig ikke sådan som det statsretlige grundlag ændres i voldsomme spring. Stænderforsamlingerne var afløst af en rigsdag med almindelig og lige valgret. Men delingen i stænder og sociale klasser stod fast, og den offentlige menings indhold og form bestemtes i væsentlig grad heraf.

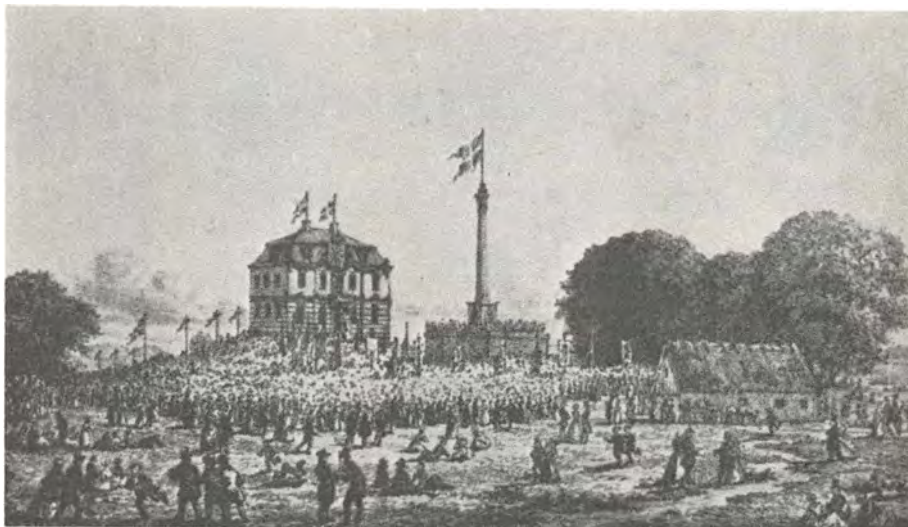
Den befolkningsgruppe, der mellem 1848 og 1864 så ubetinget stod som den ledende i samfundslivet, herunder det politiske liv, var borgerskabet. Her dominerede det nationalliberale parti – dog dækker ordet parti kun dårligt. Selve betegnelsen nationalliberal blev skabt og brugt af modstanderne og eftertiden for at betegne det faktum, at borgerskabet i denne periode faktisk anerkendte en politisk ledergruppe og dermed de grundanskuelser denne

hævdede: repræsentativt – men ikke nødvendigvis demokratisk eller parlamentarisk – styre i stat og kommune, ejerdanskhed, skandinavisme, næringsfrihed, frihandel og så videre. Snarere end om et politisk parti kan man her tale om et uofficielt hierarki, der byggede på „spidserne“ i politik, åndsliv, administration og erhvervsliv. I toppen stod en snæver københavnsk gruppe af højtstående embedsmænd, universitetsfolk samt enkelte storhandelsmænd og skribenter, som var knyttet sammen socialt og selskabeligt. Med selvfølgelighedens ret ansås de af sig selv og andre for toneangivende og her fastsattes det, hvad den dannede offentlighed burde mene om politik, litteratur, økonomi, moral og meget andet. Det øvrige københavnske borgerskab og den akademiske ungdom bøjede sig dybt for ledernes dygtighed, som måltet med deres position og selvbevidsthed. Provinsbyernes præster, jurister og adjunker følte sig som udsendinge for denne hovedstadens elite, og sammen med næringslivets lokale matadorer opretholdt de klikker, der i vaner og meninger lignede den mest muligt.

De nationalliberales politiske organisation genspejler på karakteristisk vis denne tilstand. De halvt uformelle valgkomiteer, der oprettedes landet over, hvilede på medlemmernes sociale position og autoritet, de behøvede intet mandat fra nogen vælgerorganisation, og et halvhjertet forsøg på at opbygge en sådan i „Femte Juniforeningen“ var dømt til at mislykkes. Noget særlig aktivt forhold til det politiske liv kunne der for den menige vælger ikke blive tale om, så længe den akademiske sagkundskab i den grad omgaves af næsegrus beundring. Som Orla Lehmann udtrykte det i 1861: „Det er de begavede, de dannede og de formuende, som i ethvert civiliseret samfund har overvægten i de offentlige anliggendes bestyrelse, og alt, hvad ligheden kan forlange og kan yde, det er at gøre det muligt let for enhver begavelse at erhverve sig dannelse og formuenhed og derved anseelse og indflydelse.“

Hovedparten af formuen og sagkundskaben var faktisk samlet i eller under dette højborgerlige hierarki. Men der var jo også andre befolkningslag i landet. Godsejerne repræsenterede en betydelig prestige og pengemagt, men den almindelige valgret til begge ting gav dem kun ringe muligheder. Sammen med den stadig mindre del af embedsstanden, som endnu stod med det ene ben i enevældens tid, dannede de en konservativ opposition, som ind imellem gennem forbindelser eller sagkundskab kunne gøre sig gældende ved politiske afgørelser. Men ved valgene og i den offentlige debat spillede de kun ringe rolle, og deres „Patriotiske Forening“ fik kun 500 medlemmer.

Langt vigtigere var den opposition, der allerede i 1848 havde dannet sig på grundlag af 1840ernes bondebevægelse, og som nu drog talstærkt til felts

Grundlovsdagen blev den nationale festdag fremfor alle andre, den falder om sommeren og begunstiger afholdelsen af store friluftsmøder, hvor folket kan give udtryk for sin tilslutning til de valgte repræsentanter. Og hvert år, når dagen oprandt, bragte aviser og illustrerede mindeblade digte af Carl Ploug eller andre til frihedens og Frederik 7. pris. – Litografi til minde om grundlovsfesten på Eremitagesletten 5. juni 1854.

for almindelig valgret og social reformlovgivning. Bondevennernes Selskab blev en tid en mægtig partipolitisk organisation med i alt 10.000 medlemmer i de forskellige lokale afdelinger. Det brød sammen midt i 50'erne, men også derefter fandtes der de fleste steder demokratisk opbyggede bondeorganisationer, der fungerede som vælgerforeninger – dels som de tidligere omtalte landkommunalforeninger og landboforeninger på sogneplan, dels som „Jydske Folkeforening“ (1862) og „Femte Juni Folkeforening“ (1863) på landsdelsplan. I denne sammenhæng må også medtages de økonomiske interesseorganisationer, som oprettedes i disse år: brandforsikringsselskaber, sparekasser og lignende, hvor bønderne selv tog ledelsen og derved skoledes og samledes til politisk virksomhed.

På baggrund af denne efter tidens forhold ret faste organisation måtte der regnes med bondevennerne ved valgene, hvor de bestandig besatte henved halvdelen af pladserne i folketinget. Deres indflydelse svarede dog ikke hertil. På rigsdagen deltes de i to hovedfløje og talrige løsgængere af tvivlsom pålidelighed, så at deres saglige og parlamentariske underlegenhed samt en vis frygtagtig respekt for „den dannede offentlighed“ lod sig udnytte af modstanderne. De store forskelle i livssyn var ikke uden betydning for denne splittelse og usikkerhed. De jyske Tscherningianeres krasse „materialisme“

Selv de helt små blade, flere af dem nærmest for smudspresser at regne, gjorde krav på at blive anerkendt som udtryk for en offentlig mening. „Folkets Nisse“ nød folkets yndest i en årrække, både fordi det faktisk bekæmpede forskellige former for uret, og fordi det i ret udstrakt grad imødekom publikums smag for halv- og helsjofle morsomheder.

med front mod ejderpolitik, skandinavisme og embedsmandskultur kunne ikke accepteres af I. A. Hansens sjællændere. Og den stod i skærende modstrid til grundtvigianernes romantiske lyssyn og deres kristelig-nationale folkelighed, der vel endnu ikke gjorde sig gældende som selvstændig politisk retning, men dog mærkedes som tendens flere steder, særlig på Fyn.

Bondebevægelsens snæverhed viste sig blandt andet i dens fuldstændige afmægtighed overfor byalmuen, thi hvad der var af arbejderbevægelse stod ved nationalliberalismens side. Det radikale håndværkerrøre omkring 1848 var splittet og smuldret hen. I stedet var der kommet nogle foreninger, som satte oplysende foredrag og bogudlån og lignende øverst på deres program, og som lededes af velvillige samfundsstøtter, der ønskede „Arbejdsclassens vel“. Som den stærkeste af disse foreninger fremstod efter nogle brydninger „Arbejderforeningen af 1860“. Skolebestyrer C. V. Rimestad svang sig her ved jovi-

alitet over ølkruset op til „arbejderfører“ og byggede derpå en politisk position i udkanten af den nationalliberale gruppe. Ret oplysende er det at se, hvorledes dette meget jævne publikum kunne dele de nationalliberales snerpede modvilje mod „den der steg fra dybet, belæst med et folks foragt“ : grevinde Danner, eller som hun oprindelige hed, Louise Rasmussen. I januar 1860 kom det i København til regulære pøbeloptøjer under slagordene „Ned med grevinden“ og „Rottwitt – godt skidt“, det sidste vendt mod bondevenne-ministeren, der formodedes at sympatisere med hende. Netop overlegenheden mod bønderne var i øvrigt – sammen med en vis zünftig chauvinisme, som viste sig under krigen 1864 – det eneste, der var fælles i denne besynderlige alliance mellem proletariat og bourgeoisi.

I hvert fald på to måder kom dog en større del af befolkningen i kontakt med det politiske liv: gennem pressen og ved rigsdagsvalgene.

Til rigsdagens folketing havde alle mænd over 30 år valgret, såfremt de var „uberygtede“ og ikke boede i hus hos herskabet som tyende. Indskrænkningerne betød, at i 1860–61 kun 236.000 af 321.500 mænd i den nævnte aldersklasse var indskrevet på valglisterne, men nærmest var der jo dog her tale om almindelig valgret.

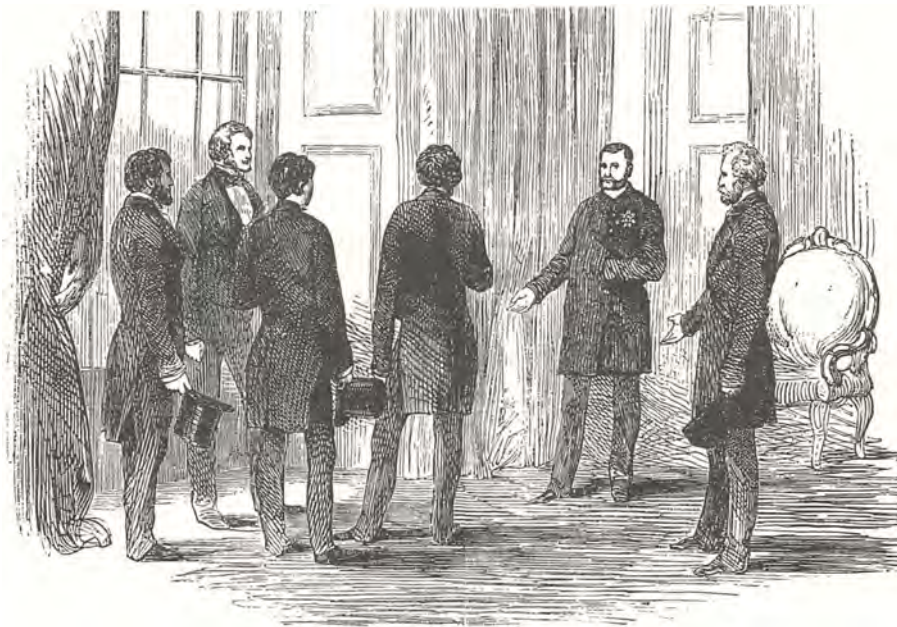
Valgene foregik på den måde, at folk samlede ved valgstedet – et torv eller en større sal – i den af de 100 folketingskredse, de hørte ind under. Kredsene talte på denne tid mellem to og tre tusinde vælgere. Boede man i udkanten af en større landkreds, kunne der godt være en snes kilometer til valgstedet, og medmindre man da kunne køre i egen eller naboens vogn, gik det ikke at komme ud eller hjem på samme dag. Men kom man så, var det til gengæld lige så godt som en markedsdag – med snak og grin, brændevin og æbleskiver over det hele. Var man vælger, så følte man, at man talte med på den dag, og ellers kunne man jo bare kigge på. Når tiden var inde, oplæste dirigenten – valgbestyrelsens formand – fra tribunen reglerne og meddelte, hvilke kandidater der havde meldt sig til ham – dette var sket senest aftenen før, og hver kandidat havde medbragt underskrift fra mindst én „stiller“. Kandidaterne og deres ordførende stillere fik herefter ordet i alfabetisk rækkefølge, fremstillede deres politiske program og besvarede „interpellationer“ fra forsamlingen. Når dette var overstået, ofte efter mundrappe afbrydelser nedefra og hakken og stammen oppe fra tribunen, anmodede dirigenten vælgerne om at række hånden op, hvis de ønskede den første kandidat valgt, dernæst stemtes der om den næste og så fremdeles. Viste der sig her klart flertal for en af kandidaterne, erklæredes denne for valgt. Men hvis valgbestyrelsen af sig selv – eller opfordret af en kandidat eller 50 vælgere – anså „udfaldet af kåringen

for usikker“, gik man til skriftlig afstemning, det vil sige at vælgerne efter tur indskrev et kryds for den foretrukne kandidat ud for det sted, hvor vælgerens navn stod i valgprotokollen. Hemmelig afstemning kendtes altså ikke, og det kunne ikke undgås, at personlige afhængighedsforhold kom til at virke ind på afstemningen; måske lod man sig endog påvirke af, at man forinden havde modtaget gratis befordring eller traktement. – Efter at den sejrende kandidat højtideligt var erklæret for valgt, råbte man hurra for konge og fædreland og tog hjem – somme måtte dog først fejre sejren eller drukne sorgen i venners lag. Ind imellem kom det til voldsomheder, særlig hvor bøndernes „talmajestæt“ uædelt havde rendt småbyens egen kandidat over ende, og derved var gået dens selvrespekt for nær.

I reglen var det kun et mindretal, der deltog i valgene her i 1850erne og 60erne. Hver gang fik over en tredjedel af kandidaterne deres mandat ved kåring – i to tilfælde endog fire femtedele. I de kredse, hvor der var skriftlig afstemning, nåede valgdeltagelsen kun undtagelsesvis 50 pct., og ikke sjældent var den under 20 pct. Gennemsnittet var 25–30 pct., betydelig højere (ca. 40 pct.) i det meste af Sjælland end i Jylland, Fyn og København. Ved landstingsvalgene, som fik en mere abstrakt karakter, fordi der blot skulle stemmes på valgmand, var deltagelsen endnu ringere. Og brevafstemningerne ved valget af „Fællesforfatningens Rigsråd“, hvortil kun omkring 6.000 velhavere havde valget, kunne ikke interessere den brede offentlighed.

Den ringe interesse betød, at tilfældigheder undertiden afgjorde valgene. Også rent personlige forhold kunne lettere spille ind, når kredsens aktive vælgerkorps kun omfattede 6–700 mennesker. Dog har det nok ikke – som hævdedet – været almindeligt, at bønderne stemte en mand ind for at gøre ham en økonomisk tjeneste. Alene den politiske geografis bestandighed viser, at man mange steder overvejende har stemt efter partilinjer.

Selve valghandlingen var hovedelementet i samspillet mellem befolkningen og politikerne. Flere bondeførere holdt vel møder rundt om i landet imellem eller især lige op til valgene; men endnu var disse i reglen nærmest improvisationer på gårdspladser eller i krostuer. De bestod desuden oftest blot af en tale, kun sjældent var der diskussion og næsten aldrig med modstandere. Thi de nationalliberale var højt hævet over krostuemøder. Modbydeligheden lyser ud af denne beskrivelse i „Dagbladet“: „I kroens rejsestald eller på landevejen udenfor er der samlet et par hundrede mennesker . . . fra en vogn eller omvendt tønne holder først en forskruet skolelærer en tale, hvori de bekendte stikord tumle sig i broget forvirring, så kommer den rejsende storhed, hvem bifaldet følger desto stærkere, jo hensynsløser han angriber de kjoleklædte, præsterne, herremændene . . . Duften fra kostalden og hestestalden, kvalmen

Både pressen selv og forståelsen af dens betydning havde gennemløbet en betydelig udvikling siden Frederik 6.s dage. I 1851 åbnedes en Englandsrute, Hjerting-Lowestoft, og i den anledning besøgte en del London-journalister Danmark. De havde ingen vanskelighed ved at få foretræde hos Frederik 7., i hvem de fandt en jovial, lidt kraftigt bygget, jagt- og fiskeriglad gentleman, der interesseret og forekommende underholdt sig med dem. Engelske læsere måtte på grundlag af interviewet få det bedste indtryk af Danmark og dets regent. – Illustr. London News, 19. april 1851.

fra hundrede tobakspiber, dunsten af øl og brændevin er ikke det værste, man har at døje på de fleste sådanne møder; ulige pinligere er den fordom og bornerthed, som ruger over mængden.“ De nationalliberale vælgere måtte da bortset fra valgdagen nøjes med de årlige grundlovsfester.

Med 1848 faldt lænkerne af pressen, og denne gik ind i en voldsom udvikling. Mens der i 1847 fandtes 29 aviser, var antallet i 1864 71, særlig fordi yderligere 34 små og mellemstore købstæder havde fået egen avis. Det samlede oplag var i 1870 omkring 100.000, vel tre gange så stort som 20 år tidligere. Denne udvikling havde imidlertid samlet sig om byerne: for hver ti husstande kan det anslås, at der i København var otte-ni der holdt avis, i købstæderne over fem, men på landet knapt én. Avissalg på gaden var begyndt i København 1842, men spillede foreløbig ingen rolle ved siden af abonnementet. Det må ganske vist erindres, at der nok i byerne har været

adskillige familier, som holdt mere end ét blad, mens omvendt to, tre eller flere landbohjem ofte enedes om samme avis. Men groft set kan det siges, at byboerne var blevet avislæsende, landboerne ikke.

Denne udvikling skyldes for en væsentlig del, at abonnenterne for den samme pris – mellem 2½ og 4 kroner i kvartalet – fik langt mere for deres penge: sidetallet var stadig kun fire, men formatet var fordoblet både i København – hvor man nåede op på en størrelse, der svarer til den nu almindelige 40 × 55 cm – og i provinsen. Herved blev der plads til en romanføljeton, men i øvrigt var det særlig det „seriøse“ stof, der udvidedes: referater af forhandlingerne i rigsdagen og andetsteds rykkede ind, mere og bedre udenrigsnyt blev udvalgt, nu ikke mindst af engelske og franske blade, ja fra 1854 kunne man endog i 20–25 linjer „telegraphdepecher“ fra Hamborg læse det allersidste nye. Fremfor alt lå der nu en ganske anden vægt på meningsstoffet, især den ledende artikel, hvor bladet gav sin bedømmelse af et lovforslag, en tale, en bog eller en politisk situation. I de mest seriøse hovedstadsblade som „Fædrelandet“ og „Dagbladet“ fyldte lederen alene tit hele forsiden. Ikke blot ved sin længde, men også ved den akademiske form måtte dette stof virke fremmed på den almindelige læser. De fleste andre blade holdt da også en jævner tone og kortere artikler – herunder „Berlingske Tidende“, hvis oplag var omkring 8.000, og efter 1860 især de to populære billigblade, Erik Bøghs „Folkets Avis“ og C. V. Rimestads „Dags-Telegraphen“, der begge nåede op over 15.000, mens „Dagbladet“ og „Fædrelandet“ næppe havde 5.000. Politisk var det imidlertid de to sidstnævnte der vejede til; og de var begge udtryk for det nationalliberale borgerskab omend forskellige sider af dette: Fædrelandet prægedes af Plougs tunge idealistiske og ofte besværlige selvstændighed, Dagbladet af Billes smilende elegance og behagelige tilpasningsevne. Den folkelige national-liberalisme repræsenteredes, omend ikke altid til Billes tilfredshed, ved de to nævnte masseblade. Heroverfor betød den gammelkonservative presse kun lidt, efter at Berlingske var svunget over i forsigtig neutralitet. Kjøbenhavnsposten gik ind 1858, og Flyveposten skrantede slemt. Ringe betydning havde også Bondevennernes blade, „Morgenposten“ og „Nørrejdsk Tidende“, der end ikke var dagblade.

Provinspressen bestod dels af de gamle „Stiftstidender“ (hvoraf 3–4 nu havde oplag på 2–3.000), dels af de noget yngre „Amtstidender“ og endelig af de „Aviser“, som lokale bogtrykkere efter 1848 oprettede i småbyerne; oplagene var her ofte mindre end 3–400. For de fleste af disse, men især for den sidste gruppe, gjaldt det, at de ikke var stærkt politisk aktive – idet ikke alene trykningen, men også redaktionen besørgedes af typografer. Men de følte sig med rette som købstadens, ikke som egnens blad, og ligesom den borgerlige

læserkreds lå under for hovedstadsintelligensen, således optog aviserne ikke blot referater og udlandsnyheder men også en del opinionsstof fra „Dagbladet“ og „Fædrelandet“. Kun „Aalborg Stiftstidende“ og to-tre mindre blade sluttede sig til Bondevennerne.

„Vi er et svagt og politisk uudviklet folk . . . Embedsstanden med tilbehør styrer ved hjælp af et par bladredaktører den offentlige mening i København, og regerer ved Københavns hjælp over konge og folk,“ skrev en venstremand i 1865. Med god ret kunne man klage over „den herskende bladterrorisme“, for de nationalliberale blade gav modstanderne en meget hård medfart. Særlig „det menigmandige slæng“, det vil sige Bondevennerne, blev udsat for had og latterliggørelse for deres dyriske dumhed, uvidenhed og mangel på ædlere følelser. Bønderne måtte dukke sig, når „dannelsen“ således knaldede med pisken. Men byernes småborgere og arbejdere lo hjerteligt med og følte sig derved højt hævet over bonden.

I den første snes år under den fri forfatning tog den offentlige mening således nærmest form af dannelsens enevælde. En bondebevægelse arbejdede sig langsomt frem, men ligesom tavst og med bøjet nakke. I øvrigt var der for befolkningens overvældende flertal ikke store muligheder for at deltage i det politiske liv og endnu mindre interesse for det. Men bestemte afgørende spørgsmål fremkaldte nogle større adresser til regering og folketing – en fremgangsmåde der antyder mangelen på direkte kontakt mellem dem og befolkningen.

I 1848 samledes der således 58.000 underskrifter for den almindelige valgret – kun 14.000 imod – og i 1854 protesterede 27.000 mod den reaktionære helstatsregerings forfatningsbrud. Størst tilslutning – 71.000 underskrifter – fik den adresse, som i vinteren 1861 opfordrede regeringen til en dristigere slesvigsk politik med Ejdergrænsen som mål. Dette er ingen tilfældighed. Ligesom i 1848 gik det nationale spørgsmål dybere i befolkningen end alle andre. Selv i mange bedrestillede borgerhjem drøftedes sjældent politik, men med hensyn til det nationale var det virkelig lykkedes at skabe en bred fælles opfattelse, en offentlig mening.

HENVISNINGER

Følgende forkortelser er brugt ved henvisninger til benyttet litteratur og utrykte kilder:

- Ad fortids veje*, Kbh 1943-50. *Aggebo Asklepios* Anker Aggebo: Asklepios' Tjenere I-VI, Kbh 1937-47. *Amtsbeskrivelser* Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, udg. Landhusholdningsselskabet bd 1-19, Kbh 1826-44. *Ankerstrøm* A. Ankerstrøm: Hvor livet begyndte, Kbh 1959. *Ark Mus* Fra Arkiv og Museum, Kbh 1899 ff. *Arv* Tidsskrift for nordisk folkminnesforskning, Uppsala 1945 ff. *Arv og Eje* Årbog for dansk kulturhistorisk museumsforening 1956 ff. *Beauvais* I. Egebjerg udg.: Beauvais i hundrede aar 1850-1950, Kbh 1950. *Begtrup Agerdyrk* G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark I-VII, Kbh 1803-12. *Bidr Tidshist* Bidrag til Tidshistorien, Kbh 1829 ff. *Bittetid* J. Aakjær: Fra min Bitte-Tid, Kbh 1928. *Blicher Mord* Niels Blicher: Venlige Forestillinger til alle danske Bønder, i Anledning af et den 18. Martii af Overtroe begaaet Mord paa en uskyldig gammel Enke, Kbh 1800. *Blicher Skr* St. St. Blicher: Samlede Skrifter, Kbh 1920 ff. *Blicher Vium* Niels Blicher: Topographie over Vium Præstekald, Wiborg 1795. *Boberg* 1953 I. M. Boberg: Folkemindeforskningens historie, Kbh 1953. *Bondekøk* H. Zangenberg: Bondekøkkenet i gamle Dage, Kbh 1932. *Bondens Brød* H. P. Hansen: Bondens Brød, Kbh 1954. *Brestrup Mestertyven* J. C. Brestrup: Nu tilsidst jeg maae bekjende Mestertyvens Skriftemaal for Hovedstadens Indvaanere, Peter Michelsen eller Mestertyvens Levnetsbeskrivelse tilligemed en Samling Anecdoter, ham betreffende ... Kbh 1800. *Callisen* H. Callisen: Fysiske-medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn I-II, Kbh 1807-09. *Carlsen Gl Køgegd* Franziska Carlsen: Efterretninger om Gammel Kjøgegaard og Omegn II, Kbh 1878. *Carlsen Rønnebæk* Franziska Carlsen: Noget om og fra Rønnebæk Sogn med Rønnebæksholm, Kbh 1861. *Christensen Molboer* Arthur Christensen: Molboernes vise Ger-
- ninger, Kbh 1939. *Christophersen* Marie Christophersen: Fra Hedeboegnen, udg. H. Ussing, Kbh 1923. *Clausen Rejse* H. N. Clausen: Af min Reisedagbog 1818, Kbh 1918. *Da Folkebl* Dansk Folkeblad, udg. Selsk. til Trykkefrihedens rette Brug 1835-48. *Da Folkemus* Dansk Folkemuseum, Nationalmuseets 3. afd. *Da Folkemål* Danske Folkemaal udg. af Udvalg for Folkemaal, Kbh 1927 ff. *Da Gl Folkev* Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig m. fl., Kbh 1853 ff. *Da Husm* Den danske Husmoder, Kbh 1868. *Da Mag* Danske Magazin udg. af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog 1745 ff. *Dam Bornholm* Ph. R. Dam: Folkelig og Indstiftelser paa Bornholm, Åkirkeby 1933. *Da Mus* Danske Museer udg. af Dansk kulturhistorisk Museumsforening 1950-54. *Dania* Kbh 1881-83 og bd 1-10 1890-1903. *Danmark i Fest og Glæde* udg. Jul. Clausen og Torben Krogh, III-IV Kbh 1935. *Da Post* Det danske Postvæsen 1624-1924, Kbh 1924. *Da Stud* Danske Studier udg. Universitetsjubilæets danske Samfund, Kbh 1906 ff. *Davidson* J. Davidsen: Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn I-II, Kbh 1880-81. *Den sorte Jyde* Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde, Kbh 1939. *Det gamle Land* Hugo Matthiessen: Det gamle Land, Kbh 1942. *De gamle fortalte* H. P. Hansen: De gamle fortalte I-III, Kbh 1939-50. *DFS* Dansk Folkemindesamling i Det kgl. Bibliotek. *Didrichsen* D. Didrichsen: Husmoderen i Middelstanden, Kbh 1801. *Drejers Klub* K. Bokkenheuser: Drejers Klub, Kbh 1903. *Feilb Bondeliv* H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, Kbh 1952. *Feilberg Ord* H. F. Feilberg: Ordbog over det jyske almuesmål I-IV, Kbh 1886-1914. *Feilb Jul* H. F. Feilberg: Jul I-II, Kbh 1904. *Fester og Højtider* J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage I-II, Kbh 1928-33. *Festskr Hugo M* Festskrift til Hugo Matthiessen, Kbh 1941. *Festskrift Feilb* Festskrift til H. F. Feilberg, Kbh 1911. *Fibiger Tid* E. Fibiger:

- Tidsbilleder, Kbh 1904. *Folk og Vand* Holger Rasmussen: Folk og Vand, Odense 1960. *Franke-kenau* Frankenaus Sundheds og Moerskabs Tidende, Kbh 1805-07, og Nye Sundheds og Moerskabs Tidende, Kbh 1808-09. *Friis Vendsyssel* Lønborg Friis: Vendsyssels Nationaldragter og Vendelboerne, Hjørring u. å. *Fuldm Petersen* Fuldmægtig Petersen (J. Davidsen): Gamle Minder fra Frederiksberg og Vesterbro, Kbh 1866. *Fy Hjemst* Fynsk Hjemstavn udg. af H. C. Frydendahl, Odense 1928 ff. *Fy Mi* Fynske Minder udg. af Odense Bys Museer 1951 ff. *Gejlager* A. I. Gejlager: Nord for Horsens Fjord, Kbh 1946. *GH Præsten* Georg Hansen: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede, Kbh 1947. *GH Sædelighed* Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i det 18. århundrede, Kbh 1957. *GI By* Købstadsmuseet „Den gamle By“s årbog 1927 ff. *Graves* Ved Halleby Aa optegnelser af Karoline Graves udg. H. Ussing, Kbh 1921. *Gr Folkesagn* Svend Grundtvig: Danske Folkesagn 1839-83 udg. H. Ellekilde II, Kbh 1948. *Gr Gamle danske Minder* Svend Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde I-II, Kbh 1854-57. *Grüner Altona* Julie Grüner: Minder fra mine Bedsteforældres Hjem i det danske Altona, Kbh 1958. *Grønberg* O. L. Grønberg: Optegnelser paa Vendelbo-maal, Kbh 1884. *Hafström* S. M. Hafström: Om Sædelighedsforholdene i det danske Folk, særlig i Bondestanden og Almuen, Kbh 1888. *Hahn* A. Hahn: Tidsskrift for Den danske Bondestand, Odense 1863-64. *Handelstid* Handels og Industri-Tidende, Kbh 1798-1814. *Hand Sø Mus Arb* Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg årbog 1942 ff. *Hansen Hedeboender* H. P. Hansen: Hedeboender i tre slægtled, Kbh 1958. *Hansen Hyrdeliv* H. P. Hansen: Hyrdeliv paa Heden, Kbh 1941. *Hassø* A. Hassø og Aa. Welblund: Gamle Landevejskroer, Kbh 1946. *Heiberg* Johanne Louise Heiberg: Et Liv genoplevet i Erindringen, Kbh 1944. *Henningsen Behøveling* Henning Henningsen: Behøveling og Hønsning, indivielses- og optagelsesskikke i håndværkerlav, Kbh 1960. *Henningsen Equator* Henning Henningsen: Crossing the Equator, Sailor's Baptism and Other Initiation Rites, Kbh 1961. *Hindberg* E. G. A. Hindberg: Fængselspræstens Gjerning navnlig med Hensyn til de forskellige Sjælstilstande hos Forbrydere, Kbh 1865. *Hist Medd Kbh* Historiske Meddelelser om København 1907 ff. *Hist T (Da)* Historisk Tidsskrift, dansk, 1840 ff. *Hofkronik* Chr. Elling: Hofkronik, Kbh 1945. *Holten Hofmand* C. H. v. Holten: Af en gammel Hofmands Mindeblade, Mem. og Breve XI, Kbh 1909. *Husm Håndb* Haandbog for Husmødre af alle Stænder, Odense 1865. *Høffding* H. Høffding: Erindringer, Kbh 1928. *Høyer* Bodil Høyer: Dagligt Liv paa en nordsjællandsk Bondegaard i Midten af forrige Aarhundrede, Hillerød 1955. *III Tid* Illustreret Tidende, Kbh 1859 ff. *Ingvorsen* Ingvor Ingvorsen: Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv, Kbh 1918. *Iris* Månedsskrift, Kbh 1791-95. *Iris og Hebe* Månedsskrift, Kbh 1796-1810. *Jensen Snesere* Peter Jensen: Optegnelser om Snesere Sogn, Kbh 1883. *Junge* Joachim Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog, Kolding 1915. *Jy Saml* Samlinger til jysk Historie og Topografi, 1866 ff. *Kamp Fol- kem* Jens Kamp: Danske Folkeminder, Odense 1877. *Kamp Folketro* Jens Kamp: Dansk Folke- tro udg. I. M. Boberg, Kbh 1943. *Kbh Gader* Hugo Matthiessen: Københavnske Gader 1728-95, Kbh 1924. *K. Hansen* K. Hansen red.: Det danske Landbrugs Historie I-V, Kbh 1925-45. *Klokkergaarden* Livet i Klokkergaarden, gammeldags falstersk Bondeliv efter Lars Rasmussens Skildringer ved Fr. L. Grundtvig, udg. J. Olrik, Kbh 1909. *Knudtzon* Fr. G. Knudtzon: Ungdomsdage, Mem. og Breve XLIX, Kbh 1927. *Koblauch* H. I. Koblauch: Fra den gamle Slagtergaard, Kbh 1954. *Kragelund Tyende- marked* T. Tobiassen Kragelund: Tyendemar- keder, Esbjerg 1952. *Kromann Fanø* N. M. Kromann: Fanøs Historie I, Esbjerg 1933. *Kult Mi* Kulturminster udg. Selskabet for dansk Kultur- historie, Kbh 1939 ff. *Kvolsgaard* C. M. C. Kvolsgaard: Spredte træk af landbolivet op- tegnede i jysk mundart, Kbh 1891. *Kaarsberg* Hans Kaarsberg: Memoirer I, Kbh 1921. *Lars Bache* Den helsingørske Færgemand Lars Bache, hans By og hans Hjem, Mem. og Breve II, Kbh 1905. *Larsen-Ledet* L. Larsen-Ledet: Mit Livs Karrusel I, Kbh 1945. *Lassen Renl* Hans Lassen: Renlighed i Klunketiden, Kbh 1950. *Levinsen* Niels Levinsen: Folkeeventyr fra Vendsyssel udg. L. Bødker, Kbh 1958. *Lim- fjorden* Hugo Matthiessen: Limfjorden, Kbh

Henvisninger

1936. *L. M. Wedel* L. M. Wedel: Indenlandsk Reise igjennem de betydeligste . . . danske Provinger, Kbh 1803 og Odense 1806. *Lund Hel-singør* O. Lund: Smaabilleder fra Helsingør 1800–30, Kbh 1900. *Madsen Carlsen* Niels Mad-sen Carlsen: Et vestslesvigsk Smaakaarshjem, Tønder 1944. *Magnus H. Magnus*: En gammel Læges Liv og Oplevelser, Kbh 1920. *Marcus Bech* En københavnsk Grosserers Ungdoms-erindringer 1787–1816, Mem. og Breve XII, Kbh 1910. *Mau II* E. Mau: Dansk Ordsprogs-Skat II, Kbh 1879. *Mentz Ostenfeld* A. Mentz og C. H. Ostenfeld: Planteverdenen i Menne-skets Tjeneste, Kbh 1906. *Mikkhel Skrædder* Mikkel Skrædders Historier udg. E. Tang Kri-stensen, Viborg 1890. *Minerva* Maanedsskrift, Kbh 1785–1808. *Mit Livs Eventyr* H. C. An-dersen: Af mit Livs Eventyr udg. Topsøe-Jensen, Kbh 1951. *Moder og Barn* J. S. Møller: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering, Kbh 1940. *Molbech* Chr. Molbech og C. K. F. Mol-bechs Brevveksling, Kbh 1908. *Mortensen Hes-næs* Hesnæsbogen, Blade af Hans Mortensens Levnedsbog udg. Lolland-Falsters historiske Samfund 1958. *Museum* Tidsskrift, Kbh 1890–96. *NatMus Arb* Fra Nationalmuseets Arbejds-mærk, 1928 ff. *Natmændsfolk* H. P. Hansen: Natmændsfolk og Kjæltringer 2. udg., Kbh 1959. *NEU* Nationalmuseets etnologiske under-søgelser, Brede hovedbygning pr. Lyngby. *Nielsen Schack* Augusta Nielsen f. Schack: Haandbog for Husmødre af Bondestanden, Prisskrift Kbh 1868. *Nilsson Højtid* Martin P. Nilsson udg.: Årets høgtider, Nord Kult XXII, Kbh 1938. *Nordfynsk Landsbyliv* Jens Chri-stensen: Træk af nordfynsk Landsbyliv udg. Poul Andersen, Kbh 1958. *Nord Kult* Nordisk Kultur red. J. Brøndum-Nielsen m. fl., 1936 ff. *Norrie G.* Norrie: Garnisons Sygehus, Kbh 1918. *Norrie Hjemme* G. Norrie: Hjemme og ude, Kbh 1931. *Ny alm Saml* Nye almeennyttige Samler udg. H. C. Lund, Kbh 1824–26. *Nyerup* R. Nyerup: Strøtanker om Samling af nogle danske Viser, Kbh 1820. *Ny Hush* Nye og fuld-stændig Huusholdningsbog, Kbh 1799–1800. *Ny Skild Kbh* Nyeste Skilderie af København, 1804–14. *Nystrøm Forlystelser* Eiler Nystrøm: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid I–II, Kbh 1910–13. *Ohrt Trylleformler* F. Ohrt: Danmarks Trylleformler I, Kbh 1917. *Olsen Post* Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1711–1808 og 1808–48, Kbh 1903 og 1908. *Overskou* Th. Overskou: Af mit Liv og min Tid 1798–1830, Kbh 1868, cit. I–II udg. R. Neiiendam, Kbh 1915–16. *Paludan Møn* J. Paludan: Forsøg til en antiqvarisk historisk og statistisk Beskrivelse over Møen, 2. del, Kbh 1824. *Pedersen Bondestue* Anna Pedersen: Fra Bondestue og Stegers, Kbh 1944. *Pedersen Højtid* Anna Pedersen: Højtid og gæstebud, Kbh 1960. *Pedersen Såtid* Anna Pedersen: I såtid og høst, Kbh 1950. *Pers Hist T* Personal-historisk Tidsskrift 1880 ff. *Petresch Chr* Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie II, 1701–1880, Aalborg 1924. *Plenge J.* Plenge: Livet i København for en Menneskealder siden, Kbh 1873. *Politivennen* Ugeblad, Kbh 1798–1811. *Portrætmaleren* Hans Hansen: Portræt-malerens Dagbog 1793–1797, Mem. og Breve VI, Kbh 1907. *Prakt Haandb* Sabine Angell: Praktisk Haandbog for værende og vordende Husmødre, Kbh 1849–54. *Refslund M.* Refs-lund Poulsen: Minder, Kbh 1949. *Reimer* Chri-stine Reimer: Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde I–V, Odense 1910–19. *Renlighed* H. P. Hansen: Om Renlighed i gamle Dage, Kbh 1928. *Rhode Randers* Johan Rhode: Erindringer fra min Barndom i Randers, Kbh 1956. *Rig* udg. Föreningen för svensk kulturhistoria, Sthlm 1920 ff. *Romantiske Have* Chr. Elling: Den romantiske Have, Kbh 1942. *Rosen* Chri-stiane Rosen: Den tænkende Husholder, Kbh 1824. *Rosk Landv* J. T. Lundbye og V. Her-mansen: Roskilde Landevej, Kbh 1927. *Rung* Otto Rung: Fra min Klunketid, Kbh 1946. *Raadgiverinde* Den erfarne Raadgiverinde, Kbh 1796. *Sandholm* Bonde og Handelsmand, af Jens Sandholms Optegnelser ved Marcus Bjerre og H. P. Hansen, Kbh 1948. *Schade Mors* C. Schade: Beskrivelse over Øen Mors, Aalborg 1811. *Schmidt Gadebasse* Aug. F. Schmidt: Fra Julestue til Valborgblus, Gadebasse og Gade-lam, Skanderborg 1940. *Schmidt Gilder* Aug. F. Schmidt: Leksikon over Landsbyens Gilder, Kbh 1950. *Schmidt Hegn* Aug. F. Schmidt: Hegn og Markfred, Brabrand 1953. *Schorn W.* Schorn: Da Voldene stod, Kbh 1905. *Schultz Schultz'* Danmarkshistorie IV, Kbh 1942. *Sig-gaard Bef Føde* N. Sigggaard: Om den danske Befolknings Fødemidler gennem Tiderne, Kbh

Henvisninger

1930. *Sjy MSkr* Sønderjysk Maanedsskrift 1924 ff. *Sjy Arb* Sønderjyske Årbøger udg. Historisk samfund for Sønderjylland 1891 ff. *Skattegr Skattegraveren*, tidsskrift udg. Dansk Samfund til indsamling af folkeminder ved E. T. Kristensen 1884 ff. *Skivebogen* Historisk Aar bog for Skive og Omegn, 1908 ff. *Skovlovringer* H. P. Hansen: Skovlovringer, Kbh 1936. *Slesv Fattigvæs* M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, Åbenrå 1944. *Snapstinget* Hugo Matthiessen: Snapstinget, Kbh 1946. *Spr Kult* Sprog og Kultur udg. Institut for jysk Sprog og Kulturforskning, Århus 1932 ff. *Sundhed* Sundheds og Moerskabs Tidende, Kbh 1803 ff. *Tang Kr Da Sagn* E. Tang Kristensen: Danske Sagn I, Aarhus 1892, Ny Række I, Kbh 1928. *Tang Kr Da Skæmi* E. Tang Kristensen: Danske Skjæmtesagn I, Aarhus 1900. *Tang Kr Jy Almueliv* E. Tang Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv I-IV, Kolding 1891-93, V-VI Kbh 1891 og *Tb* Tillægsbind I-VI, Aarhus 1900-05. *Tang Kr Jy Folkeminder* E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder, Kbh 1871-97. *Tang Kr Minder* E. Tang Kristensen: Minder og Oplevelser, Viborg 1923-28. *Teatret* Tidsskrift udg. 1901 ff. *Th Hansen* Mellem syd-fynske Sunde, optegnelser af Thorvald Hansen udg. H. Ussing, Kbh 1934. *Thiele Liv* J. M. Thiele: Af mit Livs Aarbøger I-II, 1795-1825, udg. Carl Dumreicher, Kbh 1917. *Thiele Overtro* J. M. Thiele: Den danske Almues overtroiske Meninger, Kbh 1860. *Thrane* L. E. Thrane: Fra Empiretiden, Kbh u. å. (1907). *Thuborg* Det gamle Harboøre, optegnelser af Karen Thuborg udg. H. Ussing, Kbh 1928. *Tode Sundhtid* J. C. Tode udg.: Sundhedstidende, Kbh 1778-81, Nye Sundheds-Tidende, Kbh 1782-83 og Nyeste Sundhedstidende, Kbh 1800-01. *Uhrskov Da Liv* A. Uhrskov: Dagligt Liv, Nordsjællandsk Folkeliv 5, Kbh 1924. *Uhrskov Højtid* A. Uhrskov: Højtid, Nordsjællandsk Folkeliv 4, Kbh 1924. *Uhrskov Landsbyliv* A. Uhrskov: Nordsjællandsk Landsbyliv i ældre Tid, Kbh 1918. *UJDS* Universitetsbibliothæts danske Samfunds Skriftrække. *Undervis Fruent* Undervisning for unge Fruentimmere, Kbh 1795. *Ussing Als* H. Ussing: Det gamle Als, Kbh 1926. *Ussing Erritsø* H. Ussing: Minder fra Erritsø, Kbh 1915. *Ussing Højtid* H. Ussing: Aarets og Livets Højtider, Kbh 1925. *Ussing Loll* H. Ussing udg.: Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede, Nykøbing F. 1937. *Vends Veje* C. Klitgaard: Vendsysselske Veje, Hjørring 1936. *Weiersøe* S. Weiersøe: En jysk Drengs Dagbog 1824-1835 udg. Olaf Carlsen, Kbh 1943. *Werfel* Werfel: Dansk Brevbog, 2. opl. Kbh 1798. *Wikman* K. Rob. V. Wikman: Die Einleitung der Ehe, Åbo 1937. *Wikman Højtid* K. Rob. V. Wikman udg.: Livets højtider, Nord Kult XX, Kbh 1949. *Vor Fortid* red. Julius Clausen, Kbh 1917-19. *Oehlenschl Ungd* A. Oehlenschläger: Ungdomserindringer udg. L. Bobé, Kbh 1915. *Oecon Annaler* Oeconomiske Annaler udg. C. Olufsen, Kbh 1797-1810 og *Nye do.* 1812-20. *Arb Bornh* Bornholmske Samlinger udg. Historisk Samfund for Bornholm, Rønne 1907 ff. *Arb Da Kult* Årbog for dansk kulturhistorie, 1891-1900. *Aaestrup breve* Aaestrups breve til Chr. Petersen, Kbh 1957. *Arb Frdb* Fra Frederiksborg Amt, årbog udg. Frederiksborg Amts historiske Samfund 1906 ff. *Arb Hards* Hardsyssel Årbog, udg. Historisk Samfund for Ringkøbing Amt, Kbh 1907 ff. *Arb Holb* Fra Holbæk Amt, årbog udg. Historisk Samfund for Holbæk Amt, 1907 ff. *Arb Kbh* Fra Københavns Amt, årbog udg. Historisk Samfund for Københavns Amt, 1910 ff. *Arb Loll-Falst* Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog, 1913 ff. *Arb Mors* Historisk Årbog for Mors, udg. Morslands historiske Samfund, 1919-30. *Arb Præstø* Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog, 1912 ff. *Arb Ribe* Fra Ribe Amt, udg. Historisk Samfund for Ribe Amt, 1903 ff. *Arb Særbg* Fra Als og Sundeved udg. Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1926 ff. *Arb Sorø* Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt, 1912 ff. *Arb Svendb* Aarskrift for Svendborg Amts historiske Samfund, 1908-39. *Arb Thist* Historisk Årbog for Thisted Amt, udg. Historisk Samfund for Thy og Hanherred, 1906 ff. *Arb Vejle* Vejle Amts Årbog, udg. Historisk Samfund for Vejle Amt, 1905 ff. *Arb Vends* Vendsysselske Årbøger, udg. Historisk Samfund for Hjørring Amt, 1915 ff. *Arb Vib* Fra Viborg Amt, udg. Historisk Samfund for Viborg Amt, 1929 ff. *Arb Ålborg* Fra Himmerland og Kær Herred, årbog udg. Historisk Samfund for Aalborg Amt, 1912 ff. *Arb Årh St* Årbøger udg. Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1908 ff.

Henvisninger

KLÆDER

Til videre læsning anbefales: *E. Andersen*: Danske bønders klædedragt, Kbh 1960. *Samme* i *NatMus Arb* 1939 75 ff. *Max v. Boehn*: Die Mode V–VIII, München 1925. *C. Willett Cunnington*: English Women's Clothes in the Nineteenth Century, London 1937. *A. Lindblom*, red: Arbetaren i helg och sögn, Sthlm 1943 (arbetsdrækt af G. Hazelius-Berg). *Dansk Modejournal*, Kbh 1831–32. *Skandinavisk Herre-Modejournal*, 1854–59 udg. H. Rasmussen og P. Christensen. *Modeblad* udg. Skræddermestrenes Forening i Kjøbh 1862–71. *Illustreret Modetidende for Toilette og kvindelige Haandarbejder* udg. Ch. Lembcke, Kbh 1865–70. *Modebladet Dagmar*, Kbh 1866 og 1869–70. – Benyttet litteratur i almindelighed: *P. Abrahams*: Mit Ungdomsliv, Mem. og Breve XLI, Kbh 1923. *Lars Bache. Marcus Bech. L. Bramsen*: En kjøbenhavnsk Købmands Ungdomshistorie, Mem. og Breve XXVI, Kbh 1917. *N. Bøgh*: Fritz Jürgensen, Kbh 1897. *Petresch Chr. Nordfynsk Landsbyliv. Grüner Altona. A. Hammerich* udg.: Fr. Hammerich, et levnedsløb, Kbh 1882. *Portrætmaleren. Junge. W. Kornerup*: En Kjøbenhavners Meddelelser, Mem. og Breve XLII, Kbh 1924. *S. Larsen*: Sagen Skræddermester With contra Skræddermester Bech, Kbh 1820. *A. Linvald*: Kong Christian VIII's Dagbøger I, Kbh 1943. *A. Lund*: Spredte Erindringer hjemmefra og udefra, Kbh 1917. *Rs. Nielsen*: Århus i 1840erne, Århus 1959. *Overskou. Fuldm Petersen. Plenge. Rhode Randers. Cl. Rosenhoff*: Skizzer og Scener af Folkelivet i Kjøbenhavn, Kbh 1836. *Thrane. Uhrskov Da Liv. Weiersøe. Arb Alborg* 1932 421 ff (A. Johansen). *Samme* 1940 50 ff (A. Johansen). *Arb Kbh* 1930 9 ff (O. Pedersen). *Arb Præstø* 1923 18 ff (Chr. Olsen). *Arb Vends* 1920 340 (Klitgaard). *Arb Vib* 1946 121 ff (E. Brock). *Samme* 1954 87 ff (Pape). *Samme* 1958 69 ff (Spreckelsen). – 13 Kalmuk (Kalmank): uldent eller halvuldent stof med blank overflade. Nanking: oprindelig naturfarvet gulligt kraftigt bomulds-

stof fra Nanking (Kina), senere efterlavedes farven kunstigt i England. Flonel: blødt, uldent stof, let valket, som oftest lidt opkradset, men ikke overskåret, forekommer også i bomuld. Kattun (af cotton, bomuld): groft, glat bomuldsstof med mønster påtrykt ved hjælp af trykforme. Musselin: meget fintvævet stof af uld (kan også forekomme i silke og bomuld, navnet betyder egentlig stof fra byen Mosul ved Tigrisfloden. 16 Hvergarn (eller hverken): stof med trend af hør (tvist, blågarn, werk=blår) og islæt af uld. 17 Blårlærd fremstillede af finere affald fra hørtilberedningen. Sirts: fint bomuldsstof oprindelig indført fra Tranquebar med påmalede mønstre, senere maskintrykt. 20 Nordl. Jylland, *Bidr Tidshist* 1852 117. Drejl: oprindelig treskaftet vævning af hør, senere også bomuld i kiper eller atlask med mønster dannet af skiftende trend- og islætvirkning. Manchesterfløj: bomuldsfløj oprindelig fra Manchester, senere også fremstillet i København. 21 Bommesi: forskellige slags bomuldsstoffer, i senere tid især trykt, opkradset, oftest hvidt tre- eller firskafte bomuldsstof. 23 Dyffel: tykt, kipret klæde, valket og overskåret, oprindelig fremstillet i Dyffel i Belgien. Hestehårskørt: hestehår hedder på fransk *crin*, deraf kρινoline. Brunel: svært, tætvævet, kipret uldstof anvendt til fodtøj. Omstændighedskjole: mus. nr. 214:35 i Den gamle By, Århus. Ammekjole: mus. nr. 7784 i Næstved museum. 28 Konfirmationskjole: 1847 mus. nr. D 93–94:27 i Den gamle By, Århus. 29 Elegant damekjole fra *Madam Delang*: Den fuldstændige Skrædderskole for Damer, Kbh 1858 40. 30 Slagter: læs *Bidr Tidshist* 1829 65. Korsør-Nyborg: læs *Bidr Tidshist* 1848 42. 35 Nettetdug: fint hvidt stof fremstillet af nælde-taver. 36 Oliefarvetryk: læs *Nye og fuldstændig Huusholdningsbog* III, Kbh 1799 150. 38 Måltagning: læs *Peter Christensen*: Ny og praktisk Lærebog til Selvunderviisning i den geometriske Tilskjærerkonst for Skrædere, Kbh 1862.

MAD OG DRIKKE

Til videre læsning anbefales: *Siggaard Bef Føde. Samme*: Fødemidlerne i ernærings-historisk

belysning, Kbh 1945. *Fr. Grøn*: Om kostholdet i Norge fra omkring 1500-tallet og op til vor

Henvisninger

- tid, Oslo 1942. *A. Olsson*: Allmogens kosthold, Lund 1957. *N. Keyland*: Svensk Allmogekost, Sthlm 1919. Desuden *Bondens Brød* og *Ake Campbell*: Det svenska brødet, Sthlm 1950. – Fremstillingen bygger på talrige koge- og husholdningsbøger, oplysninger i uge- og månedsskrifter, aviser samt oversigtsværker som *Begtrup Agerdyrk*. Erindringsværkernes værdi er ofte begrænset, fordi de hæfter sig mere ved undtagelserne end ved det normale. – 41 *J. C. Tode*: Samlede danske skrifter V, Kbh 1805. *Frankenau. Museum* 1896 133 ff (Carl Bruun cit. om Bugvennen). 42 *Junge* 128 f jfr *Steenberg*: Bønder, Kbh 1960 65. *Schultz* IV 49 ff. *Forordn.* 1783 trykt i *J. H. Schou*: Saml. af Love og Forordn. fra Tiden efter 1660, den tyske tekst (for Sdrjyll.) i *Chronol. Saml. der Verordnungen und Verfügungen*, jfr *Schultz* IV 74 ff og især 182 f. *Arb Sdrbg* 1947 34 ff (Vothmann). 43 Oplysningskrifter af L. M. Wedel 1792–96, N. Blicher 1800, J. H. Birch 1786, C. Sommerfeldt 1779, P. Munk 1786 og A. Svendsen 1796. *Em. Balling*: Huusmoderen eller den værdige Landboeqvinde, Kbh 1793 21. *Schultz* IV 283 ff og *K. Hansen* V 165 ff (krigsårene). 44 *K. Hansen* II 244, jfr *Mentz Ostenfeld* 147 ff (sukkerroefabrik). *Mentz Ostenfeld* 238 ff (kaffe). 45 *Schultz* IV 283 ff. Om barkbrød læs *N. J. Berg*: Om Fødemidler, A: Til Almuens Oplysning, efter Regjeringens Foranstaltning trykt, Christiania 1808, *Begtrup Agerdyrk* (Alm. Udsigt . . . særudg., 194 ff) samt *Bondens Brød* 43 ff. *Rumford* en amerikansk fysiker (1753–1814, i 1788–98 krigsminister i Bayern, hvilket førte ham ind på forsøg med forbedring af fødemidlerne først til hæren siden til de fattige, læs *Ny alm Saml* IV 1826 1 ff (H. C. Lund) og *Handelstid* II 1799 53 ff. 46 *Politievennen* 1799–1800 1463 (forslag til afstraff. af slagtere). *Slesv Fatigvæs* 173 (kostseddel Møgeltønder fattiggård 1830–40). *SJy MSkr* 1961 (Hejselberg Paulsen om kogeforeningen). *Hahn* 372 (dampkøkken). *K. Hansen* V 180 ff, jfr I 186 ff (landbrugskrisen). *K. Hansen* V 181 (korn til Norge, efter Olufsen). *P. Arboe*, udg.: Kjøbenhavns Kjøkkenseddel, 1805 med oversigt over en række gæstgiveres spisesedler og priser (her efter *ArkMus* I 1899–1902). *H. Hjort-Nielsen*: Københavns Slagterlaug 1451–1926, Kbh 1926 124 (Duclot). *Beauvais* 13 ff (forretningen overtaget af F. Mouvielle under hvis navn den stadig er kendt). 47 *François Appert* fransk kemiker f. 1750. *J. H. Collins*: The Story of the Canned Food, New York 1924 2 ff. 48 *Beauvais* 14 ff (J. D. Beauvais 1831–1896). *R. Willerslev*: Studier i dansk industrihistorie 1850–1880, Kbh 1952 (levnedsmiddelindustri). Husholdningsbøger f. eks. *F. C. Schmidt*: Huusholdnings Haandbog for Aaret 1800, udg. L. Hansen, Fredericia 1804. *Ny alm Saml* III 1825 22 ff (H. C. Lund). *Hahn* 357 ff. *K. Hansen* II 210 ff (kartofler) jfr *Jy Saml* 5 rk 1 bd 307 ff (E. Bøgebjerg om de tyske kolonisters indkaldelse). 49 *K. Hansen* II 144 og 216 (Juul), jfr *F. Juul*: Haandbog, skreven til brug for de Avlskarle, der iflg. kgl. allernaadigst Befaling ere oplærte i det ved Valdemars Slot indførte Avlsbrug, Odense 1812. *Begtrup Agerdyrk* (Aarhus amt, Arntzen) cit. efter *K. Hansen* II 217. *Oecon Annaler* VII 1806 135 ff (Arntzen). *J K Trojel*: Afhandling om Kartoflers Avl og Brug, Kbh 1772. *E. Fleischer*: Agerdyrknings-Katekismus, Kbh 1780. *O. D. Lütken*: Undersøgelser angaaende Statens almindelige Oeconomie I–II, Kbh 1760. *Skandinavisk Folke-Kalender* for 1843 (H. C. Ørsted: Om stærke Drikke). Skæggemand: brun stentøjsdunk til brændevin, opr. med et skægget mandshoved i relief på halsen. *Feilb Bondeliv* I 1910 107, jfr II 1913 172 ff. 51 *Kult Mi* 1960 108 (Uldall om St. Kongensgade biskopsboller). *Samme* 106 (pommeranspunsch). *Thrane* 42. *Siggaard Bef Føde* (Mors). *S. Schoubye*: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønderregnen 1550–1900, Arhus 1961 108. Oplysninger om kostplaner her fra Siggaards to nævnte bøger (efter Begtrup). 52 *Pedersen Bondestue* 65 (Stevns). *Bondens Brød*. 54 *Arb Frdb* 109 f (Engelstof). *Tang Kr Jy Almueliv* I 37 nr 118 (Almtoft). *Museum* 1892 93 (O. Lund). 55 Om festmåltider på landet læs *H. Ellekilde*: Danske Højtidskikke, Kbh 1943. *Samme*: Vor danske Jul gennem Tiderne, Kbh 1943. *Christine Reimer*: Aarets Madtro og Madkik, særtryk u. å. *Ussing Højtid*. *Nilsen Højtid* (J. S. Møller 113 ff). 56 *Ussing Als* 114 ff. *Th. Hansen* 224 (Drejø). *DFS* 1906/23 292 (Rasmussen om Reersø stk. 17, 1934). *Pedersen Bondestue* 74 (Enderslev). *Th Hansen* 255 ff (Strynø). *Ussing Als* 126 f. 58 *Festskrift*

Henvisninger

Feilb 159 f (Degneost). *Holten Hofmand* 10 og 204 f. 59 *Rhode Randers* 39 f. *Arb Sdrbg VIII* 1934 31 ff (Raben). *Plenge* 86 ff. 60 *Schorn* 111 f (en skildring af et aftenselskab i Ribe ligner dette, *Arb Ribe V* 1906 10 f Stemann). 61 *Plenge* 86. *Museum* 1892 (O. Lund) og *Renlighed* 50. 62 *Museum* 1892 (O. Lund), jfr *Bo Lagercrantz*: Gamle tallrikar, Uppsala 1959. *Plenge* 88 (porcellæn). *K. Uldall*: Gammel dansk Fajence, Kbh 1961. *G. Boesen* og *C. A.*

Bøje: Gammelt dansk Sølv til Bordbrug, Kbh 1948. *E. Lassen*: Ske, Kniv og Gaffel, Kbh 1960. *Schoubye* anf. arb. III: *B. Weiersøe* 54 (Severin). *Museum* 1892 (O. Lund). 63 *Plenge* 87 f. *Da Mus II* 1951 7 ff (Stiesdal om blomster og opsatser). 64 *P. Petersen*: Klittens Folk, 1940, 120 f, jfr *DFS* seddel nr 1173 (smørret). *H. F. Feilberg*: Fra Heden, Kbh 1920 108 (kaffebord).

VAND, BELYSNING OG OPVARMNING

65 *Budstikken* 1960 196. *Arb Vib* 1953 62 (Lones kilde). *Budstikken* 1960 206 ff (Rømø). *Folk og Vand* 30 (træpumper). *Ny Skild Kbh* 1812 609 ff (springvand). *Plenge* 41. 66 *Weiersøe*: Krigen og Koleraen, Kbh 1900 188. *Wendt*: Almindeligt Hospital, Kbh 1833. *Folk og Vand* 41 (Odense). *Samme*: 46 ff (kloakledninger). 67 *Renlighed* 25 ff. *Folk og Vand* 48 (vand fra Roskilde). *Sundhed* 1805-06 3 (filtrering). *Weiersøe* 57. 68 *Arb Vib* 1941 121 (tørre i vesten). *Renlighed* 79 (spyt). *Hofkronik* 134. *Grüner Altona* 71 (is i vandk.). *Oehlerschl Ungdom* 6 (mandelklid). *Grüner Altona lenschl Ungdom* 6 (mandelklid). *Grüner Altona* 71 (Pears Soap). *Ny Skild Kbh* 1812 953 (vaskesvamp). *Tode Sundhtid* 1779 213. 69 *Grüner Altona* 71 (lørdagsvask). *Ursin*: Stiftsstanden Viborg, Kbh 1849 238. *Tode Sundhtid* 1779 161 og 1780 31 (tandpleje). *Callisen I* 173 ff og *Hornemann*: Om den offentlige Renlighed i Kjbh., Kbh 1847 34 (urinkroge). *Arb Vib* 1930 96 (lokum ved skoler). *Renlighed* 85 ff (lødgrøde). *Ny Skild Kbh* 1812 1089 (møddinger). 70 *Renlighed* 12 ff. 71 *Renlighed* 75 (lopper). *Museum* 1892 I 90. *Arb Hards* 1929 93 og 1921 72 (mørkningstime). *Weiersøe* 101 (læse v. måneskin). *Museum* 1891 I 104 (op i

mørke). *Museum* 1892 I 372 ff (lysesiv). *Ny Skild Kbh* 1812 1591 (fedtlampe). *Museum* 1892 I 132 ff (reflektor). 72 *Hofkronik* 158 ff. *Arb Hards* 1957 15 (lys fra nabo). *Oehlerschl Ungdom* 89. *Museum* 1892 I 132 ff (løbepræse), jfr *Arb Vib* 1941 115 og *Koblauch* 37 ff. *Arb Vib* 1941 115 og *Arb Hards* 1939 31 (lysepinde). *Handelstid* 1799 148 (dunhammer). *Arb Hards* 1927 100 (moderatorlampe), jfr *J. Sødring*: Erindringer, Kbh 1951 22. *Arb Hards* 1927 113 (for lyst til gl. tøj). *Kaarsberg I* 60 (juletræ). 73 *Museum* 1892 I 248 (kanefærd). *E. Fibiger*: Fra Provinsen, Kbh 1939 93 (svovlstikker), jfr *Arb Hards* 1927 101. *Overskou* 64 (Kbh 1807). *Arb Hards* 1927 100 (fidibus) og *Museum* 1892 I 372 ff og 134 ff. 74 *Ny Skild Kbh* 1812 1423, *Museum* 1892 I 132 og *Sundhed* 1804-05 521. 75 *Budstikken* 1954-55 38 ff (gødningsbrændsel). *Kaarsberg I* 62 (præst). *Ny Skild Kbh* 1812 1403. *Overskou* 36 (fattigfolk). 76 *Arb Vib* 1954 101. *Handelstid* 1799 200 (varme v. vinduet). *Callisen I* 166 (rim). *Heiberg I* 13 (påkældn. i stuen). *Ny Skild Kbh* 1812 1158 (rundtrækskanaler). *Museum* 1895 I 35 (stenkul). *Grüner Altona* 71 (sommerfyring). *Tode Sundhtid* 1779 131. *Callisen I* 64 ff.

MARKED OG TORV

Markedsskildringer findes i mange erindringsbøger, hjemstavnsbøger og folkelivsskildringer. Om købstadsmarkeder læs *Arb Alborg* 1937 (Klitgaard) og 1922 (M. Herskind) begge om Alborg pinsemarked. *Arb Hards* 1910 (Falbe Hansen) og 1917 (Lind og Aldal), begge om

Holstebro. *Snæpstringet*. *Nordfynsk Landsbyliv* og *Reimer*, begge om Odense. *Ussing Loll* om Maribo. – Om landmarkeder læs *H. P. Hansen*: Fra gamle Dage III, Herning 1930, Lund. *Arb Alborg* 1940 (A. Johansen om Navnsø). *T. Tobiasen Kragelund*: Vestjyske Markeder, Es-

Henvisninger

- bjerg 1956. *H. V. Gregersen*: Messe og marked, Struer 1955 (om Klipleve). *Arb Svendb* 1913 (P. Jensen om Egeskov). – Markedsordningen for Vejle 1797 aftrykt i *Arb Vejle* 1923. Markedshandel belyst gennem markedsprotokoller og stadepengeregnskaber læs *Fy Mi* 1960 (Svend Larsen). Om tyendemarkeder læs *Kragelund Tyendemarked*. – Torvehandel læs *Hugo Matthiessen*: Torv og Hærstræde, Kbh 1922. *Arb Frbd* 1939 (A. Uhrskov). *Arb Hards* 1917 (Lind og Aldal). *Fy Hjemst* 1929 (Sv. Frederiksen).

I BUTIK OG PÅ VÆRKSTED

- Til videre læsning anbefales: *Axel Nielsen*, red.: Industriens Historie i Danmark II–III, Kbh 1943–44. *Schultz. Historikergruppens Danmarkshistorie* II, Kbh 1951. – 93 *Arb Vends* 1916 281 ff. 94 *Arb Holb* 1910 46 og 53 (krambod). 95 Hovedbog for købmand Hans Hermansen, Holbæk, Holb mus nr B 1140. 98 *Vort Hjem* I 1903 61 ff (lærning). *L. Schröder*: Danmarks Hjælpekilder og Næringsveje, Kbh 1894 251 f. *Arb Holb* 1910 46. 99 *Plenge* 18 ff, 24 ff og 201 ff. *Overskou* 112 og 154. 101 *Arb Hards* 1938 130. 103 *Arb Holb* 1945 144 ff. 104 *Overskou* 172. 106 Håndværksprog se bl. a. *Smeden* udg. D. Yde Andersen, Kbh 1952. *Festskr Hugo M* 151 ff (afgift til svendeladen). *Dansk Almeelæsning* 1835 nr 24 (papirtilvirkning). 107 *NatMus Arb* 1949 35 ff (Lassen om farveri). 108 *Arb Holb* 1934 5 ff og 1935 5 ff. 110 *Arb Loll-Falst* 1949 57 f, jfr *Smeden* se ovenfor.

BYENS BOLIGER

- Foruden den i henvisningerne nævnte litteratur kan følgende anbefales til videre læsning: *Vill. Christensen*: København 1840–1857, Kbh 1920. *Tove Clemmensen*: Møblerne paa Clausholm, Langesø og Holstenshuus, Kbh 1946. *Samme*: Danske interiørtegninger fra rococo til klunke-tid, Kbh 1951. *Samme*: Signerede arbejder af københavnske snedkere, i Københavns Snedkerlaug gennem fire hundrede år, Kbh 1954. *Samme*: Danske møbler, 3. udg. Kbh 1960. *C. Elling*: Danske Borgerhuse, Kbh 1943. *Samme*: Det klassiske København, Kbh 1944. *Romantiske Have*. *H. H. Engqvist*: Københavnske Borgerhuse, Kbh 1948. *Samme*: Sønderjydske byer, Kbh 1951. *Samme*: En gård i Adelgaden, Kbh 1958. *J. B. Hartmann*: København 1800–1860, Kbh 1948. *Huset i byen*, Kbh 1945. *Kirsten-E. Jessen*: Genopbygningen af København, 1958. *Budstikken* 1959 (Kjersgaard: Et borgerhjem). *H. Langberg*: Danmarks bygningskultur II, Kbh 1955. *Samme* og *H. E. Langkilde*: Dansk Byggesæt 1792–1942, Kbh 1942. *E. Lassen*: Danske møbler, Den klassiske periode, Kbh 1958. *H. Lassen*: Tapetets historie, Fåborg 1947. *Samme*: Sadler og draperier 1440–1960, Kbh 1960. *M. Lebeck*: Gamle skibe, gamle huse. En bog om Christianshavn, Kbh 1960. *R. Liedgren*: Så bodde vi, Sthlm 1961. *V. Lorenzen*: Vore byer, IV–V, Kbh 1955–57. *H. Matthiessen*: Gamle Gader, Kbh 1918. *Københavnske Gader. Snapstinget. Samme* og *C. Elling*: Gamle Købmandsgaarde, Kbh 1951. *K. Millech*: Danske arkitekturstrømninger 1850–1950, Kbh 1951. *C. Molbech*: Om arkitekturen i København. Kbh 1857. *G. Olsen*: De danske Købstæders Historie, Kbh 1943. *Fr. Poulsen*: Møbelkunstens Historie I–II, Kbh 1918–22. *Kulturminster* 1945–47 (Sass: En grøn Portefeuille). *Kunstindustrimuseets årb.*, Oslo 1931–32 (Slomann: Nyklassicismen). *Haandværkets Bog*, Kbh u. å. (Slomann: Møblernes Historie). *NatMus Arb* 1958 (Strømstad: Gyldne Løve). *Fr. Weilbach*: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede, Kbh 1930. *H. O. Bøggild-Andersen*, *O. Haslund* og *E. C. J. Wolf*: Møbelkunstens stilhistorie, Kbh 1949. *E. C. J. Wolf*: Kakkelovn og stil, Kbh 1951. *K. Voss*: Klassicismens fynske borgerhuse 1790–1850, Kbh 1953. Benyttede arkivalier: Brandtaksationer, skifter, vurderinger til prioritetsefterretning samt Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger. – 111 *Bidr Tidshist* 1851, Grisell & Peto, engelsk entreprenørfirma med jernbaner som speciale. *Da Mag* 7,1 1934–35,

Henvisninger

7 f (Hennings). *R. Nyerup*: Beskrivelse af Kjøbenhavn, Kbh 1800, 209, og *J. Rawert*: Beretning om den store Ildebrand, Kbh 1800 7. 112 *Morgenposten* 1788 93 f. 113 *Callisen* 61, jfr *Hugo Matthiessen*: Københavnske Gader, Kbh 1924 51 ff. 115 *Minerva* 1793 I 144 ff. *Iris og Hebe* 1799 (Efterretninger om Lys og Skygge), 1799 I 225 II 49. 116 *P. L. Hald*: Af Thisted Købstads Historie, Thisted 1924 130 ff. 117 *Museum* 1891 17. *Iris og Hebe* 1799 III 208. *Arb Holb* I 1910 201. *P. Eliassen*: Kolding fra Middelalder til Nutid, Kolding 1908–10 414. *J. Chr. Hedegaard*: Rejse fra København 1796, Kbh 1918 53. *C. Svendstrup*: Grenaa Bys Historie, bd C 2, Grenå 1957 592. *L. M. Wedel* I 68 II 328. *Kult Mi* 1944 (Norn). *Bidr Tidshist* 1841 59. *Romantiske Have* 128. *Arb Hards* 1920 126. 118 *Fr. Weibach*: Architekten C. F.

Harsdorff, Kbh 1928. 119 *Minerva* 1791 III 97 ff (noget om maleri, smag og luksus). *Callisen* 60. *En Københavners Meddelelser om sit Hjem og sin By* 1820–1850, Mem. og Breve XLII, Kbh 1924 100. *Minerva* 1791 III 100. *Arb da Kult* 1892 165. *Arb Holb* 1910 41. *Knudtzon* 2–3. 124 *Museum* 1892 (O. Lund) 77 ff. 125 *En Kjøbenhavnsk Købmands Ungdomshistorie*, Mem. og Breve XXVI, Kbh 1917 2–4. *Callisen* 60. *Flyvende Post* 1830 (J. L. Heiberg) nr 85. *Grandmamas Bekjendelser*, Mem. og Breve IV, Kbh 1906 37 f. *Knudtzon* 3. 126 *Plenge* 35 ff. *Arb Ribe* V 1907 24. 128 *Troels Lund*: Et Liv, Kbh 1924 77 ff. 131 *Mit Livs Eventyr*, Kbh 1855 2. 132 *Chr. Behrendt*: Fra det gamle Middelfart, Middelfart 1938 107 f. *Pastor Prips Ungdomserindringer*, Mem. og Breve XIV, Kbh 1911 29.

FOLKEKUNST PÅ LAND OG I BY

Til videre læsning anbefales: *Chr. A. Jensen* og *E. Rondahl*: Stilarternes Historie, Kbh 1912. *J. Olrik*: Folkekunst i Danmark, Nord Kult XXVII 1931. *K. W. Ramler*: Allegorisk Haandbog, overs. af C. P. Hansen, 2. opl., Kbh 1820. *Arv og Eje* 1956 (V. Stubbe Teglbjerg om navneklude og deres motiver). *A. Steensberg*: Malede Bondemøbler, Kbh 1948. *Samme*: Danske Bondemøbler, Kbh 1949. *K. Uldall*: Gammel dansk Folkekunst, Kbh 1945. – 133 Samson på panel fra Grimstrup, Nordsjæll., i Da Folkemus. *I. N. R. I.* = Jesus Nazaræus Rex Judæorum. *IHS* Jesusmonogram, latinisering af de første tre græske bogstaver i Jesus. 137 Urte-pottetøj se *E. Andersen* og *E. Budde-Lund*: Folkelig Vævning i Danmark, Kbh 1941 18. Chr. 7.s monogram se *H. Søgaard*: Numismatik og kulturforskning, Maihaugen 1957–60, 81 ff og *P. B. Grandjean*: Det danske Rigsvaaben, Kbh 1926 221 ff. St. Maglebydørstykket Da Folkemus nr 1534. 138 *Budstikken* 1954–55 61 ff (Michelsen om hanrejsatire), *Arv og Eje*

1956 7 ff (samme) og *Budstikken* 1959 102 ff (Højrup om samme), agehynden Da Folkemus nr 161/1930. Jfr *V. E. Clausen*: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650–1870, Kbh 1961 65 f og 216 f. *NM Arb* 1949 59 ff og *Budstikken* 1957 53 ff (Steensberg om Cimon og Pero). 139 Trans-skabet i privat eje. 141 *Junge* 78. Fløng-stuen Da Folkemus nr 49/1959, jfr farvegivning ved side 450. 146 *Budstikken* 1960 139 ff (Steensberg om N. P. Dyhr). *Da Mus* 1951 (Steensberg om Jersiestolene). *Dansk Udsyn* 1930 119 ff (J. Olrik om kæreste-gaver). *NM Arb* 1946 73 (Heine om manglebrætter). 148 Rive fra Kolt, Odder museum. 151 *Ny Skild Kbh* 1808 nr 26 (ung laps' færdigheder). Kistebilleder se foruden *V. E. Clausens* ovf. nævnte arb. *Samme*: Folkelig grafik, Politikens samlerserie I 5 ff, *Spr Kult* 1941 og 1948 (Johs. E. Tang Kristensen om kistebreve), *Fy Hjemst* 1938 (G. Schousboe om kistebreve).

BØNDERGARDE OG HUSE

Til videre læsning anbefales: *H. H. Engqvist*: Bornholmsk Byggeskik, Bornholmernes Land, Rønne 1944. *Feilb Bondeliv. Gejlager. Graves.*

Klokkergaarden. Skoulovninger. Håndbog for lokalhistorikere, udg. J. Hvidtfeldt, Kbh 1956 (artikler om bondegården og dens rum af Sv.

Henvisninger

Jespersen). *Tang Kr Jy Almueliv. R. Mejborg*: Slesvigske Bøndergaarde, Kbh 1892. *Danmark før og nu*, red. J. Brøndsted I-VI, Kbh 1952-57 (afsnittene om byggeskik af P. Michelsen). *NatMus Arb* 1945 (H. H. Engqvist og H. Rasmussen), 1947 (Sv. Jespersen) og 1954 (E. Andersen og K. Roland Hansen). *A. Steensberg*: Den danske Bondegaard, Kbh 1942. *Samme*: Gamle danske Bøndergaarde, Kbh 1943. *Uhrskov Landsbyliv. K. Uldall*: Vejleder for Fri-landsmuseet, Kbh 1960. *Ingvorsen. Ussing Als. Fort Nut* 1947 (D. Yde-Andersen). *D. Yde-Andersen*: Danmarks ældste bondegård, Festskrift til H. P. Hansen, Arhus-Kbh 1949. *H.*

Zanzenberg: Danske Bøndergaarde, Kbh 1925. *Zanzenberg i Turistf Aarb* 1925 (Fyn), 1926 (Bornholm), 1927 (Vestjylland), 1929 (Vestfyn), 1930 (Sdrj. Østegne), 1931 (Vestsjæll.), 1933 (Sydsjæll.), 1934 (Nord- og Midtfyn), 1935 (Sydvest Sjæll.), 1936 (Loll.-Falst.), 1937 (Østjylland) og 1939 (Øst- og Midt-Sjæll.) samt i *Arb Thist* 1925 (Thy), *Arb Præstø* 1925 (Præstø amt), *Arb Kbh* 1928 (Kbh amt), *Arb Loll-Falst* 1927 (Loll.-Falst.), *SJy Arb* 1928 (Als) og *Skivebogen* 1930 (Jylland), desuden i *K. Hansen IV*, Kbh 1925 om landbrugsbygninger i alm.

BONDEN I MARK, SKOV OG HEDE

175 *Arb Holb* 1913 (L. Dinesen) 26. *Ta Kr. Jy Almueliv Tb I* 12 nr 25. *Ti afhandlinger udgivet af Stednavneudvalget* Kbh 1960 (Chr. Lisse). 176 *Christophersen* 85 ff. *Siggaard Bef Føde* 40 (en dam i Kollerød gav 5000 læs dynd). *J. R. Hubertz*: Beskrivelse over Ærø, Kbh 1834, 222 ff. *Blicher Skr* bd 22 17 ff. *Amtsbeskrivelser* 1843 (Odense) 169 ff. *Ta Kr Jy Almueliv Tb I* 167 nr 1619. 177 *Nordfynsk Landsbyliv* 80 ff. Senerødder: Kvik, agropyrum repens. Kragerødder: Stinkende krageklo (kragetorn, krageklo, agertorn), ononis arvensis, jfr *K. Jessen* og *J. Lind*: Det danske Markkruddes Historie, Kbh 1922-23, 352. De nye plove omtales bl. a. af *L. M. Wedel, Begtrup* og i *Amtsbeskrivelserne*, der især læstes af proprietærer og præster. 178 *Arb Vejle* i halvbd. 1920 14 f. *Nordfynsk Landsbyliv* 61 ff. 179 *Ta Kr Jy Almueliv Tb I* 167 nr 1619. I *DFS* seddelsamling nævnes også: Så sår jeg da min sæd i Jesu navn. Svenskharven indført 1840 (*Da Mus III* 1952 35, Heine). *DFS* 1906/30 Så 620 (1.12.1922 L. Jensen), jfr andre oplysninger i samme samling. 180 Såkast: meddelt af A. Steensberg fra Hammerum herred. *DFS* Så 624 (Olsen, optegnet af N. Hansen, Nørreby). *Ta Kr Jy Almueliv Tb I* 30 nr 111 og 113. *Pedersen Såtid* 48 ff, jfr Ordbog over Danmarks Plantenavne ved *J.*

Lange, I-III Kbh 1959-61. Overnaturlige væsener i moser: se *Ta Kr Da Sagn*. 181 *Aug. F. Schmidt*: Moser og Tørv, Brabrand 1948, 67 f. 183 *Oecon Annaler* 1807 IX 325 ff, jfr *SJy MSkr* 1942 nr 6 (R. P. Sørensen om kulbrænding). *Ta Kr Jy Almueliv Tb III* 22 nr 76-77. Helgolænder: Bomuldsokse spændt op på tynde spanskørswirer. 184 *Graves* 29 ff. *Feilb Bondeliv* 414 ff. 186 Harretøj: På Bornholm og i landsdelene vest for Storebælt bankede man lebladet langs æggen på en lille transportabel ambolt, for at den kunne holde biddet længere. *Fy Hjemst* 3 1930 144. *Fy Hjemst* 9 1949 129 ff. 187 *Christophersen* 81. 188 *Fy Hjemst* 9 1949 129 ff. 189 *Schmidt Hegn* 66. *Junge* 102 ff. 190 *Klokkergaarden* 235 ff. 192 *Ingvorsen* 101. *Schmidt Hegn* 53. *Arb Born* 4 1909 28. 193 *Nordfynsk Landsbyliv* 45. *Feilb Bondeliv* 157 ff. 194 *Hansen Hyrdeliv* 189 ff (mellem Isenbjerg og Gludsted er ca. 9,5 km i lige linje). *Ta Kr Jy Almueliv Tb I* 20 nr 66. *Ingvorsen* 120 f. 195 *Skovlouringer* 51 ff. 196 *Arb Da Kult* 1896 98 ff. *Det gamle Land* 25 ff. *Oecon Annaler* 1803 165 f. *S. Bjerke*: Nogle træk af de sydskandinaviske løvskoves udvikling, Dansk dendrologisk årsskrift IV 1957. *Samme*: Om svin og skov, Dansk skovforenings tidsskrift 1959. *Junge* 118 f. *Graves* 78.

HUSLIGT ARBEJDE

Da der findes flere udgaver af nogle af de cite-

rede arbejder, bedes man bemærke udgivelses-

Henvisninger

- året. – 197 Læs bl. a. *Refslund. Plenge* 59. *Nordfynsk Landsbyliv* 9. 198 *Min Mor* I Kbh 1948 204 (J. Krarup). *DFS* 1906/46 top 3 (I. Fusgaard). 199 *Weiersøe* 91. *Berl. Tid.* 1.1.1961 (Læssø). 200 *De gamle fortalte* I 109. Sand: *Arb Ribe* 1940 594 (Tobiassen: Til højtid kunne man lave sandpynt i storstuen med et fingerbøl). *Da Husm* 5. *Graves* 152. Fernis: *Raadgiver i Husholdningen*, Kbh 1864 (fernise og bejdse varmes før det påstryges, tørrer 24 timer, behandlingen gentages 3 gange). Spyttebakke: *Tang Kr Minder* I 152. *Høyer* 66. 202 Ikke dans i storstuen: *Refslund* 103. *Sfy Arb* 1897 194 (Feilberg om smeltesne fra træsko, opbløder leret, jfr *Arb Sorø* 1936 4: Folk „faldt med døren ind i huset“, thi der var slidt hul i gulvet netop foran døren; et andet hul havde kvinderne slidt, når de stod og spiste ved den side af langbordet, der vendte ud mod stuen). Fejeskarn fra gaden: *Kbh Gader* 17. *Plenge* 57 f. *Lassen Renl* 24. *Da Husm* 5. 204 Vaske panel: *Undervis Fruent* 150 og *Høyer* 155. Spindelvæv: *Husm Håndb* 159 og *Portrætmaleren* 200. Blomster: *Reimer* 31. Kline og kalke: *Nordfynsk Landsbyliv* 13. Gemmedet i sengen: *Sfy Arb* 1897 195. 205 *NatMus Arb* 1940 (M. Hald). Højt på strå: *Uhrskov Landsbyliv* 36. Folkeseng: *Husm Håndb* 2. Stenpikning: *Arb Da Kult* 1897–98 (Tang Kr.: Bondeliv i Sabro hd.). Fjer: *Raadgiverinde* 65. Dødskamp: *Arb Præsto* 1927 24 (indberetning 1843), jfr *Nielsen Schack* 64 om hønsefjer til karlesenge. Snavsede fjer: *Raadgiverinde* 53, jfr *Undervis Fruent* III 11 (også ved indkøb af unge gæs bør man passe på, da nogle prangere filer spidse kløer på gamle gæs). Kvaster: *Uhrskov Landsbyliv* 36. Forbrug af tøj og fyld: *Christophersen* 22. Sengelad: *Undervis Fruent* I 194 ff. *Plenge* 26 og E. C. *Werlauffs* efterladte optegnelser ved Hans Degen, Kbh 1954 116. 206 A. *Jep-pesen*: Fra det gamle København, Kbh 1935 26. Ryste dyner: *Raadgiverinde* 68. Halm: *Kbh Gader* 124. *Koblauch* 39 og *De gamle fortalte* I 128, jfr *Arb Loll-Falst* 1928 167 (hvad råd er der for dem, som udi sengen hopper? strø regnfang i din seng, i skjorten og i særken, så hviler du så trygt som Noah udi arken). Mus: *Arb Hards* 1947 150. 207 Alkove: *DFS* 1906/46 top 2573. *Minerva* III 1799 200 ff. Børn: *Fruentimmer-Tidenden*, Kbh 1767 nr 27 (Hovmesterinden: Tjenestefolk indprenter børn urimelig overtro, grove og gemene ord, løsagtige viser, og „når herskabet er ude, haver hver sin kjereste hos sig“) og *Didrichsen* 102 (man kan ikke fordre, at børn ikke må omgås tjenestefolkene, men de må ikke „blive fortroelige og gemene med dem“, da disse ikke alle er gode og sædelige). Tjenestefolk: *Iris* og *Hebe* 1798 I 162. 208 *Ole Lund*: Livet i en Provindsby ved Aarhundredets Midte, Kbh 1899 114. Pigens slagbænk: *Grundtvigske Hjem* udg. H. Begtrup, Kbh 1929 150. Dagmar: *DFS* 1906–46 top 3. *Tang Kr Minder* III 105 og 464. Sælge sit skind: *Christophersen* 33. Folkemarked: *Arb Sorø* 1951 78 (Aug. F. Schmidt). Maren: *Weiersøe* 97. Historier: *Arb Da Kult* 1897–99 (Tang Kr.). 209 *Arb Ribe* 1940 418 (Tobiassen). 210 *Werfel* 425. 211 Gafler: *Christophersen* 36 og *Arb Vib* 1930 104. Hunden: *Renlighed* 52. Mælkevej: *Kaj Bom*: Mere om Slang, Kbh 1950 68. Tørre af: *Undervis Fruent* 145. Afdrypning: *Husm Håndb* 52. Papir: *Iris* 1793 I 188 (Tode om kræmmerhus til korender: Forkastes hånligt af madammen! Og pigen dermed tørrer kar! Ja gid det ikke værre var!). Opvaskevand: *Husm Håndb* 52. Valke: *Nordfynsk Landsbyliv* 101. Overtro: *Graves* 215. 212 Tintallerkener: *Uhrskov Højtid* 12. Pudse: *Undervis Fruent* 135. Tallerkenvask: *Husm Håndb* 9. Glas: *Husm Håndb* 22. *Renlighed* 55. Kopper kom først sent i brug hos småkårsfolk. Spølkum: stor, flad kop ofte uden hank; navn af at spule. Kaffekedel: *Arb Sorø* 1925 13. 214 Tørre i aviser: *Reimer* 15. Køkkenvask: *Lassen Renl* 26. *Bondekøk* 5. 215 Blæsepibe: *Graves* 80. Loft i skorsten: *Arb Hards* 1937 37. Komfur: *Rosen* 10. Svingstang: *Junge* 187. Røgekammer: *Ny Hush* I 10. Røgning: *Madsen Carlsen* 117. Elletræ: *Fy Hjemst* 5 1928 69 (Jensen). Karklud: *Rosen* 7. Grydelåg: *Graves* 24. 216 Lødgryde: *Arb Ribe* 1940 431 ff (Tobiassen). *Ny Hush* II 1800 19. *Graves* 23. Mus: *Arb Sorø* 1939 67. Flødepotte: *Tang Kr Minder* I 166. Murstensgulv: *Høyer* 75 og 154. Skurevisk: *Ny Hush* II 18. 217 Skumning: *Fy Hjemst* 1937 hefte 2 (F. Lund). Kærning: *Arb Da Kult* 1897–99 101. Kors: *De gamle fortalte* I 123 og *Bonde-Practica* 1803 49. Metalbøtter: *Husm Håndb* 82. *Bittetid* 115. *Uhrskov Da Liv* 5 40. Smør: *Museum* 1891 (C. A. Thyregod:

Henvisninger

Ost og Smør). Smørsalg: *Tang Kr Minder* II 231. 218 Rensning: *Undervis Fruent* II 3. Smør fra landet: *Werfel* 18, 26, 59 og 82. Smør i ilden: *E. Balling*: Nytaarsgave for Tjenestepiger, Kbh 1794 (Den ødsle Sidse) og *Ny Hush* 22. Gedeost: Museum 1891 (Thyregod) og *Bondekø* 20. Lagring: *Fy Hjemst* 1937 hefte 2 (F. Lund). Rotter: *Weiersøe* 66. Brødbagning: *Bondens Brød*, *Undervis Fruent* II, *Prakt Håndb*, *Tang Kr Minder* II, *Tang Kr Jy Almueliv Tb* III 41 ff, *Arb Loll-Falst* 1916 103, *Spr Kult* XII 1943 97 ff (I. Bøndergaard Jakobsen), *Bittetid*, *Budstikken* 1960 (T. Andersen) og *Nordfynsk Landsbyliv*. 221 Ølbrygning:

Weiersøe 100, *Pedersen Bondestue* 11 ff, *Arb Vib* 1930 110, *C. Olufsen*: Anvisninger for Land-Almuen til at brygge Øl, Kbh 1812, *Arb Præstø* 1935 61, *Arb Loll-Falst* 1928 56, *Junge* 121, *Fy Hjemst* 1928 (Jensen), *De gamle fortalte* I 118 og *Didrichsen* 348 f. 224 Vask: *Undervis Fruent* I 53 f, *Ny Hush* III 132 f, *Didrichsen* 376 f, *Rosen*: Den duelige Huusmoder, Kbh 1834, *Prakt Haandb* II 157, *Nielsen Schack* 110 f, *Da Husm* 52 og 78, *Kult Mi* 1940 -41 (M. Hald), *Lassen Rent*, *Folk og Vand*, *Christophersen* 46 ff, *Arb Loll-Falst* 1916 108, *Overskou* I 72 og *Arb Ribe* 1940 (Tobiassen).

HUSFLIDEN

Om husflid i almindelighed læses i *N. C. Rom*: Den danske Husflid, 2. opl. Kbh 1898, *Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid* I-II, Kbh 1811-16 samt i *Amtsbeskrivelser*. Om hør og uld se *Aug. F. Schmidt*: Fra Hørager til Væverstue, Kbh 1942 og *H. P. Hansen*: Spind og Bind, Kbh 1947. Om hedeegnenes husflid: *A. Steensberg* i *De danske Heder* I, Kbh 1943 276 ff. *Den sorte Jyde*, *Skovlouringer*. *H. P. Hansen*: Jydepotter og Løb, Kbh 1944. *A. G. Jensen*: Jydepotten, Kbh 1924. *A. Steensberg*: Primitive Black Pottery in Jutland, *Folk-Liv* 1939 113 ff. *E. Hannover*: Tønderiske Kniplinger, Kbh 1911. *H. P. Hansen*: Løb og Løbbinding, Kbh 1937. - 229 *Refslund* 73 og 166. *Ussing Als* 102 ff. *Uhrskov Da Liv* 148. 230 Båndsoning: *Th. Hansen* 233. *Hamp*: *Graves* 98 ff. *Simer*: *Nordfynsk Landsbyliv* 82. „Sorte Jonas“: *Arb Sorø* 1917 85 ff (L. Christensen). 232 *Humle*: *Fy Hjemst* 1930 81 ff (Frøde Lund). Hør: *Ussing Als* 81 ff. Ribning: *Pedersen Bondestue* 84 ff. 233 Brødning: *Tang Kr. Jy Almueliv* I 52 nr 185 og *Mortensen Hes-*

næs 110 ff. 234 *Pedersen Bondestue* 83 og 88 ff. Fåreklipling: *Madsen Carlsen* 25. 235 Kartegilde: *Skattegr* V 74 nr 689 og *Tang Kr Jy Almueliv* III 99 nr 356. Spinde i julen: *Skattegr* VI 66 nr 608-09. 237 *Nordfynsk Landsbyliv* 17 ff. 238 *Samme* 5. 240 *Tang Kr Jy Almueliv Tb* III 64 nr 313 og *Samme* III 101 f 362. Høsekræmmer: *Feilb Bondeliv* 97 f. 241 Træsko: *Spr Kult* (Harald Nielsen). 242 Afpuksning: *Tang Kr Jy Almueliv* III 98 nr 349. Potter: *Arb Ribe* 1903 36 ff (J. Olsen). 243 *Tang Kr Jy Almueliv* V 13 nr 32. 245 *Feilb Bondeliv* 101 f. Mønstre: *M. Tønder*: Tønder Kniplinger, Tønder 1948. *Daler*: *Ottsen*: Der Kreis Tøndern, Tønder 1906 77 ff. V. Vedsted: *Feilb Bondeliv* 16. Strandskaller: *Arb Ribe* 1923 76 (P. K. Pedersen). 246 Salt: *Tang Kr Jy Almueliv* III 55 nr 181 og *Ottsen*: Der Kreis Tøndern 82 ff. Tinknapper: *Sjy Arb* 1959 57 ff (Lindvald). Hornskeer: *Arb Hards* 1912 99 ff (Pinholt). Revlinger: *Festskrift til H. P. Hansen*, Kbh 1949 108 ff (Halkjær Kristensen). Løb: *Tang Kr Jy Almueliv* III 39 nr 111.

HAVE OG PARK

Til videre læsning anbefales: *A. Lange* og *S. Bruun*: Danmarks Havebrug og Gartneri til 1919, Kbh 1920. *C. Mariboe*: Fortegnelse over dansk Havebrugslitteratur 1546-1908, Kbh 1909. *Romantiske Have*. - *Overskou* 36, 105

og 125 ff. *Marcus Bech* 37. *Plengedding* 34. *Hist T* (Da) 4 rk IV 1874 374. *Aarhus gennem Tiderne* III 311 og 315. *Thiele Liv* 51. *Molbech* 10. - Sejlture: *Aarhus gennem Tiderne* III 311 og 320. *Norrie Hjemme*

Henvisninger

26. *Fibiger Tid* 40. *Romantiske Have* 90. – Spadsereture: *Ny Skild Kbh* 1807 nr 58. *Aarhus gennem Tiderne III* 313. *Norrie Hjemme* 88. *Høfding* 21. *Troels Lund*: Et Liv, Kbh 1924 102 og 116. *Hist T (Da)* 1874 372 f (Werlauff). *Thiele Liv I* 99. *Fibiger Tid* 41. *R. Nielsen*: Aarhus i 1840erne, Århus 1959. *Årb Vejle* 1928 102 og 1957 90. – Borgernes haver: *F. Bruun*: Ungdoms-Erindringer, Kbh 1917 79, 107 og 115. *L. Bobé*: Fra Renaissance til Empire, Kbh 1916 139. *E. Fleischer*: Forsøg til en dansk Haugebog, Kbh 1782 179. *H. Kyrre*: K. L. Rahbek, Kbh 1929 314 f. *C. Elling* og *H. Matthiessen*: Gamle Købmandsgaarde, Kbh 1951 21. *Gl By* 1953 81. *Mit Livs Eventyr I* 6. *A. Fang*: Den gamle Købmandsgaard, Kbh 1935 17. *Sfy Arb* 1930. – Herregaardspark: *Danske Herregaardshaver I-III*, Kbh 1930-33. *Danske Slotte og Herregaarde I-VII*, Kbh 1943-46. *Molbeck* 208. *Clausen Rejse* 58 ff. *R. Rothe*: Landskabsgartneriske Be-
tragtninger, Kbh 1853 32 ff. *Mit Livs Eventyr II* 125. – Præstegårdshaver: *Årb Årh St* 1925 87 ff og 1945 92 f. *J. H. Schmidt*: Danske Haver, Kbh 1823. *Vilh. Andersen*: Sommer, Kbh 1926 184. *J. Bondo*: Biskop Bruun Juul Fogs Levnet, Kbh 1897 57. *Høyer Møller*: Den gamle Præstegaard, Kbh 1896 175. – Bondehaven: *Molbeck* 208. *Årb Vejle* 1928 169. *S. A. Fjelstrup*: Afhandling om Bønderhavers Anlæg, Viborg 1842 17. *De gamle fortalte I* 1939 102 og 111, II 1941 231. *Årb Hards* 1930 66. *J. A. Bentzien*: Haugedyrknings-Catechismus, Kbh 1853 48. *J. Jakobsen*: Havebog for Bønder, Kbh 1809 V ff. *Landoekonomiske Tidender*, udg. J. C. Drewsen VIII 1818 289. *Årb Årh St* 1919 80. *Kjerulf Petersen*: Randers Amts Husholdningsselskab 1810-1910 65, 121, 225 og 231. *Festskr Hugo M* 77. *J. N. Madvig*: Livserindringer, Kbh 1887 15. – Gartnere: *Romantiske Have* 95. *Årb Vejle* 1928 173. *Årb Loll-Falst* 1950 185. *Thiele Liv I* 149 og 154.

FÆRDSEL OG FÆRDELSVEJE

Til videre læsning anbefales: *Danmark før og nu*, Kbh 1952-57 (afsnit om samfærdsel). *Vends Veje*. *H. Matthiessen*: Hærvejen, Kbh 1930. *Rosk Landev. Olsen Post. Hassø*. – 257 *Rosk Landev* 56. *Marmillod: Rosk Landev* 60. *Vestjyll.: Arb Hards* 1945-46 49 f. 258 *Clausen Reise* 76. *Oehlenschläger*: Sankt Hans Aftenspil, digtet „De kiørende“. *Limfjorden* 76 ff og 93 ff. *Vends Veje* 53 ff. 259 *Samme*: 12. *Rosk Landev* 62 og 85 ff. 260 *Årb Holb* 1934 184 (bomme). *Årb Årh St* 1913 4 (køre i grøften). *Årb Loll-Falst* 1948 563 (pattegrís). *Jesper Madsen*: Studehandelens Historie, Aarhus 1908 27 ff. 262 *Da Post* 299 (Hamburgsposten). *Bidr Tidshist* 1851 95 (Vestjyll.). 263 *Portrætmaleren* 137. 264 *Da Post* 300 (bedestund). *Clausen Reise* 68 ff (Kiel). *Portrætmaleren* 77 (Korsør). 265 *Årb Årh St* 1413 36 (Trust). Oplysn. om kuskene givet til forfatte-

ren af kusk Kristian Hansen, „Gunderslevholm“. *Årb Hards* 1909 114 (diligencekusk). *Portrætmaleren* 144 (postkuske). 266 *Clausen Reise* 77 og *Hassø* 47 (holst. fragtmænd). *Budstikken* 1961 (Kjersgaard). *NEU* nr 14932 29 ff (Carl Raaschouw om piskens brug). *Vognmandskusk*, iflg. mundtlig oplysn. til forfatteren fra vognmand O. Thurah, Kbh. 267 *Motor* 1959 337 ff (højrekørsel). *Fy Hjemst* 1934 6 (splintret port). 268 *Plenge* 132 ff, *J. J. A. Worsaae*: En Oldgranskers Erindringer, Kbh 1934 99 ff og *Portrætmaleren* 70 ff (søsyge). *Olsen Post* 288 f (Nyborg-Korsør). 269 *Fy Hjemst* 1934 25 ff. 270 *Bidr Tidshist* 1853 49 og *Anonym forf.*: Tre Dage og tre Nætter paa Sprogø, Kbh 1855 (istransport). *Da Post* 302 (dampskib). *Bidr Tidshist* 1848 41 f (studeprangere).

TIL SØS OG I HAVN

Til videre læsning anbefales: *Bering Liisberg*: Danmarks Søfart og Søhandel I-II, Kbh 1919.

F. Holm-Petersen, udg.: Fra Sejl til Diesel I-IV, Odense 1951-53. *H. Schlaikier*: Aabenraa

Henvisninger

Søfarts Historie, Åbenrå 1929. *J. Olsen*: Den sydfynske Sejlskibsfarts Historie, Kbh 1932. *N. M. Kromann*: Fanø-Sømdænd i Storm og Stille I-II, Esbjerg 1936-60. *F. Holm-Petersen*: Fanø-Sejlskibe, Århus 1956. *Samme*: Ærø-Sejlskibe, Odense 1958. - Sømandsmemoirer: *O. D. L. Agerbeck*: Kort og ukunstlet Beskrivelse, Kbh 1804. *Lars Bache. C. H. Bonne*: Søreiser paa Europas Kyster, Thisted 1833. *W. F. Born*: Mine Hændelser, Kbh 1834. *Kajtajn Hans Bruhns Erindringer*, Åbenrå 1957. *J. J. Eschels*: Lebensbeschreibung, Altona 1833. *J. Chr. Federspiel*: Mine Hændelser, Roskilde 1841. *J. Jacobsen*: Beschreibung meiner unglücklichen Seefahrten, Flensborg 1821. *O. Lund*: En 18 Maaneders Rejse med Sejlskib, Holbæk 1930. *N. M. Nielsen*: Særdeles Hændelser, Kbh 1821. *Dansk Sømandsliv*, Kapt. Søllings Optegnelser, Mem. og Breve XLV, Kbh 1925. *F. G. Waldt*: Scener af Sømandslivet, Kbh 1835. - 272 Lanterneføring: *Anordning* angaaende Forholdsregler til Iagttagelse af Førere af Damp- og Seilskibe for at undgaae Paaseiling, 9.8.1867. 276 Rømning: *Lov* om Disciplin i Handelsskibe, 23.2.1866. 277 Slå glas: *C. L. L. Harboe*: Dansk Marine-Ordbog, Kbh 1839 92 og 148.

Udpurring: *Borup Sørensen*: „Georg Stage“ gennem 60 Aar, Kbh 1942 18. 278 Opsange: *Poul Martin Møller*: Optegnelser fra Kinarejsen, Skrifter i Udvalg II, Kbh 1930 32. *H. Grøner Nielsen*: Læsøfolk i gamle Dage, Kbh 1924 92 (populære sange). *Oscar Jensen*: Internationale Sømands-Opsange, Kbh 1923 og (*H. T. Møller*): Morfar fortæller, Skive 1958 116 ff. 279 Straffe: *Hand SøMus Arb* 1956 88 ff (Henningsen). 281 Liniedåb: *Henning Henningsen*: Crossing the Equator, Kbh 1961. *Vestfoldminne* 1961 35 ff (specielt om linjedåb på danske skibe). 282 Votivgaver: *Hand SøMus Arb* 1950 45 ff (Henningsen). Sømandstro: *F. Holm-Petersen* udg.: Fra Sejl til Diesel I, Odense 1951 397 ff (Henningsen). 283 Spise-takst: *Plakat* af 22.4.1828. 287 Prajning: *Hand SøMus Arb* 1962 (Henningsen). 289 Fliser: *Hand SøMus Arb* 1954 37 ff (Schoubye) og *samme* 1957 41 ff (Dick Luiting). 292 Sømandsfester: *Henning Henningsen*: Dystløb i danske søkøbstæder og i udlandet, Kbh 1949, og *samme*: Bådeoptog i danske søkøbstæder og i udlandet, Kbh 1953. 293 Kirkeskibe: *Henning Henningsen*: Kirkeskibe og kirkeskibsfester, Kbh 1950.

FISKERE

Til videre læsning anbefales om hele landet: *A. I. Schmidt*: Fiskeriernes Tilstand 1859-63, Kbh 1860-64. *C. F. Drechsel*: Vore Saltvandsfiskerier, Kbh 1890. *F. V. Mortensen* og *A. C. Strubberg*: Dansk Saltvandsfiskeri, Kbh 1935 (med fyldig litteraturliste). *A. C. Strubberg*: Dansk Fiskeristat I-II, Kbh 1935-36. *Nordisk Tidsskrift for Fiskeri* 1874-82. *Nordisk Aarskrift for Fiskeri* 1884 ff. *Fiskeritidende* Kbh

1882-91. *Dansk Fiskeriforenings Medlemsblad* 1882-1961. - Blandt lokalt begrænsede arbejder kan læses: *T. Klinting*: Fiskerne ved Nymindegab, Nr. Nebel 1927. *P. K. V. Pedersen*: Bornholms og Christiansøes Forsikringsforening af Fiskefartøjer i 50 Aar, Rønne 1932. *Thurberg. J. Tønnesen*: Det svundne Skagen fortæller, Skagen 1946. *Nordisk Tidsskrift for Fiskeri* 1874 (G. Winther om Tårbæk).

DAGLIGLIVET OG SAMFUNDET

Til videre læsning anbefales: Danmarks Riges Historie V-VI, 1907. Det danske Folks Historie VI-VIII, 1928-29. Illustreret dansk Litteraturhistorie III, 1924. *P. M. Stolpe*: Dagspressen i Danmark IV, Kbh 1882. *Holger Lund*: Selskabet for Borgerdyd, Kbh 1885. *Drejers*

Klub. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne, Kbh 1888. *C. Kirchhoff-Larsen*: Den danske Presses Historie I-III, Kbh 1943-62. *T. Vogel-Jørgensen*: Berlingske Tidende gennem 200 Aar, Kbh 1949. *Edv. Holm*: Den offentlige Mening og Statsmagten 1784-99, Kbh

Henvisninger

1888. *R. Besthorn*: Revolutionen 1789 og den københavnske Presse, Kbh 1889. *Orla Lehmanns efterladte Skrifter I*, Kbh 1872. *Davidsen. Hans Jensen*: De danske Stænderforsamlings Historie I–II, Kbh 1931–34. *F. Nørsgaard og Hans Jensen*: Venstres Historie I, Kbh 1938. *P. Lauridsen*: Da Sønderjylland vaagnede I–VIII, Kbh 1909–22. *N. Neergaard*: Under Junigrundloven I–III, Kbh 1892–1916. *F. Borgbjerg og C. E. Jensen*: Socialdemokratiets Aarhundrede II, Kbh 1904. Af-snit af *Kjeld Winding, Jørgen Hatting og Svend Thorsen* i Den danske Rigsdag V, Kbh 1950. – Af speciel litteratur kan anbefales: *E. Bredsdorff*: Corsaren, Kbh 1941. *Fr. Thaarup*: Efterretninger om . . . „Dagen“, Kbh 1834. *H. Ploug*: Carl Ploug, hans Liv og Gerning, Kbh 1905. *Bladet Dannevirke* 1838–1938, Haderslev 1938. *C. St. A. Bille*: Tyve Aars Journalistik I–III, Kbh 1873–77. *A. F. Kriegers Dagbøger I–VIII*, Kbh 1920–43. *S. Høgsbro*: Brevvekslinger og Dagbøger I, Kbh 1923. *M. P. Bruuns dagbog* 1856–74, Aarhus 1961. *Erik Bøgh*: Erindringer, Kbh 1894. *M. Goldschmidt*: Livs Erindringer, Kbh 1877. *J. Michaelsen*: Fra min Samtid, Kbh 1890. *Mit Livs Eventyr*. Desuden lokalhistorier og avisernes jubilæumsnumre.